ÁLLAMI ERŐSZAK ÉS KOLLEKTIVIZÁLÁS A KOMMUNISTA DIKTATÚRÁBAN

Kollektivizálás_könyv.indb 1 2015.02.06. 10:37:37

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit

PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2015

Kollektivizálás_könyv.indb 2 2015.02.06. 10:37:37

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában

Szerkesztette
Horváth Sándor és Ö. Kovács József

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2015

Kollektivizálás_könyv.indb 3 2015.02.06. 10:37:37

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap és az Országos Tudományos Kutatási Alap (K104 408. és PUB-K-113 345)

© A szerzők, 2015
© MTA BTK, 2015

ISBN 978–963–9627–90-1
ISSN 2063–3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Sebes Katalin
Borító: Böhm Gergely
Tördelés: Horváth Imre
Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

I. Fogalmi keretek

Horváth Sándor
Az erőszak államosítása és a kollektivizálás – kutatási problémák és keretek 9
Ö. Kovács József
Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektivizálás – kutatási kérdések és válaszok 29

II. Lokális konfliktusok

Varga Zsuzsanna
Ki a veszélyesebb ellenség: a „kulák" vagy a kétlaki? Egy makacs nógrádi falu és a kollektivizálás, 1949–1953 47
Farkas Gyöngyi
Állami erőszak, kollektív önvédelem. Bököny, 1961 79
Czetz Balázs
Kollektivizálás Fejér megyében a forradalmat követően 111
László Márton
Kollektivizálás és erőszak a Székelyföldön 137
Máté Gábor
Táj és kollektivizálás
A kisparaszti gazdálkodás felszámolásának táji hatásai az egyházaskozári termelőszövetkezet területén 157
Káli Csaba
Bekerítés és társadalmi ellenállás
A parasztság kollektivizálása Zalában 181

III. A kollektivizálás társadalmiasítása

Kunt Gergely
„Nem vagyok politikus, csak egy buta csitri" – a kitelepítés kamaszszemmel 201
Papp István
Falusi ügynökök
Informátorok a falusi társadalom és az állambiztonság szorításában 227

Kollektivizálás_könyv.indb 5 2015.02.06. 10:37:37

Tóth Heléna
Névadó, KISZ-esküvő, temetés
A társadalmi ünnepek kialakítása és a kollektivizálás, 1958–1962 . . . 257
Berta János
A ménesgazda: kollektivizálás – hatalom – film
A kollektivizálás és a Rákosi-rendszer egy filmes és irodalmi ábrázolása. 281
Szilágyi Márton
Illúzió és utópia között
Miként ábrázolta a hatvanas évek magyar irodalma a téeszszervezést? 297

IV. Nemzetközi kitekintés

Baráth Magdolna
A szovjet parasztság tragédiája: kollektivizálás és „kuláktalanítás” 321
Mitrovits Miklós
A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények 335
Slachta Krisztina
A „szocialista mezőgazdaság” kialakítása és működése az NDK-ban 349
Mitrovits Miklós
Csehszlovákia: egy „sikeres” kollektivizálás története 357
Stefano Bottoni
Kollektivizálás Romániában, 1949–1962 367
Lukács B. György
Kollektivizálás a szocialista Jugoszláviában (1949–1953) 375
Demeter Gábor
A bolgár kollektivizálás ellentmondásai 383

Szerzők 395

I. Fogalmi keretek

HORVÁTH SÁNDOR

Az erőszak államosítása és a kollektivizálás – kutatási problémák és keretek

„Nem tudom, hol mondja Lenin,
hogy az erőszak nem a mi rendszerünkből fakad,
hanem az ellenség kényszeríti ránk."
(Cservenka Ferencné,
az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának titkára
a bizottság 1960. augusztus 29-i ülésén)[1]

A kommunizmus megvalósítását célként kitűző „szocialista" állami bürokrácia erőszakos fellépése és a paternalista, társadalmat átformálni szándékozó jóléti rendszer az utópisztikus célkitűzésekből következett. Mindez abból a felvilágosodás koráig visszavezethető gondolatból származott, miszerint a társadalom nem eleve adott, hanem átalakítható, formálható a saját elképzeléseinknek megfelelően.[2] Az állam egyik kézzel adott (a lakástól a nyugdíjrendszerig), másik kézzel pedig az adományokra hivatkozva elvett (autonómiát vagy magántulajdont). Ám a társadalomban ez esetben sem alakult ki konszenzus, mivel nem ugyanazok kaptak, mint akiktől elvettek.[3] Sőt, maga az állam is rendre változtatott azon, hogyan viszonyul az utópia megvalósításához szükséges alapelvekhez, például a kollektivizálás által érintett közösségi és magántulajdon terén.[4]

1 Budapest Főváros Levéltára (= BFL). MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései. XXXV.1.a.4. 84. ő. e. 1960. augusztus 29. 45. Lenin valóban militáns pártnak tartotta a bolsevik pártot, aminek gyökerei szerinte is a polgárháborúra nyúltak vissza. Erről és hogy a militáns szellem miként maradt fenn: *James Ryan:* Lenin's Terror: the Ideological Origins of Early Soviet State Violence. London–New York, 2012. 134.

2 Mindezt meggyőzően bizonyítja: *David L. Hoffmann:* Cultivating the Masses. Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939. Ithaca–London, 2011. 306–308.

3 Ezért is sántít az a megközelítés, amely a diktatúrát konszenzusok/társadalmi kompromisszumok rendszerére („Konsensdiktatur") épülőnek véli, ami rögtön nyilvánvalóvá válik, ha a rendszer normatív szintjét elhagyjuk, és társadalmi „mélyfúrásokkal" próbáljuk megérteni működését. Vö. *Martin Sabrow:* Der Konkurs der Konsensdiktatur. Überlegungen zum inneren Verfall der DDR aus kulturgeschichtlicher Perspektive. In: Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR. Hg. Konrad H. Jarausch–Martin Sabrow. Göttingen, 1999. 83–116. Ennek kritikája: *Detlef Pollack:* Die offene Gesellschaft und ihre Freunde. Geschichte und Gesellschaft 26. (2000) 184–196, 195.; *Arnd Bauerkämper:* Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963. Köln, 2002. 499.

4 „…a kommunista párt legitimációs érvkészletébe építette be mindazoknak a sikeres magánkezdeményezéseknek az eredményeit, amelyek ténylegesen a szocialista rendszer ellenében jöttek létre. […] A politika kezdetben burkolt, majd egyre nyíltabb formában támaszkodott a

Kollektivizálás_könyv.indb 9 2015.02.06. 10:37:37

A paternalista adományok célja a párt szemszögéből nem az állami erőszak vagy erőszakos államosítás legitimálása volt, hanem az utópia megvalósítása. Kádár vagy Nagy Imre nem a „szorításon" vagy a diktatúrán „lazított", még ha ezt sokan így érzékelték is a korban.[5] Ezzel ellentétben az erőszak és a jóléti intézkedések a kommunista mozgalom nézőpontjából egymással párhuzamosan az utópia megvalósításának irányába mutattak: az állami intézmények kezében mindkettő legitim eszköznek számított, amelyeket egymással felváltva vagy párhuzamosan – a kommunisták céljainak megfelelően – alkalmaztak.[6] Nem azért, mert csak „elvetemült bűnözők" irányították az országot, ahogyan azt részben a kommunizmus bűneit lajstromozó intézmények szerte Kelet-Közép-Európában hangoztatják.[7] S még csak nem is azért, mert a kommunista utópia létrehozásához a népességet nagyon eltérő módon osztályozták volna, mint a modern jóléti államokban.[8]

Az erőszak kényszere

A sztálinista állami erőszakot a pártbürokrácia tagjai – és ez igaz a kollektivizálás során alkalmazott erőszakra is – nem egyszerűen az elnyomás kellékeként jelenítették meg, hanem olyan eszközként, amelyet egy jobb és tisztább

---

magánkezdeményezésekre, a családok gazdasági erejére és áldozatvállalási készségére is." *Valuch Tibor:* Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig. Bp., 2013. 325.

5 Vö. *Ormos Mária:* A szuverenitásról, különös tekintettel a 16–21. század magyar történelmére. Magyar Tudomány 2013. 4. sz., 422–431. Ebből a megközelítésből fakad az is, hogy például 1956-ot az állami represszió determinálta: a probléma csak az, hogy akkor más környező országokban miért nem váltott ki a Rákosiéhoz hasonló politika olyan reakciót a társadalmi csoportokból, mint Magyarországon. Ennél összetettebb magyarázatot kínálhat az 1956-os kollektív erőszakra az a – Charles Tillyhez köthető – modell, amely szerint „a modern korszak kollektív akcióinak az a paradoxonja, hogy minél elnyomóbb egy rendszer, annál kisebb az esély kollektív akciókra, ugyanakkor valamifajta közvetlen represszív beavatkozás szinte feltétele a kollektív erőszak kirobbanásának". A hatalmi vákuum esélye tehát a kollektív erőszak lehetőségét is növelheti. *Kövér György:* Losonczy Géza. 1917–1957. Bp., 1998. 263.; *Charles Tilly–Louise Tilly–Richard Tilly:* The Rebellious Century. 1830–1930. Cambridge, Ma., 1975. 257.

6 A kommunista utópia megvalósításának kelléktáráról: *Zygmunt Bauman:* Socialism, the Active Utopia. New York, 1976. Az állami bürokraták és a „kommunisták" persze gyakran azonosak voltak, de az állami gépezet érthetőbbé tétele végett a kétféle szerepet érdemes szétválasztani.

7 Persze a számbavétel és az ebből fakadó lusztráció országonként eltérő módon történik. Ennek összehasonlítása: *Lavinia Stan:* Explaining Country Differences. In: Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union Reckoning with the Communist Past. Ed. by Lavinia Stan. New York, 2009. 247–270.

8 Az erről folytatott vitákat lásd: *David L. Hoffmann:* European Modernity and Soviet Socialism. In: Russian Modernity: Politics, Knowledge, Practices. Ed. by David L. Hoffmann–Yanni Kotsonis. New York, 2000. 245–260.

Kollektivizálás_könyv.indb 10 2015.02.06. 10:37:37

társadalom létrehozásának céljából alkalmaznak.[9] Ráadásul mindezt a szovjet bolsevikoktól átvett „kulturnoszty" jegyében, „nevelési" szándékkal is tették, amelyben a kultúra „kulturált viselkedésként" mindennapi magatartásformának számított. Mindez az „alsóbb rétegek" felemeléséért indított, kelet-európai állami missziók felvilágosult abszolutista tradícióra is épült.[10] S bár a régióban a kommunisták hatalomra kerülése előtt az autoriter rendszerek korántsem számítottak új jelenségnek, a társadalom teljes felügyelete az egymást váltó, egyre jobban megszervezett állami bürokráciák számára inkább volt áhított cél, mint mindennapos gyakorlat.[11] Összességében ebben a térségben nagyobb volt a zűrzavar, mint az állami felügyelet lehetősége a második világháborúig.[12] Ehhez képest 1945 után Kelet-Közép-Európában a kommunista utópia megvalósításának érdekében építették ki a legjobban szervezett állami bürokráciát, ám még ez sem tudta teljesen ellenőrzése alá vonni a társadalmat.[13]

Fentiek miatt a mottóban idézett Cservenkánénak nem volt igaza.[14] Még ha az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülésén a teremben sokan

---

9 Lásd: *Peter Holquist:* State Violence as Technique. A Logic of Violence in Soviet Totalitarianism. In: Landscaping the Human Garden. Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework. Ed. by Amir Weiner. Stanford, Ca., 2003. 19–45, 20.

10 A „kulturnoszty" szerepéről a kultúra fogalmának átalakításában bővebben: *Katherine Lebow:* Unfinished Utopia. Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56. Ithaca (NY)–London, 2013. 128–129.

11 Ez tetten érhető nem csupán a rendészeti szervek átalakulásában, hanem az új szociálpolitikai és munkaügyi intézmények létrejöttében is, melyeken keresztül „a társadalom és az országos politikai hatalom sokkal közelebb került egymáshoz". *Bódy Zsombor:* Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig. Bp., 2010. 229.

12 *István Deák:* How to Construct a Productive, Disciplined, Monoethnic Society. The Dilemma of East Central European Governments, 1914–1956. In: Landscaping the Human Garden, 205–217, 206.

13 Az állami felügyelet határairól: *Mark Pittaway:* The Social Limits of State Control: Time, the Industrial Wage Relation and Social Identity in Stalinist Hungary, 1948–1953. Journal of Historical Sociology 12. (1999) 3. sz., 271–301.

14 Cservenka Ferencné (1918–2010?), „veterán" kommunista, aki 1957–1962 között az MSZMP Budapesti Bizottságának titkára volt, 1949-től (az MDP Agitációs és Propaganda Osztályán alosztályvezető) 1989-ig fontos pozíciókat töltött be a pártállami bürokráciában (többek között 1957–1988 között az MSZMP KB tagja; 1958–1989 között országgyűlési képviselő, 1962–1985: az MSZMP Pest megyei első titkára; 1980–1988 között az Országgyűlés alelnöke). Gödöllő országgyűlési képviselőjeként 1966-ban fontos szerepet játszott Gödöllő várossá nyilvánításában, valamint az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának működésében. http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3780&catid=70%3Acs&Itemid=67&lang=hu ; http://www.reginaprogram.hu/haz/files/regina-notorteneti_seta_godollon_20072.pdf (2014. december 15.). Cservenkáné részt vett az MSZMP KB Nagy Imre sorsát megpecsételő, 1957. december 21-i zárt ülésén, ahol a jegyzőkönyv szerint a legteljesebb mértékben egyetértett a beszámolóval, és hozzátette: „egyetlen kommunista számára sem lehet probléma az árulók elítélése." Kitért arra is, hogy vajon az eljárási kegyelemben részesülők, köztük Rajkné szabad állampolgárok lesznek-e, mivel ők „folytatni fog-

Kollektivizálás_könyv.indb 11 2015.02.06. 10:37:37

egyetérthettek is vele.[15] Hiszen éppen az utópia létrehozását célként kitűző rendszerből következett az erőszak mint – a társadalom nézőpontjából legfájdalmasabb – állami eszköz sorozatos alkalmazása. A világérzékelés átformálása azonban nem korlátozódott a párt vezetői testületeinek üléseire. „Az emlékezet működésének sajátosságait kihasználva a propaganda szinte kész emlékképeket kínált az események átértékeléséhez" – írja Tulipán Éva az 1956-os Köztársaság téri ostrom kapcsán.[16] Ez a tézis érvényes lehet a kollektivizálás során tapasztaltakra is, ha elemezzük annak megjelenését az irodalomban vagy filmekben.[17] Az ellenség megkonstruálására és az ellene folytatott harcra, a „feketézőktől" a „kulákokig", az „ellenforradalmároktól" a „huligánokig" azért volt szükség, hogy a rendszerből fakadó állami erőszaknak fiktív célpontjai legyenek.[18] Hogy az erőszak alkalmazása az utópia jegyében legitim lehessen, mindig szükség volt ellenségekre, bárkiket értsünk is e fogalom körébe.[19]

Ezért válhatott az állami erőszak az egyik – ha nem a legfontosabb – állami „adminisztratív eszközzé" a szovjetizált országokban, így Magyarországon is (mint a parlamentáris demokráciákban a törvénykezés vagy az adórendszer). Az erőszak alkalmazhatóságának hatékonysága és mértéke persze évtizedről évtizedre változott. A pártállami intézmények és a pártnyilvános-

---

ják, amit azelőtt csináltak". Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. 288. f. 4/14/1. ő. e. MSZMP KB 1957. december 21-i zárt ülésének jegyzőkönyve, 11.

15 Persze a kommunista párt mint egységes értelmezői közösség sohasem létezett, nem csupán a párt és a pártonkívüliek, hanem a pártapparátus tagjai között is folytonos viták zajlottak. Erről: *Kende Tamás:* Az intézményes forradalom. Adatok a kommunista párt kulturális és társadalmi történetéhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1945–1956). Miskolc–Bp., 2014. 201. Maguk a pártbürokraták is előszeretettel emlékeznek úgy vissza, mintha a párton belül több párt lett volna. Varga Zsuzsanna könyve az agrárlobbiról azt követi nyomon, milyen sajátosságokat eredményezett az agrárpolitikában, hogy már 1953-tól rendszeresen vitatkoztak a szovjet kolhozmodell másolásának problémáiról. *Varga Zsuzsanna:* Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában. Bp., 2013.

16 *Tulipán Éva:* Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. Bp., 2012. 143.

17 Vö. Szilágyi Márton és Berta János tanulmányaival e kötetben.

18 A „feketézők" elleni harc felhasználásáról a kommunista populizmus céljaira lásd: *Mark Pittaway:* The Workers' State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958. Pittsburgh, 2012. 38, 73.; a „huligán" fogalmának megalkotásáról Magyarországon *Nagy-Csere Áron:* Munkásokból huligánok. A huligán mint társadalmi kategória megteremtése 1956 állambiztonsági értelmezésében. Betekintő 2009. 4. sz. http://epa.oszk.hu/01200/01268/00012/nagy-csere_aron.htm (2014. december 15.); a „kulák" fogalom magyar jelentésárnyalatairól: *Bolgár Dániel:* A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában. Szerk. Horváth Sándor. Bp., 2008. 50–93. A szovjet ellenségkép-alkotás prototípusairól: *Wendy Z. Goldman:* Inventing the Enemy. Denunciation and Terror in Stalin's Russia. Cambridge, Ma., 2011.; *Baráth Magdolna:* Az ellenségkép változása. In: A felügyelt mozgástér – tanulmányok a szovjettípusú rendszer hazai történetéből. Szerk. Rainer M. János. Bp., 2011. 42–72.

19 Lásd e kötetben, a nemzetközi kitekintésben, milyen sokféle meghatározása és gyakorlati jelentése volt a „kulák" fogalomnak, amelynek helyi megalkotása megelőzte a kollektivizálást.

Kollektivizálás_könyv.indb 12 2015.02.06. 10:37:37

ság szemében az ötvenes évek elején vagy a korai Kádár-korszakban jóval elfogadottabb volt, mint a késeiben. Ám ez nem jelenti azt, hogy az erőszak ne lett volna mindvégig jelen a diktatúra eszközeinek tárházában. Ettől nem a diktatúra „puhult" vagy „keményedett", hanem a benne élők valóságérzékelése változott.[20] Ezen túlmenően az állami erőszak mindennapos tapasztalata és az állam állampolgáraihoz fűződő, azokat lajstromozó viszonya miatt ez az eszköz egyre megszokottabbá, a későbbi „állami adományok" megszerzése mellett pedig elfogadottabbá és tabusítottabbá vált. Hovatovább már az volt meglepő, ha az állampolgárok nem tapasztaltak erőszakot, amikor konfliktusba kerültek az állami bürokráciával (vö. az 1989-es „bársonyos forradalmak" erőszakmentességéről folytatott vitákat).[21]

Ennek a tanulmánykötetnek az egyik célja, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásának történetét az állami erőszakról folytatott történeti diskurzusokhoz közelítse, már csak azért is, mert a kollektivizálás erőszakos volta a kortársak számára is mindennapos tapasztalat volt. Még akkor is, ha ez a tapasztalat később részben a hivatalos közbeszéd miatt időnként elhalványulhatott.[22] A másik cél, hogy érthetőbbé váljon, miként volt lehetséges, miért történhetett meg, hogy Magyarországon szinte rekordsebességgel ment végbe a mezőgazdasági kollektivizálás 1959–1960-ban.[23] Ugyanis ez – mint az a kötet, elsősorban felsőoktatási célokat szolgáló nemzetközi blokkjából is kiderül – korántsem volt törvényszerű.[24] A magyar pártvezetők döntéseinek függvényében mindez másképp is történhetett volna. A harmadik cél pedig az, hogy szakítva a hazai társadalomtörténet politikatörténettel szembeni mozgalomjellegé-

20 Vö. *Rainer M. János:* Bevezetés a kádárizmusba. Bp., 2011. 145–146.

21 Ezek békés jellegének hátteréről: *Adam Robert–Timothy Garton Ash:* Civil Resistance and Power Politics. The Experience of Non-Violent Action from Gandhi to the Present. Oxford, 2009.; *Michal Kopeček:* Von der Geschichtspolitik zur Erinnerung als politischer Sprache. Der tschechische Umgang mit der kommunistischen Vergangenheit nach 1989. In: Geschichtspolitik in Europa seit 1989. Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich. Hg. Etienne François–Kornelia Kończal–Robert Traba–Stefan Troebst. Göttingen, 2013, 356–395.

22 Az ötvenes évek eleji, az ún. Rákosi-korszakbeli erőszak történeti irodalma is jóval bőségesebb, mint az 1958–1962 közötti időszaké, holott nem csupán az erőszakot alkalmazó intézmények kontinuitása, hanem az erőszak jelentéseinek átalakulása is értékes megfigyelésekkel gazdagíthatná a társadalmi folyamatok megértését. Az állami erőszak szimbólumává váló magyar politikai rendőrség létrejöttéről: *Müller Rolf:* Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban. Bp., 2012.

23 Bár az igazi rekord az NDK-é, ahol szinte három hónap alatt ment végbe a kollektivizálás, a magyar kollektivizálás sebessége is kifejezetten gyors volt – még akkor is, ha 1961–1965 között többen a téeszek felbomlására számítottak, majd rengetegen kiléptek, ám végül – törvénysértő módon – a kilépők nem kapták vissza földjeiket. Erről ír bővebben: *Varga Zsuzsanna:* „Földindulás" után. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. Történelmi Szemle 51. (2009) 2. sz., 231–258.

24 Lásd e kötet nemzetközi kitekintését, valamint: *Nigel Swain:* Eastern European Collectivization Campaigns Compared, 1945–1962. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Ed. by Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Budapest–New York, 2014. 497–534.

Kollektivizálás_könyv.indb 13 2015.02.06. 10:37:37

vel,[25] az állami erőszak témáján keresztül egyesítse azokat a diszkurzív lehetőségeket, amelyek a „politika történetét" nem választják külön a társadalométól. Bár a téma kutatása kiváló terepe lehetne az erőszak emlékezete átformálásáról szóló összehasonlító elemzéseknek is, ez már túlfeszítette volna a kötet és a szerzők lehetőségeit, leszámítva az irodalmi és filmes reprezentációk vizsgálatát.

Éppen ez utóbbi témának a kutatása lehet a jövőben az egyik leggyümölcsözőbb, mivel a Kádár-korszak világképének és kommunikatív emlékezetének megértése még igencsak gyermekcipőben jár.[26] Az 1960–1970-es évekbeli állami juttatások igyekeztek legitimálni a Kádár-korszak állami bürokráciáját.[27] Az erőszak és a kollektivizálás emlékezete részben emiatt szétvált egymástól.

Az állam jó kertész módjára előbb számba vette, majd nyesegette és atyáskodva gondozta állampolgárait.[28] A kollektivizálás során alkalmazott erőszak nem volt kivételes, és nem a „gépezet" működési „rendellenességeiből" fakadt, nem a keleti „barbarizmus" átvétele okozta (hiszen közben a moszkvai minta is változott).[29] Nem csupán a falu vagy a mezőgazdaság átalakítása volt a tét, hanem a teljes társadalomé. Az állami bürokrácia nézőpontjából a kollektivizálás is értelmezhető a bürokrácia „szervezési sikereként".

A termelőszövetkezetek jelentős része vidéken nemcsak a falvakban, hanem a mezővárosok társadalmában is meghatározó szerepet játszott, ami az 1960-as években gyökeresen megváltozott. Példának okáért a mezőgazdasági aktív keresők száz lakosra vetített száma a városiasnak számító Fejér megyében csökkent leggyorsabban országos viszonylatban 1949–1966 között.[30] Ez nem csupán azt jelentette, hogy a mezőgazdaságból élők nagy számban ipari foglalkozásra váltottak. A gazdasági aktivitás arányai elsősorban a belső vándorlás növekedése miatt változtak. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya jelentősen nem az ötvenes években csökkent, amikor a megyei ipari beruházások zöme e megyében Sztálinvárosra jutott, hanem csak az 1960-as években, a megyében is lezajlott kollektivizálással párhuzamosan (1960-ban az aktív keresők 15, 1970-ben pedig már csak 6%-a dolgozott a mezőgazda-

25 *Bolgár Dániel:* Kik vagytok Ti? A magyarországi társadalomtörténetről egy pályakezdő szemével. Történelmi Szemle, 48. (2006) 3–4. sz., 275–286, 282.

26 Ennek okairól bővebben és a témában úttörő kísérlet: *Kovács Éva:* Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban. Tudománytörténeti és kutatási bevezető. In: Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. Szerk. Kovács Éva. Bp., 2008. 9–40.

27 Erről bővebben: *Horváth Sándor:* Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban. Bp., 2012. 30–73.

28 A „kertészkedő" állam metaforához lásd: *Zygmunt Bauman:* A modernitás és a holokauszt. Bp., 2001.; továbbá Ö. Kovács József tanulmányát e kötetben.

29 Lásd Baráth Magdolna tanulmányát a kötetben.

30 *Ö. Kovács József:* A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete. 1945–1965. Bp., 2012. 419.

Kollektivizálás_könyv.indb 14 2015.02.06. 10:37:37

ságban).[31] A vidéki városi tanácsok üléseinek témái között az 1950-es években oly gyakori téeszkérdések a kollektivizálás után lassan eltűntek a napirendi pontok közül. Mint ahogy a parasztság is fokozatosan eltűnt a magyar társadalomból.

A történeti parasztság eltűnését – amely európai tendencia volt – a kollektivizálás a mezőgazdasági bérmunka tömegessé tételével felgyorsította. [32] Fél Edit és Hofer Tamás az utolsó pillanatok egyikében, a kollektivizálás előtt figyelte meg a bérmunkássá váló falusi társadalom tagjait.[33] Ettől függetlenül a kollektivizálással együtt járó állami erőszak olyan ábrázolása, mint amely pusztán a parasztság eltűnésének tragédiájaként fogja fel a történteket, beszűkíti a kollektivizálás értelmezési lehetőségeit. Ebben a kontextusban válhatott a kollektivizálás „agrártörténeti" és „néprajzi" eseménnyé, így a magyar történetírás néhány munkától eltekintve alig-alig vett az ezt kísérő állami erőszakról tudomást.[34]

Az erőszaknak mint puszta „gépezeti" hibának az értelmezése pedig az állami erőszak azon ábrázolásához hasonló, amely a holokausztot „történelmen kívüli" extremitásként, nem pedig az állami bürokrácia racionálisnak tetsző döntéseiből következő folyamatként írja le.[35] A kollektivizálás sem csupán a „parasztok" ügye volt, mint ahogy a holokauszt sem egyszerűen a zsidóság történetének katasztrófája. Ezért a kollektivizálás története nem csupán agrártörténeti vagy néprajztudományi kérdés, még ha az erőszak Kádár-kori tabusítása miatt épp az imént említett tudományágak művelői számos eredményt értek is el a téma kutatásában. Bár a kollektivizálás a kelet-közép-európai történetírásban a kutatottabb témák közé tartozik (Magyarországon történészként Ö. Kovács József és Varga Zsuzsanna kutatta a legintenzívebben), még sincs mély hagyománya olyan magyar történeti diskurzusnak, amely kifejezetten a kollektivizálásról szólna.[36] Ennek gyökerei egészen az állami szerepfelfogás megváltozásáig vezethetők vissza.

---

31 KSH 1970. évi népszámlálás 7.b. Székesfehérvár. 27.

32 Azonban a történeti parasztság teljes eltűnését akad, aki csak az 1990-es évekre teszi. *Kovách Imre:* A magyar társadalom „paraszttalanítása" – európai összehasonlításban. Politikatudományi Szemle 2003. 3. sz., 41–65.

33 *Fél Edit–Hofer Tamás:* „Mi, korrekt parasztok". Hagyományos élet Átányon. Bp., 2011.

34 Vö. *Ö. Kovács J.:* i. m. 53–63.

35 *Bauman, Z.:* A modernitás… i. m. 1–2.

36 Az MTA BTK Történettudományi Intézetében 2012. december 14-én rendezett, „Kollektivizálás és állami erőszak" című konferencia egyik célja éppen az volt, hogy minél több történész foglalkozzon a témával. A diskurzus erősítésére tett ígéretes, ám mérsékelt visszhanggal járó kísérlet: Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Szerk. Schlett András. Bp., 2012.

Kollektivizálás_könyv.indb 15 2015.02.06. 10:37:37

A „kertészkedő állam" és az erőszak alkalmazása

Azáltal, hogy az állami intézmények olyan társadalmi kategóriákat hoztak létre, amelyek nyitott könyvként olvashatónak (James C. Scott szavával *legible*) ábrázolták a társadalmat, maga a társadalom is látszólag formálható anyaggá vált.[37] Hiszen azt, amit átlátunk, meg is változtathatjuk. (Nota bene, részben ebből fakad a különböző társadalmi csoportok „számlálgatása" is, kezdve a magyar zsidóságtól a cigányokig, hajléktalanokig vagy a Kádár-korszakban a „kisnyugdíjasokig" stb.) A kommunista utópisztikus törekvések, amelyek kritikusan viszonyultak a fennálló társadalmi viszonyokhoz, és „számszerűen" is át akarták formálni őket, így részben a modern állam állampolgárait „kategorizáló" törekvéseire épültek.[38] Akit kategorizáltak és megszámláltak, arra egyből ki is dolgozhattak egy „adminisztratív intézkedést", internálást vagy célzott lakásépítést (ezért is tartanak ebben a régióban a számlálóbiztosoktól).[39] Mintha a modernizációra, a mezőgazdaság hatékonyságára és a nyugdíjrendszer kiterjesztésére[40] hivatkozva el lehetett volna feledtetni azokat az egyéni és családi tragédiákat, amelyek nélkül a Kádár-korszak állami intézményei és tulajdonrendszere (talán öngyilkossági rátája is)[41] másképp nézett volna ki.

„A mezőgazdaság szocialista fejlődésének meggyorsulása még a párttagok egy részénél is pillanatnyi zavart okozott, sok volt a kétely, a hitetlenség az iránt, hogy ez tényleg erőszak nélkül következett be" – írta az MSZMP Budapesti Bizottság Agitációs és Propaganda Osztálya a „budapesti dolgozók hangulatáról" 1959-ben.[42] Ez a kétely hidegen hagyta a kollektivizálás hetvenes évekbeli szociológiai/gazdasági előnyeit taglaló, majd a kollektivizálás történetével az 1980-as évektől foglalkozó történeti munkák szerzőit, még a kilencvenes években és az elmúlt évtizedben is, miként azt Ö. Kovács József

37 A „statisztikai gondolkodás", az állampolgárok számbavételének és kategorizálásának következményeiről és kudarcáról lásd: *James C. Scott:* Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed. London–New Haven, 1998., különösen: 193–222.

38 *Bauman, Z.:* Socialism, the Active Utopia i. m. 17.

39 Vö. *Peter Holquist:* To Count, to Extract, and to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia. In: A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin. Ed. by Ronald Grigor Suny–Terry Martin. New York, 2001. 111–144.; *David L. Hoffmann:* Cultivating the Masses i. m. 251.

40 Ennek felemás voltáról lásd: *Tomka Béla:* Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon. Bp., 2003. 89.

41 1955-től Magyarországon meredeken emelkedett az öngyilkosságok száma, majd a társadalmi változások (a rendszerváltás) előszelének észlelésétől, 1987-től kezdve meredeken csökkent (akárcsak más kelet-európai országokban a rendszerváltás óta). Ennek társadalomtörténeti okairól egyelőre nem sokat tudunk. Statisztikai Tükör 2. évf., 10. sz., 2008. február 28. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel307121.pdf (2014. dec. 15.).

42 BFL XXXV.1.a.3. 1959. MSZMP Budapesti Pártbizottságának ülései, 15. ő. e. 1959. június 25. 41.

Kollektivizálás_könyv.indb 16 2015.02.06. 10:37:37

meggyőzően bizonyította.[43] Az erőszak „felejtésének" és tabusításának leírásához önmagában kevés a társadalmi amnézia, hiszen a Kádár-korszakot később „puha diktatúraként" is ábrázoló munkák szerzői nem csupán az eltelt idő miatt nem vettek tudomást arról, ami az egyik legtömegesebb társadalmi tapasztalatnak számított a Kádár-korszak nyitányán.

Az 1956-ot követő megtorlás mellett az 1950-es évek végén vidéken végigsöprő erőszakhullám kiterjedtségét tekintve hasonlóan mély nyomokat hagyhatott a társadalomban, mint az 1950-es évek eleji erőszak.[44] Ám míg az utóbbi emlékezetét a Kádár-korszak hivatalos emlékezetpolitikája saját legitimációs céljai érdekében felerősítette, az 1950-es évek végi erőszakhullámot (ami a megtorlással és a kollektivizálással járt együtt) igyekezett tabusítani.[45] Emiatt is kapcsolódott össze 1956 és a megtorlás emlékezete, sőt a megtorlás áldozataiból kerültek ki később azok, akiket „ötvenhatosokként" tartanak számon.[46] Ha a magyar historiográfiában és az MSZMP múltpolitikájában az 1956-os év nem jelentett volna cezúrát, miképp a nemzetköziben Sztálin halála, akkor a történeti irodalomban az 1950-es évek végi állami erőszak az 1950-es évek eleji erőszak folytatásaként is megjelenhetett volna. Ám nem így történt, és nem csupán azért, mert 1956 a mai napig cezúraként jelenik meg a magyar történetírásban az 1956-ot követő új kurzus vezetőinek szándékait követve. A „kulákok" elleni harc vagy az 1950-es évek eleji padláslesöprések eltérő előjellel jelennek meg, mint az ugyanabban a jogrendszerben – igaz, kicsit más vezetőkkel és árnyalatokban különböző cégér alatt – végrehajtott kollektivizálás. Mintha az 1956 utáni állami erőszak gyökerei mások lettek volna, mint az ún. „Rákosi-korszak" során alkalmazott állami erőszaké. Mintha a politikai elítéléseket és kivégzéseket 1956 előtt és után vagy a „kuláktalanítást", majd „szövetkezetesítést" nem a szocialista állam törvényeinek megfelelően és az utópisztikus társadalmi reform célkitűzései miatt hajtották volna végre. Kérdéses, hogy a Rákosi-korszak vagy az ún. „ötvenes évek" (a maga néhány évével) és a Kádár-korszak első éveinek szétválasztása a magyar történetírásban hozzájárul-e társadalmi folyamatok jobb megértéséhez. A magyar kommunista párt 1959-től folytatott kompromisszumkereső politikája[47] a kollektivizálás intenzív megkezdésének évében csak az állami erő-

43 *Ö. Kovács J:* i. m. 53–63.

44 Uo. 420–421.

45 Ezt a törekvést nemzetközi szinten két évtized alatt siker is koronázta, mivel a magyar–amerikai diplomáciai kapcsolatok fejlődésével párhuzamosan az Egyesült Államok fokozatosan legitimálta a Kádár-kormányzatot is, egészen az 1978-as „csúcsig", amikor Magyarország megkapta az Egyesült Államoktól a legnagyobb kedvezményes elbánást is. *Borhi László:* Kádár és az Egyesült Államok. Múltunk 2012. 1–2. sz., 35–74, 68.

46 *Gyáni Gábor:* A megtorlás és az emlékezet narratívái. In: Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon. Szerk. Szederjesi Cecília. Salgótarján–Bp., 2008. 273–280, 273.

47 Az ipari munkások nagyarányú béremelése 1957-ben már ennek a politikának az előzménye volt.

Kollektivizálás_könyv.indb 17 2015.02.06. 10:37:37

szak elfelejtetésében érhetett el sikereket: abban, ahogyan a Kádár-korszak megváltoztatta a világ jelenségeinek értelmezését.[48]

1956 tapasztalata a pártvezetők számára legitimációs probléma volt. Felismerték, hogy nagyobb társadalmi támogatottságot csak úgy lehet elérni, ha a párt eltekint többek között az erőszak nyílt (hivatalos diskurzusban is megjelenő) alkalmazásától. Ezért is volt szükség arra, hogy a kollektivizálás során alkalmazott erőszakot a nyilvánosság előtt tabusítsák. Mint az a kötet több tanulmányából kiderül,[49] a pártnyilvánosság előtt 1960-tól hivatalosan – igaz, nagyon enyhén – büntették a kollektivizálás során alkalmazott erőszakot. Ám ennek elsődleges funkciója nem az volt, hogy erőszakmentessé tegyék a kollektivizálást vagy kivizsgálják annak körülményeit, hanem az, hogy illusztrálják annak bizonyosságát: nem történt erőszak. A tét nem az erőszakmentesség, hanem a jó szándék propagandisztikus bizonyítása volt. Épp az ehhez hasonló – a tömegbázis megteremtésére törekvő – eljárások tették lehetővé, hogy a Kádár-korszak megváltoztassa az állampolgárok és a párttagok valóságészlelését, amelynek során a nyelvhasználat hasonlóképp technikai eszközzé vált, mint az erőszak.

Ahogy azt Rainer M. János kiválóan megfigyelte: maga a kádárizmus éppen a világérzékelésben, a tapasztalatokról folytatott diskurzusban jelentett szakítást a klasszikus sztálinizmussal. „A kádárizmus – amennyiben egyáltalán tudományosan meghatározható fogalom – egyfajta világérzékelés is, amelyből társadalmi közérzet keletkezik. Folyamatos viszonyítások és összehasonlítások rendszere, amelyek térben, időben és fogalmakban igen tágas értelmezési tartományt alkotnak."[50] Ám ez a szakítás lassú és fájdalmas volt, hosszú évek alatt ment végbe. Első lépésként a tapasztalatok kifejezésére lehetőséget adó (egyúttal azokat megkonstruáló) nyelvet kellett megváltoztatni.[51] Így lett a már híre alapján is gyűlölt szovjet kollektivizálásból „szövetkezetesítés", a parasztból „dolgozó parasztság", az erőszakos fellépésből pedig „adminisztratív intézkedés" vagy egyszerűen „szervezett agitáció", amelynek túlzásba vitele megtépázhatja a „dolgozók" pártba vetett „bizalmát".[52] Akárcsak a Harmadik Birodalom Victor Klemperer idején, a kommunista utópia megvalósítása is a nyelv átformálásával vette kezdetét, és a nyelv ismételt

48 A kompromisszumkereső politika gyökereiről és emlékezetpolitikai lenyomatáról lásd: *Apor Péter:* Az elképzelt köztársaság. A Magyar Tanácsköztársaság utóélete. 1945–1989. Bp., 2014. 160.

49 Vö. Varga Zsuzsanna, Czetz Balázs, Káli Csaba tanulmányaival e kötetben..

50 *Rainer M. János:* Bevezetés a kádárizmusba. Bp., 2011. 144.

51 Bővebben arról, hogy a nyelvhasználat valóságteremtő gyakorlatként hogyan változtatta meg a kollektivizálás tapasztalatát lásd: *Ö. Kovács J.:* i. m. 2012. 40–48.

52 Vö. „így világossá válik, hogy miért idegenkedik pártunk az erőszak, az adminisztratív intézkedés, – a parancsolgatástól." BFL MSZMP Budapesti Pártbizottságának ülései – XXXV.1.a.3. 1962. február 23. 33. ő. e. 16. „Minden területen messzemenően növelni kell az adminisztratív intézkedés mellett a meggyőzést." Nógrád Megyei Levéltár (= NML) MSZMP Nógrád Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései. XXXV.51.c. 1962. december 21. 165. ő. e. 21. Továbbá: *Ö. Kovács J.:* i. m. 42–46.

Kollektivizálás_könyv.indb 18 2015.02.06. 10:37:37

megváltoztatása jelezte, hogy az utópia megvalósításában már a pártvezérek sem hisznek (amikor Pozsgay Imre egyszer csak azt mondta a rádióban, hogy nem „ellenforradalom", hanem „népfelkelés" volt 1956-ban).[53]

A kollektivizálás gondolata a kommunisták által is magántulajdonhoz juttatott parasztság körében nem rendelkezhetett támogatással (miért is mondtak volna le a parasztok a gyakran frissen, 1945-ben szerzett földjük tulajdonjogáról?), az ellenkezőjének elhitetéséhez azonban szívós munkára volt szükség. Ehhez az is segítséget nyújtott, hogy a kollektivizálás még a hazájaként számon tartott Szovjetunióban sem rendelkezett előre megírt forgatókönyvvel vagy mintával, és éppen az ötvenes években jelentős változáson ment keresztül.[54] A kollektivizálásról előzetesen nem folytattak messzemenő vitákat, mindössze annyi tűnt biztosnak, hogy a „kuláktalanítás" együtt jár a kollektivizálással.[55] A „kulákok" elleni harc minél inkább egybeesett a kollektivizálással, annál több erőszak kísérte egy-egy országban. Maga a „kulákok" elleni harc nemritkán a zendülő parasztok deportálását jelentette, ám maga a fogalom régiónként változott, mivel nem társadalmi, hanem politikai jelentése volt.[56] Magyarországon ezt a folyamatot Sztálin 1953-as halála és Nagy Imre kormánya nagyrészt megszakította: az ötvenes évek végén már minden földműves emlékezhetett az ötvenes évek elejéről arra, körülbelül mire számíthat, ha ellenkezik a kollektivizálási szándékkal. Akinek még ez is kevés volt, annak az agitátorok ismét felidézték az ötvenes évek elejét internálással, veréssel, ami minden kollektivizálásról szóló megyei jelentésben előfordult.[57]

A minta nélküli kollektivizálás persze nem azt jelentette, hogy a kommunistáknak ne lettek volna terveik a mezőgazdasági termelés kollektivizálására.[58] Hiszen a föld több mint hatodát kitevő termőföld kollektivizálását képtelenség lett volna komoly politikai eltökéltség nélkül, néhány évtized alatt véghezvinni. Ez persze nem jelenti azt, hogy eltérő korokban magának a mezőgazdasági kollektivizálásnak ne lett volna más-más jelentése. Ennek megfelelően Magyarországon és Kelet-Európában is eltérő szakaszai voltak, amit alapvetően meghatározott a térség kommunista pártjainak 1957. novemberi moszkvai találkozója (ekkor változott meg az addig tartózkodó magyar vezetés álláspontja is a kollektivizálás kérdésében).[59] A magyar vezetésnek volt más lehetősége is. Hiszen például Lengyelországban nem azért adták fel a

53 Vö. *Victor Klemperer:* A Harmadik Birodalom nyelve. Bp., 1984.

54 Baráth Magdolna tanulmánya a kötetben éppen arra mutat rá, mennyire más volt a mintának tartott szovjet kollektivizálás, mint a kelet-közép-európai államokban.

55 *Sheila Fitzpatrick:* Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. New York–Oxford, 1994. 7.

56 *Swain, N.:* i. m. 497–534, 519–522.

57 *Ö. Kovács J.:* i. m., illetve lásd a kötet lokális, egyes megyék kollektivizálásáról szóló tanulmányait.

58 Vö. *Stephen Kotkin:* Stalin. I. köt.: Paradoxies of Power, 1878–1928. New York, 2014, 675–676.

59 *Varga Zsuzsanna:* The Appropriation and Modification of the "Soviet Model" of Collectivization: The Case of Hungary. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe, 433–465, 441–442.

Kollektivizálás_könyv.indb 19 2015.02.06. 10:37:37

kollektivizálás programját, mert a parasztok olyan hatékonyan álltak ellen (Magyarországon is találunk példát az ellenállás számos formájára, lásd Farkas Gyöngyi tanulmányát a kötetben), inkább azért, mert a lengyel vezetésnek nem kellett véghezvinnie a kollektivizálás programját ahhoz, hogy elfogadtassa magát Moszkvával.[60] Kádár János irányításával a pártvezetés, „kompromisszumkereső" politikája ellenére, ezen a téren „jobban" teljesített. Úgy felelt meg a moszkvai elvárásoknak, hogy közben a hetvenes évekre elfogadtatta a tollforgató értelmiségiekkel: a kollektivizálás „modernizációs" célokat szolgált, növelte a termelékenységet, és a parasztok „önként" vagy „meggyőzés" hatására léptek be a téeszekbe.[61]

Fentiek ellenére a kollektivizálást önmagában úgy vizsgálni, mint a szovjetizálás/sztalinizáció mezőgazdaságra/falusi társadalomra kiterjesztését, beszűkíti az értelmezési lehetőségeket. Ahogy azt Lynne Viola találóan a Szovjetunió kapcsán megállapítja (és ez igaz a kelet-közép-európai országokra is): a kollektivizálás nem csupán a gabona megszerzéséről szólt, hanem az államépítés (a hatalom) építésének egyik meghatározó eszköze is volt.[62] Hiszen a kollektivizálás után a parasztból bérmunkás lett, aki már az állammal állt jogviszonyban, önállóságát – gazdasági és társadalmi értelemben – megszüntették. A kollektivizálás a társadalom egészének szerkezetét változtatta meg a kommunista utópia célkitűzéseinek megfelelően – amelyek persze korántsem voltak kikristályosodva, időről időre változtak. A kollektivizálás a sztalinizáció része volt, még ha Kelet-Közép-Európában többnyire Sztálin halála után vitték is csak véghez. Magyarországon és Kelet-Közép-Európában a késleltetett sztalinizáció egyik meghatározó elemeként, részben a Sztálin halálát követő politikai elitek Moszkva iránti elkötelezettségét bizonyítandó valósították meg az egyes országok kommunista pártjai (a pártvezetőktől az egyszerű agitátorokig).[63]

A kollektivitás és a kollektív élet mítoszának szembehelyezése az individuummal a hivatalos ideológia egyik központi elemének számított, és megtalálható volt az ünnepi vagy párttaggyűlési szertartásokban ugyanúgy, mint a

60 *Dariusz Jarosz:* The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes of Defeat. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe, 113–146.; és lásd Mitrovits Miklós tanulmányát e kötetben. Annak okaira, hogy miért fogadták ezt el a lengyel pártvezetőktől Moszkvában, még nem derült fény.

61 Ennek egyik korai, elsősorban interjúkon nyugvó kritikáját adta a homokmégyi kutatás, amelynek szinte szamizdatban terjedő eredményei nagy hatással voltak a magyarországi kollektivizálás kutatására. Jószerével évekig ez volt az egyik fontos tanulmány, amely nem a párt elvárásainak megfelelni szándékozó hangulatjelentések alapján próbálta kideríteni, hogyan viszonyultak a parasztok a mezőgazdasági kollektivizáláshoz. Erről bővebben: *Marelyin Kiss József–Valuch Tibor:* Rekviem a parasztságért. Hat falu – egy sors. Kalocsa–Bp., 2011. különösen: 195–218.

62 *Lynne Viola:* Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe, 49–77, 50.

63 *Swain, N.:* i. m.

Kollektivizálás_könyv.indb 20 2015.02.06. 10:37:37

városépítészetben.[64] Az utópia megvalósításában kulcsfontosságú kollektivizálás nem csupán a tulajdonformákat változtatta meg, hanem a társadalmi szertartásokat[65] és a modernizáció kelet-európai értelmezéseit is, ami kulcsszerepet töltött be a kommunista pártok önlegitimációs beszédmódjában.[66] Maga a *kollektív* szó csak viszonylag későn, 1934 után jelent meg egyre gyakrabban a szovjet szótárakban az angol *collective* szó átvételeként (előtte többnyire regényfordításokban fordult elő a 19. század második felében).[67] Ennek ellenére a kommunista utópia szinte legismertebb fogalmává vált, a kollektív élet mítosza pedig mindvégig megőrizte kitüntetett helyzetét a kommunizmusról szóló gondolkodásban.

A tanulmányokban vizsgált problémák

A Kádár-korszakban végrehajtott teljes kollektivizálást előszeretettel választják külön az 1950-es évek eleji „kulákellenes" kampányoktól és padláslesöprésektől, holott felettébb hasonló, egymásból következő folyamatokról van szó.[68] Az 1959-ben induló kollektivizálási kampány a „kulák"-üldözés és a fogalmi szinten létrehozott „ellenség" elleni harc folytatásaként is értelmezhető, a termelékenységet a középpontba helyező modernizálás álruhájában. Éppen a kollektivizálás erőszakos volta az, amelynek révén nem csupán bizonyítható, de érthetőbbé is tehető a Rákosi- és Kádár-korszak közötti kontinuitás. Hiszen az 1950-es évek eleji, majd az 1950-es évek végi, 1960-as évek eleji állami erőszak hasonlóságainak és eltéréseinek összevetése is közelebb vihet

64 *Nikolai Miliutin:* Sotsgorod: The Problem of Building Socialist Cities. Cambridge, Ma., 1974. (Eredeti: Szocgorod: Problemi sztroityelsztva szocialisztyicseszkih gorodov. Moszkva–Leningrad, 1930.)

65 A szovjet rítusok szerepéről a kollektív és individuális szembeállításában lásd: *Christel Lane:* The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society – the Soviet Case. Cambridge–New York. 1981. 61–64.; továbbá Tóth Heléna tanulmányát a társadalmi szertartásokról e kötetben.

66 *Stephen Kotkin:* Modern Times: The Soviet Union And The Interwar Conjuncture. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 2. (2001) 2. sz., 111–164. Ez utóbbi az egyik oka annak, hogy a kommunista utópia megvalósítását időnként államilag végrehajtott modernizációs kísérletként értelmezik, amely ellen végül „fellázadtak" a tömegek. Vö. *Iván T. Berend:* What is Central and Eastern Europe? European Journal of Social Theory 8. (2005) 4. sz., 401–416. Ez a megközelítés nem vesz tudomást arról, hogy a kelet-európai kommunista pártok a modernizációra utaló narratívát legitimációs célzattal használták, és hiába kedvelte Sztálin a modern szót (egyes beszédeiben több tucatszor használta pozitív értelemben), egészen mást értett rajta, mint Charlie Chaplin. A másik probléma ezzel az értelmezéssel az, hogy miért csak Kelet-Európában lázadtak fel az állam modernizációs kísérletei ellen, Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban miért nem dőltek meg sorban a modernizációs célkitűzéseket megvalósító kormányzatok.

67 *Oleg Kharkhordin:* The Collective and the Individual in Russia: a Study of Practices. Berkeley, Ca., 1999, 76.

68 A magyarországi kollektivizálás három szakasza (1949–1953, 1955–1956, 1959–1961) közötti kölcsönhatások vizsgálata is számos értékes eredményt hozhat még.

Kollektivizálás_könyv.indb 21 2015.02.06. 10:37:38

a rendszer elfogadtatásának (legitimációjának), illetve társadalmiasításának („társadalmi üggyé" tételének, amelyben a lehetséges módon szinte mindenki résztvevővé vált) kérdéséhez. Vajon az 1950-es évek eleji állami erőszak – amelyet Kádár János óta előszeretettel Rákosi-korszakként határozunk meg – nem hasonló tőről fakadt-e, mint az 1950-es évek végi (az 1956 utáni megtorlás és a kollektivizálás)? Vajon milyen választási lehetőségeik voltak a pártszervezetek tagjainak, a falusi gazdáknak vagy éppen a legfelső pártvezetőknek akkor, amikor egyes helyeken nem egészen egy év leforgása alatt mindenkivel aláíratták a „belépési nyilatkozatot" a téeszbe?

Ez a tanulmánykötet arra tesz kísérletet, hogy a kollektivizálás során alkalmazott állami erőszakot ne csupán a „modernizációs szükségszerűségből" fakadó, hanem a történelmi szereplők döntési lehetőségeiből is következő folyamatként tegye érthetőbbé. Hiszen a kollektivizálás nemzetközi összehasonlításából kiderül, hogy nem csupán országonként, de régiónként is eltérő mértékben és ütemben sikerült felszámolni az egyéni paraszti gazdálkodásokat a szovjetizált országokban. Több helyütt fel is adták ezt a kísérletet: a kollektivizálás végrehajtása korántsem volt kötelező feladat a különböző országok pártvezetői számára, hiszen anélkül is a helyükön maradhattak (lásd például Lengyelországban vagy Jugoszláviában). Ennek ellenére valószínűleg Moszkva szemében növelte egy pártfőtitkár elfogadottságát, hogy milyen ütemben volt képes felszámolni az egyéni gazdaságokat.

A tanulmányok egy része (a húszból hat) az MTA BTK Történettudományi Intézetében 2012. december 14-én rendezett, „Kollektivizálás és állami erőszak" című konferencia előadásaira és az ott kialakult vitákra épít. Másik részük felkérésre készült, annak függvényében, hogy szerkesztőként mely témaköröket ítéltük még fontosnak a kötet számára, és milyen témákra sikerült kompetens szerzőt találnunk.[69] Mindez azt a célt is szolgálja, hogy a kollektivizálásról szóló *történettudományi* diskurzust megújítsa, ezért is viszonylag kevés a társtudományokból érkező szerző. Ez egyúttal kijelöli a további kutatási lehetőségeket is, hiszen módszertanuk továbbgondolásával éppen a néprajz, az antropológia és a szociológia még számos potenciált rejt a téma kutatásában. Emellett reméljük, hogy a kötetet a történészek mellett a fenti tudományágak képviselői és az 1945 utáni történelem iránt érdeklődő nagyközönség is haszonnal forgathatja.

A tanulmányok első része – Ö. Kovács József problémafelvetésként funkcionáló tanulmánya után – szándékosan lokális/mikroléptéket használ, azért, mert helyi szinten számos folyamat jobban megfigyelhető és érthetőbbé tehető, mint országos szinten. A megyei és településszintű elemzések szakítanak azzal a hagyománnyal, amely az országot egységes, homogén egészként kezelve igyekszik megérteni a sztalinizáció magyar formáját. Emiatt a lokális mélyfúrások elsősorban helyi, megyei szintű forrásanyagra épülnek. Ez a for-

69 Egyúttal a kötet kapcsolódik az OTKA K-104408 számú, „Kollaboráció a szocialista korszakban" című kutatásához is.

Kollektivizálás_könyv.indb 22 2015.02.06. 10:37:38

rásanyag azért is fontos, mert a regionális különbségek – mint ezekből a tanulmányokból is kiderül – alapvetően meghatározták a kollektivizálás folyamatát. A regionális különbségek és a párt centralizáltságából fakadó egymásra hatás miatt az egyes megyei kollektivizálások közötti egybeesésekre és átfedésekre koncentrálva a *histoire croisée (entangled history)* módszertana is adaptálható.[70]

A kollektivizálás nemzetközi összehasonlításában[71] az egyes országok mezőgazdaságának fejlettsége, a tulajdonviszonyok éppúgy fontosak voltak, mint az egyes országok közötti eltérések az iparosodottság vagy városiasság terén. Az iparosodottság eltérő volta a szovjetizálás országos és regionális különbségeit is meghatározta (pl. a legjobban iparosodott NDK-ban és Csehszlovákiában másként ment végbe, mint Lengyelországban).[72] Ez a kollektivizálás módjaira és a kollektivizálás során alkalmazott állami erőszakra szintén igaz. A Kádár-korszakhoz köthető állami bürokrácia legitimációjának vizsgálata a kollektivizálás esetében is elválaszthatatlan a nagyipari munkásság retorikai privilegizáltságától.[73] Az eltérő régiók és társadalmi csoportok másképp viszonyultak a Kádár-féle bürokráciához, és még az is különböző volt, ahogyan az egyes megyékben és járásokban a központi pártutasításokat a pártapparátus végrehajtotta. Ennek ellenére – az 1957-es „megtorpanás" után – 1959 és 1961 között hivatalosan is befejezettnek nyilváníthatták a kollektivizálást Magyarországon. Mi lehetett-e gyors „siker" oka, amelyet az eltérő szervezettségű pártapparátus az egymástól módfelett különböző régiókban végre tudott hajtani?

Mindenekelőtt a magyar országos vezetés eltökéltségét kell említeni, amely nemzetközi összehasonlításban is kimagasló volt. A kollektivizálás terén a Kádár-féle pártvezetők sokkal jobban vállalták a konfliktust a földtulajdonos parasztokkal, mint a Rákosi-korszakban, még ha retorikailag ügyesebben oldották is meg a feladatot. Talán a kollektivizálást legkésőbb elkezdő, ám elsők között befejező NDK-s pártvezetők eltökéltsége mérhető csak az 1950-es évek végén a magyarországi vezetőkéhez, akik szintén elsősorban az ipari munkásság identitásának újrateremtésével igyekeztek erősíteni hazai bázisukat. Ezért is vállalhatták könnyebben a konfrontációt a parasztsággal. A magyar és az NDK-beli gyors kollektivizálás közötti másik hasonlóság, hogy szintén az önkéntesség elvének túlzott hangsúlyozásával próbáltak cezúrát húzni az ötvenes évek eleji és végi módszerek között. A kora újkori német parasztlázadások elképzelt céljait az NDK-ban éppúgy legitimációs céllal

70 Bővebben: *Michael Werner–Bénédicte Zimmermann*: Túl az összehasonlításon: histoire croisée és a reflexivitás kihívása. Korall 8. (2007. szeptember) 5–30.

71 Ennek legfrissebb és alapvető munkája: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe, i. m.

72 *Dagmara Jajeśniak-Quast:* Stahlgiganten in der sozialistischen Transformation: Nowa Huta in Krakau, EKO in Eisenhüttenstadt und Kunčice in Ostrava. Wiesbaden, 2010. 100–101.

73 *Pittaway, M.:* The Workers' State, 13.

Kollektivizálás_könyv.indb 23 2015.02.06. 10:37:38

használták, mint ahogy Magyarországon a téeszek elnevezését Dózsa Györgyről.[74]

Az ötvenes évek elejének nógrádi helyzetét vizsgáló Varga Zsuzsanna tanulmányából kiderül, hogy a kollektivizálás már Sztálin halála *előtt* is sikertelen volt, részben a parasztok burkolt ellenállási taktikái miatt. Másrészt a tanulmány a kollektivizálás végrehajtásával megbízott helyi szervek belső konfliktusaira is felhívja a figyelmet. Miután 1951–1952-ben a központi intézkedések már a kisebb földű rétegeket is célba vették, a helyi elit szegényparaszti és „kétlaki" munkásokból álló tagjai egyre nagyobb passzivitást mutattak az elvárt osztályharcos fellépésre, hiszen ekkor már saját rokonaikkal, szomszédjaikkal kerültek (volna) szembe.

A kádári vezetés már ezen ellenállási taktikák ellen vette fel sikerrel a harcot – hiszen nem csupán a parasztok tanultak az ötvenes évek elejének kollektivizálásából, hanem a bürokraták is, akik közül nem egy éppen olyan családból származott, amelyek az ötvenes évek elején még sikerrel szabotálták a belépést. A parasztság ötvenes évek eleji társadalmi mobilitása ebből a szempontból is meghatározó volt: hiszen a földijeik ellen – őket jobban ismerve – a „kiemelt parasztkáderek" sokkal hatékonyabban küzdhettek.

A parasztság ellenállási formái az állami bürokrácia átalakuló, széles körre kiterjedő módszerei következtében szintén megváltoztak. Farkas Gyöngyi tanulmányából kiderül, hogy az állami bürokrácia megváltozott fellépése miatt az egyéni akciókat kollektív akció is felválthatta (például tüntetés), és gyakoribbá váltak a nyilvános konfliktusok.[75] Ez a fajta kollektív rebellió a kollektivizálás ellen különösen a Dunától keletre volt jellemző (a Dunántúlon csak Fejér és Veszprém megyében), ahol a kollektív ellenállási akcióknak mélyebb történeti hagyományuk is volt.[76]

Fejér megye azért is érdekes elemzési terep, mert a viszonylag gyakori ellenállás ellenére itt szinte néhány hónap alatt (1959 tele és 1960 tavasza között) vitték véghez a kollektivizálást a pártapparátus tagjai. Az ellenállás és az opportunizmus mintha kéz a kézben járt volna. Czetz Balázs Fejér megyével foglalkozó tanulmányából az is kiderül, hogy a látszólagos igazságtétel (az erőszakosan fellépők megbüntetése) legsúlyosabb büntetési tétele a pártbüntetés volt, „az áldozatok jóvátétele pedig a belépési nyilatkozat visszaadásá-

74 Vö. Slachta Krisztina tanulmányát és *Bauerkämper, A.–Iordachi, C.:* The Collectivization of Agriculture in Eastern Europe, 3–46, 11.

75 Ez ellenállás különleges formája, hogy gyakoribb lett a nők politikai aktivizálódása, ami a többnyire elhurcolt férfiak érdekében szervezett asszonytüntetésekben is megjelenhetett. *Farkas Gyöngyi:* A nyírcsaholyi asszonytüntetés. In: Nyírcsaholy története és néprajza. Szerk. Cservenyák László. Debrecen, 2012. 27–51. Ennek megjelenése a Szovjetunióban: *Lynne Viola:* Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. Oxford, 1996. 189–203.

76 *Ö. Kovács J.:* i. m. 358., valamint: *Varga Zsuzsanna:* Paraszti ellenállás és alkalmazkodás a kollektivizálás befejező szakaszában, 1959–1961. In: Földindulások – sorsfordulók, 101–115.

Kollektivizálás_könyv.indb 24 2015.02.06. 10:37:38

ban merült ki". Ezzel szemben a „téeszellenes izgatás" bűntettét elkövetőket szinte kivétel nélkül börtönbüntetésre ítélték a megyében.

Szándékosan válogattunk be egy határon túli magyar közegben, a Székelyföldön végbemenő kollektivizálást elemző tanulmányt is a kötetbe, mivel egy olyan közösség sorsáról van szó, ahol a kollektivizálás a magyarországinál is erőszakosabb formában ment végbe. Tanulmányában – amely a kollektivizálás etnikai dimenzióit is elemzi – László Márton kimutatja, hogy az erőszakellenes megmozdulások miatt a kollektivizálás Székelyföldön szintén már Sztálin halála előtt kudarcba fulladt. Ezzel – az egész országban tapasztalható tendenciával – is magyarázható, hogy a román kollektivizálás az „elhúzódó" kollektivizálások közé tartozik.[77] A kollektivizálás üteme Romániában 1953 után ennek ellenére alig változott, csak az erőszakos fellépések száma csökkent jelentős mértékben.[78]

A kollektivizálás során alkalmazott állami erőszak nem csupán a falusi társadalmat, hanem a tájat is nagymértékben érintette. Ezt a folyamatot Máté Gábor tanulmánya elemzi, aki ismét eltérő közegben, a dunántúli Egyházaskozáron vizsgálódik. A tájtörténeti megközelítés fontosságát az is jelzi, hogy a tájszerkezet a művelési módokról is árulkodó légi fotókon a legmarkánsabban a kollektivizálás során változott meg a 20. században. „Az összevont üzem főtevékenységeinek megfelelően a gabonatermesztés és az állattartás lett a meghatározó, ezen belül is inkább a földművelést részesítették előnyben." Ebből a nézőpontból a kollektivizálás a gabonáért is folyt, amely nem csupán Sztálin, hanem a Kádár-korszak pártvezetése számára is fontos volt céljai eléréséhez.

Zala megye az előzőektől szintén eltérő földbirtok- és társadalomszerkezetet reprezentál. Káli Csaba tanulmányában egyrészt remekül kimutatja azt a folytonosságot, amely az 1950-es évek eleji és végi kollektivizálás között érzékelhető, másrészt az ellenállás olyan sajátos formáit is bemutatja, mint például a földtulajdonos párttitkárok magatartása, akik hallani sem akartak földjeik elvételéről. Fontos megfigyelése, hogy a kollektivizálás a generációk közötti viszonyokat is átalakította, megszűnt „a generációk közötti anyagi természetű kapocs", amelyet addig a földtulajdon öröklődése biztosított.

A lokális tanulmányokat követő tartalmi blokk elsődleges célja, hogy megmutassa, miként volt lehetséges az erőszakot elfogadtatni, legitimálni, és magát a kollektivizálást is – mindezek révén – társadalmiasítani. Kunt Gergely tanulmánya, amely egy kitelepített kamaszlány nézőpontjából próbálja megérteni a falu társadalmát, azért fontos, mert kimutatja: a kitelepítések tapasztalata az 1944-es deportálásokat asszociálta nemcsak a kitelepítettek, hanem a falusi társadalom szemében is. Ha pedig 1944 és 1951 között az állam imázsa a falusi társadalom szemében alig változott, akkor az erőszak alkalmazásának lehetősége az 1950-es években éppúgy mindennapos tapasztalat le-

77 The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe, 30.
78 Vö. Stefano Bottoni tanulmányával a kötetben.

Kollektivizálás_könyv.indb 25 2015.02.06. 10:37:38

hetett, mint a háború idején. Ebből a szempontból az állami erőszak háború alatti megtapasztalása nem ért véget 1945-ben.

Az állami erőszak célja a kollektivizálás során a gazdasági hatékonyság növelése mellett elsősorban a kommunista utópia megvalósítása volt, ezért magának a „szocialista életmódnak" az elterjesztése éppúgy ebbe az irányba mutatott, mint a „kollektív élet" mítosza. A társadalmi ünnepek átalakításának kísérlete (Tóth Heléna tanulmánya) azért is fontos téma ebben a kontextusban, mert „sikere" vagy „sikertelensége" jelzi az ellenállás lehetőségeit a mindennapokban. A harc nem csupán a gabonáért folyt, hanem az emberek lelkéért és gondolkodásuk átalakításáért is. Az állami bürokráciának társadalmi bázisra is szüksége volt.

Ennek érdekében a falvakban is megszervezték az ügynökhálózatot. A probléma csak az volt, hogy a kollektivizálás során nehéz volt olyan pontosan meghatározni, ki az „ellenség", mint a „kuláklisták" idején. Ellenségre azonban feltétlenül szükség volt, nélküle maga a hálózat sem létezhetett volna. Ezért a hálózati munka közben készült iratok szerint gyakran maguktól a foglalkoztatott informátoroktól várták tartótisztjeik, hogy kitalálják, ki ellen is harcolnak, mint azt Papp István tanulmánya bizonyítja.

A kollektivizálás elfogadtatásának másik eszköze az volt, hogy a Kádár-kori nyilvánosság számára több formában is megjeleníthetővé tették a kollektivizálásból fakadó konfliktusokat. A filmes vagy irodalmi feldolgozások fókuszában a belépési nyilatkozat aláírásáról szóló viták álltak, ezzel is kvázi lehetőséget adva a rendszer kritikájára. Ezzel ezen alkotások elsődleges megrendelői azért is érhettek el sikert, mert az erőszak dokumentáltsága felettébb hiányos volt.[79] Így a kollektivizálás konfliktusa a regényekben és a filmvásznon elméleti, a belépési nyilatkozat aláírása körüli vitaként jelenhetett meg, az erőszak pedig háttérbe szorult. Ez a megjelenítés a közönség szemében azért is tűnhetett fel hitelesnek, mert magában hordozta a rendszerkritika lehetőségét, ezzel együtt azonban tabusította magát az erőszakot. A politikai játszma ábrázolása filmen (Barta János tanulmánya) azt a célt is szolgálta, hogy erőszakról ne essék szó. A magyar irodalom a nyolcvanas évek végéig ennek is köszönhetően alig foglalkozott a kollektivizálás idején a falvakban végbement erőszakkal (Szilágyi Márton tanulmánya), ami hozzájárult a kollektivizálás során alkalmazott állami erőszak társadalmi amnéziájához.

A kötetet záró nemzetközi kitekintés elsődlegesen felsőoktatási célokat szolgál, mivel idáig nem született magyar nyelven olyan összefoglalás, amely a kelet-európai országok kollektivizálását áttekintené. A nemzetállamokat átfogó összehasonlító szemlélet azért is fontos, mert az eltérő ütemű és eszköztárú kollektivizálások összevetése az egyes országok történeti diskurzusait is megváltoztathatja. Másrészt a kollektivizálás a „szovjet tömbön" belül máig olyan kiaknázatlan téma, amely az összehasonlítás lehetőségét kínálja. Hiszen például önmagában a magyar történetből nehéz érzékelni, hogy mennyire el-

79 Vö. Czetz Balázs tanulmányával.

Kollektivizálás_könyv.indb 26 2015.02.06. 10:37:38

tökélt volt a Kádár-kori bürokrácia a kollektivizálást illetően. Ezzel szemben az összehasonlító történetből kiderül, hogy az 1957–1958-as „megtorpanás" után nemzetközi összehasonlításban is igen gyorsan kollektivizálták a magyar mezőgazdasági termelést. Ezzel Magyarország azon országok közé tartozott (szemben Lengyelországgal és Jugoszláviával), ahol megvalósították a kollektivizálás szándékát. Emellett a nemzetközi összehasonlításból az is világossá válik, hogy nem csupán a „kulák" fogalomnak volt annál is több jelentése, ahány országban használták, hanem a téesznek is. A kommunisták szorgos kertészként számba vették az eltérő társadalmi közegeket, és ennek megfelelően alakították ki a kollektivizálás eszközrendszerét.

A tanulmányok számos olyan hipotézist igazolnak, amelyeket a kötet szerzői kiindulópontként használtak. A települések történetében és az élettörténetekben nem mindig 1956, sokkal inkább a kollektivizálás jelentett diszkontinuitást. Az állami erőszak és a kollektivizálás radikális, tömeges jellege és tapasztalata új viselkedésformákat, társadalmi magatartásokat alakított ki. A kollektivizálás társadalmiasítása egyben a kölcsönös tabusítást is jelentette, ami a megyei/regionális történetírásokban is érzékelhető volt. A hetvenes években a háztájiról szóló hivatalos diskurzus átalakította a kollektivizálás emlékezetét. A kollektivizálás egyúttal városi, össztársadalmi kérdéssé tette a föld- és falupolitikát, a paraszti társadalom felszámolását.

Kollektivizálás_könyv.indb 27 2015.02.06. 10:37:38

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektivizálás – kutatási kérdések és válaszok

„…az én véleményem szerint a párt tekintélyén, tömegbefolyásán, tömegkapcsolatán múlik végső fokon a termelőszövetkezetek fejlesztése. [...] Mert azért el ne felejtsük, elvtársak, harmadszor kapaszkodunk az emelkedőnek. Negyedszer! Én nem tudom, az igazság, ugye a mese szerint mindig háromszor volt szabad megkísérelni a feladat megoldását! Igaz? És a sportversenyeken is háromszor szabad kísérletet tenni átugrani, vagy nem tudom én, mi. Hát ezt nem viccből mondom! Én azt hiszem, hogy negyedszer kísérletet tenni, ahhoz nagyon, nagyon-nagyon szörnyű dolgokon kell átmenni, ne kelljen negyedszer kísérletet tenni! És ne az óhajtól vezettessük magunkat, hanem a felelősségtől, hiszem, érzem, hogy tudunk most menni felfelé ezen az emelkedőn, de ez kapaszkodó, mindnyájan meg fogunk izzadni. De én azt hiszem, hogy fel fogunk mi oda jutni."[1]

(Kádár János)

A téma közelítésmódja

Ha elfogadjuk, hogy az államok mások vereségével kezdődnek, akkor ez az általánosító megállapítás különösképpen érvényes a szovjet típusú államra.[2] Egy társadalomtörténeti irányultságú ábrázolás sem nélkülözheti az állami szerepvállalást.[3] Az állam és a társadalom intézményei, tagjai egymással kölcsönhatásban jeleníthetők meg egy életszerű történeti ábrázolásban. A szov-

1 Az MSZMP KB 1958. december 5-i ülése. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei. Szerk. Némethné Varga Karola–Soós László et al. Bp., 1997. (MOL Kiadványai II. Forráskiadványok 29.) 730.

2 *Anthony de Jasay:* Az állam. Ford. Orosz István. Bp., 2002. 31. A részben eltérő nézőpontból kiinduló, de a hasonló szerzői következtetésekre, a szovjet típusú diktatúra kialakulására lásd: *Zsille Zoltán:* Fekete ökonómia. In: A mindennapi élet ökonómiája. Tanulmányok. Szerk. Spéder Zsolt. Bp., 1993. 218.; *Mark Pittaway:* Eastern Europe 1939–2000. London, 2004. 14., 32–33.; *Anne Applebaum:* Vasfüggöny. Kelet-Európa megtörése, 1944–1956. Ford. Szabó Hedvig. Bp., 2014.

3 Burckhardt 19. századi klasszikus művében abból indult ki, hogy a történelemben három erőtényező számít: állam, vallás és kultúra. *Jacob Burckhardt:* Világtörténelmi elmélkedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába. Ford. Báthori Csaba és Hidas Zoltán. Bp., 2001. 51.;

Kollektivizálás_könyv.indb 29 2015.02.06. 10:37:38

jetizálás történeteiben az állami erőszak és tapasztalata, az ahhoz való alkalmazkodás kulcskérdés.[4] Ezért is nagyon fontos a történeti szituációk és a róluk elérhető források keletkezési körülményeinek és maguknak a forrásoknak kutatói nézőpontja. Az utóbbi szempont hangsúlyozottan érvényes lehet a történeti parasztság tagjait ért radikális állami beavatkozás során. A Vörös Hadsereg előrenyomulása révén elindított 1945. évi földosztás nagy változásnak számított a háborúval sújtott falusi mindennapokban. Mindamellett a szovjet kolhozokkal kapcsolatos hírek már ekkor is sokakat rémületben tartottak.

A következő oldalakon a szovjetizálás és a kollektivizálás történeti értelmezésének néhány kiemelt kérdésével foglalkozom. A konkrét forráselemzési, kutatói tapasztalatot igyekszem elméleti keretbe is helyezni.

Annak, ahogy a történeti jelenségekhez közelítek, egyik lényeges pontja a struktúrák, a folyamatok és a cselekvések egy alulnézeti vagy mindennapi perspektívából elképzelt konstruálása. Emögött az a józan belátás húzódik meg, hogy az emberhez minden időben a legközelebb „a mindennapi életnek az a zónája áll, amelyet közvetlen testi cselekvésemmel elérhetek".[5] Továbbá, a 20. századi, modernnek nevezett politikai diktatúrák világában alapvetően fontos kutatói eljárásnak tartom azt, hogy a politikai hatalmat/uralmat és a társadalmat ne pusztán ellentétként és ne egy rangsor elemeként fogjuk fel. Ebben a megközelítésben fontosabbak lesznek azok a formák és gyakorlatok, amelyekben a cselekvők, a társadalom tagjai tudomásul veszik saját valóságukat, azt, ahol és ahogyan viselkedniük kell.[6] A mikrovilágok iránt feltámadó érdeklődéssel azt is el kell fogadnunk, hogy nem az ország, hanem az annak különböző miliőiben élő emberek történeteit elemezzük. Ez a megközelítésmód az államon belüli élet „értelmére" kérdez rá, amelyhez képest az emberek úgymond mérték magukat és életstratégiájukat.[7] A kortársi cselekvéseket és történéseket ezekben a társadalmi erőterekben célszerű értelmezni. A mindennapok és tapasztalatok történetkutatási irányzatában további figyelemre méltó meglátás az is, hogy az átlátható „kisemberi életvilágokban" (munkahelyi kollektíva, család és rokonság) számos olyan „hatalmi és szabályozási kompetencia" adódott az emberek számára, amelyek több szempontból is él-

---

A jelenkori, közgazdaság- és politikatudományi elméleti kérdésekre lásd: *Douglass C. North–John Joseph Wallis–Barry R. Weingast*: Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. New York, 2009. 11–27.

4 Műfaji tekintetben ezért is jogosult politikai társadalomtörténetről beszélni.

5 *Peter L. Berger–Thomas Luckmann:* A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés. Ford. Tomka Miklós. Bp., 1998. 41.

6 „Az uralom társadalmilag teremtett – a társadalom és az egyének uralmilag formálják" – mondja Lüdtke, akinek a fogalomhasználatához a fenti sorokban hozzáillesztettem a politikai hatalom kategóriáját. *Alf Lüdtke:* Die DDR als Geschichte. Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, 36B. 1998. 3–4.

7 *Thomas Lindenberger:* Die Diktatur der Grenzen. In: Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR. Hrsg. Thomas Lindenberger. Köln–Weimar–Wien, 1999. 18.

Kollektivizálás_könyv.indb 30 2015.02.06. 10:37:38

hetővé tették a rendszert. Nem véletlen, hogy a rezsim bukása utáni nosztalgikus megnyilvánulások leginkább ezen életvilágok széttöredezésével voltak-vannak összefüggésben.[8]

Állami erőszak a szocialista projekt szolgálatában[9]

Mindenekelőtt az erőszak kategóriájának értelmezéséről szólnék.[10] A szerzői, tudományos magyarázatokban igen gyakran eltérő ember-, történelem- és társadalomképeket vakmerőség lenne összekeverni. Mindazonáltal megnevezhető három, nagyrészt elfogadott – nyilván eléggé sematikus – alapforma: a személyes vagy közvetlen, az intézményes és a strukturális erőszak, bár az utóbbi kettő megkülönböztetése nehéz. Az intézményes erőszak inkább azokra az alávetettségi helyzetekre vonatkozik, amelyeket fizikai szankciókkal is megerősítenek. (Az erőszakfogalom latin eredetének kettős jelentése részben erre is utal: a *violentia* a testi támadásra, a *potestas* a hivatali erőszakra, nyomásgyakorlásra vonatkozik.[11]) A strukturális erőszak kategóriáját leginkább a társadalmi viszonyok (például szegénység) miatt keletkező károsodásra értik.[12] Egyébként az előbbi, legtágabb értelmű megközelítésben a történeti antropológusok minden olyan elkerülhető támadást erőszaknak tekintenek, amely az alapvető emberi szükségletek ellen irányul.[13]

Ezek az elvont kategóriák azért is fontosak, mert általuk az egyedinek látszó események és jelenségek tágabb értelmezési keretbe helyezhetők. Különösen a társadalomtudományi elméletekre nem vagy alig támaszkodó történészi szövegek olvasása közben érzékelhetjük, hogy az éppen kiragadott esetleírás mennyire nincs elhelyezve és értelmezve egyetlen tablóképen, struktúrában, folyamatban, tömeges cselekvéssorozatban, s az előbbiekre adott egyéni reakciók különbözőségében. E tekintetben is nyilvánvaló a mikrotörténet rendkívüli hozadéka, annak belátása, hogy az elméleti kategóriákat csak egy-

8 Uo. Vö. Post-communist nostalgia. Ed. by Maria Todorova–Zsuzsa Gille. New York, 2010.

9 A „szocialista projekt" kifejezés az eredetileg bolsevik típusú társadalmi konstrukcióra utal. Azokat az intézkedéseket és folyamatokat foglalja magában, amelyek a gazdaságban (például a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése, a központi irányítás), a politikában és a kultúrában egy társadalmi utópia és persze hatalomkoncentráció megvalósítására irányultak. Lásd pl. *Ralph Jessen:* Die Gesellschaft im Staatssozialismus. Probleme einer Sozialgeschichte. Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft 21. (1995), 96–110.

10 Bővebben lásd: *Ö. Kovács József:* A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Bp., 2012. 27–48.

11 *Peter Waldmann:* Gewaltforschung/Gewalttheorien. In: Lexikon der Politikwissenschaft. Theorien, Methoden, Begriffe. Band I. Hrsg. Dieter Nohlen–Rainer Schultze–Olaf Schultze, München, 2002. 283–287.

12 *Dieter Nohlen:* Gewalt. In: uo. 281.

13 *Johan Galtung:* Gewalt. In: Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie. Hrsg. Christoph Wulf. Weinheim–Basel, 1997. 913–919.

Kollektivizálás_könyv.indb 31 2015.02.06. 10:37:38

egy konkrét tér- és időbeli közegben lehet életszerűen, emberi kapcsolatokban „tesztelni", hiszen a dolgok lényegüknél fogva helyben történnek. Mind a közvetlen, mind pedig a strukturális erőszak jellemzője az, hogy egyes társadalmi csoportokat egy szűk réteggel szemben kizsákmányolnak. Bár az erőszak és a kizsákmányolás egymásba nyúlik, mégsem azonosak egymással. Az erőszakot a terrortól is meg kell különböztetnünk. A terror rendszerint egy célt, esetleg programot magában foglaló cselekvéssorozat, intézményrendszer, amelyet egyének vagy csoportok rendeznek, szerveznek, hajtanak vége. Leginkább „felülről" vezérelt, és működése során az erőszakot mint eszközt alkalmazza. A nemzetiszocializmusban és a sztálinizmusban az állami politika feltételezi az erőszakot.[14]

Az erőszak kategóriájának értelmezési kísérletei után továbblépve, tekintsük át a hatások és határok kérdését. Az erőszakstruktúrák hatásait illetően két fontos megkülönböztetést kell tennünk: az egyik a testben, a másik a gondolkodásban hagy nyomot.[15] Az előbbire utalva azt mondhatjuk, hogy az „erőszak az érzések valósága", amelynek a középpontjában a test áll.[16]

Összességében az erőszakhatásokat illetően látható, materiális és láthatatlan, immateriális nyomokat fedezhetünk fel. Ha az „embereket" vesszük alapul, akkor a látható kategóriában konkrét fizikai következményeket tapasztalhatunk, mint például meggyilkolt, megerőszakolt és sérült áldozatokat. Az úgymond láthatatlan dimenzióban kell keresnünk a gondolkodást befolyásoló tényezőket, így például a trauma okozta veszteségérzést, a gyűlöletet, a bosszút, s paradox módon: az elnyomatás vágyát. A társadalmat, azaz az emberi kapcsolatok összességét illetően konkrét anyagi károkról és strukturális, valamint kulturális károkról lehet beszélni. Ez utóbbira vonatkozóan fontos kiemelni az erőszakkultúra kialakulását, a konfliktuskezelő képesség elvesztését, és hosszú távú következményként ennek nemzedéki átörökítését.[17]

Az eddig leírtak alapján mind elméleti megközelítésben, mind pedig a konkrét történeti ismeretek fényében indokolt, hogy az erőszak kutatása az érdeklődés perifériájáról a hazai kutatások középpontjába kerüljön (ami a kommunista diktatúrák összehasonlító-nemzetközi vizsgálatában már megtörtént). A kutatások hiánya számos okkal magyarázható, közülük csak egyet emelek ki: a magából a „20. századból" következő traumákat és tabusításukat, amelyek sajátos stabilizáló tényezőkké váltak. A trauma mint stabilizáló tényező a tudat számára közvetlenül nem hozzáférhető, de latensen folyton

14 *Stefan Plaggenborg:* Stalinismus als Gewaltgeschichte. In: Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. Hrsg. Stefan Plaggenborg. Berlin, 1998. 75.

15 *Galtung, J.:* i. m. 916.

16 Soziologie der Gewalt. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Hrsg. Trutz v. Trotha. Sonderheft 37. (1997) 25–30.

17 *Galtung, J.:* i. m. 918.; Lásd még *Jeffrey C. Alexander:* Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Cultural Trauma and Collective Identity. Eds. by Jeffrey C. Alexander–Ron Eyerman–Bernhard Giesen–Neil J. Smelser–Piotr Sztompka. Berkeley–Los Angeles–London, 2004. 1–30.

Kollektivizálás_könyv.indb 32 2015.02.06. 10:37:38

érezteti hatását. Magyarán, belénk rögzül, ugyanakkor az emlékező nehezen szövi történetté.[18] Az egyén a szovjet típusú rendszerben nem egyszerűen passzív tárgya volt a politikai hatalom akaratának, hanem számos tekintetben aktív alakítója, még inkább sokszorosítója.[19] A hagyományos és a modern egyeduralmi rendszerek egyik alapvető különbsége éppen az, hogy a 20. századiak lelkesedést és politikai részvételt (participációt) vártak el alattvalóiktól.[20]

Az erőszak alapvető eleme a formális és informális hatalomnak, legfőképpen pedig a „politika" kategóriájának.[21] Vegyük például az állami hatalmat, amely arra hivatkozva alkalmaz erőszakot, hogy más erőszakot megakadályozzon. Az erőszak ebben az olvasatban a társadalmi kapcsolatok, vagy másként fogalmazva, a kultúra eredménye, hiszen minden rend feltételezi az erőszakot.[22] Érdemes azonban arra is utalni, hogy a politikai hatalom létéből fakadóan rituálisan alakított, színpadias, különböző médiumok által közvetített, vagyis kifinomultabb manipulációs technikákat alkalmaz.[23]

Az erőszak-problematika a modernitásról folytatott vitákban (például parlamentarizmus, professzionalizáció, individualizmus) is lépten-nyomon megjelenik, hiszen az állami szerepvállalás nagyrészt ezekkel összefüggésben

---

18 *Aleida Assmann:* Stabilisatoren der Erinnerung. Affekt, Symbol, Trauma. In: Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewusstsein. Erinnerung, Geschichte, Identität 2. Hrsg. Jörn Rüsen–Jürgen Straub. Frankfurt am Main, 1998. 131–152.; Részben a politikai hatalmat, a nyilvánosságot birtoklók tabusítására is utal az „elfojtott emlékezet" fogalma. Hogy ebben mekkora szerepe volt az „aktív felejtés" folyamatának, az ismét egy másik közelítésmódot igényel. Az aktív felejtés fogalmát Nietzsche vezette be. Vö. *Brigitte Rauschenbach:* Politik der Erinnerung. In: Die dunkle Spur der Vergangenheit, i. m. 355.; *Paul Ricœur:* Das Rätsel der Vergangenheit. Erinnern – Vergessen – Verzeihen. Göttingen, 1998.; *Gyáni Gábor:* Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000. 128–144.

19 *Johannes Huinink:* Individuum und Gesellschaft in der DDR – Theoretische Ausgangspunkte einer Rekonstruktion der DDR-Gesellschaft in den Lebensverläufen ihrer Bürger. In: Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach. Hrsg. Johannes Huinink–Karl Ulrich Mayer et al. Berlin, 1995. 33–34.

20 *Jörg Baberowski:* Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. München, 2004. 2. kiad. 8–13. A bolsevik nyelv gyakorlatias használatára, a társadalmi jelenségek „átértelmezésére" lásd: *Orlando Figes–Boris Kolonitskii:* Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917. New Haven–London, 1999. 127–130.

21 Az állam mindig az emberek ellenségének tűnik, azt mondhatnánk, hogy ennek ellenkezője utópiának számít. Vö. *James C. Scott:* Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed. New Haven–London, 1998. 2.

22 A „hatalom" nem lebeg a „társadalom" felett, lényeges jellemzője az, hogy „cselekvésekre ható cselekvési" mód. *Michel Foucault:* Miért tanulmányozzuk a hatalmat? In: Szociológiai irányzatok a XX. században. Szerk. Felkai Gábor–Némedi Dénes–Somlai Péter. Ford Ádám Péter et al. Bp., 2000. 473–476. A modern és a szociális hatalomértelmezésekre lásd: *Balázs Zoltán:* Modern hatalomelméletek. Bp.,1998.; *Paul F. Secord–Carl W. Backman:* Szociális hatalom. In: Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény. Szerk. Lengyel Zsuzsanna. Bp., 2002. 348–352.; *North, D. C.–Wallis, J. J.–Weingast, B. R.:* i. m. 268–271.

23 Politische Gewalt in der Moderne. Festschrift für Hans-Ulrich Thamer. Hrsg. Frank Becker–Thomas Groβbölting–Armin Owzar–Rudolf Schlögl, Münster, 2003. V.

Kollektivizálás_könyv.indb 33 2015.02.06. 10:37:38

változott meg.[24] Itt lényegében két konkuráló értelmezésről van szó. Az egyik szerint a történelemben elsősorban a tudományos-technikai haladás a döntő folyamat, míg a másik az erőszak rendkívül meghatározó szerepét hangsúlyozza.[25] Az utóbbi mellett sorakoztatok fel érveket.

Ennek az álláspontnak az alátámasztására leginkább a történeti antropológiai értelmezést tartom irányadónak és igazoltnak, amely az erőszak számos formájának állandó, egyidejű jelenlétére utal. Történeti szempontból ugyanakkor fontos hangsúlyozni az uralmi formák közötti különbözőségeket. Sajátos, de történelmileg értelmezhető módon, az analitikus koncepciók inkább a szovjet rezsimek bukása után terjedtek el. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a „szocialista" rezsim képviselői a „nemzetiszocialista" diktatúráról egy viszonylag világos koncepciót alkottak. Ezt, a nyilvánvaló vitathatósága ellenére ma is gyakran használt elméletet lényegében a második világháború alatt a demokrácia iránt elkötelezett értelmiségiek alakították ki. Mint ismeretes, a diktatúra alapelemeiként Friedrich és szerzőtársa, Brzezinski a következőket sorolta fel: ideológia, egy párt, terrorszervezetként működő titkosrendőrség, hírmonopólium, fegyvermonopólium, központilag irányított gazdaság. Az utóbbi kettő persze több – nem diktatórikus berendezkedésű – modern államban is létezik.[26] A hatpontos katalógussal szemben azt vetik fel, hogy a szerzők egyrészt nem vették figyelembe az egyeduralkodó párt kaotikus gyakorlatát, másrészt pedig az egész elméleti megközelítés a sztálinista kommunista értelmezésből indult ki. Hasonlóképpen kritizálják Arendt elméletét is, aki szintén az 1940–1950-es évekbeli megfigyeléseire támaszkodhatott.[27] Természetesen hiba lenne teljesen elvetni ezeket a magyarázatokat, mert a társadalomkutató számára fontos kiindulópontokat tartalmaznak, és alkalmasak a források tesztelésére.

A mikro- és a makroerőszak megkülönböztetése alapján legelterjedtebb tézis szerint a modern civilizáció és a 20. századi „makroerőszak" ugyan-

---

24 A fogalomértelmezés kérdésétől a mindennapok világáig lásd: *Thomas Lindenberger–Alf Lüdtke:* Einleitung: Physiche Gewalt – eine Kontinuität der Moderne. In: Physische Gewalt. Studien zur Geschichte der Neuzeit. Hrsg. Thomas Lindenberger–Alf Lüdtke. Frankfurt am Main, 1995. 7–38.

25 *Peter Imbusch:* Moderne und Gewalt. Zivilisationstheoretische Perspektive auf das 20. Jahrhundert. Wiesbaden, 2005. 11.; Stalinism. The Essential Readings. Ed. David L. Hoffmann. Blackwell, 2003.; *Stefan Plaggenborg:* Experiment Moderne. Der Sowjetische Weg. Frankfurt am Main, New York, 2006. 15–16.

26 *Carl Joachim Friedrich:* Totalitäre Diktatur. Unter Mitarbeit von Professor Zbigniew K. Brzezinski. Stuttgart, 1957. 19. Friedrich műve előtti klasszikus munka: *Hannah Arendt:* A totalitarizmus gyökerei. Ford. Braun Róbert et al. Bp., 1992.

27 *Konrad H. Jarausch:* Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR. Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament. B20. 1998. 33–36.; *Klaus Hildebrand:* Stufen der Totalitarismus-Forschung. In: Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung. Hrsg. Eckhard Jesse. 2. Auflage. Baden-Baden, 70–94.

Kollektivizálás_könyv.indb 34 2015.02.06. 10:37:38

annak az éremnek a két oldala.[28] Történeti perspektívában szemlélve, az első világháború abban is kiemelkedően nagy hatású volt az azt megelőző erőszakos konfliktusokhoz képest, hogy a történelemben először valósítottak meg ilyen magas fokú technikai szintet, másrészt a háborús törekvéseket a résztvevőknek sikerült totálissá alakítaniuk.[29] A két világháború közötti időszakban a „Nagy Háború" további hatása volt a liberális, nemzeti parlamentarizmus elutasítása, az állami erőszak elfogadottsága és a korporatív államok létrejötte.[30] Ezek a jellemzők a második világháborúban és azt követően még inkább felerősödtek.

A kommunizmus programja az egész világon mint modernizációs ideológia jelent meg. A rendkívül ambiciózus kommunista projekt céljai nem érthetők meg, ha nem vagyunk tisztában újkori előképeivel, a haladásról szóló 19. századi elképzelésekkel, amelyeket alapvetően befolyásolt az európai és az észak-amerikai iparosodás folyamata. A kommunizmus gyors és mindent átfogó iparosítást, másrészt pedig az áthagyományozódott struktúrák radikális felbontását ígérte. Sokak számára éppen ez tette a kommunista eszmét „varázslatossá", feledve-feledtetve azt, hogy a kommunista program gyakorlati megvalósításában a bolsevik, majd sztálinista programban demokráciáról nem, csak proletárdiktatúráról volt szó.[31] Ebben a rendszerben az erőszak különösen fontos megkülönböztető, bár tabusított jeggyé vált.

A szocializmus kifejezést leginkább egy utópista program alapján kialakult, de a célokat még be nem teljesítő társadalmi állapot értelmében célszerű használni. Ebben valójában a beavatkozó, ellenőrző állam túlsúlyos működése, s nem a „munkásosztály" – nyilvánvalóan fiktív, mitizált és fetisizált – hatalma volt a meghatározó.[32]

A bolsevikok elgondolásában az állam lényegében egy jó kertész szerepét tölti be, aki művelés alá vonja a vad tájat, és olyan „emberparkká" alakítja, amelyben az „új emberek" mindenben, az öltözködéstől a beszédig hasonlatosak hozzájuk.[33]

A modern instrumentális racionalitás szabályaihoz illeszkedő „kertészmentalitás" – mint állami beavatkozási forma – sok ismeretet kölcsönzött a biológiától és az orvostudománytól. Eszerint vannak a gondozandó kultúr-

28 *Imbusch, P.:* i. m. 31–35.

29 *Carl Schmitt:* A háború és az ellenségfogalmak értelmezése. Ford. Szabó Márton. In: Az ellenség neve. Szerk. Szabó Márton. Bp., 1998. 24–35.

30 Vö. *Charles Maier:* Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade After World War I. Princeton, 1975.

31 *Dieter Langewiesche:* Fortschritt als sozialistische Hoffnung. In: Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Hermann Weber zum 65. Geburtstag. Hrsg. Klaus Schönhoven–Dietrich Staritz. Köln, 1993. 39–55.; *Scott, J. C.:* i. m. 148.; *Richard Pipes:* A kommunizmus. Ford. Szabó László Zsolt. Bp., 2004. 18–21.

32 *Pierre Bourdieu:* A „szovjet" változat és a politikai tőke. In: uő: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Ford. Berkovits Balázs. Bp., 2002. 27.

33 *Baberowski, J.:* i. m. 8–13. A bolsevik nyelv gyakorlatias használatára, a társadalmi jelenségek „átértelmezésére" lásd *Figes, O.–Kolonitskii, B.:* i. m. 127–130.

Kollektivizálás_könyv.indb 35 2015.02.06. 10:37:38

növények és a gyomok. Az ennek megfelelően kiépített bürokratikus állam és kultúra a társadalomra mint „igazgatási" és „statisztikai" tárgyra tekintett.[34] A különböző társadalomtudományi munkák olykor érintik az erőszakos tettekkel kapcsolatos viselkedésmódokat. Különösen érdekes a társadalomban tömegessé váló erkölcsi közömbösség megteremtődésének kérdése. Az ilyen típusú erkölcsi gátlások erodálódása egyes vélemények szerint akkor alakul ki, ha az erőszak intézményesül (például hivatalos parancsokban); a cselekvések rutinszerűvé válnak a központi diktátumokban megnevezett módszerek és szerepek szerint; az áldozat dehumanizálódik. Az ideáltipikus magyarázat szerint az erkölcsi felelősségvállalás helyébe a fegyelmezett igazodás lép. Ha ezt a kérdést a történések színhelyéhez is mért közelség és távolság kapcsolatában mérlegeljük, akkor az egyes emberi reakciókat nyilvánvaló módon meghatározza a tevékenység közvetítettsége. A távolság csökkenti, illetve fölszámolja az erkölcsi gátlásokat is.[35]

A modern diktatúra kialakításának első lépéseit rendszerint a nyelvi térben teszik meg, amikor a szavakat nem eredeti jelentésükben kezdik el használni.[36] Az állami erőszak az áldozat identitásának megrendítésével kezdődik, ami elsősorban szavakkal, vagyis a nyelv lehetséges manipulációjával érhető el. A Sztálinnak tulajdonított, híres mondás szerint a nyelv nem puszta kommunikációs eszköz, hanem fegyver.[37]

A történész számára e kérdések tisztázása, a történeti források nyelvhasználata a hivatalos és a közbeszédformák megfejtése, dekódolása szempontjából rendkívül fontos. A modern diktatúrák korának egyik sajátossága éppen az, hogy a kommunikáció rendkívül instrumentálissá és színpadiassá válik.[38]

---

34 *Zygmunt Bauman:* A modernitás és a holokauszt. Ford. Greskovits Endre. Bp., 2001. 41, 109, 138. A „kertészkedő állam" metafora mint társadalmi gyakorlat eredetét és fogalmát részletesebben lásd: *Zygmunt Bauman:* Modernity and Ambivalence. Cambridge, 1991. 26–39. A metafora egyik újabb adaptálását a 20. századi modern államok elemzésére lásd: Landscaping the Human Garden. Ed. by Amir Weiner. Stanford, 2003. A társadalom „statisztikai" szemléletének kialakulásáról: *Theodore Porter:* Trust in Numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life. Princeton, 1995.

35 *Bauman, Z.:* A modernitás, 40–51.

36 *Arendt, H.:* i. m. 539.; *Murray Edelman:* Politikai ellenségképek konstruálása. In: Az ellenség neve. Szerk. Szabó Márton. Bp., 1998. 98–99. Ennek a meglátásnak a klasszikusa a sztálinizmus kutatásában a „bolsevik nyelv" társadalmi adaptációja kapcsán: *Stephen Kotkin:* Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization. Berkeley, 1995, különösen az ötödik, „Speaking Bolshevik" című fejezet, 198–237.

37 *Harry Hodgkinson:* The Language of Communism. New York, 1954. V. A kommunista nyelvhasználat egyes kérdéseire lásd: *Apor Balázs:* Kommunikáció és rítusnyelv. Korunk. Fórum, kultúra, tudomány XXI. (2010) 3. sz. 69–75.

38 *Ernst Cassirer:* A modern politikai mítoszok technikája. In: Politikai antropológia. Szerk. Zentai Violetta. Bp., 1997. 37–50.; *Reinhart Koselleck:* Ellenségfogalmak. Ford. Szabó Márton. In: Az ellenség neve, i. m. 20–22.

Kollektivizálás_könyv.indb 36 2015.02.06. 10:37:38

A szovjet típusú diktatúrák története, vagyis a szocialista projekt kapcsán nem az a kérdés, mi történt, hanem az, miképpen történhetett meg.[39] A marxista tradícióból kiinduló válasz az, hogy ez elkerülhetetlen történelmi szükségszerűség volt, s egyben válasz az eltérő nemzeti köntösökben jelentkező nemzetiszocialista múltra. Az ezzel ellenkező, a sajátommal egyező érvelés középpontjában az áll, hogy a szovjet tankok kíséretével egy radikális kisebbség hajtotta uralma alá a kelet-európai társadalmakat, s a kialakuló uralmi rendszernek nem volt legitimációja.[40] Az első értelmezés a kommunista hatalmi gyakorlatot alapvetően egy utópiából, annak szükségszerűségéből kiindulva értelmezi. Ez az elsődlegesen ideologikus nézőpont már önmagában is korlátozza a kritikai gondolkodásmódot.[41] A totális hatalomra alapvetően nem a megismerésre törekvés a jellemző, hanem a „szebb jövő" felépítésének igénye, ígérete. Elméleti-filozófiai szempontból ennek a hatalomnak „első szolgája a politikai ész, amely ezzel a metafizikai ész szintjére emelődik".[42]

A kommunista parasztkép

A teljes kollektivizálási kampány megindítása előtt, Kádár János 1958. december 5-én a következőképpen beszélt a parasztságról:

> „Itt van ez a paraszti önkéntesség. Én a Hazafias Népfrontnál nem restelltem erről beszélni. Ez összefügg az osztályharc lényegével. Mi az, hogy paraszti önkéntesség? Be akarjuk tartani, be akarjuk! De mi ebből fétist csinálhatunk? Szerintem fétist nem csinálhatunk! Ha mi arra várnánk, hogy önmagában a paraszt saját spekulációja alapján mikor szánja el magát arra, hogy na most megcsinálom a szocializmust, megmondom, soha, amíg a Föld gömbölyű, addig szocializmus nem jönne létre. Miért? Az ismert okok miatt. Mert a paraszt az munkás is, meg polgár, burzsuj is bizonyos értelemben."[43]

Az idézett szöveg többirányú elemzésétől eltekintve, most csupán azt emelem ki, hogy eszerint a nómenklatúra is teljes egészében tisztában volt a

39 A szovjetizálás történeti értelmezésére lásd: *Edward Arfon Rees:* The Sovietization of Eastern Europe. In: The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period. Ed. by Balázs Apor–Péter Apor–Edward Arfon Rees. Washington DC, 2008. 1–27.

40 *Mark Allinson:* Politics and popular opinion in East Germany 1945–1968. Manchester, New York, 2000. 1–5.

41 *Leszek Kolakowski:* Marxism and Beyond. On Historical Understanding and Individual Responsibility. London, 1971.

42 *Józef Tischner:* A dráma filozófiája. Ford. Fejér Irén, Szenyán Erzsébet. Bevezetés. Bp., 2000. 186.

43 Kádár János az MSZMP KB 1958. december 5-i ülésén. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei, i. m. 718.

Kollektivizálás_könyv.indb 37 2015.02.06. 10:37:38

kollektivizálás egyetlen lehetséges módjával, az erőszak alkalmazásával. Kádárék tudták, hogy az egy évtizedes állami terror ellenére is „sikeresen" ellenálló paraszti tömb felbomlasztása csak erőszakkal lehetséges. A marxista–leninista programot felvállalók gondolkodási horizontjában egyébként is igen erős a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás. Ez a doktrínerség az egész szocialista projekt központi eleme, amely átszőtte a viselkedési mintákat is. Marxtól Sztálinig, sőt a reprezentáns magyar kommunistákig idézhetnénk azokat a megnyilatkozásokat, amelyek egy sajátos kelet-európai „rendi norma" áthagyományozódásáról tanúskodnak, amelyben a paraszt mindenkor a társadalmi presztízsrangsor alján található, aki a vizionált bolsevik „fejlődés" útjából kiiktatható, vagy éppen verhető.[44] Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a kortársi szövegek mai olvasója könnyen tévedhet, ha nem veszi tekintetbe, hogy az említett program is csak egy doktrína volt, amelyben sokszor inkább csak a sémák megszokásáról, nem pedig valamilyen szükségszerűségről volt szó.[45] Mindemellett a marxista–leninista ideológiai alapozású szocialista projekt esetében is meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot.[46] Ezeknek a szinteknek az összemosása gyengíti a történeti ábrázolás érvényességét. Különösképpen megerősíti a differenciálást, ha az említett kérdéseket konkrét lokális miliőben vizsgáljuk.

A kollektivizálás agitációs brosúráit tanulmányozva joggal tekinthetünk ezekre a szövegekre úgy, mint a nómenklatúra hivatalos felfogásának tükörképére, ugyanakkor ezek a sztereotípiák elmélyítésének hatékony eszközei is voltak.

A szovjetizálásnak megfelelő téesz propagandisztikus képét 1959-ben, egy gyakorlati használatra szánt tanácsadói kiadványban így határozták meg:

> „A termelőszövetkezet *szocialista típusú gazdaság,* mert gazdálkodásának alapja a kollektív csoporttulajdon, amely az össznépi tulajdon mellett a szocialista tulajdonnak egyik formája. A termelőeszközök – a földet kivéve, amelyet azonban szintén közösen használnak – nincsenek magántulajdonban, ebből kifolyólag a szövetkezeten be-

44 *Margaret Mead:* Soviet Attitudes Toward Authority. An Interdisciplinary Approach to Problems of Soviet Character. London, 1955. 15, 30.; A rendi norma 1945 utáni kérdéskörére lásd: *Szabó Márton:* A rendi „szocializmusról". In: Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás. Szerk. Tóth András. Bp., 1991. 27–36.; *Horváth Attila:* Kulákok elleni koncepciós perek. In: Földindulások − sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Szerk. Schlett András. Bp., 2012. 69–76.

45 Mannheim más nézőpontból vizsgálódva, de az előbbiekkel is összefüggésben a „szocialista-kommunista elméletet" az „intuicionizmus és a végletes racionalizálni akarás szintézisének" tartotta, majd így folytatja: „A marxizmus gondolkodása ekképp az irracionális tett racionális gondolkodásaként jelenik meg." *Mannheim Károly:* Ideológia és utópia. Bp., 1996. 150, 155. Az intézményesülésre lásd: *Antoni Z. Kaminski:* An Institutional Theory of Communist Regimes. Design, Function, and Breakdown. San Francisco, 1992. 19–19.

46 Lásd erre Leopold Labedz bevezetőjét: *Kolakowski, L.:* i. m. 17.

Kollektivizálás_könyv.indb 38 2015.02.06. 10:37:38

lül nincsenek kizsákmányolók és kizsákmányoltak."[47] (Kiemelés az eredetiben – Ö. Kovács J.)

A „szocialista" kifejezéshez a pártállami doktrína szerint társított önkép szintén fontos viszonyítási pont volt a kortársak számára:

„Mi mindent ölel fel a *szocialista tartalom* fogalma? Sokat. Főbb vonásaiban a szövetkezeti gazdaság létrehozását, megszervezését, a termelőerők állandó növelése és kihasználása révén, a közös vagyon állandó gyarapítását és védelmét, a tagság jóléte és a társadalom szükségleteinek kielégítése érdekében kifejtett közös munkát, a munka kollektív szervezését és a szocialista díjazást, a tagság szocialista öntudatának állandó növelését, és a szövetkezeti gazdaság szocialista szellemű vezetését."[48] (Kiemelés az eredetiben – Ö. Kovács J.)

A téeszvezetőket gyakorlati tanácsokkal ellátó, a pártvonalat követő szövegíró a legbonyolultabbnak az emberekkel való bánásmód kérdését tartotta. A leírás emberképét a termelékenység határozta meg, hiszen – mint írja – a „szövetkezetekben is, mint minden más üzemben, a dolgozó ember az, aki a javakat munkájával előállítja. Az emberekkel való törődés, a velük való megfelelő bánásmód nagyon fontos feltétele a termelés fokozásának." A felbomlott paraszti tömb téeszbe kényszerült tagjait egyértelműen megkülönbözteti a többi „szocialista üzem vagy vállalat dolgozóitól", hogy a téesztagok „*nem csupán dolgozók*, hanem vagyonbevitelük és munkájuk után *tulajdonosok is.* A több száz- vagy ezerholdas szocialista nagyüzemnek ők a gazdái."[49] (Kiemelés az eredetiben – Ö. Kovács J.)

A kollektivizálás irányítóit tehát láthatóan foglalkoztatta az egyik súlyos paradoxon, és folyamatosan kísérletet tettek a feloldására. A tulajdonosi, illetve gazdastátusz mítoszát próbálták itt is megteremteni. Az életmód- és mentalitásbeli különbségek a célkitűzést „nehezítő" körülményként fogalmazódtak meg:

„Ilyen körülmény az, hogy a tagok azelőtt egyéni gazda korukban mint kistulajdonosok a dolgozó parasztság különböző rétegeihez tartoztak. Van közöttük agrárproletár, félproletár, újgazda, régi kisparaszt és középparaszt. Ezek kis gazdaságaikban valamikor mind önálló egzisztenciát képviseltek, és az »ahány ház, annyi szokás« elve alapján, egymástól eltérő szokásokat, hagyományokat hoz-

47 *Fejér Ferenc:* Gyakorlati tanácsok mezőgazdasági termelőszövetkezeti vezetőknek. Bp., 1959. 6.
48 Uo. 8.
49 Uo. 11.

Kollektivizálás_könyv.indb 39 2015.02.06. 10:37:38

> tak magukkal. Ezek összefogása, kiegyenlítése a szövetkezeti vezetésnek sokszor igen nehéz munkájába kerül. Elmondhatjuk, hogy a szövetkezeti vezetésnek ez a legnehezebb és legbonyolultabb területe. A szövetkezetbe lépés után is még hosszú ideig többféleképpen gondolkodó tagság gondolkodásmódját átformálni, helyes irányba vinni csak komoly, következetes és szívós munkával lehet. Ezt a munkát csak a *termelőszövetkezeti pártszervezetek* segítségével lehet sikeresen elvégezni."[50] (Kiemelés az eredetiben – Ö. Kovács J.)

A propagandában a „mezőgazdaság szocialista átszervezésének" feltételeit mindenekelőtt a „proletárdiktatúrában", az államosításban és a „szocialista nagyiparban" jelölték meg. A parasztságot mint egységes tömeget állították a színpadra, amelyet a doktrína szerint csak „kultúrforradalom" révén lehet kiemelni az „évszázados kötöttségből". Az agitátoroknak azt tanították, hogy a művelődés útja a nagyüzemen keresztül vezet. A téeszbe való belépés „önkéntességének" kérdését már a felkészítés során úgy értelmezték, hogy a döntést nem szabad a gazdákra bízni, hanem „felvilágosítással segíteni" kell őket.[51]

Állandó hivatkozási alappá vált Kádár János aktuális megnyilvánulása, aki a „fejlődés kulcsának" a „mezőgazdaság szocialista átszervezését" tartotta. A „kettős feladatot" a kollektivizálás megvalósulásában és egyúttal a termelékenység növekedésében láttatták.[52] Az emberek ezekben a szövegekben elsősorban termelési tényezőként, számokban jelentek meg. Vagy ha másként, akkor rendszerint engedelmesen viselkedő, maradi, vagy éppen megmosolyogni való tömegként. Ezzel a retorikai elemmel Kádár János folytonosan élt.[53]

A kampány résztvevőinek, az agitációra készülve, az eddigieken túl a következő ismereteket, érvelési paneleket kellett megtanulniuk. Először is, a bolsevik típusú agitációs szabályt követve, konkrétnak látszó, de torzított számításokat ismertettek. Észak-amerikai, kanadai, dán és svéd példákra hivatkozva állították, hogy a „nyugati közgazdászok véleménye szerint is […] a nagygépesítés szempontjából kedvező üzemnagyság az ötezer hektáron felül van".[54] Az agitációs tematizálásban visszatérően összevetették a kis- és nagyüzemi munkanapok számát; felemlegették a több húst, zsírt, élelmiszert, ipari növényt termesztő nagyüzem előnyeit, amelyek a Szovjetunióban, Kínában, Bulgáriában, részben Csehszlovákiában és Romániában már megvaló-

50 Uo.

51 Agitációs érvek. Kecskemét. Kiadja az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága mellett működő Agitációs Bizottság. 1959. 3.

52 Miközben a nómenklatúra felső vezetésében is nyíltan szó volt a termelés visszaeséséről. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei, i. m. 691–693.

53 Az élet szava. Segédanyag a falun dolgozó agitátorok részére. Szerk. Ónodvári Miklós–Simon Ferenc. Miskolc, 1960. 10–15.

54 Agitációs érvek, i. m. 3.

Kollektivizálás_könyv.indb 40 2015.02.06. 10:37:38

sultak. Emellett, mint mondták, a téesz előnyös a gyerekek iskoláztatása, a jobb ruházkodás, a villanyellátás szempontjából, és általa lehetséges a régi, családon belüli vagyonviták, szomszédsági konfliktusok, a „kulák kizsákmányolás" kiiktatása is, szemben a „régi világgal", amelyben „így vált az ember az embernek farkasává a kisparaszti birokok táján is". A „paraszti műveletlenséggel" magyarázták, hogy kiszolgáltatottjai lettek ügynöknek, ügyvédnek, a „hordószónok képviselőjelöltnek". Ez utóbbi torzképből az alábbi következtetést vonták le: „A paraszt tehát még ilyen értelmezésben is rab volt, rabja a saját szellemi sötétségének, s emiatt prédája az uraknak. A függetlensége, szabadsága tehát itt nem más, mint külső máz és önámítás."[55] Ugyanakkor sajátos kritikaként is értelmezhető az a kijelentés, hogy az 1945. évi földosztás révén előállt helyzetben a „dolgozó paraszt" a földesúri gazdaságok nélkül is „rabja" a „piaci viszonyoknak, a kisárutermelő üzemnek".[56]

Az agitátorok felkészítése során főként abból indultak ki, hogy a „parasztság állásfoglalása sokban az asszonyoktól függ".[57] Ennek megfelelően ők váltak az agitáció legfontosabb célpontjaivá: téesztagság mellett és meghatározott munkaegység elérésekor szülési, anyasági segélyt, ingyenes terhességi vizsgálatot, babakelengyét ígértek nekik, továbbá – elsősorban az apa jogán megállapított – családi pótlékot (210 Ft) három, 10 éven aluli gyerek esetén és az előzi évi munkateljesítmény függvényében. A családok számára ingyenes SZTK-ellátás a téesszel kötött érvényes megállapodás alapján volt lehetséges.[58] Öregségi nyugdíj azoknak a 65 éves férfiaknak és 60 éves nőknek járt, akik legalább 20 évig téesztagok voltak; ezt a feltételt oly módon változtatták meg, hogy aki 1960. december 31-ig belépett a téeszbe, 10 év alatt nyugdíjba mehetett. Azok, akik 1953 előtt léptek be, egyéb meghatározott szempontok alapján, elvileg már öt év után kaphattak nyugdíjat.[59]

A hagyományosnak tekintett parasztság történelmében az elmúlt egy-két évtized radikális széttöredezését, megszűnését életszerűen illusztrálja a nyugdíjas paraszt kategóriájának megjelenése a kortársi jövőképekben. A kampányban azt ígérték, hogy a téesztagok keresetéből a havi nyugdíjjárulék 27 forintot tesz majd ki. A havi fizetést 315 Ft-ban állapították meg, amely 1957. január 1-je után emelkedik. A mások gondozására szoruló nyugdíjasoknak 430 forintot számoltak.[60]

Az agitációs doktrína szerint a téeszszervezés a parasztok „nyilvánvaló érdeke" volt: „Érdekük mindenekelőtt politikai szempontból. A szocializmus

55 Uo. 3–4.
56 Uo. 11.
57 Uo. 15. A szervezett tiltakozások, felvonulások résztvevői rendszerint nők voltak. Lásd: *Farkas Gyöngyi:* Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektivizálás ellen. PhD-értekezés, ELTE, 2010.
58 Lényeges előnyt ígért az ár 15%-os térítése melletti gyógyszer- és gyógyvízellátás, valamint kórházi ápolás. Agitációs érvek, i. m. 18.
59 Uo. 17–19.
60 Uo. 19.

Kollektivizálás_könyv.indb 41 2015.02.06. 10:37:38

felépítése a parasztság legfőbb óhaja. A jövőtől a paraszt is jobb életet, nyugalmasabb, a nehéz robottól felszabadult napokat, tisztes öregséget vár." Az értelmiség részvételi érdekét a téeszszervezésben abban láttatták, hogy nagy részük nem rendelkezik földdel, viszont

> „Fizetésüket a különböző állami szervektől kapják, s mert bár hasznos a munkájuk, nem állítanak elő közvetlenül új értéket, és így nem is növelik a nemzeti jövedelmet, de viszont részesednek belőle. Fogyasztaniuk viszont csak azt lehet, amit megtermelnek. Így a pedagógusok, agronómusok, orvosok jóléte is nagyban függ attól, hogy mennyit termelünk. A mezőgazdaságban viszont a lehetőségekhez képest alacsonyak a termésátlagok."

Ebből, a termelési tényezőkre koncentráló ember- és foglalkozáscsoportok szerinti érdekeltségi logikából is eredeztethető a társadalmiasítás (társadalmi részvétel) kérdésköre, amelyre ebben a propagandakiadványban is utaltak: „A termelőszövetkezeti mozgalomnak az egész magyar nép ügyévé kell válnia!"[61] Ennek egyik formája az volt, hogy az általános iskolai tanulók „felhívással" fordultak szüleikhez, melyet a helyi hangosbemondó nagyon sokszor elismételt.[62]

A kollektivizálás mint társadalomtörténeti esemény

A kollektivizálás történeti vizsgálata során készített interjúk az elfojtott emlékezet jelenségére irányították a figyelmemet. Elméletileg a tabusítás, az öntabusítás nem meglepő, hiszen a diktatúrák egyik nyomasztó öröksége, hogy a méltánytalanságok elszenvedésén túl a még élő kortársaknak, tanúknak azzal is számolniuk kell, hogy tapasztalataikról nem beszélhetnek. Lehet, hogy a hallgatást jogi és politikai tényezők hivatalosan már nem indokolják, de a kondicionált félelem vagy éppen a nyilvánosság érdektelensége gátolja a tanúk megszólalását. A nyilvánosság körén belül különösen fontos a történetkutatók számára a „tudomány köztársaságának" viszonya a tabusított, negligált témákhoz. Az egyik alapvető kérdés az, hogy az érdeklődő kutató megmarad-e a saját apologetikus vagy erős hipotézisének szintjén, vagy pedig vállalja a minden történeti korszakra érvényes alapkutatási kötelezettséget. Igyekszem fegyelmezetten szubjektív maradni, s a kollektivizálás kutatása so-

61 Uo. 31–32. Községenkénti szocreál beszámolókat lehet olvasni arról, hogy a pedagógusok mennyire aktívak voltak az agitálásban. A pedagógusok feladata volt például az új, téesszel kibővített falutérképek vagy a propagandisztikus jövedelemtáblázatok elkészítése.

62 Visztl Zoltán iskolaigazgató jelentése a Fejér Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya számára a pedagógusok részvételéről a téeszmozgalom továbbfejlesztésében. Sárosd, 1959. márc. 23. Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (Székesfehérvár), Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztály, 1959. 647. dosszié. 50/1959.

Kollektivizálás_könyv.indb 42 2015.02.06. 10:37:39

rán szerzett tapasztalatokat, így a magaméit is a maguk helyén kezelem, azaz a lehetséges módon a jelenkortörténetre jellemző történeti jelenségnek tekintem őket. A történeti forrás azért is fontos, mert lényegében vétójoggal rendelkezik, tehát esetleg egyértelműen eldönti, hogy valami miképpen nem mehetett végbe.

Miért keletkezhet konfliktus a kollektivizálás vagy a hasonló jelenkor-történeti kérdéskörben? Miért ekkora a kutatási megkésettség?

Az állam erőszakos beavatkozásáról, pontosabban a 20. századi diktatúrák történetéről tudhatjuk, hogyan törekedtek a tulajdon, az emberek, az információk és a kommunikáció meghódításával a társadalom leigázására, s ezáltal az emlékezet birtoklására.[63] Kérdés, hogy az éppen meghatározó politikai csapásiránytól szintén függő tudományos kutatás miként járul hozzá a traumatizálódások feltárásához. Ezzel a feladattal, az események, a folyamatok, az egyéni és kollektív cselekvések, a strukturális változások konkrét történeti időhöz és terekhez kötött jelenségeivel azért is érdemes foglalkozni, mert különben a torzításokat erősítjük. Ahogyan a modern diktatúrák irányítói, egymástól is tanulva a módszereket, először a nyelvi térben tették meg az első lépéseket, a kutatóknak is először a fogalomtárat kell kialakítaniuk, hogy életszerű történeti ábrázolásaik legyenek. A nyelvünk „maga a hangot öltött emberi viszony".[64] Ezzel kapcsolatban igen tanulságos Paul Ricœur elemzése, aki az erőszakot és a nyelvet ellentétpárnak véli. Az „egyik terjedelme a másikéhoz igazodik", szerinte az „erőszak az, ami beszél és jelentésre tör", hiszen az emberi beszéd önmagában is „a diskurzus és erőszak elegye". Erre alapozva lép tovább, és tágítja ki a problémát a zsarnokság és a filozófia szintjén: „A zsarnokság esetében nyilvánvaló, hogy az erőszak beszél. [...] A filozófia éppen azért leplezi le a zsarnokságot, mert az a filozófia legsajátabb területét, a nyelvet bitorolja."[65]

Ismételten hangsúlyozom, hogy a történetkutatói tapasztalat- és emlékezetkutatásnak mennyire fontos a mennyiségi szempontja: kik, milyen társadalmi miliőt reprezentálva és hányan szólalnak meg a „történeteinkben"?

A szocialista projektet sokszor még ma is csak céljai és az állami végrehajtók szempontjából, nem pedig a társadalmi gyakorlat alapján ábrázolják. Ez a múltteremtés lényegében megfelel a pártállami ideológiai szigor, a „három T" politikájának, hiszen elfedi, kiiktatja a történések és szereplők jelentős részét. A nem csupán történetkutatói, hanem néprajzi, szociológiai reprezentatív művek szerzői olykor máig használják a „mezőgazdaság szocialista átszervezése", „téeszmozgalom" kifejezéseket. Ezt szakszerűtlen szóhasználatnak tar-

63 *Tzvetan Todorov:* Az emlékezet hasznáról és káráról. Ford. Lenkei Júlia. Angyalosi Gergely utószavával. Bp., 1998. 9–12.

64 *Norbert Elias:* A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. (1937–1939) Ford. Berényi Gábor. Bp., 1987. 250.

65 *Paul Ricœur:* Erőszak és nyelv. In: Az ellenség neve, i. m. 125–126, 128.

Kollektivizálás_könyv.indb 43 2015.02.06. 10:37:39

tom, mert akarva-akaratlanul a kommunista diktatúra végrehajtóinak nézőpontját képviseli.[66]

A történetkutatásban a kérdezés és a fogalomhasználat tisztázása elsődleges fontosságú. A politikai diktatúrák kutatásában a fogalmainknak a következő feltételeknek kell megfelelni: 1. Az analitikus kifejezéseinknek tükrözniük kell a társadalom tagjainak – nyilvánvalóan ambivalens – tapasztalatait. 2. Nem csupán egy részaspektust kell megragadniuk. 3. Ki kell fejezniük a diktatúra jellegét. 4. Érzékeltetniük kell a töréspontokat és az ellenállások helyét.[67] Ebből a módszertani nézőpontból eredeztetem a politikai társadalomtörténet műfaját.

Első megközelítésben a kollektivizálás a „föld népének" tartott parasztság magántulajdonának majdnem teljes állami felszámolásaként értelmezhető. Mint minden történelmi jelenségnek, ennek is külön kell feltárnunk a kiváltó okait és azokat a funkciókat, amelyeket végül rövid és hosszú távon betöltött. Hogy a magyarországi kollektivizálás folyamatát értelmezni tudjuk, először is célszerű röviden összefoglalni azt, amit erről a modellről az azt exportáló Szovjetunióban történtek alapján tudni lehet. Lynne Viola szerint állami szempontból a kollektivizálás pirruszi győzelem volt, amely (amellett hogy a várt gazdasági eredményeket sem hozta meg) rendkívüli társadalmi árat követelt, és rengeteg emberi tragédiával járt. Az erőszakos állami beavatkozás szétdúlta a paraszti közösségeket, az addigi kultúrát és életmódot. A kollektivizálás folyamatában a kommunista párt által meghirdetett program egyúttal valódi polgárháborút is jelentett az állam és a parasztság, a város és a vidék között. A rombolásra építő kampány a parasztság belső gyarmatosítását célozta meg, hogy ezáltal hozzáférjen a szocialista projekt számára létfontosságú forrásokhoz (termény, katona, munka). Paraszti nézőpontból ez a folyamat a „világvégét" jelentette, ami ellen a legkülönbözőbb módon védekeztek (verbálisan és erőszakkal: gyújtogatással, tettlegességgel, lincseléssel, helyi hivatalnokok meggyilkolásával). Az ellenállás egyben bizonyos mértékig és ideig kohéziós erőként hatott az egyébként többféle értelemben szegregált parasztságon belül.[68]

Az iparosítás és a kollektivizálás szorosan összefüggő állami politikájában döntő tényezőnek számított a városi népesség – „osztályalapon" nyugvó adózással történő – ellátása, és egyúttal a magántulajdon felszámolása az agrárvilágban is. A radikális beavatkozások rendkívüli mértékben átszabták a gazdaság és a társadalom világát, ami ellen ismert és ismeretlen, a kutatásban sokszor még feltáratlan módon protestáltak, sőt felkelések törtek ki. Itt nem csupán a teljes kollektivizálásból végül kimaradt Lengyelországban és

66 A kollektivizálás historiográfiai jellemzőit lásd: *Ö. Kovács J.:* i. m.; *Bíró Friderika–Für Lajos:* Búcsú a parasztságtól. Első kötet. Történelmi esszé. Írta: Für Lajos. Bp., 2013. 12–35.

67 *Jarausch, K. H.:* i. m. 39–45.

68 *Lynne Viola:* Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. New York, Oxford, 1996.

Kollektivizálás_könyv.indb 44 2015.02.06. 10:37:39

Jugoszláviában kialakult hatásos ellenállási formákra kell gondolni, hanem például a bulgáriai, romániai tiltakozásra, majd az azt követő brutális represszióra.[69]

A kollektivizáláson kívül alig találunk más, ennyire átfogó témakört, amely a szovjetizálási folyamat kelet-közép-európai jelenségeit egy új típusú beszédmódban értelmezheti.[70] Az új értelmezések kézenfekvő kiindulópontja lehet az a közös történelmi tényező, hogy a parasztság többsége egyértelműen nem akarta a „kolhozt", amely mégis sajátos realitás lett, igaz, országonként nagyon eltérő formában és ütemben. Másodsorban fontos a kollektivizálás újszerű megközelítése azért is, mert össztársadalmi hatásai miatt ezáltal kiemelhetjük a puszta agrártörténet – annak is erősen mitizált, csupán csak a „sikeres magyar modellként" leírt – köréből, ahogyan ez már elég régen megtörtént a külföldi fogalom-, társadalom- és kultúrtörténeti kutatásokban.[71] Harmadszor, a kollektivizálást célszerű olyan dinamikus folyamatként értelmezni, amelynek tárgyalása szintén számos, a jelenkor-történeti kutatásokban hiányterületnek számító összefüggést, jelenséget érint, lefed (például városi hatások, szegénység, proletarizálódás, vagy éppen vagyonosodás, lokális, regionális különbségek, társadalmi részvétel a rezsim felépítésében, alkalmazkodó ellenállás).

A szerzői állítások nagy többségében kimondva-kimondatlanul benne van, hogy az 1956 előtti kollektivizálási kampányok erőszakosságával szemben az 1958 és 1961 közötti teljes kollektivizálás már alapvetően más eszközökkel, de mindenesetre elenyésző mértékű fizikai kényszerrel ment végbe. Ennek én épp az ellenkezőjét állítom, kissé sarkítva fogalmazva azt, hogy ez a „hadjárat", a belháború logikájából fakadóan, igazából csak a többlépcsős, alapvetően a fizikai erőszak és a társult adminisztratív eszköztár alkalmazásával tudta a megmaradt paraszti tömböt beterelni az állami szektorba. Sőt egyáltalán nem kisebbítve a korábbi kuláküldözés és a parasztellenes diktatórikus eljárások jelentőségét, de 1958 és 1961 között azokhoz képest is átfogóbb érvényű és nagyobb hatásfokú kollektív erőszakra került sor.

A kollektivizálás esetében is látható, hogy az erőszakos beavatkozás színtereit, szereplőit és konkrét eszközeit sokkal inkább kiterjesztették a „civil világra", azaz sok szempontból láthatatlanná tették az eljárást, az érintettekre a

69 *Pittaway, M.:* i. m. 8–10, 56–61, 98.; *Dorin Dobrincu:* Persuasion, Delay and Coercion. Late Collectivization in Northern Moldova: The Case of Darabani (Suceava Region). In: Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962. Ed. by Constantin Iordachi–Dorin Dobrincu. Bp.–New York, 2009.

70 Első átfogó eredményét lásd: *Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper:* The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Entanglements and Transnational Comparisons. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Eds. Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Bp.–New York, 2014. 3–46.

71 *Arnd Bauerkämper:* Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963. Köln–Weimar–Wien, 2002.

Kollektivizálás_könyv.indb 45 2015.02.06. 10:37:39

kölcsönös tabusítást is rákényszerítve.[72] A korábbi kollektivizálási kampányokhoz képest a társadalom egészének manipulált bevonásával szétterítették a „felelősséget" és a következményeket.

A kollektivizálást, mely szervesen illeszkedik az agrárvilághoz, a politikai diktatúra szocializmus projektje és a társadalmi gyakorlat össztársadalmi kérdéssé tette. Vajon a kollektivizálás során alkalmazott pszichikai és adminisztratív nyomásgyakorlás, a tömeges brutalitás a szokásos módon magyarázható-e a szovjet típusú „társadalmi mérnökség" programja, a szükségszerűnek gondolt társadalmi operációk, a tervgazdaság alapján, vagy pedig a lokális társadalmi-kulturális miliők, az egyéni civilizáltság foka, még inkább hiánya hasonlóan nagy szerepet játszott benne? A kérdés tehát ez esetben nem az, hogy az erőszak kultúrája milyen mértékben volt a mindennapok társadalmi gyakorlata, hanem az, hogy a politikai hatalom milyen mértékben tekintette normának az általa generált erőszakot.

A kollektivizálás idejében a magyar politikai rendszer egy voluntarista, a társadalomra kényszerített akaraton alapuló diktatórikus modellben írható le, melyben, a pártállami eszköztár teljes bevetése mellett, az államhatalmi erő sokszorozódását egy újabb kikényszerített társadalmi mobilizációval és részvétellel érték el. Ebből a nézőpontból a kollektivizálás a szovjetizált típusú diktatúrák társadalmi-gazdasági és politikai konfliktusainak egyik alaptörténete. Olyan *társadalomtörténeti esemény*, amelyben a rövid és hosszú időtartamok, a lokális és regionális különbözőségek ellenére megnevezhetők azok a közös történelmi elemek, amelyeket társadalmi önismeretünk inkább negligál. Egy elméleti célú megközelítésben a társadalomtörténeti eseménynek három kritériumnak kell megfelelnie. Először, a kortársak számára minden korábbi elképzelést felülmúlóan megrázónak és meglepetésszerűnek kell lennie. Másodszor, ez a tapasztalat kollektív természetű, s annak ellenére alkot közös kulturális mintát, hogy az embereknek természetes módon különbözők a jövőbeli elvárásaik. Harmadrészt, az ilyen típusú eseménynek – a puszta történéshez képest – struktúraváltoztató következményei vannak, amelyeket a kortársak is egyértelműen érzékelnek.[73] A kollektivizálás ebben az értelemben társadalomtörténeti eseménynek számít.

Jelenkori perspektívából nézve a kollektivizálást célszerű szűkebb és tágabb jelentéstartalmában értelmezni. Az általában használt, első jelentésében az agrárvilágban végrehajtott pártállami beavatkozás révén az egyéni gazdaságok felszámolását és a közösnek gondolt üzemek kialakítását, a földek és tartozékok „összegyűjtését" *(collectio)* értjük rajta. Hiányérzetet kelt azonban, hogy ebből a meghatározásból mintha kimaradnának az emberek, holott nél-

72 Családtagok, rokonok, szomszédok, pedagógusok és sokan mások kényszerültek agitálni a kollektivizálási kampányban.

73 *Andreas Suter–Manfred Hettling:* Struktur und Ereignis – Wege zu einer Sozialgeschichte. In: Struktur und Ereignis. Hrsg. Andreas Suter–Manfred Hettling. (Geschichte und Gesellschaft: Sonderheft 19) Göttingen, 2001. 24–25.; *Alexander, J. C.:* i. m.

Kollektivizálás_könyv.indb 46 2015.02.06. 10:37:39

külük nincs értelme a történetkutatásnak. A kollektivizálás a végrehajtási módok és hatások révén egyszerre vidék- és várostörténeti jelenséggé vált. Ebben a témakörben a történetkutatási beszédmódok (az eseménytörténettől a kultúrtörténetig) művelőinek mindegyike megtalálhatja a maga kiindulópontjait, ha képes arra, hogy nézőpontot és léptéket váltson.

Visszatérve a magángazdaságok felszámolásának és nagy táblákba összevonásának kérdéséhez: történeteink minden szereplője tisztában lehetett azzal, hogy a nagyüzemi gazdálkodást a kiszabott idő- és térbeli keretek között csak kényszerrel lehet elindítani. Ez az a közös pont, amelyhez való igazodás az utókorra maradt írásos és audiovizuális történeti forrásokban meghatározza, sajátos színlelésre késztetve konstruálja a beszédmódokat és viselkedésformákat.

Összegzés

Az egyéni parasztgazdaságok elemi akadályát alkották az erőltetett iparosítási és hatalomtechnikai-kriminalizálási program végrehajtásának, ezért felszámolásukat az állam a tervgazdasági logika mentén, terrorisztikus eszközökkel érte el. A földek és az emberek „összegyűjtése", „kollektívákba" kényszerítése a diktatúra legradikálisabb társadalmi akciója, amely egyben a kollektív erőszak-alkalmazás, az 1945 és 1990 közötti időszak egyik legtömegesebb, tabusított, negligált története. A lenini–sztálini modellben a parasztság mint meghódítandó egység, ellenség jelent meg. A szovjet típusú állami beavatkozás számára az egyéni parasztgazdaságok a többértelmű autonómiájukon túl azért is ellenpolitikai bázisul szolgáltak, mert az egyházközségi miliők fizikai létükben, jelképeikkel is erősítették őket. Az egyéni parasztgazdaságok felszámolása egyben azt is jelentette, hogy a földbirtok a magántulajdon köré hierarchikusan szerveződő falusi egzisztenciák alapjaként már nem jelentett egyben egyházi bázist is. A földek és az egykori parasztok téeszesítése így egy olyan, a mindennapokban zajló „vallásháborúnak" is tekinthető, amelyben az állam és a vidéki alsópapság mellett az agitátorok és a kollektivizálásban érintett gazdák családjai csaptak össze.

A kollektivizálást nem csupán az előbb említettek miatt kell kiemelni a puszta agrártörténet köréből, hanem azért is, mert maga a szocialista projekt és a társadalmi gyakorlat, továbbá a súlyos következmények is össztársadalmi hatásúvá tették.

A politikai diktatúra társadalmiasítása, tehát a társadalom tagjainak részvétele a kollektivizálási kampányban máig nagy szerepet játszik a kollektivizálás emlékezetében, illetve annak elfojtásában. Az akkori személyes tapasztalatok és a későbbi kényszerhelyzetek valamelyest „elfogadottabbá" tették az erőszakot, s egyben a kádári rendszert erősítették. A kollektivizálás az egyéni és kollektív élettörténetekben törést, diszkontinuitást jelentett, de a falvakban

Kollektivizálás_könyv.indb 47 2015.02.06. 10:37:39

maradó „téeszparasztok", többnyire idős generációk problémái a rendszer működtetői számára kezelhetőnek bizonyultak.

Az erőszak jellegzetes ultima ratio, amikor már minden más eszköz csődöt mondott. Optimális teljesítmény tehát már csak ezért sem volt elvárható az erőszakos kollektivizálás után. Sokszor hiányzott az alkalmasság, a gyakorlat és a hajlandóság. A termelőeszközöket „elsajátította" az addigra már jól megismert és sokak által elutasított pártállam, amely viszont sokszor nem volt képes rendelkezni a munkafolyamatok fölött, hiszen az emberek nagyobb része addigra már igen „felelőtlenné" vált, elveszítve tulajdonosi létüket és reményüket. A földhöz való viszonyban a munkaalapú gondolkodáshoz, a hagyományos életformákhoz képest látványosan új viselkedésmódok alakultak ki. Az agrárvilágban a korlátolt tulajdonosi létformát valamelyest a háztáji nyújtotta, amelynek jelentőségével az erőszakos kollektivizálást vezénylők és a döntéshozók mindig is tisztában voltak. A maradék „utóparasztok" gazdálkodásáról, a háztájiról szóló hetvenes évekbeli hivatalos beszédmód, diskurzus sokak számára legitimálta a hatvanas évek eleji állami erőszakot. Mindez összességében szintén átformálta a kollektivizálás emlékezetét. Ennek nyomait felfedezhetjük például az akkor keletkezett szociográfiai művekben és a külföldi kutatók publikációiban.

A kollektivizálás után keletkezett történeti forrásaink arról is tanúskodnak, hogy a parasztság – kollektivizálással is végrehajtott – felszámolásából nagyrészt következően, a vidéki életvilágok deviáns, önpusztító, sokszor a téeszpszichózissal jellemezhető magatartásformái máig hatóan meghatározzák a magyar társadalom mentális állapotát. A több mint húsz évvel ezelőtti dekollektivizálás hogyanja és máig nyúló következményei különös élességgel világítanak rá az évtizedekkel korábbi sorsfordulat jelentőségére.[74]

74 *Tanka Endre:* A posztszocialista agrárátalakulás földpolitikája. In: Földindulások – sorsfordulók, i. m.; *Schlett András:* Földkérdés a rendszerváltás tükrében. In: uo.

Kollektivizálás_könyv.indb 48 2015.02.06. 10:37:39

II. Lokális konfliktusok

VARGA ZSUZSANNA

Ki a veszélyesebb ellenség: a „kulák" vagy a kétlaki?

Egy makacs nógrádi falu és a kollektivizálás, 1949–1953

Bevezetés

Kutatói pályám kezdete óta foglalkoztat a hatalom és a paraszti társadalom közötti érdekkonfliktusok kérdése az államszocializmus időszakában, amelyekből különösen a kollektivizálás bő egy évtizedében jócskán akadt. Az országos és a megyei levéltárakban folytatott kutatásaim során bebizonyosodott, hogy bár a hatalom rá tudta erőszakolni akaratát a mezőgazdasági termelőkre, az ellenállás többnyire rejtett módozatai révén ők is befolyásolták a hatalomgyakorlókat. A nemzetközi szakirodalomban már jó ideje markánsan jelen van ez a felfogás, mely alternatívát jelent a korszak totalitárius paradigma szerinti megközelítésével szemben.[1]

Különösen érdekes a magyarországi kollektivizálás három szakaszának (1949–1953, 1955–1956, 1959–1961) egymásra hatása. Az a belső dinamika, ahogyan a szereplők újabb és újabb tapasztalatokat szereztek egymásról, s ahogyan az állami erőszak-alkalmazás és az egyéni/családi önvédelmi, túlélési stratégiák mozgástere változott a hazai és nemzetközi politikai fejlemények függvényében (is).

Az utóbbi időszakban idehaza és külföldön egyaránt megnőtt az érdeklődés a kollektivizálás folyamatainak kutatása, újragondolása iránt.[2] Ugyanakkor még mindig kevés az olyan elemzés, amely a sokszor homogénnek ábrá-

1 Az 1990-es évek közepétől egymást követően jelentek meg a kollektivizálás témakörében azok a monográfiák, amelyek a rendszerváltás után megnyílt levéltárak anyagai alapján íródtak. *Melissa Bokovoy:* Peasants and Communists. Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953. Pittsburgh, 1998.; *Sheila Fitzpatrick:* Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. New York, 1994.; *Martha Lampland:* The Object of Labour. Commodification in Socialist Hungary. Chicago, 1995.; *Lynne Viola:* Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. New York, 1996.

2 The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Eds by Iordachi, Constantin–Bauerkämper, Arnd. Budapest–New York, 2014.; Földindulások – Sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második

Kollektivizálás_könyv.indb 51 2015.02.06. 10:37:39

zolt tömbök (pártállami apparátus, parasztság) mögé tekintene, s a maguk differenciáltságában mutatná be őket.[3] Ennek elvégzése persze jelentős feladat, amely komoly kutatói összefogást, teammunkát igényelne.

Jelen tanulmányban egy nógrádi falu esetében azt vizsgálom, miként reagáltak a mezőgazdaság szovjet mintájú átszervezésének kényszerére egyrészt a hatalom helyi képviselői, másrészt pedig a helyi társadalom különböző csoportjai („kulákok", kétlakiak, kis- és középbirtokosok) az 1949–1953 közötti időszakban.[4] Közismert, hogy az állami erőszak-alkalmazás eszköztára éppen ezekben az években volt a legteljesebb.[5] Ekkor szélesedett ki az ÁVH terroruralma, osztályharcos alapon működött az igazságszolgáltatás, fennállt még az internálás intézménye, s létrejöttek a hortobágyi munkatáborok is. Annak érdekében, hogy az állami erőszak-alkalmazás országos tendenciáihoz képest jelezni lehessen a helyi sajátosságokat, úgy vélem, a választott települést kettős – országos és regionális – erőtérben szükséges vizsgálni.[6] Egyrészt jelzésszerűen utalni fogok azokra a makroszintű döntésekre, amelyek befolyással voltak a kollektivizálás menetére, másrészt pedig a regionális (megyei, járási) gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat is röviden bemutatom.

A tanulmány elkészítése során egyrészt támaszkodtam a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezető testületeinek jegyzőkönyveire, a pártközpont Mezőgazdasági, valamint Adminisztratív Osztályának irataira, másrészt pedig az MDP Nógrád megyei archívumából gyűjtöttem anyagokat: a vezető testületi jegyzőkönyvek mellett elsősorban a Szécsényi járás Mezőgazdasági Osztályának iratait kutattam. A helyi események feltárásakor hasznosítottam a községi pártalapszervezet és tanács vb fennmaradt iratait, s a párttitkár hangulatjelen-

---

felében. Szerk. Schlett András. Bp., 2012.; *Ö. Kovács József:* A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Bp., 2012.

3 *Horváth Sándor:* A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. Századvég 11. (2006) 2. sz. 3–30.

4 A tanulmány megírásához nagy segítséget jelentett James C. Scott koncepciója a „mindennapi ellenállás" formáiról. Lásd: *James C. Scott:* Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance. New Haven, 1985. Az *Alltagsgeschichte,* vagyis a *mindennapok története* névvel illetett társadalomtörténeti irányzat megközelítésmódjából is sokat merítettem. A németországi tapasztalatokat és a megközelítés hazai alkalmazhatóságát egyaránt érinti: *Gyáni Gábor:* A mindennapi élet mint analitikus kategória. A társadalomtörténet-írás lehetséges új útja. Történelmi Szemle 51. (2009) 2. sz. 259–274.; *Majtényi György:* „Uraltak" vagy „önfejűek"? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. Korall 2. (2001) 5–6. sz. 242–252.

5 Az erőszak problematikájának történeti vizsgálati lehetőségeiről lásd: *Ö. Kovács József:* Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában. In: Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon. Szerk. Szederjesi Cecília. Salgótarján–Bp., 2008. 331–351.

6 Hasznos tapasztalatokat szereztem a kollektivizálással foglalkozó német szakirodalomból, ahol kiváló példák vannak a makro-, a mezo- és mikroszintű elemzések kombinálására. Lásd: *Arnd Bauerkämper:* Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963. Köln–Weimar–Wien, 2002.; *Jens Schöne:* Frühling auf dem Lande? Die Kollektivierung der DDR-Landwirtschaft. Berlin, 2005.

Kollektivizálás_könyv.indb 52 2015.02.06. 10:37:39

téseit is, amelyeknek rendszerességük és terjedelmük folytán is különleges forrásértékük van.[7] A kutatómunkában éltem az oral history nyújtotta lehetőséggel is: egyéni és csoportos tematikus interjúkat rögzítettem.[8] Célzottan a Rákosi-rendszer éveiről kérdeztem a helyieket. Interjúalanyaim kevéssel a második világháború előtt vagy a háború éveiben születtek, tehát az 1950-es éveket gyerekként, kamaszként élték meg. Ez az életkori sajátosság fokozottan ráirányította a figyelmem arra, hogy a helytörténetből hiányzó adatok keresése helyett azt próbáljam értelmezni, ahogyan az interjúalany valamilyen módon bemutat egy történetet, s benne a maga vagy mások szerepét ábrázolja, azt, ahogyan ő vagy valamelyik családtagja megélt egy eseményt. Ezzel a megközelítéssel sok minden feltárhatóvá vált a diktatúra szülte kényszerhelyzetben kialakított ellenállási és alkalmazkodási módozatokról, stratégiákról.

A hely

Tanulmányom motivációit lokálpatrióta mélyfúrásként is definiálni lehetne, hiszen szülőfalumban, Mihálygergén vizsgálom a kollektivizálás első szakaszának hatásait. Ez a kis falu Nógrád megye északi csücskében található.[9] A trianoni békeszerződés következtében határ menti településsé vált, északon határos lett az akkori Csehszlovákiával.[10] Salgótarjánból a Karancs völgyében haladó litkei úton érhető el. A település az 1950-es években a Szécsényi járáshoz tartozott, ugyanakkor csak egy falu választotta el a Salgótarjáni járástól, amely a megye ipari centruma volt.

A bányászat és kohászat dinamikus fejlődése révén a salgótarjáni szénmedence a 19. század utolsó harmada óta döntően befolyásolta a környező falvak lakóinak munkalehetőségeit. Szabó Zoltán 1938-ban a *Cifra nyomorúság* című művében így jellemezte a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. „birodalmát":

7 Közismert, hogy a vizsgált időszak párt- és tanácsi iratai rengeteg helyesírási hibát tartalmaznak, közülük csak azokat javítottam, amelyek már a szöveg megértését zavarták. Úgy vélem ugyanis, hogy az eredeti szöveg sokat visszaad a korhangulatból.

8 Az oral history funkcióiról, elméleti és módszertani problémáiról már magyar nyelven is számos publikáció készült. A legfrissebb termésből lásd: *Horváth Sándor:* Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem. Forrás 43. (2011) 7–8. sz. 21–38.; *Kövér György:* Biográfia és társadalomtörténet. Bp., 2014. 303–336.

9 1910-ben még csak 560 lakosa volt, 1949-ben pedig már 858. A faluban ekkor két fő kivételével magyarok laktak, s vallásilag egyöntetűen római katolikusok voltak. *Szomszéd András:* Mihálygerge. Fejezetek egy palócfalu történetéből. Mihálygerge, 2005. 9–11.

10 A falu elvesztette tradicionális piacozóhelyét, Losoncot, s a helyi lakosok közül néhánynak földjei, többeknek pedig rokonai maradtak az új határ túloldalán. Ebben az új helyzetben a csempészet olyan kiegészítő jövedelemforrás volt a környékbeliek számára, amelyre változó intenzitással ugyan, de hosszú ideig – még az 1950-es években is – támaszkodhattak. Erről az időszakról szól Farkas Gyöngyi állambiztonsági és bírósági források alapján írt érdekes cikke: *Farkas Gyöngyi:* Csempészet a magyar–csehszlovák határon az 1950-es évek elején. Metszetek 1. (2012) 2–3. sz. 49–53.

Kollektivizálás_könyv.indb 53 2015.02.06. 10:37:39

„A belső kolonizált részt úgy foghatjuk fel, mint a bányászat központjainak összességét. A külső rész csak egy szélesebb területű öv, melyre a bányákban adódó munkaalkalom átalakító hatással van. A belső rész társadalmi struktúrája azt mutatja, hogy milyen társadalmat létesít a bánya. A külső rész struktúrája azt, hogy milyen hatással van a bányavállalat a vidék társadalmára. A belső öv kolóniája körülbelül egy tömzsi téglalap alakú területen helyezkedik el. E téglalap csúcsai: Etes, Mátranovák, Kisterenye és Zagyvaróna. A bányászat másodlagos hatása alatt élő falvak részint a terület belsejében, részint e kolonizált központi öv körül vannak és a belső öv egy-egy üzeme felé mint központ felé gravitálnak. A különbség a téglalapon belül és kívül fekvő falvak között annyi, hogy a belső rész falvaiban nagyobb a bányamunkásság arányszáma és több az állandóan foglalkoztatott bányamunkás. A külső öv falvaiban kisebb a bányamunkások arányszáma és e falvak lakói jórészt csak mint szezonmunkások mennek be a bányába."[11]

Mihálygerge e felosztás szerint már a külső övezethez tartozott. A legközelebbi bánya az öt-hat kilométerre fekvő Karancskesziben volt, de az etesi aknák is könnyen elérhetők voltak kerékpárral. A faluból 1900 táján közel 40-en jártak el a környező bányákba dolgozni. Ez a szám az 1930-as évekre elérte a 60 főt, ami az ipari munkásokkal együtt a keresők egynegyedét tette ki.[12] A többség mezőgazdaságból élt, illetve próbált megélni. Ez ugyanis nem volt könnyű, mert a megye erősen hegyes-dombos vidékein a mezőgazdasági területként nyilvántartott földek átlagos kataszteri tiszta jövedelme országosan a legalacsonyabb volt.[13] Emiatt a nógrádi földeken még egy 10 katasztrális holddal (kh) rendelkező gazda se tudott mindig megélni a mezőgazdaságból. Az öt kh alatti parasztgazdaságok pedig szinte állandóan bérmunkavállalásra kényszerültek.[14]

A törpe- és kisbirtokosok között gyakori volt, hogy a család férfi tagjai munkát vállaltak a megyében található szén- és bazaltbányákban, illetve Salgótarján ipari üzemeiben.[15] Nógrád megye ipari keresőinek jelentős része tehát kis parcellával rendelkező, kétlaki munkás volt. A kétlaki kifejezés ere-

11 *Szabó Zoltán:* Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Bp., 1938. 136.

12 *Szomszéd A.:* i. m. 57.

13 Míg az országos átlag 9,38 aranykorona volt katasztrális holdanként, a nógrádi átlag: 5,91 aranykorona/kh. Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény, 1870–1970. Földterület II. Megyei adatok. KSH, Bp., 1971. 40., 438.

14 Hasonló élethelyzetben voltak az Ózd környéki kis- és törpebirtokosok, akiknek munkavállalási stratégiáit Dömötör Ákos a 19. század végétől kezdve igyekezett rekonstruálni. Lásd: *Dömötör Ákos:* A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években. Néprajzi változásvizsgálat. A Herman Ottó Múzeum évkönyve, 32. (1994) 373–392.

15 A megye nyugati területeiről inkább Vácra vagy éppen Budapestre ingáztak a lakosok. *Molnár Pál–Szomszéd Imre:* Nógrád megye története. III. kötet. 1919–1944. Salgótarján, 1970. 156–157.

Kollektivizálás_könyv.indb 54 2015.02.06. 10:37:39

detileg a kettős lakást, valójában a lakóhely és a munkahely kettősségét, egymástól való elkülönülését jelentette. A Rákosi-korszakban – ahogyan erről később még lesz szó – ez a kifejezés erős negatív jelentéstartalmat kapott.[16]

Ezek a kétlaki családok többnyire úgy éltek, hogy a bányamunkás családtag hetente-kéthetente járt haza, a földet közben a többi családtag művelte.[17] Szabadságát a legnagyobb munkák, aratás, cséplés idejére tartogatta, hogy besegíthessen. Voltak olyan családok is, ahol a családfő vagy az idősebb fiú csak a téli időszakban vállalt bányamunkát. Idénymunkaként használták ki azt a lehetőséget, hogy a bányák általában októbertől egyre több embert vettek fel, akiket aztán a tél végén, a megrendelések csökkenésével fokozatosan elbocsátottak.

Habár az ipar- és bányatelepek „kolonizált" lakói közül is sokan rendelkeztek kisebb-nagyobb földterülettel, értékrendjükben a föld korántsem foglalt el olyan központi helyet, mint a faluról ingázó bányamunkásokéban.[18] A kétlakiak a munkavállalást a bányában csak átmeneti kényszerűségnek tartották, s törekvéseik fókuszában továbbra is a földművelés, az önálló gazdává válás állt.[19]

Ebből a mentalitásból fakadón a kétlaki családok is arra törekedtek, hogy még további földet szerezzenek a meglévőhöz, hiszen ez adott rangot, megbecsülést a falusi társadalomban. Amikor Mihálygerge határában az 1920-as években vagyonváltság címén felparcellázták a Mocsáry-birtokot, nemcsak a kétlakiak, hanem még a föld nélküli bányamunkások is vásároltak belőle.[20] Mihálygergén éppen emiatt az 1945-ös földosztás nem hozott érdemi változást, hiszen már nem volt felosztani való birtok. A háború utáni években a faluban a gazdaságok 21,5%-a az 1 kh alatti, 31,3%-a az 1–5 kh közötti, 18,4% az 5–10 kh közötti, 23,3%-a pedig a 10–25 kh közötti kategóriához tartozott. A 25 kh-on felüli kategória 5,5%-kal volt jelen.[21] A községben az agrártársadalom szinte teljes spektruma képviseltette magát, a majd 100 holdas gazdától a nincstelen napszámosokig. A helyi gazdálkodók közel egyharmada tartozott

16 *Varga Zsuzsanna:* Fél lábbal a földön, fél lábbal az iparban… (A kétlakiakról szóló diskurzus főbb fordulópontjai az államszocializmus időszakában). In: Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére. Szerk. Bartha Eszter–Varga Zsuzsanna. Bp., 2012. 93–107.

17 Bővebben lásd: *Paládi-Kovács Attila:* Az ipari munkásság. In: Magyar néprajz VIII. Társadalom. Szerk. uő. Bp., 2000. 239–308.

18 *Nagy Péter:* „Ahol a vállalatvezetés volt az úr…" A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon. Korall 13. (2012) 49. sz. 17–36.

19 Vö. *Szabó Z.:* i. m. 149.

20 *Szomszéd A.:* i. m. 48–53. Érdekes, hogy mindez miként őrződött meg a helyiek emlékezetében. Több interjúalanyom is említette, milyen okos ember volt a Mocsáry gróf, hiszen akkor már biztosan tudta, hogy úgyis elveszik a földjeit, s ezért adta el. „Jól tette tehát, hogy eladta, mert így legalább élvezte azt a pénzt, amit a birtokért kapott. A parasztok meg örültek a földnek, s nem sejtették, hogy nemsokára tőlük is elveszi azt a nagypolitika." A szerző csoportos interjúja V. F.-fel, F. J.-vel és V. J.-vel, 2011. jún. 12.

21 1949. évi népszámlálás. 3. Részletes mezőgazdasági eredmények. Bp., 1950. 428–429.

Kollektivizálás_könyv.indb 55 2015.02.06. 10:37:39

a „maga-ura parasztok" közé.[22] Ők voltak azok, akik rendelkeztek elegendő földdel a család megélhetéséhez, míg a kétharmadba tartozók – különösen az öt hold alattiak – kénytelenek voltak bérmunkát is vállalni.

A megyei átlagtól a falu birtokstruktúrája annyiban tért el, hogy míg Nógrádban az 5 kh alatti birtokok az összesnek a 60%-át, addig a településen 52%-át tették ki. Szembetűnőbb azonban, hogy míg a megyében 1,2% volt a 25 kh feletti gazdaságok aránya, addig ez a kategória a faluban meghaladta az 5%-ot. Még többet árul el, hogy a Szécsényi járás 70 ilyen gazdasága közül 11-et Mihálygergén tartottak nyilván. Nem volt tehát még egy olyan falu a járásban, ahol ennyi potenciális „kulákjelölt" lett volna.

A helyi társadalom sajátosságai az 1945. évi választások eredményeiben is visszatükröződtek. Mihálygergén a Független Kisgazda Párt (FKGP) 55%-ot, a Magyar Kommunista Párt (MKP) 35%-ot, a Szociáldemokrata Párt (SZDP) pedig 7%-ot kapott. A Nemzeti Parasztpártra (NPP) mindössze 1%, öt fő szavazott.[23] Megyei szinten is hasonló tendencia mutatkozott: FKGP 53%, MKP 27%, SZDP 12%. Sokat elárul azonban, hogy Salgótarján városban az MKP 66%-ot, a Salgótarjáni járásban pedig 64%-ot szerzett. Ez utóbbi arány ötször több volt, mint az SZDP eredménye a Salgótarjáni járásban.[24] Tehát még itt sem az SZDP volt a kommunisták vetélytársa, hanem a kisgazdapárt.

Az 1947-es választáson az MKP 15 000 fővel növelte szavazótáborát a megyében: 37%-ot szerzett, s így minden járásban az első helyre került. Mihálygergén még ennél is nagyobb arányban nyert. A két évvel korábbi arány gyakorlatilag megfordult a két rivális párt között. Az MKP kapta a szavazatok 50%-át, az FKGP csak 34%-át. Az SZDP viszont megduplázta korábbi eredményét, s 14%-ot szerzett.[25] Úgy tűnik tehát, hogy a faluban a volt kisgazdapárti szavazók (már akik elmentek 1947-ben szavazni) kisebbrészt a szociáldemokratákra, nagyobbrészt a kommunistákra adták le voksukat.

Habár sem az 1945-ös, sem az 1947-es választást nem követték helyhatósági választások, a helyi képviselő-testületek összetétele ebben az időszakban sokat változott. 1945-től a kommunista párt képviselői Mihálygergén is ott ültek a képviselő-testületben, de többségben továbbra is a falu mérvadó, köztiszteletben álló családjainak tagjai voltak (Fenes [Potyó], Varga [Haluska] és Gordos), hiszen közülük kerültek ki a legtöbb adót fizetők.[26] Ők voltak a virilisek. További adalék, hogy mind a Fenes, mind a Varga családból került ki bíró a két világháború közti időszakban.

---

22 A „maga-ura paraszt" kifejezést Mátyus Aliztól vettem át, mert úgy vélem, rendkívül érzékletesen fejezi ki a parasztgazda-identitás lényegi elemét. *Mátyus Aliz–Tausz Katalin:* Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek. Bp., 1984.

23 Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000. (CD-ROM) Bp., 2001.

24 Uo.

25 Uo.

26 Mihálygergén is szokás volt az azonos nevű családok megkülönböztetésére ragadványneveket használni. Ezeket én is jelzem a tanulmányban.

Kollektivizálás_könyv.indb 56 2015.02.06. 10:37:39

Bár a helyi közigazgatásban a tanácsrendszerre való áttérés hozta meg a döntő fordulatot, érdemes néhány korábbi változásra is utalni. Legfőképpen arra az 1948. április 15-i belügyminiszteri leiratra, amelynek hatására Nógrádban is megkezdődött a közigazgatás „demokratikus átszervezése", valójában megtisztítása.[27] A képviselő-testületek és más szervezetek újjáalakítása június–július folyamán fejeződött be. Az új, továbbra is nyolcfős képviselőtestületben teljesen megváltoztak az erőviszonyok: az MDP és az FKGP egyaránt két-két tagot delegálhatott ugyan, de a maradék négy főt a kommunista befolyás alá tartozó Nemzeti Parasztpárt, az Újonnan Földhöz Juttatottak Országos Szövetsége (UFOSZ), a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ), valamint a szakszervezetek jelölték.[28] A névsort tanulmányozva szembetűnő, hogy míg az előbb említett virilis családok képviselői kezdtek kiszorulni, addig az újonnan bekerülők többsége a faluban élő, úgynevezett 19-es kommunista volt.[29] Ezek a bányászok – V. P., L. L. (Dudolla), Ny. L. (Asztalos), id. V. L. (Dombi) – részt vettek a Tanácsköztársaság nógrádi eseményeiben, többen vöröskatonaként is harcoltak a cseh intervenciós csapatok ellen. A harcok főleg Salgótarján környékén folytak. Litkénél az Ipolyt mint demarkációs vonalat védték a magyar csapatok. Forradalom alatti tevékenységükért ifj. F. L.-t és L. L.-t (Dudolla) fogházbüntetéssel sújtották.[30] 1945 és 1953 között az utóbb említett L. L. (Dudolla) lett a helyi kommunista párttitkár.[31] Amikor ebbe a pozícióba jutott, már betöltötte az ötvenedik életévét, tehát túl volt felnőttkora java részén, amelynek zömét a helyi társadalom perifériáján, csendőrségi megfigyelés alatt töltött.[32]

A helyi közigazgatás előbb említett átalakításának fontos része volt a községi elöljáróság tisztviselőinek „átvilágítása". Az igazoló eljárásokról és a B-listázásról országos és helyi szinten is bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, viszont erről az 1948-as folyamatról még kevés ismerettel rendelkezünk. Abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy a megyei MDP-iratok között rábukkantam egy olyan forrásra, amely betekintést enged e folyamat „kulisszatitkaiba". A mihálygergei pártvezetőség 1948. május 21-i üléséről készült jegyzőkönyv rögzítette, hogy a községi tisztviselők közül kiről milyen jellemzést adott a testület. Érdekes módon nemcsak a fizetett hivatalnokok (jegyző, adóügyi altiszt, közellátásügyi altiszt, kisbíró stb.) további foglalkoz-

27 *Jakab S.*: i. m. 100.

28 Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (= MNL NML) V. 520. a. Mihálygerge kisközség képviselő-testületének 1948. június 4-i jegyzőkönyve.

29 Salgótarjáni események 1918–1919. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 53.) Salgótarján, 2007. 65., 104.

30 A Tanácsköztársaság iratai. Összeállította: Leblancné Kelemen Mária. Salgótarján, 1979. 107.

31 1894. június 7-én született Mihálygergén, és 1962. március 6-án halt meg. (Köszönet Fenes Jánosnak az információért.)

32 A csendőr nyomozóosztály 1934-es jelentése szerint, az 1932-es salgótarjáni kommunista szervezkedés kapcsán Mihálygergén is feltárták a Kommunista Ifjúmunkás Szövetség (KIMSZ) egyik csoportját. *Molnár P.–Szomszéd I.*: i. m. 104.

Kollektivizálás_könyv.indb 57 2015.02.06. 10:37:39

tatására, illetve elbocsátására, hanem még a választott bíró személyére is tettek javaslatot.[33] A helyi kommunista pártszervezet befolyása 1948 nyarán azáltal is tovább növekedett, hogy az iskolák államosítását követően a 8000/1948. VKM-rendelet értelmében megalakult átminősítő bizottságok az MDP helyi szerveivel együttműködve állapították meg, hogy mely nevelők tarthatják meg állásukat.[34]

Amikor a kolhoz már nem csak a rémhírekben fenyeget

1948 nyarán nemcsak a közigazgatás, hanem az MKP és az SZDP szervezetei is átszervezés alatt álltak a pártegyesülést megelőzően. Ez az állapot az MDP létrejöttét követően is huzamosabban fennmaradt, mert a párt további „felhígulását" megakadályozandó, az MDP Politikai Bizottsága 1948. szeptember 2-án tag- és tagjelölt-felvételi zárlatot rendelt el 1949. március 6-ig.[35] Ez idő alatt az egész párttagság összeírását, felülvizsgálását s a tagkönyvek cseréjét is végre kellett hajtani. Nógrádban, ahol a párttagság létszáma júliusban már elérte a 40 000 főt, 1949. február közepére 19%-os csökkenés következett be, részint a kizárások, részint amiatt, hogy sokan nem jelentek meg a felülvizsgáló bizottságok előtt.[36] Ez a folyamat 1949 tavaszán kiegészült az alapszervezetek vezetőségeinek átszervezésével, ami hozzájárult a még pozícióban lévő szocdemek háttérbe szorításához is.

Miközben 1948/1949 fordulóján az országos pártvezetés – a szovjet–jugoszláv konfliktusból levonva a tanulságokat – egyre határozottabban készült a mezőgazdaság gyors kollektivizálására, maguk az alapszervezetek azonban, az előbb említettek miatt, még az átalakulás állapotában voltak. Ráadásul a mezőgazdasági szakigazgatás átállítása az új feladatra éppen csak elkezdődött.[37] Legalább ilyen súlyos gondot okozott az is, hogy a megelőző években Rákosiék annyira tartottak a kolhozosítás vádjától, hogy ezt a témát teljesen elhallgatták nemcsak a széles közvélemény, hanem a párttagság előtt is.[38] Habár a pártvezetés kizárólag a Horthy-kori propaganda bűnének tartotta a „kolhoz- és csajkamesét", valójában ennél sokkal többet nyomtak a latban a szovjet hadifogságból hazatértek szájról szájra terjedő történetei. Közülük

33 MNL NML 26. f. 2. cs. 1948–55. 10. ő. e. Pártalapszervezetek titkárainak jelentései a pártépítőmunka tapasztalatairól.

34 *Jakab S.:* i. m. 100.

35 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) M–KS 276. f. 53. cs. 8. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottsága (PB) 1948. szeptember 2-i üléséről.

36 *Jakab S.:* i. m. 105–106.

37 *Varga Zsuzsanna:* Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989. (MTA doktori értekezés) Bp., 2014. 58–65.

38 *Baráth Magdolna:* A magyarországi szovjet „imázsépítés" néhány aspektusa. In: Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerk. Réfi Attila–Sziklai István. Bp., 2010. 55–70.

Kollektivizálás_könyv.indb 58 2015.02.06. 10:37:39

sokan dolgoztak kolhozokban, szovhozokban a hadifogság évei alatt, ami érthető, hiszen odakinn óriási hiány volt a férfi munkaerőből.[39]

Mihálygergéről 40 férfi vonult be a hadseregbe a második világháború évei alatt. Az interjúkészítés során egy kolhozzal kapcsolatos hadifogolytörténetet hallottam. Ennek az volt a legfontosabb eleme, hogy a kolhozban mindennap kolompszó jelezte az ebédosztás idejét, amikor is a csajkájukkal kellett sorban állni, hogy megkapják az adagjukat. Interjúalanyom elbeszélése szerint apósa azt hangsúlyozta: „Ott olyan volt a sorunk, mint itthon a cselédembereknek."[40]

A kollektivizálásra készülve egyre többször került elő az orosz nyelvből átvett „kulák" szó mint a kizsákmányoló gazdagparaszt, zsírosgazda szinonimája.[41] A napilapok és a rádióműsorok mind intenzívebben foglalkoztak a szovjet mezőgazdasággal. Mindezek hatására a paraszti társadalom is egyre feszültebben figyelte, mi készül. A rendőrségi heti jelentésekben is egyre változatosabb kontextusban szerepelt a „kolhoz-rágalom".[42]

Ez a téma gyakran került elő a mihálygergei párttitkár hangulatjelentéseiben, leghosszabban először az 1949. május 15-i népfrontválasztásról készített beszámolójában. Hogy miért éppen ekkor? A magyarázathoz hozzátartozik, hogy bár ennek a választásnak már nem volt igazi tétje, hiszen csak egy listára lehetett szavazni, a párttitkár mégis kudarcként élte meg, hogy sok érvénytelen szavazólapot adtak le.[43] Azonnal elkezdte keresni a felelősöket, s hamarosan meg is találta őket. A hangulatjelentésben nemcsak név szerint sorolta fel azokat, akik szerinte a népfront ellen agitáltak, hanem azt is leírta, hogy milyen szankciókat kezdeményezett ellenük. Az öt személy közül egy ellen a rendőrségen tett feljelentést, egy párttag „helytelen magatartásáról" pedig értesítette a járási pártbizottságot. Legfőbb bűnbakká mégis egy helyi kereskedőt tett „rémhírterjesztés" miatt.

> „L. J. vándor paprika kereskedő pedig folyton azt agitálta a parasztság között hogy ne szavazzanak a függetlenségi Népfrontra mert azok kolhozt akarnak létesíteni. Azonban a parasztságot úgy annyi-

39 Egy magyar férfi kolhozemlékeibe nyújt betekintést az alábbi forrásközlés: *Kovács Csaba:* Maglódtól Szibériáig – egy száműzött visszaemlékezése a kolhozról. Archívnet 13. évf. (2013) 3. sz.

40 A szerző interjúja V. J.-vel, 2012. júl. 21.

41 *Bolgár Dániel:* A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Szerk. Horváth Sándor. Bp., 2008. 50–93.

42 MNL OL M–KS 276. f. 93. cs. 66. ő. e. A Belügyminisztérium IV/1. b. Kiértékelő Csoport összefoglalói a szövetkezeti mozgalommal kapcsolatos eseményekről a rendőri jelentőszolgálat alapján, 1949.

43 Pontosan nem tudni, mennyit, mert míg az 1945-ös és az 1947-es választásoknál nyilvánosságra került az érvénytelen szavazatok száma és aránya, addig ez 1949-ben már elmaradt. *Feitl István:* Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988. In: Parlamenti választások Magyarországon. Szerk. Földes György–Hubai László. (Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás.) Bp., 2010. 283–296.

Kollektivizálás_könyv.indb 59 2015.02.06. 10:37:39

> ra kioktatta, hogy hogy kell a függetlenségi Népfront ellen szavazni, aminek meg is volt a hatása mert volt vagy 60-65 paraszt aki pontosan a megjelölt körben a két vonást berajzolta, és kijelentette L. J. azt is, hogy a vigasság után majd lesz sírás a kommunistáknak, mert a választás után az amerikaiak és az angolok meg szállják Magyarországot és a kommunistákat egy lábig kiölik, és beszélt több minden marhaságot, ami a parasztságot nagyon befolyásolja, és a községben minden munkát meg nehezíti. Kérem a Miskei járási titkár elvtársat hogy tegyen meg minden lehetőt hogy L. J. vándor paprika kereskedőtől a paprika és egyéb iparigazolványokat a legrövidebb időn belül elvonják hogy ne tudjon faluzni és ne tudja a községben behozni azt a sok hülye nyugati dumát amellyel a parasztságot dédelgeti és félre vezeti."[44]

Interjúalanyaim – bár pontos időpontot nem tudtak meghatározni – azt megerősítették, hogy egy időre valóban bevonták a paprikakereskedő engedélyét.[45]

A hangulatjelentést érdemes további elemzésnek alávetni, mert a mihálygergei alapszervezet belső viszonyaiba is betekintést enged. A fenti idézetből kiderült, hogy a párttitkár hithű kommunistaként az elvtársaival még szigorúbb volt, mint a pártonkívüliekkel. Azok a vezetőségi tagok azonban, akik hozzá hasonlóan illegális kommunista múlttal rendelkeztek, ezt nem hagyták szó nélkül. Már a népfrontválasztás előkészítése kapcsán is vita alakult ki közöttük. A titkár elképzelése szerint a párttagok és az MNDSZ-tagok együtt, zászlódíszben vonuljanak fel, „és szinte tüntetően szavazzanak nyíltan a függetlenségi Népfrontra".[46] Ez az ötlet azonban az alapszervezeten belül sem nyerte el mindenki tetszését. A propagandista funkciót betöltő Ny. L. (Asztalos) például megkérdezte, hogy miért harcolt a munkásság a Horthy-rendszerben a titkos választójogért, ha most újra nyíltan kell szavazni. A párttitkár érvelése így szólt: „a munkásságnak minden esetre fontos lett volna akkor a titkosság, mert akkor a munkásság volt az ellenzék most pedig megfordítva van, a Munkásság és a Kormány párt vagyis a Munkásság van hatalmon tehát aki ma a munkásság körül titkosságot hirdet az a Demokráciának csak ellensége lehet mert nem meri nyíltan a meggyőződését vagy elgondolását nyilvánítani."[47]

Ez az eset abból a szempontból is érdekes, hogy jelzi a párttitkár túlteljesítésre való hajlamát. Ő, aki rendszeresen olvasta nemcsak a megyei napilapot, a *Szabad Nógrád*ot, hanem az országos lapok közül a *Szabad Nép*et és a

44 Uo.

45 A szerző csoportos interjúja V. F.-fel, F. J.-vel és V. J.-vel, 2011. jún. 12.

46 MNL NML 26. f. 2. cs. 1948–55. 10. ő. e. Pártalapszervezetek titkárainak jelentései a pártépítőmunka tapasztalatairól. L. L. mihálygergei párttitkár jelentése, 1949. máj. 18.

47 Uo.

Kollektivizálás_könyv.indb 60 2015.02.06. 10:37:39

*Szabad Föld*et is, a központi direktívákat nem egyszerűen teljesíteni akarta, hanem amennyire lehet, túlteljesíteni. A vezetőségi és alapszervi gyűlések jegyzőkönyveiből kiderül, hogy Rákosi, Gerő aktuális beszédeit azonnali útmutatónak fogta fel a gyakorlati cselekvéshez.

1949 nyarán a Rajk-per kapcsán már egyre inkább az éberség lett a kulcsszó. 1949. augusztus 10-én az MDP Titkársága határozatot hozott a politikai éberség javításáról, s ezt eljuttatta a megyei bizottságokhoz is, azok pedig továbbították az alsóbb szintű területi és üzemi pártszerveknek.[48] Hogy a mihálygergei párttitkár mennyire komolyan vette a párt elvárta éberséget, jól példázza az alábbi eset, amelyről így számolt be a tagságnak. V. J. (Juhász) azt a pártmegbízást kapta, hogy ellenőrizze a cséplést, azonban „a sok oktatás és figyelmeztetés ellenére is fekete cséplést végeztek, amin rajta kaptuk és a rendőrségnek átadtuk ezért az aljas bűncselekményért a párt vezetőség V. J. (Juhász)-t a pártból kitiltotta".[49] Mivel ilyen szankció nem létezett, itt valószínűleg kizárásra került sor.

A „Rajk-banda bűneinek leleplezése" mellé 1949 őszén egy másik téma is felzárkózott. Ez pedig a téeszcségazdálkodás népszerűsítése volt. A párttitkár mindkét témát napirendre tűzte a szeptember végi taggyűlésen. A diktatúra társadalmiasításának fontos, ám még kevéssé kutatott dimenziójára utal, hogy mindkét témáról a helyi általános iskolai tanár tartott előadást.[50] Ebből a jegyzőkönyv a következőt rögzítette:

> „meg magyarázta pontról pontra vagyis részleteiben a csoportos gazdálkodás vagyis a Szövetkezésben folyó munka eredményét és minőségét előadta azt, hogy valamikor amikor a községek épültek akkor is szövetkeztek az emberek és csoportokban építkeztek mert így látták az emberek jónak és könnyebben megoldhatónak […] mivel közösen szövetkezetek közösen az utakat is meg tudták csinálni minden zökkenő nélkül. Tehát a szövetkezésnek 3 fő pontja van. 1./ a több termés hozam 2./ a jobb terméshozam minőségben 3. kevesebb munka idő alatt és könnyebb munkaerővel való elvégzése."[51]

Az érvelésmód azért is figyelmet érdemel, mert a közös gazdálkodás mellett fő érvként ekkor még nem a szovjet mezőgazdaság kiválóságát han-

48 MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 57. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Titkársága 1949. augusztus 10-i üléséről.

49 MNL NML 26. f. 4. cs. 1948–55. 16. ő. e. Mihálygerge község pártszervezet vezetőségi üléseinek, taggyűléseinek jegyzőkönyvei. Az 1949. szeptember 4-i taggyűlés jegyzőkönyve.

50 Egy másik tanárt már a népfrontválasztás előkészületeibe is bevont a párttitkár: az anyák napi ünnepségen a tanár a választáson való részvételre buzdított mindenkit. MNL NML 26. f. 2. cs. 1948–55. 10. ő. e. Pártalapszervezetek titkárainak jelentései a pártépítőmunka tapasztalatairól. L. L. mihálygergei párttitkár jelentése, 1949. máj. 18.

51 MNL NML 26. f. 4. cs. 1948–55. 16. ő. e. Mihálygerge község pártszervezet vezetőségi üléseinek, taggyűléseinek jegyzőkönyvei. Az 1949. szeptember 25-i taggyűlés jegyzőkönyve.

Kollektivizálás_könyv.indb 61 2015.02.06. 10:37:39

goztatták, hanem a paraszti összefogás korábbi tapasztalatát. Mihálygergén valóban szokás volt, hogy ha valaki építkezett, a lófogattal rendelkező gazdák összefogtak, együtt elmentek a közeli kőbányába, s így egy-két nap alatt el tudták hozni a szükséges építőanyagot. Ezt hívták „kőlagzinak".[52]

A termelőszövetkezeti gazdálkodás az 1950. március 5-i taggyűlésen került újra szóba. Ekkor a falu kommunista bírája vállalta magára a propagandafeladatot.[53] I. J. felszólalásában a szovjet példa követésének fontosságát hangoztatta: a Szovjetunió rendelkezik a világ legfejlettebb mezőgazdaságával, e példa követésével emelkedhet fel a magyar mezőgazdaság arra a gazdasági és kulturális színvonalra, amelyet a szovjet kolhozparasztok képviselnek. Végül a párttitkár összegezte a teendőket: „felhívta a jelenlévő elvtársak figyelmét hogy minden elvtárs vegye fel a szoros kapcsolatot a dolgozó parasztságunkkal és neveljük oktassuk a parasztságunk az hogy micsoda jövőt biztosít a nagyüzemi gazdálkodás."[54]

Nem véletlenül került elő ez a téma ilyen hangsúlyosan a mihálygergei pártalapszervezetben. A kezdeményezés a megyei vezetéstől jött, a háttérben viszont az országos szintről érkező bírálat húzódott meg. Nógrádban a szövetkezeti szektor szántóterületi részesedése mindössze 4,6% volt, s ezzel a megye 1949/1950 fordulóján országos viszonylatban az utolsó helyen állt.[55]

Hiába születtek meg a hangzatos párthatározatok 1950 elején,[56] sem a megyei, járási vezetésnek, sem a helyi pártalapszervezeteknek nem maradt energiájuk a téeszagitációra. Tavasszal a pártvezetőség megújítása körüli teendők, majd a tanácsválasztások előkészítése, a képviselő-testület és a végrehajtó bizottság tagjainak kiválogatása volt a legfőbb feladat. A szakirodalom egyetért abban, hogy az áttérés a tanácsrendszerre legalizálta a falu tradicionális hatalmi viszonyaiban megindult átrendeződést.[57] 1945 előtt a falusi társadalom elitjébe a leggazdagabb paraszti családok mellett a pap, a tanító és a jegyző is beletartozott. Az új elit meghatározó szereplőjévé már a párttitkár és a tanácselnök vált, s melléjük bekerültek az új gazdasági szervezetek, elsősorban a téeszek és gépállomások vezetői is. A szakirodalom főként azt hang-

52 Miként a példa is érzékelteti, a falun belül, a hasonló helyzetű családok – jelen esetben a lófogattal rendelkező „maga-ura parasztok" – között régi hagyományai voltak a kalákában végzett munkának.

53 Amikor 1949 elején a kisgazda bíró lemondott, őt bízták meg ennek a választott posztnak a betöltésére. Ebben szerepet játszhatott, hogy annak idején ő volt a kisgazda jelölt vetélytársa a bíróválasztáskor. A tanácsrendszer létrejötte után is betöltött vezető tisztségeket.

54 MNL NML 26. f. 4. cs. 1948–55. 16. ő. e. Mihálygerge község pártszervezet vezetőségi üléseinek, taggyűléseinek jegyzőkönyvei. Az 1950. március 5-i taggyűlés jegyzőkönyve.

55 1949 végén a 24 téeszcsé mellett 10 állami gazdaság és 6 gépállomás működött a megyében. *Jakab Sándor:* Nógrád megye története. IV. kötet. 1944–1962. Salgótarján, 1973. 192., 199–200.

56 MNL NML XXXV.31.a. 1950. 16. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1950. február 6-i üléséről.

57 *Gyarmati György:* A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Bp., 2011. 160–164.; *Marelyn Kiss József–Valuch Tibor:* Rekviem a parasztságért. Hat falu – egy sors. Kalocsa–Bp., 2011. 41–102.

Kollektivizálás_könyv.indb 62 2015.02.06. 10:37:39

súlyozza, hogy az elitcsere a legtöbb helyen az idegenek uralmával járt, azaz kívülről és felülről hoztak új vezetőket. A mihálygergei eset viszont több szempontból is sajátosnak tekinthető. Ahogy említettem, a párttitkár helyi volt, s érdekes módon a tanács vb-elnökét sem kívülről hozták. A posztra T. V., az addigi körjegyző került, aki nem volt ugyan mihálygergei származású, de már 1945 óta a faluban dolgozott.[58] A tanácsi végrehajtó bizottság összetételét vizsgálva megállapítható, hogy a már jelzett átrendeződés ekkor teljesedett be: a gazdatársadalom korábbi helyi képviselőit a 19-es kommunisták és a szegényparasztság képviselői váltották föl.

A módos családok ellehetetlenítésére Mihálygergén is a kuláklista jelentette a kiindulópontot. Míg 1950 folyamán a téeszagitáció terén sem a megyében, sem helyi szinten nem történt komoly előrelépés, addig a „kulákok" már jó ideje prés alatt voltak, zaklatásuk mindennapos gyakorlattá vált. Ebben bizonyosan szerepet játszott, hogy az adórendszer mellett évek óta működött a mezőgazdasági termények kötelező beadása. A progresszivitás elve („fizessen többet, akinek többje van") és a súlyos büntetőszankciók bevezetésével mindkét intézmény túllépett a gazdasági nyomásgyakorlás szokásos keretein, s az állami erőszak-alkalmazás eszközévé vált.[59] Feléledt továbbá a listakészítés gyakorlata is egy új adónem, a népnyelvben „kulákadóként" ismert mezőgazdaság-fejlesztési járulék bevezetése révén. A községben hét család került fel a mezőgazdaság-fejlesztési járulék fizetésére kötelezettek listájára, majd 1950-ben a szőlő és gyümölcsös felszorzása révén még két család.[60]

Kétlakiak – válaszút előtt

Bár 1950 második felében a megyei pártbizottság be akarta hozni a szövetkezetek szervezésében a tervezetthez képest mutatkozó lemaradást, a kitűzött célok újfent nem teljesültek.[61] A megyei pártbizottság megtalálta a megfelelő bűnbakokat, állásfoglalásuk szerint a „kulák" és a klerikális reakció befolyása alatt álló kétlakiak miatt nem sikerült a téeszszervezés terén eredményeket elérni.[62] Ekkor Nógrád megye dolgozóinak nagyjából egyharmada már távol

58 Közigazgatási pályáját Rimócon, helyettes segédjegyzőként kezdte, s ugyanilyen minőségben 1938-ban Nagylócra került. Bátorfaluba 1939 márciusában nevezték ki körjegyzőnek. 1945-ben Litkén lett körjegyző, majd 1945. november 2-tól kinevezett körjegyző Mihálygergén.

59 *Nagy Netta:* A cserevilágtól a padlássöprésig. Falusi hétköznapok a beszolgáltatás éveiben. Bp., 2013.; *Tóth Judit:* Padlássöprések kora. A beszolgáltatás Pest megyében. Bp., 2011.

60 Összességében a Varga és a Fenes család különböző ágaiból három-három fő, a Ferkó és a Lenkó családból pedig egy-egy fő. MNL NML XXIII. S 774. d. Mihálygerge Község Tanácsának nem iktatott iratai. Gazdalajstrom 1951–1956.

61 A megye szántóterületének 4,35%-án (országosan 6,6%-án) folyt szövetkezeti termelés, továbbá a szántóföld 6,7%-án (országosan 6,1%-án) állami gazdaságok tevékenykedtek. Nógrád megye statisztikai adatai. 1950–55. KSH Nógrád Megyei Igazgatósága, Bp., 1956. 119.

62 Sőt a megye begyűjtési és adófizetési hátralékaiért is őket tették felelőssé. Nógrád megye 1950-ben 96,4%-ra teljesítette kenyérgabonából, 60,7%-ra burgonyából, 55,6%-ra szálastakarmány-

Kollektivizálás_könyv.indb 63 2015.02.06. 10:37:39

lakott a munkahelyétől. A legnagyobb számban a bányászok ingáztak (legalább 2200 fő), a többiek az acélárugyárba (kb. 900 fő), a tűzhelygyárba és az öblösüveggyárba (mintegy 1000 fő) jártak be naponta dolgozni a környező falvakból.[63]

A fenti helyzetértékelésben bizonyosan szerepet játszott, hogy az országos pártvezetés is egyre többet foglalkozott a kétlakiakkal, s közülük elsősorban a bányászokkal. Ennek kapcsán először is Rákosinak az MDP Központi Vezetősége (KV) 1950. október 27-i ülésén elhangzott felszólalására kell utalni. Itt Rákosi új irányt adott a kétlakiakkal kapcsolatos politikának. Bevezetésképp így összegezte a problémát:

> „Vagy kétszázezerre rúg az olyan ipari munkásoknak a száma, akik földdel is rendelkeznek. Ezek a munkások az aratás, vetés idején gyakran elmaradnak a gyárból és ezzel zavarják a termelés menetét. Ugyanakkor éppen a gyári munka miatt nem dolgozzák meg kellő gonddal földjeiket, ami a terméseredményekben természetesen megmutatkozik. Ez a – hogy úgy mondjuk – kétlaki munkásréteg így egyszerre zavarja az ipar és a mezőgazdaság termelését."

A lényeg ezután következett:

> „Most dolgozunk olyan rendszabályon, amely az ilyen, kisebb-nagyobb földdel rendelkező munkásoknak lehetővé teszi, hogy földjeiket előnyös áron eladják, vagy bérbe adják az államnak és ezzel megszűnjön az a helyzet, amely őket úgy ipari munkás, mint földművelő minőségükben zavarja."[64]

A háttérben az húzódott meg, hogy 1950 őszén az ország szénellátása válságos helyzetbe került: az ipar és a közlekedés megnövekedett igényeit a széntermelés nem tudta követni. A rendkívüli helyzet megoldása érdekében elhatározott intézkedéseket Rákosi a november 26–27-én Tatabányán megrendezett országos bányászértekezleten tárta a közvélemény elé.[65] A „széntermelés frontján" előállott nehézségekért a párt főtitkára elsősorban a kétlakiakat tette felelőssé. Beszédében részletesen taglalta „bűnlajstromukat": az „álbetegek" zöme a kétlaki munkásból került ki, rohanó életmódjuk miatt sok balesetet okoztak, nem jártak tanfolyamokra, politikai szemináriumokra. S éppen a

---

ból, 55%-ra napraforgóból a beadási kötelezettségét, ezzel a megyék begyűjtési versenyében a sereghajtók közé tartozott. MNL NML XXXV.31.a. 1951. 22. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1951. január 22-i üléséről.

63 *Jakab S.:* i. m. 207–213.

64 MNL OL M-KS 276. f. 52. cs. 15. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV 1950. október 27-i üléséről. Beszámoló a pártkongresszus előkészítéséről. Ea.: Rákosi Mátyás.

65 *Rákosi Mátyás:* A békéért és a szocializmus építéséért. Szikra, Bp., 1951. 169.

Kollektivizálás_könyv.indb 64 2015.02.06. 10:37:40

„tudati fejlődésük" elmaradásával magyarázta, hogy könnyen a „kulákok" befolyása alá kerültek. Érintette a legkritikusabb kérdést:

> „Most ez a föld, amely 15 vagy 20 évvel ezelőtt az a mentőöv vagy az a szalmaszál volt, amelybe a fuldokló kapaszkodott, malomkő kezd lenni a nyakán, mely húzza őt lefelé, csak ő ezt még nem veszi észre. De mi már észrevettük és ezért magyarázzuk nekik, hogy: »kedves barátom, megváltozott a világ, most szocializmus van, s ami azelőtt jó volt számodra, az most rossz. Neked választanod kell, mert most már egyszerre kettő nem lehetsz, de nincs is rá szükséged! Sem az országnak nincs rá szüksége, sem magadnak nincs rá szükséged!«"[66]

A nógrádi vezetés már a KV-ülést követő napokban foglalkozott a kétlakiakkal. Az 1950. november 1-jén megtartott ülésen a megyei pártbizottság az agitáció fokozásában látta a kiutat. „A bányászokat megfelelő politikai nevelésben kell részesíteni és ez megfelelő garancia lesz arra, hogy felajánlják földjüket. Meg kell oldani a pártonkívüli bányászok oktatását is. Be kell vonni őket rádiószemináriumokba, Szabad Föld Téli estékre."[67] A megyei sajtó feladatait is kijelölték: „A Szabad Nógrád legközelebbi számában Rákosi elvtárs beszédének kitárgyalása elősegítésére hozzon levelet kétlaki bányász dolgozótól, élesen kihozva, hogyan akadályozta munkáját az üzemben és a mezőgazdaságban való foglalkozás, valamint egy bányász népnevelőtől, aki leírja, hogyan javítják meg a nevelő munkát Rákosi elvtárs beszéde alapján a bányászok között."[68] 1950. december 10-én megjelent a kormányrendelet a földfelajánlások új rendjéről.[69] A megyei választmány öt nappal későbbi ülése így fogalmazta meg a teendőket: „A földfelajánlással kapcsolatos szempontokat az FM a mai napon megküldte és ezt el fogjuk juttatni a vállalatvezetőkhöz. Ezt a munkát be fogjuk indítani és meg fogjuk gyorsítani, hogy a kongresszusra minél több földet felajánljanak dolgozóink és minél több t.sz.cs.-t tudjunk megalakítani megyénk területén."[70]

A mihálygergei párttitkár hangulatjelentéseiben is visszatérő téma a kétlakiak elmaradott gondolkodása, együttműködési készségük hiánya. Erről az egyik, 1950. nyár végi jelentésében így panaszkodott a járási elöljáróinak.

---

66 Uo. 170.

67 MNL NML XXXV.31.a. 1950. 21. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1950. november 1-jei üléséről.

68 Uo.

69 284/1950. M. T. számú rendelet ipari munkások, bányászok és közlekedési alkalmazottak ingatlanainak az állam részére történő felajánlásáról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1950. Bp., 1951. 432–433.

70 MNL NML XXXV.31.a. 1950. 5. ő. e. Jegyzőkönyv MDP Nógrád Megyei Választmányának 1950. december 15-i üléséről.

Kollektivizálás_könyv.indb 65 2015.02.06. 10:37:40

„Azzal állnak elő, hogy minek kell a kulákokat háborgatni, hiszen azok is dolgozó emberek, úgyis eladnák a felesleges terményüket stb. Sőt van egy pártonkívüli bánya munkás L. L., aki állandóan a kulákokkal társalog és a kis és középparasztok között is állandóan azt fújja minek az a beszolgáltatás, minek kell a parasztoktól a terményüket elvenni úgyis eladná mind. Ezt csupán azért teszik, hogy a paraszt ne boldogulhasson és a munkás meg ne vehessen amire szüksége van, és agitál burkoltan a háború mellett és azzal bíztassa a parasztságot hogy ez a rendszer úgysem fog életképes lenni, mert ezt Amerika nem fogja megtűrni. Meg fogja semmisíteni Oroszországot is és vele együtt minden országot ahol a rendszer van mert Amerikának van annyi repülőgépe hogy elborítja az egész világot, ez a pasas annyira megnehezíti a párt munkáját ebben a községben. Ugyan vannak ilyen pasasok vagy hárman és az ilyen pasasok megfertőzik a többi dolgozókat is, mert az emberek hajlamosak az ilyen hülye dumák befogadására mintsem arra amit mi előadunk akár az egyéni agitáció során, akár a népnevelés során előadottakkal, amiről a saját szemével meggyőződhet és kézzel fogható valóság, ami még csak letagadni se lehet."[71]

Nem volt sokkal jobb véleménye a párttag bányászokról, ipari munkásokról sem.

„Minél jobban emelkedik az élet színvonalunk, annál nagyobb az elégedetlenkedők száma. Szerintem annak tudható be, hogy az ipari dolgozóink csaknem az egész félparaszt. 2 kat.h. földtől 11 kh-ig rendelkeznek és a jobboldali szociáldemokraták részéről könnyen befolyásolhatók, különösen azóta mióta az üzemi pártszervezetekhez lettek átigazolva. Azóta a mi pártszervezetünket nem látogassák. Taggyűlésre, párt napra nem járnak, sem a mi, sem az üzemi pártszervezeteknél semmilyen párt munkába bevonni őket lehetetlenség. Ki bújnak minden pártmunka alól azzal az ürüggyel, hogy ők az üzemi párt szervezethez tartoznak."[72]

A kötelező éberség jegyében a párttitkár hozzálátott, hogy feltárja: vajon ki irányítja és látja el információval azokat a bányászokat, akik az „ellenség hangját fújják". Az MDP korabeli hivatalos ellenségképéből merítve nem volt nehéz megtalálni a bűnbakokat: a kulákokat és a papot.[73] A falusi osztályharcot a községben az is nehezítette, hogy a „kulákként" megbélyegzett csalá-

71 MNL NML 26. f. 2. cs. 1948–55. 10. ő. e. Pártalapszervezetek titkárainak jelentései a pártépítőmunka tapasztalatairól. L. L. mihálygergei párttitkár jelentése, 1950. aug. 19.

72 Uo.

73 MNL NML 26. f. 2. cs. 1948–55. 10. ő. e. Pártalapszervezetek titkárainak jelentései a pártépítőmunka tapasztalatairól. L. L. mihálygergei párttitkár jelentése, 1951. márc. 24.

Kollektivizálás_könyv.indb 66 2015.02.06. 10:37:40

doknál a kétlaki bányászok, illetve családtagjaik 1945 előtt gyakran vállaltak idénymunkát, s az ekkor kialakult kapcsolati, szolidaritási hálók sok esetben erősebbnek bizonyultak a propagandánál. A „kulákcsaládok" leszármazottai több ilyen esetről is beszámoltak. Volt olyan, hogy a végrehajtó elől elmenekített burgonyakészletet a „kulákcsalád" szomszédjában lakó bányász rejtette el, vállalva ezzel nemcsak a „kulákbérenc" megbélyegzést, hanem a büntetőjogi felelősségre vonást is.[74]

Az említett szolidaritás és segítségnyújtás a helyi társadalom ellenállásának megnyilvánulása volt. Csakúgy, mint a tömeges templomba járás, vagy éppen a gyerekek hittanra való beíratása. Sokat elárul a község vallásosságáról, hogy 1926–1927-ben a helyiek adakozásával és munkájával épült fel az új templom. A falunak saját plébániája nem volt, a szomszédos Litkéről járt át a plébános. Miséinek hatásosságát maga a párttitkár is kénytelen volt elismerni. Az 1951. húsvétvasárnapi mise kapcsán például feljegyezte: olyan sokan mentek el, hogy be sem fértek a templomba. A fő gondot mégis abban látta, hogy „a pap egyetlen misével annyit árt, hogy azt egy évnyi népnevelő munkával sem tudják helyrehozni".[75] Ez a probléma akkor vált igazán kiélezetté, amikor a megemelt tervek teljesítése miatt a dolgozókat egyre gyakrabban rendelték be vasárnapi munkára. A katolikus bányászokat viszont erre nem lehetett könnyen rávenni, ami maga után vonta a munkahelyen alkalmazott különféle kényszerintézkedések terjedését.[76]

A helyi társadalom ellenállásának legnyilvánvalóbb jele mégis az volt, hogy 1951 elején Mihálygerge került az utolsó helyre a járási begyűjtési versenyben. Ez már olyan kudarc volt, amit nem lehetett a kilenc kulákcsalád szabotáló magatartásával magyarázni. Ekkorra ugyanis földfelajánlásaik révén gazdaságuk mérete már jelentősen csökkent, ráadásul ezen családok férfi tagjai közül többen is börtönben ültek, illetve büntetésük kiszabása folyamatban volt. Mivel a tanács külön tartotta nyilván a „kulákok" és a többi gazdálkodó (korabeli szóhasználattal: „dolgozó paraszt") mind beszolgáltatási, mind adókötelezettségét, a kimutatásokban jól látszik, hogy az öt holdnál több földdel rendelkező 60 közép- és kisparaszt felénél hátralékok mutatkoztak. „Ezek azok, akik hallgatnak az ellenség szavára, megalkuvók, akadályozzák a begyűjtést, népgazdaságunk ötéves tervét, s így a dolgozó népünk ellen-

74 A szerző interjúja F. J.-nével, 2012. márc. 10.

75 MNL NML 26. f. 2. cs. 1948–55. 10. ő. e. Pártalapszervezetek titkárainak jelentései a pártépítőmunka tapasztalatairól. L. L. mihálygergei párttitkár jelentése, 1951. márc. 22.

76 E dimenzió feltárása nem része a jelen tanulmánynak, de a bányászok korabeli munkahelyi viszonyaiba kiváló betekintést nyújt Mark Pittaway nemrégiben megjelent monográfiája: *Mark Pittaway:* The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary 1944–1958. Pittsburgh, 2012. 130–137., 157–164. Lásd még: *Szűts István Gergely:* „Ott van a munkaerő az orruk előtt, csak nem tudják rendben tartani őket." Munkafegyelmi problémák és fegyelmezési eszközök a Várpalotai Szénbányáknál 1950 és 1953 között. In: Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől. Szerk. Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József. Bp., 2012. 69–80.

Kollektivizálás_könyv.indb 67 2015.02.06. 10:37:40

ségei is. Az ilyen egyének az ellenség propagandája, a kulákság befolyása alatt állnak" – hangzott a tanácselnök helyzetértékelése.[77] A párttitkár javaslatára a tanács végrehajtó bizottsága olyan határozatot hozott, amely szerint a hátralékos dolgozó parasztok esetében szakítani kell az addigi gyakorlattal. Vagyis addig megelégedtek ugyan az irodai elszámoltatással, ezentúl azonban velük szemben is alkalmazni kell a helyszíni elszámoltatást, amelyet addig csak a „kulákokkal" szemben foganatosítottak. Az említett hátralékosok többsége kétlakinak számított.

„Hogyan állnék én be a tszcs-be, amikor nincs benne egy rendes paraszt sem?"[78] – Az 1951-es kampány

Az MDP II. kongresszusán felemelt ötéves terv szerint a szocialista szektor súlyát 1953–1954-re a szántóföldi terület korábbi 55-60%-áról 81,6%-ra kellett növelni.[79] A mezőgazdaság szocialista átszervezésének két-három év alatti befejezése Nógrádban elég merész célkitűzésnek látszott, hiszen mint már utaltam rá, 1950 végén a megye szántóterületének alig több mint 10%-a tartozott a szocialista szektorhoz.[80] A pártkongresszusról a megyei vezetők úgy tértek haza, hogy tudták, mielőbb eredményeket kell felmutatni a szocialista mezőgazdaság „felfejlesztése" terén.

1951 első hónapjaiban intenzív téeszszervező kampány bontakozott ki a megye minden pontján. A megyei pártbizottság hetenként írta elő a járásoknak a beszervezendők számát. A kampány indulásakor, 1951 januárjában 54 termelőszövetkezetben és csoportban 1335 család, 1918 tag vett részt 11 825 kh összterülettel, fél év múlva, július elején már 92 téesz és téeszcsoport működött 2561 családdal, 3754 taggal, továbbá 19 241 kh összterülettel.[81] A számszerű sikereken felbuzdulva augusztusban már az lett a cél, hogy az országos helyzethez képest jelentkező lemaradást a téeszszervezésben az év végéig „behozzák". A megyei pártbizottság utasította a járásokat: az ősz folyamán „minél több községben" a falusi lakosság legalább 70%-át be kell vinni a csoportba.[82]

77 MNL NML XXIII. 774/a Mihálygerge Községi Közös Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1951. febr. 7.

78 Édesapja szavait idézte interjúalanyom. A szerző interjúja F. J.-vel, 2012. jan. 21.

79 Az MDP II. kongresszusának határozata. In: A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Szikra, Bp., 1951. 338–339.

80 Nógrád megye statisztikai adatai. 1950–55. KSH Nógrád Megyei Igazgatósága, Bp., 1956. 119., 122.

81 MNL NML 26. f. 2. cs. 1949–1951. 70. ő. e. A termelőszövetkezetek fejlesztésével, szervezésével foglalkozó jelentések, iratok. Jelentés a tsz-ek és tszcs-k számáról és taglétszámáról, 1951. júl. 1.

82 MNL NML XXXV.31.a. 1951. 25. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1951. augusztus 3-i üléséről.

Kollektivizálás_könyv.indb 68 2015.02.06. 10:37:40

A kitűzött célt elsősorban egy újabb nagyarányú tagosítással akarták elérni. Szeptember első hetében az 1950-ben érintett területnagyság kétszeresét is meghaladó földrendezésre került sor.[83] A megyei pártbizottság utasítására a Mezőgazdasági Osztály már korábban 15 községben felmérte a kétlakiak földtulajdonát, hogy ezzel is előkészítse a földfelajánlásokat. A várt hatás most sem következett be: „A megyénk területén 110 kétlaki mondott le 309 kh földről. Amely igen kis százalék s annak a területnek amennyi a kétlakiak kezén van. Ipari munkások családtagjaiból eddig beléptek a tszcs-be 66-an 186 kh földterülettel. Ez a szám is mutatja azt, hogy komoly feladatok állanak ezen a vonalon előttünk."[84] Még azt is hozzátették, hogy a kétlakiak közül sokan el sem fogadták a felajánlott ingatlant.

A kétlakiak makacs ellenállásán nem igazán lehet csodálkozni, hiszen mindaz, ami év közben történt a következő világháborúra készülés jegyében (jegyrendszer bevezetése, a legfontosabb mezőgazdasági termékek és termények szabad forgalmazásának, szállításának, szabadpiaci árusításának tilalma stb.), még jobban felértékelte kis földjüket, onnan ugyanis legalább az önellátásukat biztosítani tudták.[85] Ragaszkodásukat a földhöz az sem befolyásolta, hogy éppen 1951-ben a beszolgáltatás alól mentesülők földterülethatárát öt kh-ról levitték egy kh-ra. Ezzel éppen azokat a kétlaki családokat célozták meg, akiknek csak néhány holdja volt.[86]

A beszolgáltatási rendszer módosításával a kommunista vezetés egy másik rétegnek is igyekezett elvenni a kedvét az egyéni gazdálkodástól. Az 1951-es rendelet az 5–15 kh közötti birtokosok terheit háromszorosára növelte. A hirtelen megugró terhekre azonban ez a réteg sem úgy reagált, ahogy a hatalom remélte. A téeszcsébe való belépés helyett a kisparaszti, középparaszti családokból egy-egy férfi családtag igyekezett az ipari üzemekben vagy a bányákban elhelyezkedni. Ez nem volt nehéz, hiszen a felemelt ötéves terv nehézipari mutatóinak teljesítése miatt Nógrádban is intenzív munkaerőtoborzás zajlott.[87] Ahelyett tehát, hogy a kétlakiak köre szűkült volna, egyre többen választották ezt az életmódot.[88] Olyan „maga-ura parasztok" is, akik

83 MNL NML 26. f. 2. cs. 1949–1950. 76. ő. e. A tagosítás végrehajtásával foglalkozó jegyzőkönyvek.

84 MNL NML XXXV.31.a. 1951. 25. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1951. július 31-i üléséről.

85 *Honvári János:* XX. századi magyar gazdaságtörténet. Transzformációk, rendszerek. Bp., 2006. 143–235.

86 *Erdmann Gyula:* Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Békéscsaba, 1993. 105–112.

87 1951-ben hat, 1952-ben hét, s még 1953-ban is négy új bányát létesítettek Nógrádban. A fokozódó munkaerő-szükséglet kielégítése érdekében 1951-ben a megyén belül 960 fő, a megyén kívül pedig 600 fő toborzását kellett lebonyolítani a Nógrád Megyei Tanács Munkaerőtartalékok Hivatalának. *Jakab S.:* i. m. 165–167.

88 MNL NML XXXV.31.a. 1951. 26. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1951. december 18-i üléséről.

Kollektivizálás_könyv.indb 69 2015.02.06. 10:37:40

korábban lenézték azokat a családokat, amelyekből bérmunkásként dolgoztak a falun kívül.[89]

A kétlakiakra Mihálygergén is egyre nagyobb nyomás nehezedett. 1951 tavaszán, amikor a tanács először kezdett el konkrétan foglalkozni a téeszcsészervezéssel, a vb elnöke kimondta: „A kétlakiságot senki sem akarja megszüntetni, a községben nincs termelőszövetkezet. A kétlakiság megszüntetése szorosan összefügg a termelőszövetkezetek létesítésével, illetve a nagyüzemi gazdálkodás megvalósításával."[90] Így számolt be az előkészítésről: „A végrehajtó bizottság és az összes állandó bizottságok előtt már ismertetve lett az I.-II. és III. típusú TSZCS. alapszabálya. Az ismeretek birtokában jó felvilágosító munkát tudunk végezni a dolgozó parasztság körében. A munkában a tanácstagoknak kell jó példával elöl járni. Sürgősen meg kell alakítani az előkészítő bizottságot, s így a TSZCS. gazdálkodással mielőbb meg kell indulnunk."[91]

A téeszcsé megalakítása érdekében a tanács ún. előkészítő bizottságot hozott létre. A tanácstagoktól elvárt példamutatás e téren is feladatokat rótt rájuk. A tanácselnök világossá tette:

> „minden egyes v.b tag a tsz-be való belépés végett az előkészítő bizottságnál már most jelentkezzen, hogy a folyó évben a termelő szövetkezet feltétlen megalakulhasson. A kétlakiság megszüntetésénél élen kell járnia elsősorban a tanácstagoknak és elsősorban ők adjanak példát a termelőszövetkezet létesítésével, mert így ezzel megoldhatóvá fog válni az, hogy a községünkben a kétlakiság kérdése teljesen megszűnik, mely akadályozója eddigi minden nagy fontosságú állami feladat megvalósításának."[92]

Végül is 1951 folyamán mindössze egy téeszcsé alakult meg Mihálygergén Béke néven.[93] Már a téesz elnevezése is figyelemre méltó, hiszen tekintettel a 19-es kommunisták itteni erős jelenlétére, forradalmi hangulatú név (pl. Vörös Csillag, Vörös Hajnal stb.) lett volna várható. A megalakult csoport ugyanúgy III. típusú volt, mint a megyei téeszek túlnyomó többsége. Ha megnézzük a tagok névsorát, kiderül, hogy a téeszcsé létrejöttével nem a kétlakiság szűnt meg a faluban, hanem éppen a kétlakiak találtak maguknak túlélési

89 Hasonló jelenség volt megfigyelhető az ugyancsak sok ipari munkalehetőséggel rendelkező Veszprém megyében is. *Farkas Gyöngyi:* Paraszti társadalom és kollektivizálás Veszprém megyében (1948–1956). In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2001–2004. Szerk. Estók János. Bp., 2004. 224–242. Lásd még Káli Csaba Zala megyei esettanulmányát a jelen kötetben.

90 MNL NML XXIII. 774/a Mihálygerge Községi Közös Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1951. ápr. 5.

91 Uo.

92 Uo.

93 M. J. volt ekkor a téeszcsé elnöke, J. L. pedig a gazdaságvezetője. A téesz párttitkára V. L. volt. Egyiküknek sem volt földje.

Kollektivizálás_könyv.indb 70 2015.02.06. 10:37:40

lehetőséget a téesz keretében. Elsőként az tűnik szembe, hogy a 25 tagból 20 nő volt.[94] Az öt férfi mindegyike az idősebb korosztályhoz tartozott, három közülük 19-es kommunista, de az asszonyok közül is többen voltak párttagok. A tagság 80%-a egy katasztrális holdnál kevesebb földet vitt be. Két olyan asszony volt, aki egy-két, s mindössze egy fő, aki kicsivel több mint két katasztrális holdat. A névsorból az is egyértelmű, hogy többségében a kétlaki családokból a feleségek léptek be. Ezzel olyan megoldást választottak, amelylyel a családnak nem kellett lemondani sem a férj stabil havi keresetéről, társadalombiztosítási ellátásáról, sem pedig kis parcellájuk tulajdonjogáról. Ennél még fontosabb volt, hogy mindegyikük igényt tartott a háztájira, amelynek egy hold területével ugyanúgy megtalálták a számításukat, hiszen többnyire a saját földjük sem volt több.[95] Az előnyök közé tartozott még, hogy ekkor a téesztagokra még alacsonyabb beadási kötelezettségek vonatkoztak, mint az egyéni gazdákra.[96]

Ezzel a sajátos összetételű tagsággal kellett volna több mint 200 kh-at megművelni. Nem meglepő tehát, hogy az első év végén alig tudtak eredményt felmutatni: nem volt állatállományuk, csak növénytermesztéssel foglalkoztak. Bár a zárszámadás után a téeszcsé üzemi alapszervében megtartott taggyűlésről készült jegyzőkönyv igen szűkszavú, annyi azért kiderül, hogy a munkafegyelemmel komoly gondok voltak. Ezt azzal magyarázták, hogy nem alkalmazták megfelelően sem a munkaegységrendszert, sem a közös munkaszervezetet.[97]

A téesz gyenge, mondhatni botrányos teljesítményéről többen is említést tettek a falubeliek közül. Egyik interjúalanyom úgy emlékezett vissza, hogy nagyapja, aki tagja volt a téesznek, a többi téeszt aggal délig általában a kocsmában múlatta az időt.[98] Egy másik interjúalany pedig egy olyan történetet mesélt el, amely a téesztagok hozzá nem értését volt hivatott bizonyítani. A raktárban hasonló zsákokban egymás mellett tárolták a cementet és a műtrágyát, s a téesztagok a cementet használták el a műtrágya helyett.[99]

1951 folyamán a tagok száma és a földterület nagysága a megyében közel két és félszeresére nőtt, e látványos növekedés mögött azonban gyenge telje-

94 1945-től Nógrádban megfigyelhető a nők viszonylag magas száma a kommunista pártban. Ezt az magyarázza, hogy többnyire a férjükkel együtt a feleségek is beléptek a pártba.

95 A gazdalajstrom minden téesztag esetében 1 kh háztájit mutatott ki, ami azért érdekes, mert az ekkor érvényes szabályozás szerint ennél kevesebb (maximum 1/2-3/4 hold) járt volna. 205/1950. (VIII. 1.) MT. sz. rendelet az önálló termelőszövetkezetek és a termelőszövetkezeti csoportok működési szabályzatának módosításáról. TRHGY 1950. 385–387.

96 *Erdmann Gy.*: i. m. 119.

97 MNL NML 26. f. 4. cs. 1948–55. 16. ő. e. Mihálygerge község pártszervezet vezetőségi üléseinek, taggyűléseinek jegyzőkönyvei. A Béke Tszcs üzemi alapszervének 1952. február 29-i taggyűlési jegyzőkönyve.

98 A szerző interjúja F. J.-vel, 2013. júl. 5.

99 A szerző interjúja V. J.-vel, 2013. febr. 4.

Kollektivizálás_könyv.indb 71 2015.02.06. 10:37:40

sítményű, instabil téeszcsék húzódtak meg.[100] A többségében szegényparaszti tagság állatot, felszerelést alig-alig vitt be a közös gazdaságba, de közös épületekkel és istállókkal is csak ott rendelkeztek, ahol valamelyik „kulákgazda" épületét igénybe tudták venni. A mihálygergei téeszhez hasonlóan sok helyen közös állatállomány sem volt. A legfőbb gondot azonban mégis az jelentette, hogy 1951-ben országosan egységesítették a téeszcsék munkadíj-szabályozását, kötelezővé tették a szovjet kolhozban elterjedt munkaegységrendszer alkalmazását. A munkaegység, a maradékelvű jövedelemelosztással kiegészülve, az állam érdekeit a tagságé elé helyezte, s így az is előfordulhatott, hogy az állami elvonások után alig maradt felosztani való pénz és termény a tagság között. Ráadásul ez a rendszer év közben csak nagyon minimális előleg fizetését tette lehetővé.[101]

A megyében az 1951 végén zárszámadást készítő 70 termelőszövetkezeti csoportból mindössze 13 zárt aktívummal. Így a zárszámadáskor a megye téeszcsétagságának nagy része nem, vagy alig kapott valamit, ami megindította az elvándorlást a téeszcsékből.[102] A már említett munkaerő-toborzás lehetőségeivel élve a téeszcsétagok közül is sokan elmentek az iparba.

1951 végén a mezőgazdaság állapota nemcsak a téeszek miatt okozott fejtörést a megyei vezetésnek. A gabonafélék beszolgáltatását 11 317 dolgozó paraszt, a kapásnövényekét 12 041 dolgozó paraszt nem tudta teljesíteni.[103] A begyűjtési elmaradások miatt egyre frusztráltabb megyei pártvezetés tömegessé tette nemcsak az irodai, hanem a helyszíni elszámoltatást is. Azokat pedig, akiket „zugőrlésen", „feketevágáson" kaptak, vagy úgy ítéltek meg, hogy spekuláns, súlyosan megbírságolták, illetve börtönbüntetésre ítélték.[104] A szerény eredmények miatt ekkor a megyei pártvezetés már nemcsak a parasztokat hibáztatta, hanem a tanácsi apparátust is. Megszaporodtak a tanácselnökök és vb-titkárok elleni fegyelmi eljárások, de ahol nagy volt az elmaradás a begyűjtésben, ott az is előfordult, hogy leváltották őket, sőt néhányukat bíróság elé állították (pl. Somoskő, Felsőpetény, Piliny stb.). Ebben bizonyosan

100 1951 végén 105 termelőszövetkezet, valamint termelőszövetkezeti csoport működött a megyében 3286 családdal, 4508 taggal és összesen 22 775 kh földterülettel. Nógrád megye statisztikai adatai. 1950–1955. Központi Statisztikai Hivatal Nógrád Megyei Igazgatósága, Bp., 1956. 119–122.

101 *Varga Zsuzsanna:* Mi történt a szovjet kolhoz-modellel Magyarországon? Egy adaptációs kísérlet vázlatos története. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Főszerk. Majoros István. Szerk. Faragó Gábor–Forgó Zsolt–Háda Béla–Madarász Anita. Bp., 2012. 627–639.

102 MNL NML 26. f. 2. cs. 1949–1954. 75. ő. e. A termelőszövetkezetek helyzetével foglalkozó jelentések, iratok. Összefoglaló a zárszámadások tapasztalatairól, 1952. febr.

103 MNL NML XXXV.31.a. 1951. 27. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1951. december 18-i üléséről. A Megyei Tanács VB Begyűjtési Osztály jelentése a Megyei Pártbizottságnak, 1951. dec. 10.

104 *Kiss József–Závada Pál:* „Az apparátus eddig gazemberként bánt a paraszttal…" In: Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, önigazgatás. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája 1991. aug. 29–31. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1994. 188–196.

Kollektivizálás_könyv.indb 72 2015.02.06. 10:37:40

szerepet játszott az is, hogy 1951 folyamán újabb nagy személycserére került sor a pártvezetőségek és választmányok újjáválasztása révén.[105] Nógrádban a régi pártvezetőségek tagjainak közel 60%-át leváltották, arra hivatkozva, hogy nem voltak elég következetesek a begyűjtés végrehajtásában és a téeszszervezésben.[106] Egyre fiatalabb kádereket emeltek ki a termelésből, s ezek az „ifjú janicsárok" jó parancsteljesítőknek bizonyultak.

Mindeközben a begyűjtés melletti agitációt egyre nehezebben lehetett „társadalmi üggyé" tenni az ipari munkások körében. Jól mutatta ezt, hogy amikor 1951. december 9-re 300 munkás kiküldését tervezték a begyűjtéssel kapcsolatos népnevelő munkára, csak 150 ember jelentkezett a megyei tanács épületében.[107]

A padlássöprés éve

1952-ben a kedvezőtlen időjárás Nógrád megyében is jelentős terméskiesést okozott, ez azonban nem befolyásolta az előre megszabott központi begyűjtési előírásokat. 1952-ben az állami követelés mind a beszolgáltatás, mind a természetbeni adózás terén az 1949–1950. évek átlagának már több mint háromszorosára nőtt.[108] Mindez kiegészült az előző évinél is nagyobb mértékű tagosítással. A területi és üzemi alapszervezetekre is egyre nagyobb nyomás nehezedett a földfelajánlásokkal kapcsolatban. A korabeli politikai atmoszférát jól érzékelteti az alábbi felszólalás, amely a megyei választmány 1952. január 10-i ülésén hangzott el: „Megyénkben […] igen sok kétlaki dolgozó van, akik megművelik odahaza a 4-5 hold földet és emellett az üzemben dolgoznak. A beadás ellen ezek agitálnak a legjobban, mert az ipari medencében nagyon jó lehetőség van a mezőgazdasági termények spekulációjára. […] A kétlakiság megszüntetésében is elsősorban Pártfunkcionáriusaink és gazdasági vezetőink példamutatását kell megkövetelni."[109]

Ráadásul ekkoriban a kétlakiakat már nemcsak a munkahelyen zaklatták a földfelajánlás miatt, hanem még a munkahelyükre utazás közben is. Az agitációs-propaganda osztály találmánya volt, hogy a munkásszállító autókon is lehet népnevelő munkát folytatni az éppen aktuális feladatok (pl. meleg-

105 A Központi Vezetőség 1951. május 22-i határozata újfent elrendelte a pártvezetőségek és választmányok újjáválasztását. MNL OL M-KS 276. f. 52. cs. 17. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV 1951. május 22-i üléséről.

106 Országosan ez az arány 46,2% volt. Az új vezetőségi tagok több mint fele a 18–35 év közötti korosztályból került ki. Azokat a pártfunkcionáriusokat, akik 1951–1952 folyamán voltak vezetői poszton a megyében, több mint 90%-ban 1950 után „emelték ki". *Jakab S.:* i. m. 104–108.

107 MNL NML XXXV.31.a. 1951. 27. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1951. december 18-i üléséről. A Megyei Tanács VB Begyűjtési Osztály jelentése a Megyei Pártbizottságnak, 1951. dec. 10.

108 *Erdmann Gy.:* i. m. 98–137.

109 MNL NML XXXV.31.a. 1952. 7. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Választmány 1952. január 10-i üléséről.

Kollektivizálás_könyv.indb 73 2015.02.06. 10:37:40

csákány-váltás mozgalom, a kétlakiak földfelajánlása stb.) érdekében.[110] 1952 második felében a sokrétű (gazdasági, adminisztratív) állami erőszak-alkalmazás kezdte éreztetni hatását. A szeptemberi földrendezéskor például az 1377 felajánló közül 1234 volt kétlaki. A tagosító bizottságok által átvett 4252 kh földből 3457 kh volt kétlakiaké.[111] Az ellenállást ugyanakkor mutatta, hogy bár az agitáció ekkor már úgy szólt: a kétlakiak úgy ajánlják fel a földet, hogy családtagjaik belépjenek a téeszbe, ez nem következett be.

Az apparátusban növekvő feszültséget jól jellemzi, hogy bár a pártvezetés kijelölte azokat a községeket, ahol a parasztoknak legalább 70%-át kellett beszervezni a téeszbe, de a tanácsi dolgozók nem akartak kimenni ezekre a helyekre. „A megyei és járási Tanácsokon sem vált kollektív feladattá a fejlesztés munkája. Mutatja ezt az, hogy a 15 súlyponti községben alig sikerült összeszedni nagy civakodás után 15 kádert a Megyetanácsról – állapította meg a megyei pártbizottság – […], mert mindegyik azt mondta, hogy ő nem ér rá, az nem az ő feladata, végezze a Mezőgazdasági Osztály."[112] Így mindezek hatására 1952 folyamán mindössze öt új téeszcsé alakult.[113]

Amikor 1952 tavaszán a megyei vezetés újabb intenzív kampányra hívta a funkcionáriusokat, Mihálygergén értő fülekre talált, s a párttitkár – igazodva a felülről jövő ajánláshoz – új típusú agitációval állt elő. Mivel a férfiakat a munkahelyükön nem sikerült rávenni földjük felajánlására, most az MNDSZ révén a feleségeket vették célba a paraszti és kétlaki családokban. Az erőszak-alkalmazás ezen szóbeli dimenzióiról az agitátorok oldaláról kevés írott forrás maradt fenn, ezért teljes egészében idézem a járási pártbizottságnak küldött beszámoló vonatkozó részét. A pártszervezet három nőtagja (J. L.-né, Cs. I.-né és M. L.-né)

> „felkeresték azokat a helyeket, ahol 6-8 dolgozó paraszt feleségei és lányai járnak össze fonni vagy varrni, az elvtársnők elbeszélgetve a dolgozó parasztok feleségeivel és lányaival. A beszélgetés során áttértünk az új begyűjtési rendelet ismertetésére, amitől elsőízben idegenkedtek és V. I.né 14 kh paraszt felesége azt mondotta, hogy ezt már nem bírják teljesíteni, bele kell pusztulni minden parasztnak és

110 MNL NML XXXV.31.a. 1952. 31. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1952. június 16-i üléséről. Hasonló agitáció folyt a vonatokon is. Erről bővebben lásd: *Koltai Gábor:* Agitátorok a vonaton. Vonatagitáció a Budapestre munkába járók között, 1949–1953. Korall 13. (2012) 50. sz. 161–187.

111 792 dolgozó paraszt nem fogadta el a csereterületet, úgyhogy azt hivatalból jelölték ki számukra. MNL NML XXXV.31.a. 1952. 33. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1952. október 6-i üléséről. A Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály zárójelentése az 1952 nyári részleges tagosításról. 1952. okt. 5.

112 MNL NML XXXV.31.a. 1952. 32. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1952. augusztus 18-i üléséről.

113 1952. december végén a megyében 117 szövetkezet működött, amelyekben 4530 családot és 6457 tagot mutattak ki, 33 793 hold összterülettel. Nógrád megye statisztikai adatai. 1950–1955. Bp., 1956. 122., 154.

Kollektivizálás_könyv.indb 74 2015.02.06. 10:37:40

amikor meg magyaráztuk hogy a kormányunk és a Pártunk soha nem kért és kér a dolgozóktól olyat és annyit melyet nem lehet teljesíteni éppen ezért adta ki ilyen korán az új begyűjtési rendeletet is hogy minden dolgozó parasztnak legyen ideje felkészülni a termés-hozam megjavítására és a szakszerűbb gazdálkodásra. […] elbeszélgettünk több másokról is, a társas gazdálkodás jelentőségéről és annak jövedelmezőségéről melyet mind nyugodtan meghallgattak és csak annyit mondtak, hogy majd meglássuk."[114]

Új téeszcsét nem sikerült alakítani, s a nyár folyamán ez teljesen háttérbe is szorult, ugyanis a begyűjtésben minden korábbinál nagyobb elmaradások mutatkoztak. A kedvezőtlen időjárás (tavasszal fagyok voltak, aztán pedig a szárazság okozott problémát) mellett a legfőbb gondot az 1951–1952-es tagosítás okozta. Olyannyira, hogy a Mihálygergén kialakult feszült helyzetet még a megyei vezetés elé kerülő beszámoló is említette: „…a dolgozó parasztok nem akartak tárgyalni és a birtokbaadásnál semmit sem voltak hajlandók aláírni. Mihálygergén szinte a szervezett ellenállás jelei mutatkoztak."[115]

Az egyénileg gazdálkodók gyakorlatilag szabotálták a beadást, s ekkor már a falu lakosságának kollektív büntetése, kizárása a szabadpiacról is hatástalan maradt. A felsőbb szervek olyan kritikusnak ítélték a helyzetet, hogy az 1952. augusztus 9-i tanácsülésre maga a járási tanácselnök és a járási tanács begyűjtési osztályának vezetője is kiutazott. Ebben a helyzetben már egyértelműen a téeszcsétől várták a példamutatást. A jegyzőkönyv idevágó része azonban ennek ellenkezőjéről tanúskodik. „A termelőszövetkezetnél nem terjedhet el olyan hangulat, hogy itt a beadási könyvben előírt mennyiséget nem vagy csak hiányosan kell teljesíteni. A terv teljesítése a TSZCS-re is vonatkozik. A terv fegyelem az állam iránti kötelezettség teljesítésénél elsősorban a TSZCS-nek kell jó példával elöljárni."[116]

A példamutatás terén, mint már annyiszor, most is nagy nyomás nehezedett a tanácstagokra, akik ez alól már a korábbi években is próbáltak kitérni. Egyre ritkábban jártak a tanácsülésre, s ha elmentek is, teljesen passzívan viselkedtek. 1952-ben viszont a terhek már olyan elviselhetetlenné váltak, hogy azt még a kommunista tanácstagok is szóvá tették. Egyikük, M. J. azt a kérdést tette fel: „kukoricabeadását hogyan oldja meg, mivel nem termett meg az a mennyiség, ami a beadási kötelezettség teljesítésére elég volna." Erre az elnökhelyettes azt felelte: „A beadás törvény. A beadás mindent megelőz. Úgy kell termelni, hogy a beadást a dolgozó teljesíteni tudja és ezen felül saját

114 MNL NML 26. f. 4. cs. 1948–55. 16. ő. e. Mihálygerge község pártszervezet vezetőségi üléseinek, taggyűléseinek jegyzőkönyvei. Az 1952. március 1-jei taggyűlés jegyzőkönyve.

115 MNL NML XXXV.31.a. 1952. 33. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1952. október 6-i üléséről. A Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály zárójelentése az 1952. nyári részleges tagosításról. 1952. okt. 5.

116 MNL NML XXIII. 774/a. Mihálygerge Községi Közös Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1952. aug. 9.

Kollektivizálás_könyv.indb 75 2015.02.06. 10:37:40

szükségletére is elegendő legyen. A nagyüzemi gazdálkodás vonalára való áttérés szükségességét láthatjuk ebben, hogy nem tud a dolgozó egyénileg annyit termelni, hogy szükségletét biztosítsa. A beadás teljesítésére jelen esetben a szabadpiacon kell a kukoricát megvásárolnia, hogy a beadási kötelezettségének eleget tudjon tenni."[117] Egy másik tanácstag kérdésére pedig azt válaszolta: „azok a gazdák akiknek a vetőmagszükségletük biztosítva nincsen, azok a szabad piacon kötelesek vetőmagot vásárolni, […] de az ütemterv szerinti mennyiséget mindenképp teljesíteni kell."[118]

Hasonló szigort képviselt a tanácsi vezetés az őszi munkákkal kapcsolatban is. „A vetések ütemtervszerinti teljesítése törvény, és aki azt szabotálja, nem veti el, vagy nem időben veti, súlyos bűnvádi eljárás alá esik. A vetések ellenőrizve lesznek és akik annak nem tesznek eleget, büntetve lesznek."[119]

Egyre szaporodtak a helyszíni elszámoltatások és a transzferálások, de sem a beadási, sem az adóhátralékok nem csökkentek, s a szántás, az őszi árpa vetése is nagy késedelemmel haladt. 1953 tavaszán a tanácsi vezetők rendszeresen úgy fogalmaztak, hogy Mihálygerge „a járás szégyen községe".[120]

Miközben tehát a parasztságból a beadással már nem sikerült többet kipréselni, 1953 elején a kollektivizálás is elakadt. A szövetkezeti szektor 13%-os szántóterületi részesedésével Nógrád messze elmaradt az országos mutatóktól.[121] Legalább ilyen árulkodó az az adat is, hogy ekkorra Nógrádban, ahol a parasztság mindig szűkében volt a művelhető földnek, már több mint 25 000 kh-ról mondtak le a gazdálkodók. Ezt az óriási területet az új, szocialista nagyüzemek – kellő gépi és emberi munkaerő híján – nem tudták vállalni, így jelentős részben műveletlen, bevetetlen maradt.[122]

Záró gondolatok

Egy kis palócfalu fél évtizedes történetét tettem képzeletbeli mikroszkópom alá. A kollektivizálás első szakaszát vizsgálva arra vállalkoztam, hogy mind a hatalom képviselőiről, mind a helyi társadalom különböző rétegeiről minél életközelibb képet rajzoljak. Múltbeli tapasztalataik, szokásaik, megélhetési stratégiáik, kapcsolati hálóik megismerése közelebb vitt ahhoz, hogy bemu-

117 MNL NML XXIII. 774/a. Mihálygerge Községi Közös Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1952. okt. 10.

118 Uo.

119 MNL NML XXIII. 774/a. Mihálygerge Községi Közös Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1952. nov. 8.

120 Uo.

121 1952 folyamán mindössze 5 új téeszcsé alakult. 1953. február végén a megyében 119 téeszt, 4615 téeszcsaládot, 6569 téesztagot és 34 403 kh téesz-összterületet tartottak számon. Nógrád megye statisztikai adatai. 1950–1955. Bp., 1956. 122., 154.

122 MNL NML XXXV. 31.a. 1953. 8. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Választmányának 1953. február 15-i kibővített üléséről.

Kollektivizálás_könyv.indb 76 2015.02.06. 10:37:40

tassam: a kollektivizálás végrehajtására törekvő pártállam és a paraszti társadalom konfliktusa helyi szinten hogyan jelentkezett.

Mind a két oldal vizsgálatát lehetne még tovább mélyíteni. Hogyan élték meg ezeket az éveket a tanács képviselő-testületének tagjai? Az adózásban, begyűjtésben elvárt példamutatáson túl miként kapcsolódtak be a téeszagitációba, a békekölcsön-jegyzési akciókba s az egyéb „népnevelő" munkákba? Mily módon élték meg, amikor már nemcsak a „kulákgazdákat", hanem esetleg a rokonaikat kellett felkeresniük az elszámoltató bizottság tagjaként? Szintúgy további kutatás tárgya lehetne a „kuláknak" minősített gazdálkodók túlélési stratégiáinak családtörténeti vizsgálata. Hogyan befolyásolta a „kulákcsemeteként" naponta elszenvedett iskolai megaláztatás közösségi beilleszkedésüket felnőttkori életükben? Nemcsak a „kulákok", hanem a kétlakiak esetében is önálló tanulmány lehetne annak vizsgálata, miként birkóztak meg az asszonyok ezekben az években a családjukat érő új kihívásokkal, terhekkel.

Izgalmas kérdések merültek fel a Sztálin halálát követő időszakkal kapcsolatban is. A párttitkárt „túlzott balossága" miatt felmentették tisztségéből. Hogyan alakult ezt követően a szerepe, befolyása a faluban? A Nagy Imre-kormány agrárpolitikai intézkedései, valamint amnesztiarendelete nyomán a helyi gazdatársadalom is fellélegezhetett. A Béke Tszcs-ből jó néhányan kiváltak, de végül a gazdaság nem oszlott fel. Az új szakasz politikája megerősítette a kétlakiakat abban, hogy érdemes volt ragaszkodni kis földjükhöz, mi több, ekkor közülük néhányan még vásároltak is egy-két holdat az állami tartalék területből. Fontos kérdés lehet az is, hogy az 1950-es évtized első felében felhalmozódott feszültségek milyen eseményeket idéztek elő a faluban az 1956-os forradalom napjaiban.

Az már most látszik, hogy a Rákosi-rendszer éveiben kiformálódott egyéni/családi túlélési stratégiák újjáéledése jelentősen befolyásolta a kollektivizálás 1959–1961 között zajló befejező szakaszát is. Erről tanúskodik az az állambiztonsági dosszié, amelyben a mihálygergei téesz az 1960-as évek első felében is mint a megye négy legproblémásabb gazdaságának egyike szerepelt.[123] A BM Nógrád Megyei Rendőrfőkapitányság III/III-2. Alosztályán készült iratok bevonásával mindenképp érdemes lesz tehát a megkezdett elemzést a Kádár-korszak időszakára is kiterjeszteni.

123 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára O-14270 Nógrád megyei tsz-ek tervező és tsz. beruházásai.

Kollektivizálás_könyv.indb 77 2015.02.06. 10:37:40

FARKAS GYÖNGYI

Állami erőszak, kollektív önvédelem

Bököny, 1961

„…nem adjuk a földet a csavargóknak!"

A Szabolcs-Szatmár megyei Bököny községben az 1961. január 18-án megtartott tanácsülésnek egyetlen napirendi pontja volt: „A község mezőgazdaságának nagyüzemi átszervezése." Bár a 49 tanácstagon kívül csupán 20 helybéli gazda kapott meghívót, a gyűlésen mégis több százan vettek részt. A hívatlanul jelen lévők valódi népgyűléssé változtatták a tanácsülést, a hatalomgyakorlás diktatórikus jellegének elfedésére szolgáló rituálét, az ott történtek pedig a téeszszervezés elleni további kollektív akciók elindítói lettek.

A település lakóit az a hír késztette cselekvésre, hogy a falu kollektivizálása napokon belül elkezdődik, a községbe hamarosan megérkezik a téeszszervező brigád. Megmozdulásuk egyrészt indulatos tiltakozás volt az életüket gyökeresen átalakítani szándékozó erőszakos állami beavatkozás ellen, másrészt felkészülés a védekezésre. Önvédelmi reflexeiket a gazdaságukat fenyegető veszély mellett a szomszédos községekben agitáló téeszszervező brigádok „meggyőzési" módszereiről érkező riasztó hírek élesztették fel. Abban a reményben gyűltek össze a tanácsházánál, hogy közös fellépésükkel befolyásolni tudják a történéseket; Bököny talán elkerülheti a kollektivizálást, vagy ha a téeszszervezők megjelenése elkerülhetetlen, legalább ellenőrizni és szabályozni tudják tevékenységüket.

A hatalom járási képviselőinek a lázadó falu pacifikálására tett első kísérlete, a gyűlés „hangadóinak" beidézése Nagykállóra, a járási rendőrkapitányságra csak tovább élezte a feszültséget. Az erőfölényüket demonstrálni hivatott intézkedés nem érte el a várt hatást, visszavonulás helyett újabb szembeszegülésre késztette az embereket. A január 21-én, fenyegetett társaik védelmére a tanácsháza előtt összegyűlt 150-200 bökönyi lakos még magától elvonult, két hét múlva azonban már csak a rendőrség tudta feloszlatni azt az 500-600 fős tüntetést, amelyet egy másik bökönyi gazda letartóztatásáról érkező hír idézett elő. A kollektivizálással szembeszegülő bökönyiek akcióiról a Szabolcs-Szatmár megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya által indított nyomozás irataiból, a rendőrtisztek által készített kihallgatási jegyzőkönyvekből és jelentésekből tudunk.[1]

1 Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (= MNL SzSzBML) XXV.

Kollektivizálás_könyv.indb 79 2015.02.06. 10:37:40

A Bökönyben történtek azon ritka esetek közé tartoznak, amikor egy falu lakosai közösen és nyíltan szembefordultak a kollektivizáló hatalommal. A korszak, a hosszú ötvenes évek[2] falusi társadalmának jellegzetes önvédelmi technikája ugyanis a rejtett és egyéni ellenállás volt. A túlélésért küzdő parasztok szétíratták földjük tulajdonjogát családtagjaik között, hogy így védekezzenek az elviselhetetlenül magas beszolgáltatási és adóterhek ellen, „feketén" vágták le állataikat, terményük egy részét pedig elrejtették a rekvirálók elől. A „néma észrevétlenség bölcs taktikája"[3] eredményesebb volt, mint az állami túlerővel való, a személyes szabadságot is veszélyeztető, nyílt szembeszegülés.

Hasonlóan viselkedtek a gazdák a téeszszervezés során is. Igyekeztek elkerülni az összeütközésre lehetőséget adó helyzeteket, kitérni az agitációs kampánynak nevezett állami erőszak elől: elrejtőztek a szőlőhegyen, vagy egy időre távolabb lakó rokonaiknál kerestek menedéket. Ha pedig mégsem tudták elkerülni a találkozást az őket folyamatosan zaklató agitátorokkal, nyílt elutasítás helyett többnyire különféle kifogásokkal, ígéretekkel próbáltak megszabadulni tőlük („Még gondolkodom." „Belépek, de nem az elsők között." „Majd csak aratás után, ősszel lépek be.") A téeszszervezőkkel szembeni erőszakos megnyilvánulásokra csak ritkán került sor, és azok is inkább verbális jellegűek voltak; szidalmazták, megfenyegették őket. A téeszszervezéssel szembeni ellenállás rejtett és egyéni formája volt a kollektivizálással járó veszteségek minimalizálására irányuló törekvés is. A veszélyérzet erősödésével párhuzamosan éledt fel a gazdákban a „menteni, ami menthető" ösztöne: igyekeztek pénzzé tenni vagy felélni mindazt, amit egyébként elnyelt volna a „közös". A háztáji méreteit meghaladó állatállományukat eladták vagy saját fogyasztásra levágták (és többnyire tartalékolták a várható szűkös téeszjövedelem pótlására).

Az egyéni és kollektív, illetve a rejtett és nyílt ellenállási formákat sajátos módon elegyítették a téeszszervezést elítélő és a gazdákat kitartásra buzdító röpcédulák, plakátok és falfirkák.[4] Keletkezésüket tekintve egyéniek és rejtettek voltak (amennyiben létrehozóik ismeretlenek kívántak maradni), ugyanakkor a nyilvánossághoz szóltak, és a falu lakóiból ellenálló közösséget szándékoztak formálni. Sopronhorpács községben az 1959. januári téeszszervezés idején szétszórt röpcédulák például a következő szöveget tartalmazták: „Ma-

21.b. (A jogszolgáltatás területi szervei 1945–1996. Polgári és büntetőügyek 1950–1982.) 55.d. 395/1961. Kádár Péter és társai ügye (= XXV. 21.b. 55.d. 395/1961.)

2 A fogalommal a magyar történelem 1948-tól 1961-ig, a kommunista párt hatalomra kerülésétől a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezéséig tartó szakaszát jelöli a történeti irodalom.

3 *Oláh Sándor:* Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962). Csíkszereda, 2001. 199.

4 A Bács-Kiskun megyei Akasztó községben 1960 szeptemberében például a következő szavakat írták fel éjszaka a házak meszelt falára: „Tsz? Nem Nem Nem", „Halál a kommunistákra, veszszen a tsz. éljen a nyilas párt", „Tsz kell? Nem Nem soha", „Tsz. nyomor" Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) O-11269 Ellenséges tartalmú falfirkák. Akasztó községben történt falfirkálás 7.

Kollektivizálás_könyv.indb 80 2015.02.06. 10:37:40

gyarok ez a szabadság. Ütnek benneteket, embereket tesz sírba a kommunista terror! Magyarok segítsetek egymásnak! Vernek benneteket! Lövőn kékre verték gazdatársaitokat, ne hagyjátok!" [5] A hatalom provokálásán túl az ellenálló közösség erősítése volt a célja az olyan jelképes tartalmú „szabotázsakcióknak" is, mint a téeszpropagandát harsogó hangos híradó vezetékének elvágása vagy a község határában elhelyezett „Termelőszövetkezeti község" feliratú tábla eltávolítása, tönkretétele.

A falu lakóinak közös és a hatalommal való összeütközést nyíltan is vállaló megmozdulásaira csak igen ritkán került sor. Ezek a tüntetések általában akkor alakultak ki, amikor a község kollektivizálása befejeződött, a gazdálkodók nagy többsége már aláírta a belépési nyilatkozatot, és az ezt kikényszerítő téeszszervező brigádok elvonultak a községből. Ez a körülmény valószínűleg azzal magyarázható, hogy ekkorra szűnt meg az a sokkhatás, amelyet a kollektivizálás ténye és megvalósulásának módja okozott. A falu lerohanása, a többnyire idegenekből álló agitációs brigádok megjelenése és a lakosság hetekig tartó zaklatása a szervezők tudatos stratégiája volt, amelynek az ellenálló gazdák megtörése volt a célja. A „győztes" brigádok elvonulása után látszólag megváltoztak az erőviszonyok. A téeszszervezők tömegei helyett a téeszekbe kényszerített gazdálkodók most csupán néhány helyi és járási funkcionáriussal találták szembe magukat, akiknek azt kellett elérniük, hogy a gazdák kapitulációjának jelképes aktusa (a belépési nyilatkozat aláírása) valódi behódolás legyen, vagyis rávegyék őket az új helyzet elfogadására, a közös munka megkezdésére. Az ellenük való fellépés eredményesebbnek tűnhetett, mint ha a gazdák a kampány idején szegültek volna szembe a téeszszervezők tömegeivel.

A helyzet ellen tiltakozó gazdák magatartását azonban még ekkor is alapvetően az ellenállás egyéni formái jellemezték, bár engedetlenségüket már kevésbé tudták leplezni. Gyakoribbá váltak a nyílt konfliktusok: erőszakkal megakadályozták a „közösbe" beadandó állataik és gazdasági felszerelésük összeírását, önkényesen a saját portájukra hordták be volt földjükről a még egyéni gazdaként elvetett, de már „közösnek" számító termést. A közös tiltakozás lehetőségét paradox módon elsőként éppen maga a kollektivizáló hatalom teremtette meg azzal, hogy a téesz alakuló közgyűlésére összehívta a falu gazdálkodóit. A történtek legitimálásának és részben az önünneplésnek szándékával létrehozott rendezvény nem egy esetben alakult át a kollektivizálás elleni demonstrációvá. Ebben a metamorfózisban nagy szerepe lehetett annak a körülménynek, hogy a gyűlés résztvevői – a korábban valószínűleg óvatos és legfeljebb rejtőzködve ellenálló parasztok – úgy érezték, a kollektív cselekvés egyéni kockázata csekély (legalábbis a remélt haszon megéri a kockázatot). A közgyűlés nemcsak azért lehetett a demonstráció egyik helyszíne, mert összehozta a falu elégedetlen gazdáit, hanem amiatt is, hogy ezeken a gyűléseken a hatalom képviseletében általában jelen volt egy-egy járási vagy megyei funk-

5 ÁBTL O-13007 Röplapok, névtelen fenyegető levelek. Győr-Sopron megyei Rendőrfőkapitányság. 111. Összefoglaló röpcédulázásról, firkálásról és névtelenül írt levelekről, 1959. aug. 14.

Kollektivizálás_könyv.indb 81 2015.02.06. 10:37:40

cionárius, azaz a tiltakozásnak konkrét címzettje is akadt. A közös szembeszegülés leglátványosabb formája a gyűlés helyszínének elhagyása, az együttes kivonulás volt a teremből, ami általában az után történt, hogy a gazdáknak a belépési nyilatkozatok visszakövetelésére irányuló törekvése nem járt sikerrel.

A kollektív akciók másik jellegzetes helyszíne a hatalom jelképes épülete, a tanácsháza előtti tér volt. Ide gyűltek össze részben szervezett, részben spontán módon a falu lakói, olykor több száz fő, hogy tiltakozzanak a téeszszervezés ellen. E tüntetések kialakulásában nagy szerepe volt azoknak a híresztelésoknek, hogy más községekben, ahol ilyen megmozdulások voltak, a tüntetők visszakapták belépési nyilatkozataikat. Hasonló reakciókat váltott ki egy-egy községi lakos (például a közgyűlésről kivonulást kezdeményező gazda) letartóztatásának híre. A rendőri beavatkozás ellen tiltakozó vagy az őrizetbe vétel megakadályozására összegyűlt tömeg a közösség egyik tagját védelmezve a kollektivizálás ellen tüntetett. Egy 1960. májusi belügyminisztériumi jelentés szerint az agitációs kampány kezdete, 1958 decembere óta az országban 15 községben került sor nyílt téeszellenes tömegmegmozdulásra Pest, Békés, Csongrád,[6] Hajdú-Bihar,[7] Heves[8] és Szabolcs-Szatmár[9] megyékben, általában 200-300 fő részvételével.[10]

A Bökönyben történtek annyiban különböznek a téeszszervezés elleni kollektív akciók tipikusnak számító eseteitől, hogy az ottani lakosság nem a kollektivizálás befejezése után, hanem már az agitációs brigádok megérkezése előtt elkezdett szervezkedni. Vajon mivel magyarázható ez az eltérés? Befolyásolta-e magatartásukat az a körülmény, és ha igen, miként, hogy Bököny átszervezésére csak a megye kollektivizálásának utolsó szakaszában került sor? Vajon azt az illúziót erősítette-e ez a tény, hogy a község elkerülheti a kollektivizálást, vagy inkább abba az irányba hatott, hogy jobb felkészülni, mert „előbb-utóbb úgyis ránk kerül sor"? Milyen tapasztalatok és információk, álhírek formálhatták a január 18-i tanácsülés résztvevőinek elképzelését a kollektivizálásról, a falu jövőjéről, a menekülés és védekezés módozatairól?

6 A Csongrád megyei Ruzsa községben 1960. március 4-én 200 fő követelte vissza a belépési nyilatkozatot. ÁBTL 1.6. BM II/7. 12.d. III/23. Összefoglaló jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenység tapasztalatairól 1960. március hónapban. Bp., 1960. ápr. 26.

7 1960. február 8-án a Hajdú-Bihar megyei Monostorpályi községben először egy ötfős csoport követelte vissza a belépési nyilatkozatát a Búzakalász Tsz elnökétől. Miután az elnök ennek nem tett eleget, az esti órákban kb. százfős tömeg vonult lakása elé, majd a következő nap reggelén a tanácsháza előtt gyűlt össze 200-300 fő. ÁBTL1.6. II/8. 21. d. Monográfiák 21. k. 109. BM II/8 Jelentés a tsz-ellenes bűntettekről, vizsgálati adatok alapján. Bp., 1960. szept. 20.

8 A Heves megyei Heréd községben 1959. július 28-án mintegy 300 főnyi tömeg tüntetett. ÁBTL 1.6. BM II/7. 12. d. III/11. Jelentés a tsz-ek védelmének helyzetéről. Bp., 1959. aug. 3.

9 1960. február 26-án a Szabolcs-Szatmár megyei Nyírcsaholyban több száz asszony tüntetett a tanácsháza előtt. ÁBTL V-147447. Sváb Sándorné és társai. A tüntetés elemzését lásd: *Farkas Gyöngyi:* Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektivizálás ellen. Doktori disszertáció, 2010. ELTE BTK.

10 ÁBTL 1.6. BM II/7. 12.d. III/24. Összefoglaló jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenység tapasztalatairól. Bp. 1960. máj. 26.

Kollektivizálás_könyv.indb 82 2015.02.06. 10:37:40

Dolgozatomban a rendelkezésemre álló források (nyomozati, bírósági dokumentumok, tanácsi és pártiratok) felhasználásával ezekre a kérdésekre keresem a választ.

Az előzmények

1960-ban Szabolcs-Szatmár megye déli részén, a Nagykállói járásban fekvő 6000 holdas Bököny községnek több mint 4000 lakosa volt.[11] A népesség 62%-a (a keresők 71%-a) mezőgazdaságból élt,[12] többségük (75%-uk) önálló gazdasággal rendelkezett.[13] A gazdaságok több mint fele tartozott az öt kh alatti és csak alig egytizede a középparasztinak tekinthető 10–20 kh-as kategóriába.[14] A gyenge minőségű, homokos termőtalajú község fő terménye a burgonya volt, amelynek egy részét takarmányként saját gazdaságukban hasznosították, a maradékot pedig a szomszédos Hajdúság piacain értékesítették.[15] A községből több százan[16] (földnélküliek és egy-két holdas gazdák egyaránt) lakóhelyükön kívül, főleg az építőiparban találtak munkát, amelyet napi vagy heti ingázással kerestek fel.[17]

---

11 Bököny lakossága 1960. január 1-jén: 4109 fő. 1960. évi népszámlálás 3. r. Szabolcs-Szatmár megye személyi és családi adatai. 1.1. Bp., 1962.

12 1960. évi népszámlálás 3. r. Szabolcs-Szatmár megye személyi és családi adatai. 2.1. Bp., 1962.

13 Uo. 2.2.

14 A nagykállói járási pártbizottság munkaterve szerint az 1960–1961-es szervezési kampány során Bökönyben az alábbi gazdaságok vártak még beszervezésre:

Birtoknagyság (kh)	Gazdaságok száma	Gazdaságok területe (kh)
1–3	236	599
3–5	200	870
5–8	174	1157
8–10	75	675
10–15	54	648
15–20	13	226
20–25	3	66
25 felett	–	–
Összesen	755	4241

MNL SzSzBML XXXV. 40. MSZMP Nagykállói Járási Bizottsága és alapszervezetei iratai (= XXXV. 40.) 89. ő. e. Téesz-szervezési munkaterv 1960/61. 1960. máj. 14.

15 1960-ban a település 5000 kh-nyi szántóterületéből 1000 kh-on termeltek burgonyát. MNL SzSzBML XXIII. 718. a. Bökönyi Községi Tanács iratai, a tanácsülések jegyzőkönyvei (= XXIII.718.a.) 1960. márc. 25., szept. 17.

16 Az 1960. évi népszámlálás 104 ingázót tartott nyilván, a község tanácselnöke az egyik tanácsülésen viszont közel 500 főről beszélt. Az 1960. évi népszámlálás. 9. A keresők munkahelye és lakóhelye. Bp., 1963. 2.5., MNL SzSzBML XXIII.718. a., 1961. jan. 18.

17 A témáról bővebben lásd: *Szászi Ferenc:* Szabolcs-Szatmár megye népességének belső vándorlása (1949–1960). In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv. Nyíregyháza, 2003. 157–186.

Kollektivizálás_könyv.indb 83 2015.02.06. 10:37:40

A kollektivizálás 1960 végéig alig érintette a helyi gazdatársadalmat. Az 1955-ben megalakított kis téesz csak rövid ideig működött, 1956 őszén már fel is bomlott.[18] Az 1958–1959 telén újrainduló téeszszervezés első hullámában létrehozott Új Élet Tsz tagjai pedig a település föld nélküli, törpebirtokos lakói közül kerültek ki.[19] A község vezetése az ezt követő két évben nem tett komolyabb erőfeszítést, hogy újabb téesz alakuljon Bökönyben. A település 1960 végéig nem szerepelt kiemelt helyen sem a megye, sem a Nagykállói járás kollektivizálási terveiben, amely aktív részvételre ösztönözte volna őket a nagyüzemek alakításáért folytatott kampányban. Amögött, hogy idegenkedtek a birtokos parasztság beszervezésétől, az a felismerés állhatott, hogy önerőből, csupán a helyi „népnevelők"[20] segítségével úgysem képesek megtörni a földjükhöz és önállóságukhoz erősen ragaszkodó gazdák ellenállását. Bár a község kollektivizálásának kérdése sűrűn ismétlődő napirendi pontja volt a tanács-, illetve a vb-üléseknek, propagandaszólamokon, tervkészítésen és a tanácstagok agitációs munkára serkentésén kívül valójában semmi sem történt.

Vajon a község vezetőinek a téeszszervezésben mutatott passzivitását csupán gyengeségük felismerése és a felesleges (eredményre nem vezető) konfliktusok elkerülésének szándéka magyarázza, vagy esetleg figyelembe vették a kollektivizálást elutasító gazdák szempontjait is? Forrásaink alapján a község tanácselnökéről, Salamon Miklósról feltételezhető, hogy bár hivatalos megnyilvánulásai során a kollektivizálás eltökélt hívének mutatta magát, fontos volt számára a helyi érdekek képviselete, és ameddig tehette, békén hagyta községe lakosait. Feltevésünket az a tény is erősíteni látszik, hogy a járási pártvezetés 1958 őszén, az újabb kollektivizálási hullám kezdetén komolyan fontolgatta az 1954 óta tanácselnök Salamon áthelyezését a községi tanács éléről a járási tanácshoz, arra hivatkozva, hogy a bökönyi születésű káder túlságosan is kötődik a helyi társadalomhoz, ami akadályozza abban, hogy kizárólag csak a hatalom érdekeit tartsa szem előtt.[21] A párt irányvona-

18 A bökönyi Új Élet Tsz területe 1955. december 31-én 199 kh, tagjainak száma 32 volt. Szabolcs-Szatmár megye fontosabb statisztikai adatai 1952–1955. KSH Szabolcs-Szatmár megyei Igazgatósága, Nyíregyháza, 1956. 129.

19 A 30 belépő összesen 21 kh bevitt földje mellé megkapták a felszámolt Dohánykísérleti Gazdaság 350 kh-nyi területét. MNL SzSzBML XXIII. 718.b. Bökönyi Községi Tanács iratai, a vb-ülések jegyzőkönyvei (= XXIII.718.b.) 1959. ápr. 13.

20 Az ún. népnevelők nagy része (pl. tanácstagok, pedagógusok) általában kényszerűségből végezte a rábízott különféle kampányfeladatokat (választási, téeszszervezési agitáció, korábban pedig a begyűjtés vagy a békekölcsönjegyzés népszerűsítése). Tevékenységük hatásfokát az is rontotta, hogy gyakran maguk is ellenérdekeltek voltak a rájuk bízott feladat sikeres végrehajtásában. (Például a téeszszervezés mellett kellett volna agitálniuk egyéni gazdasággal rendelkező tanácstagoknak.) Ezt támasztja alá a község párttitkárának az egyik járási párttaggyűlésen elhangzott kijelentése is, amely szerint Bökönyben csupán 20 népnevelő alkalmas agitációs munkára. MNL SzSzBML XXXV. 40. 49. ő. e. 1958. okt. 11. Előterjesztés a pártpolitikai munka értékeléséről.

21 MNL SzSzBML XXXV. 40. 48. ő. e. 1958. okt. 4. Személyi ügyek. Az ún. „káderforgó" egyébként az ötvenes évek káderpolitikájának bevett gyakorlata volt. A községek vezető pozícióiba helyezett kádereket egy idő után – tevékenységüktől függetlenül – más községbe

Kollektivizálás_könyv.indb 84 2015.02.06. 10:37:40

lától való eltérésnek („jobboldali elhajlásnak") tekintették, hogy Salamon nem veszi túl komolyan az ideológiai harcot, „…túl haveri a papokkal szemben",[22] és a téeszagitációt is egyszerűen elintézi azzal, hogy „vasárnap és ünnepnapokon összeülnek kártyázni és ott megbeszélik a politikai kérdéseket".[23] Áthelyezését az is indokolttá tette, hogy nem jött ki a párttitkárral, a község másik politikai vezetőjével, aki Salamontól eltérően a radikálisabb módszerek híve lehetett („Horász elvtárs inkább bal felé, Salamon elvtárs pedig jobb felé hajlik"[24]). Kettejük párharcából végül a tanácselnök került ki győztesen. A párttitkár még 1960 előtt elkerült a községből,[25] Salamon viszont egészen 1985-ig meg tudta őrizni pozícióját, ami azt mutatja, hogy ügyes taktikusként egyszerre tudott megfelelni mind a hatalom, mind a helyi társadalom elvárásainak.[26] Az 1925-ben helyi iparoscsaládba született Salamon Miklós, aki történetünk egyik főszereplője lesz, azon kevés zsidó származású bökönyi lakosok egyike volt, akik a náci koncentrációs táborokból hazatértek.

Bököny község lakosai tehát 1960 végéig azt tapasztalhatták, hogy a helyi hatalom nem tesz komolyabb erőfeszítést a téeszszervezés érdekében, a község termelési viszonyaiban 1961-ig alig történt változás. Semmiképpen sem kerülhette el azonban figyelmüket a megyében és az ország távolabbi részein zajló „földindulás" nagysága és intenzitása.[27] 1960 decemberére Szabolcs-Szat-

---

helyezték át, nehogy betagolódjanak a falu társadalmába. Erről bővebben: *Gyarmati György:* A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság 34. (1991) 2. sz. 51–63. 55.

22 MNL SzSzBML XXXV. 40. 63. ő. e. 1959. máj. 9. Bököny és Kállósemjén falusi pártszervezetek politikai és irányító munkájának értékelése.

23 Uo. 44. ő. e. 1958. aug. 2.

24 Uo. 63. ő. e. 1959. máj. 9. Bököny és Kállósemjén falusi pártszervezetek politikai és irányító munkájának értékelése.

25 1961 februárjában már egy Kiss István nevű személy a községi párttitkár. MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961.186. Antal József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 6.

26 A helyi lakosság rokonszenvét élvező vezetőként jellemzi Salamont 1972-ben egy bökönyi lakos, szembeállítva az ő vezetői magatartását a korábbi vezetőkével: „Aztán voltak olyanok, akik elmentek, azok csak maguk csuprába kaparták a tüzet, aztán mentek tovább... [Mióta] Salamon átvette, azóta nincs hiba a községben, meg aztán nem kritizálja a népet, mint ők, a vezetők, akik elmentek. És itt született a faluban, nem rossz ember. Az emberrel megáll, beszélget, megmondja, minek mi az alapja."
Turcsány Péter: Arcok a Panaszfal mellől. Társadalomrajzok, életstratégiák, antropológiai metszetek 1972–80, 1990–92. tp.krater.hu/kepek2/0/2/fR6Sya.doc. Letöltve: 2014. szept. 22.

27 A tagok számának alakulása a termelőszövetkezetekben és a termelőszövetkezeti csoportokban Szabolcs-Szatmár megyében (az év közepén):

	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Tsz	26 440	9904	11 376	19 544	66 144	98 326	95 063
Tszcs	1852	222	357	162	66	10 893	10 762

Forrás: Mezőgazdasági Adattár. II. KSH, Bp., 1965. 48.

Kollektivizálás_könyv.indb 85 2015.02.06. 10:37:40

már megye községeinek kétharmada termelőszövetkezeti község lett.[28] Ebből persze azt a következtetést is le lehetett vonni – és bizonyára sokan sokáig hittek is benne –, hogy Bököny talán kivétel lehet: ahogy eddig, ezután is elkerülheti a kollektivizálást. Az idő előrehaladtával azonban a bökönyi gazdák helyzetértékelését és magatartását egyre inkább a reményvesztés, az elbizonytalanodás,[29] illetve a „védekezésre" való felkészülés határozta meg. Jól mutatja ez utóbbit a gazdálkodásukban végbement, a várható veszteségek csökkentésére és tartalékok képzésére irányuló stratégiaváltás. Állatállományukat drasztikusan csökkentették (pl. a szarvasmarhák közel harmadát levágták vagy eladták!),[30] mivel a háztáji méreteket meghaladó részét be kellett volna vinni a „közösbe", az így „felszabadult" burgonyát pedig pénzzé tették.[31]

A bökönyi tanácsházát 1961. január 18-án megszálló tömeg tehát tisztában kellett hogy legyen a községet fenyegető veszéllyel. Reményeiket, hogy Bökönyben továbbra is maradhat minden a régiben, az 1960 decemberében kezdődő agitáció igyekezett eloszlatni. A rajtjelet a megyei tanács és az MSZMP megyei végrehajtó bizottságának november 11-i együttes ülése adta meg, ahol határozatban rögzítették a megye vezetőinek azt az eltökélt szándékát (amely természetesen megegyezett a központi hatalom céljaival), hogy 1961. március 1-jéig be kell fejezni Szabolcs-Szatmár megye mezőgazdaságának nagyüzemi átszervezését.[32] A még „kint lévők" (az egyéniek korabeli megnevezése a téesztagok, a „bentiek" nézőpontjából), 80 község, illetve 50 000 paraszt (közel 300 000 kh földdel) beszervezését két lépcsőben tervezték megvalósítani. Az első szakaszban mozgósítani kívánt 2100 „aktívát" (ipari üzemek, állami gazdaságok, állami intézmények, gépállomások dolgozóit, tanácsi alkalmazottakat stb.) először a Nyíregyházi és a Kisvárdai járás községeibe kívánták vezényelni, majd a második szakaszban, további 1000 fővel megnövelve az agitálók számát, a Baktalórántházi, a Nyírbátori és a Nagykállói járás településeire, valamint Nyíregyházára szándékoztak átirá-

28 A megye 234 községéből már csak 80 olyan település volt, amely termelőinek nagy részét még nem sikerült termelőszövetkezetekbe erőltetni. MNL SzSzBML XXXIII. 2. Tanácsok (1895) 1907–1999, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei (= XXXIII. 2.) 1960. november 11-i vb-gyűlés.

29 „...a község termelői között olyan kételkedések kezdtek úrrá lenni, [hogy]... hordjunk-e trágyát, ugaroljunk-e, készüljünk-e az őszi vetésekre, vethetek-e lucernát, szerződjek-e gyógy- vagy ipari növényt, vásároljak-e igás állatot, hozzam-e rendbe a szekeremet stb." MNL SzSzBML XXIII.718.a., 1960. szept. 17.

30 1960. március 1. és 1961. március 1. között a község szarvasmarha-állománya 602 darabról 417-re csökkent (tehénállomány 336-ról 251-re), a sertések száma pedig 1698-ról 1449-re. Szabolcs-Szatmár megye fontosabb statisztikai adatai 1959, ill. 1960. KSH Szabolcs-Szatmármegyei Igazgatósága, Nyíregyháza, 1960, ill. 1961. 181., ill. 163. A tanácsi iratok kb. ezer gazdaságról beszélnek a faluban.

31 „…a megtermelt burgonyát nem a sertésekkel etettük fel, hanem elvásároztuk, és a legtöbb termelő ehhez igazította be magát, hogy lovat vásárolt, és a megtermelt terményeit nem mint gazdálkodó az állattenyésztésbe fektette bele, hanem elvásározta, ezért jutottunk e siralmas helyzetbe." MNL SzSzBML XXIII. 718.a., 1961. márc. 20.

32 MNL SzSzBML XXXIII. 2. 1960. nov. 11.

Kollektivizálás_könyv.indb 86 2015.02.06. 10:37:40

nyítani.[33] Feladatuk a helyi „népnevelők" munkájának segítése volt. A gyakorlatban ez általában azt jelentette, hogy egy három-négy fős, többé-kevésbé állandó összetételű megyei brigádba beosztottak egy-egy helyismerettel rendelkező községi lakost. A megye legfelső hatalmi szintjén hozott döntést először az érintett járások párt- és tanácsi vezetőivel, mezőgazdasági osztályvezetőivel, illetve az ún. tömegszervezetek (Hazafias Népfront, Nőtanács, szakszervezet, KISZ) megyei és járási vezetőivel ismertették, ezután került sor az ún. járási nagyaktíva összehívására. Ezen jelen volt a járási párttitkár és tanácselnök, az „átszervezendő" községek párttitkárai és tanácselnökei, a már működő téeszek párttitkárai és elnökei, valamint a falusi tömegszervezetek vezetői és „néhány tekintélyes középparaszt".[34] A kampány megkezdésének híre hivatalosan a december 16-i tanácsülésen jutott el Bökönybe.

Mivel a község kollektivizálása a tervek szerint a Nagykállói járás többi községével együtt a második szakaszra esett, vagyis a nagyszámú megyei agitációs gárda csak későbbre volt várható, decembertől január közepéig csupán az ún. előkészületi munkák folytak. A község kollektivizálási tervének elkészítése mellett (a két kh-on felüli gazdák számbavétele, a leendő nagyüzemi táblák és téeszközpontok kijelölése, a nagyobb istállók és dohánypajták felmérése, az agitáció „logisztikájának" kidolgozása stb.[35]) helyi, járási és megyei funkcionáriusok bevonásával elkezdődött az ún. csoportos agitáció. December második felében 11 kisgyűlést (egy-egy falurész gazdáinak szóló gyűlést) és egy, az egész falut érintő ún. gazdagyűlést tartottak. Ez utóbbin maga a járási tanács elnöke, Madarász Istvánné és Milánkovics Imre, a megyei pártbizottság tagja tartott „beszámolót […] az átszervezés jelentőségéről".[36] Vajon milyen érvekkel próbálták meg a szónokok, illetve a népnevelők rábeszélni a bökönyi gazdákat, hogy lépjenek be a téeszbe?

Érvek a téesz mellett. A bökönyi verzió

Mivel az agitáció során elhangzott beszédeknek, de főleg a kiscsoportos beszélgetéseknek írásos nyoma nem maradt, a kollektivizálási propaganda bökönyi változatát a tanácselnöknek a tanácsüléseken elhangzott, kollektivizálással kapcsolatos beszédei alapján próbálom meg rekonstruálni. Ezek a szövegek sajátos átmenetet képeznek a hivatalos, általános verzió és az egyéni agitációban elhangzott egyénített (azaz a téeszszervező által konstruált és a községi viszonyokat, illetve a beszervezendő gazdák személyét is figyelembe vevő) változat között. A tanácselnök a feletteseitől kapott instrukciók és szövegsablonok alapján állította össze és adta elő a tanácsülésen a község kollektivizálásának szük-

33 Uo. 1960. nov. 18.
34 Uo.
35 MNL SzSzBML XXIII. 718.b. 1961. jan. 2.
36 Uo.

Kollektivizálás_könyv.indb 87 2015.02.06. 10:37:41

ségességét indokló beszédét úgy, hogy minél közvetlenebbül és hatásosabban szóljon a község lakosságához. A tanácselnök beszédei pedig minden bizonnyal befolyással voltak a helyi szervezőgárda agitációs tevékenységére.

A Salamon Miklós 1959 és 1961 között elmondott kampánynyitó és kampányzáró beszédeiből kirajzolódó agitációs stratégia fő jellemzője, hogy a kollektív nagyüzemi gazdálkodás ún. előnyeire való hivatkozás mellett egyre nagyobb szerepet kapott az ellenállás kilátástalanságának és káros voltának hangoztatása, vagyis az agitáció a gazdák meggyőzése helyett egyre inkább kapitulációra késztetésük irányába tolódott el. Feltételezésem szerint a hangsúlyváltás a tanácselnök tudatos lépésének tekinthető. Amíg Bököny nem fenyegette ténylegesen a kollektivizálás veszélye, addig Salamon megelégedett a „fentről" kapott propagandaanyag községre szabott változatának előadásával, amelyben a meggyőzés szándékával elmondott érvek még túlsúlyban voltak. Amikor azonban bizonyossá vált, hogy Bököny sem kerülheti el a teljes átszervezést, melynek gyors és „sikeres" lebonyolítása neki is érdeke – hisz pozíciója függhet tőle –, a kétféle agitációs stratégia közül azt részesítette előnyben, amelyet hatásosabbnak tartott. A téeszszervezés addigi eredménytelensége, valamint a helyi gazdák gondolkodásáról, mentalitásáról szerzett tapasztalatai győzhették meg arról, hogy nem a nagyüzemi mezőgazdaság előnyeiről szóló érvek fogják őket rávenni a belépési nyilatkozat aláírására, hanem a kényszerűség. Következésképpen az az agitáció lehet csak „sikeres", amely a reményvesztésre épít; elhiteti a gazdákkal, hogy nincs más alternatíva, csak a termelőszövetkezet. 1960. december 16-i beszédében világosan meg is fogalmazta ezt a célt: az agitációnak meg kell értetnie mindenkivel, hogy nem létezik szabad választás, a kollektivizálás akaratuk ellenére is végbemegy: „…sokan még nem hiszik el, hogy ez [a kollektivizálás] községünkben meg fog történni, és csak olyan szóbeszédnek veszik. Éppen ezért […] nyíltan elmondjuk minden egyes termelőnek Bököny községben, hogy vesse ki a fejéből azokat a gondolatokat és ellenérveket, hogy hogyan nem, és ne ezen vitatkozzunk, mert ez az álláspont már meghalt, hanem azon, hogy hogyan igen."[37]

A gazdák ellenállásának gyengítését célozta az az ábrázolásmód is, hogy a beszédekben a nagyüzemi mezőgazdaság létrejötte az érintettek döntésétől független, úgyszólván objektív szükségszerűségként jelent meg: „…nemcsak hazánkban, hanem az egész világon a nagyüzemesítés megy végbe, és ez alól Bököny község sem lehet kivétel…",[38] „…az élet a nagyüzemesítést parancsolólag megköveteli, […] az életet úgysem tudjuk megállítani…",[39] „Bököny község termelőinek meg kell értenünk [sic!] az idők szavát".[40]

A kollektivizálás elkerülhetetlensége többnyire axiómaként jelent meg a szövegekben. Ha mégsem, az indoklásul felhozott érvek egyben bizonytalan-

37 MNL SzSzBML XXIII. 718.a. 1960. dec. 16.
38 Uo. 1959. dec. 14.
39 Uo. 1960. szept. 17.
40 Uo. 1960. dec. 16.

Kollektivizálás_könyv.indb 88 2015.02.06. 10:37:41

ságot, félelmet, bűntudatot is keltettek. Abban a kontextusban ugyanis, hogy a mezőgazdaság átszervezése azért szükségszerű, mert hiánya a szocializmus felépítését akadályozza, a kollektivizálással szembeszegülő egyén a pozitív fogalmakkal (jólét, igazság, haladás, műveltség, béke) körülírt „szocializmus" ellenfeleként értelmezendő. Magatartása tehát nemcsak ésszerűtlennek, hanem ártalmasnak is mondható, ráadásul súlyosan sérti mások érdekeit.

A közösségre hivatkozás, vagyis az az erkölcsi követelmény, hogy az egyén saját (vélt) érdekeinél tartsa fontosabbnak a közösség érdekeit, az agitációs szövegek egyik központi motívuma volt: „…nem egy ember ügye, hanem egy közösség ügye forog kockán."[41] „…ez egy olyan nagy ügy, amely egész országunkat érinti, s ez elől nem lehet elbújni…"[42] A makacskodó gazda tehát döntésével kárt okoz falujának, a városi lakosságnak, a munkásosztálynak, egész „dolgozó népünknek" és a jövő generációnak. Salamon egyéni döntése lehetett az, hogy a lehetséges „károsultak" közül az utóbbit, pontosabban a bökönyi ifjúságot emelte ki, azt hangoztatva, hogy a szülők önfejűsége, szűk látókörű magatartása „fiaink és lányaink" jövőjét fenyegeti: „…községünk jelenlegi körülményei között […] a felnövekvő fiatalságnak nem tudunk megélhetést biztosítani."[43] A hangsúly elhelyezése újra csak a tanácselnök prakticista szemléletét tükrözi: a bökönyi gazdák félelmeit, bűntudatát (amely reményei szerint a téeszbe „űzi" majd őket) könnyebb volt felkelteni gyermekeik sorsára, mint a „szocialista haza" vagy a népgazdaság érdekeire hivatkozva. „…ha most e lépést nem tesszük meg, eljött volna az az idő, hogy gyermekeink szemrehányást tettek volna […], hogy mit hagytunk rájuk, milyen jövőt és létalapot biztosítottunk nekik, mert a nekik jutó két hold földből nem tudnak megélni, abból nem tudnak családot alapítani, és életük kilátástalanná válik."[44]

A fiatalok nem csak mint a szülők aggodalmának tárgyai jelentek meg az érvelésben. Aktívabb propagandaszerepet szánt nekik a tanácselnök, amikor a belépés–kívülmaradás dilemmáját generációs konfliktusként igyekezett feltüntetni. Az az állítása ugyanis, hogy a fiúk már nem elégszenek meg azzal a „bilincsverő régi paraszti életmóddal",[45] amit az apák nyújtani tudnak nekik („…ezt még ideálisnak látják az öregek, de már nem értenek egyet vele a fiatalok"[46]), kimondatlanul is feltételezte, hogy az új generáció a változások híve. Vagyis szüleikkel szembehelyezkedve ők a jobb életkörülményeket ígérő termelőszövetkezet mellett döntenének. A propaganda teremtette virtuális világban a gyerekek is átkerültek a másik térfélre, a társadalom „szocializmust építő" nagy többsége mellé. A szándék egyértelmű volt: erősíteni a gazdaságukhoz ragaszkodó gazdákban az elszigetelődés, a magára maradottság tudatát.

41 Uo.
42 Uo.
43 Uo. 1961. jan. 18.
44 Uo.
45 Uo. 1959. dec. 14.
46 Uo. 1961. jan. 18.

Kollektivizálás_könyv.indb 89 2015.02.06. 10:37:41

A tanácselnöknek, a kollektivizálás szükségességét igazolandó, egyik legfőbb érve a községen kívül dolgozó kétlakiak és ingázók nagy száma volt: „…községünkből mintegy 500 ember idegenben keresi meg kenyerét…”[47] Salamon azt az elméleti állítást kívánta ezzel a helyi példával, vagyis a bökönyiek által jól ismert, vitathatatlan ténnyel bizonyítani, hogy a magántulajdonra épülő kisüzemi mezőgazdaság nem elég hatékony. Íme, Bökönyben sem tudja eltartani a teljes lakosságot: „…a rendelkezésünkre álló 4500 kh. szántó jelenlegi gazdálkodási formában e lélekszámnak nem bírja biztosítani kenyérnekvalóját, zsírozóját, tüzelőjét, jövő évi vetőmagját, állami kötelezettségeit, mezőgazdasági felszereléseinek karbantartását, építkezését, gyermekek taníttatását, a fiatalok kiházasítását, az öregek eltartását.”[48]

Ámde az erre a megállapításra alapozott következtetése – a termelőszövetkezet meg tudja oldani, illetve egyedül a termelőszövetkezet tudja megoldani ezt a problémát – már csak hipotetikus lehetett, hiszen nem hivatkozhatott a gazdák tapasztalataira. A tanácselnök csupán egyszer, az 1960. szeptember 17-i tanácsülésen elmondott beszédében kísérelte meg, hogy konkrét helyi adatokkal, az akkor másfél éve működő Új Élet Tsz termelési eredményeivel igazolja a hatékonyabb nagyüzemekről szóló tételt. Az a kijelentése azonban, hogy a téesz kalászosokból nagyobb eredményt ért el, mint az egyéniek – akár igaz volt, akár nem – a gazdák számára nem volt tapasztalható valóság. A téesztagok év végi részesedése is azért lehetett volna hihetőbb bizonyíték (a falu lakói a zárszámadás nyilvánosságra hozatalát hiányolták az 1959/1960 telén zajló kampány idején[49]), mert a gazdák könnyebben meggyőződhettek a bejelentés valódiságáról.

A kétlakiak példájával való érvelés agitatív erejét az is csökkenthette, hogy a gazdáktól ez esetben is azt várták el, hogy saját érdekeiknél fontosabbnak tartsák a nagyobb közösség, itt éppen a község összes lakójának érdekeit, vagyis azért lépjenek be a téeszbe, azért mondjanak le gazdaságukról, hogy a községen kívüli munkavállalásra kényszerülő falubelieknek is helyben legyen munkalehetőségük. Az érvelés szerint persze a kollektív nagyüzemi gazdálkodás megvalósulása esetén nemcsak a nincstelenek, illetve a törpe- és kisbirtokosok járnak jól, hanem a középbirtokos gazdáknak is jobb életük lesz. Az egyén azonban, tartozzon akármelyik társadalmi réteghez, csak mint a közösség tagja részesülhet az előnyökből.

A gazdák ellenállásának megtörésére irányuló kollektivizálási kampánystratégia fontos ütőkártyája volt a téeszszervezést erőltető hatalom eltökéltségének hangoztatása. Az ezzel kapcsolatos párt- és kormányhatározatok mint a kollektivizálás szükségességének kétségbevonhatatlan bizonyítékai kerül-

47 Uo.

48 Uo.

49 1960. január 18-ig még nem készült el az Új Élet Tsz zárszámadása. A tanácselnök beszámolója szerint a községben az a hír terjedt el, hogy a vezetők ezt tudatosan hátráltatják, mivel a rossz eredmények akadályozhatják a téeszszervezést. MNL SzSzBML XXIII. 718.b. 1960. jan. 18.

Kollektivizálás_könyv.indb 90 2015.02.06. 10:37:41

tek bele az érvelésbe. Salamon az 1960. december 16-i tanácsülésen így „indokolta" azt a bejelentését, hogy most már haladéktalanul meg kell kezdeni a község teljes átszervezését: „Hogy miért, erre nem is kell talán válaszolni, mert mindenki tudja, hogy a most lezajlott háromnapos országgyűlésünkön kormányunk megállapította, hogy elérkezettnek látja az időt arra, hogy a termelőszövetkezeti gazdálkodást az egész országra kiterjessze."[50]

A kollektivizálás propagandájának, illetve helyi változatának elemzése nemcsak azt mutatja meg, hogy a kampány irányítói milyennek képzelték el azt az érvelést, amely hatással lehet a birtokos parasztságra, és elősegíti a téeszszervezők munkáját, hanem hozzásegíthet a védekező paraszti társadalom viselkedésének megértéséhez is. Jogosan feltételezhető ugyanis, hogy a gazdák részben e propaganda hatására, arra válaszul fogalmazták meg a kollektivizálással szemben érveiket. Jó bizonyíték erre a január 18-i tanácsülés is. Mielőtt azonban hozzákezdünk a gyűlésen elhangzott ellenérvek bemutatásához, térjünk még egy kis időre vissza a tanácsházánál gyülekező emberekhez.

Térfoglalás. A tanácsháza megszállása

A január 18-i tanácsülés szerepe eredetileg az lett volna, hogy a község lakossága nevében szentesítse Bököny nagyüzemi átszervezését.[51] Ezt a rituálét rombolta szét a bökönyi lakosok kollektív akciója. Ilyen nagyságú megmozdulásra a község vezetői nem számítottak, bár tartottak attól, hogy egyes tanácstagok, illetve ún. tanácskozási joggal meghívott gazdák[52] nem tartják be a szertartás szabályait, ami zavart kelthet, és sérülhet az összhang gondosan felépített illúziója. „A tanácskozási joggal meghívottakat nagyon válogassuk meg, nehogy a tanácsülésen mellékvágányra tereljék a dolgot"[53] – javasolta a tanács végrehajtó bizottságának egyik tagja. Egy másik vb-tag félelmei szintén a látszat megőrzésével voltak kapcsolatosak, amikor arról beszélt, hogy a tanácstagok valószínűleg nem játsszák majd el elég hitelesen a kollektivizálást aktívan támogató helyi képviselők szerepét: „Ez nagyon nehéz gyűlés lesz, mert a tanácstagok tartózkodni fognak a véleménynyilvánítástól, félni fognak attól, hogy a lakosság őket fogja okolni."[54]

---

50 MNL SzSzBML XXIII. 718.a. 1960. dec. 16.

51 A elfogadásra szánt (a vb által előkészített) határozati javaslat a következőket tartalmazta: „…a tanács szigorúan követi az Országgyűlés 1960. decemberi ülésének a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről szóló állásfoglalását, és ez útmutatások alapján a községi tanács a segítségünkre érkezett népnevelőkkel a község átszervezését megkezdi, amelyhez a tanácstagság minden támogatást megad." MNL SzSzBML XXIII. 718.b. 1961. jan. 17.

52 A fontosabb kérdéseket tárgyaló tanácsülésekre általában néhány, ún. tekintélyes gazdát is meghívtak, olyanokat elsősorban, akikről feltételezték, hogy támogatni fogják az előterjesztéseket.

53 MNL SzSzBML XXIII. 718.b. 1961. jan. 16.

54 Uo.

Kollektivizálás_könyv.indb 91 2015.02.06. 10:37:41

A bökönyi lakosok azzal, hogy megszállták a tanácsházát, a hatalom jelképes épületét, valamint népgyűléssé változtatták a tanácsülést, azt az igényüket fejezték ki, hogy közvetlenül bele kívánnak szólni az őket érintő fontos kérdésekbe. Kb. 400 személy (egyesek 300-400 főre, mások 400-500 főre becsülték a tanácsülésen jelen lévők számát) [55] vehetett részt a spontán módon szerveződő akcióban. Salamon Miklós tanácselnök így írta le rendőrségi kihallgatása során a tömeg gyülekezését és mozgásának irányát:

> „18-án este, amikor én a tanácsterembe bementem, az ülőhelyek el voltak foglalva, szűken meg volt a terem telve. Az asztalhoz ültem én, a titkárnő [Orsós Zsuzsanna tanácstitkár] és Babosi elvtárs [Babosi János, a nagykállói járási pártbizottság agitációs és propaganda osztályának vezetője]. A beszámoló ismertetését megkezdtem, majd észleltem, hogy a tömeg megindult befelé az ajtón, és rövid időn belül megtelt zsúfolásig a tanácsterem, sőt kívül az udvaron is sokan maradtak. A beszámolómnak amíg a bevezető részét mondtam, viszonylag csend volt, de a közönség állandóan mozgott, úgyhogy már az ajtót menetközben is ki kellett nyitni."[56]

Az emberek egy része tehát már valószínűleg az ülés kezdetekor, hét órakor a tanácsteremben tartózkodott. A később érkezők pedig kisebb-nagyobb csoportokban a beszámoló közben mentek be a terembe, ezért az ajtót egy idő után már be sem csukták. A nyitott ajtó egy szokásosan zárt ajtók mögött tartott rendezvényen árulkodó jele volt a teremben zajló eseményeknek. Az udvaron rekedt tömeg később már egyenesen követelte, hogy tartsák nyitva az ajtót és az ablakot: „Lakatosné nevű asszony kintről bekiabált, hogy nyissák ki az ajtót, az ablakot is, mert hallani akarjuk kint is, hogy miről van szó. A templomban is nyitva tartják az ajtót."[57] A járási pártbizottság kiküldöttje valószínűleg elsősorban a templom és a tanácsháza párhuzamba állítása miatt tartotta érdemesnek kihallgatása során megemlíteni Lakatosné[58] szavait. A gyűlés terének kitágítása a résztvevők körének további bővülését jelentette.

A kollektivizálás ellen tiltakozó bökönyiek nem csak fizikailag szállták meg, vették birtokukba a hatalom addig előlük elzárt tereit. A tanácselnöki beszámolónak, a rituálé megszokott részének többszöri félbeszakítása, majd végleges megakasztása szintén a jelképes hatalomátvétel egyik formája volt: „Beszámolómat úgy tudtam elmondani – vallotta kihallgatása során Salamon –, hogy három-négy ízben is félbe kellett szakítanom, részben a bekiabálások

55 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 208. Nádpor István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 17., Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 5.

56 Uo. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 8.

57 Uo. 92. Babosi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 7.

58 Lakatosné társadalmi helyzetéről nem tudunk meg semmit a nyomozati iratokból.

Kollektivizálás_könyv.indb 92 2015.02.06. 10:37:41

miatt, részben pedig a tömeg nagy nyomása és moraja miatt."[59] Maguk a „jogszerűen" jelen lévők is türelmetlenek voltak. A rituális szöveget, a beszámolónak a nemzetközi helyzetről, konkrétan a kongói nép szabadságharcáról, Lumumbáról és „Kaszahuburól"[60] szóló részét felesleges szócséplésnek tartva, a tanácselnököt a lényeg elmondására kérték: „…többször bekiabáltak, hogy ne erről beszélj nekünk, Miklós, hanem mondjad, amiért hívattatok."[61]

A gyűlés részvevőinek meghatározó élménye volt – a vallomások szerint – a teremben uralkodó hangzavar: „Az elnök elvtárs hiába kérte többször, hogy legyenek csendben, nem hallgattak rá, olyan nagy volt a zsinat, hogy én nem hallottam, hogy mit kiabálnak közbe."[62] Az emberek hol a tanácselnöki beszámolóra reagáltak, tiltakozásukat hangos kiabálással fejezve ki, hol egymás hozzászólását, indulatos megjegyzéseit éljenezték meg. Néhányan pedig próbálták csitítani őket, eredménytelenül. „Bojté János tanácstag felállt és a következőket mondotta: »Emberek, maradjunk csendben, valamennyiünk közös ügye, amiről szó van, akit nem érdekel, menjen ki!« A tömeg azon része, akik az ajtón kívül voltak, lehurrogták nevezett felszólalót."[63] Néhányan úgy próbálták felhívni magukra a figyelmet, hogy a székre állva beszéltek: „…főleg asszonyok kiabáltak, zűrzavar támadt, felálltak a székekre és lócákra, és kiabáltak." [64] Szónoki emelvénynek használta a széket Kiss János kisgazda[65] is, akinek lázító szavai valószínűleg éppen emiatt jobban megragadtak a jelenlévők, köztük a járási pártbizottság kiküldöttjének emlékezetében. Ő lett egyike azoknak, akiket pár nappal később a 18-i tanácsülés megzavarása miatt beidéztek a járási rendőrkapitányságra. Másként próbálta magára irányítani a figyelmet Kádár Péter (41 éves, négyholdas gazda), aki szintén a rendőrségre beidézett „hőzöngők" közé került. Kádár előrement a hivatalos személyeknek fenntartott asztalhoz (ami mögött a tanácselnök, a tanácstitkár és a járási pártfunkcionárius ült), és ott hangosan kiabálva, öklével az asztalt verve közvetlenül a tanácselnökhöz intézte szavait. „… Kádár Péter dolgozó paraszt lépett az asztalomhoz – vallotta később Salamon a kihallgató tisztnek –, aki azt kérdezte tőlem, hogy ismerem-e én őtet, mire én azt mondtam, hogy igen. Ő erre azt mondotta: »Te tudod, hogy hogy kerestem és a Topegán azt a kis földet.« […] Nevezett, közben káromkodott és előttem verte az asztalt, és oly hangosan kiabálta, amit mondott, hogy a jelenlévők jól hallották." [66] Kádár fenyege-

59 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 8.

60 Kaszavubu a kongói függetlenségi mozgalom egyik vezetője volt az ötvenes évek közepétől.

61 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 84. Babosi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 7.

62 Uo. 98. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 5.

63 Uo. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 8.

64 Uo. 98. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 5.

65 Kis Jánost „földműves kisparasztnak" nevezte rendőrségi kihallgatása során az egyik tanú. Uo. 98. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 5.

66 Uo. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 8.

Kollektivizálás_könyv.indb 93 2015.02.06. 10:37:41

tő közeledésével (a tiltakozók és a hatalom képviselői közötti „biztonságos" távolság eltüntetésével), valamint a tanácselnök személyes „kihívásával" nyomatékosította mondanivalóját. Az asztal, amely korábban kiemelte a mögötte ülők csoportját a többi jelenlévő közül, most csupán védelmet nyújtott a mögéje szorulóknak. A káromkodás mint a verbális agresszió egyik formája nem volt ritka jelenség mások megnyilvánulásaiban sem.

A tömeg hangja. Érvek a téesz ellen

A nyomozás során készült kihallgatási jegyzőkönyvek igazolni látszanak a tanácselnök reményvesztésre játszó agitációs stratégiájáról mondottakat. A január 18-i gyűlés beidézett és kihallgatott résztvevői szerint ugyanis Salamon beszédének leghangsúlyosabb üzenete az volt, hogy a téeszen kívül nincs más alternatíva. Hiábavaló minden ellenállás, a hatalmon lévők akarata mindenképpen érvényesülni fog. Kádár Péter később a rendőrségen így foglalta össze a hallottakat: „[A] tanácselnök arról beszélt, hogy a községben megkezdődött a tsz-szervezés, és gondolja meg mindenki a tsz-be való belépést, mert a kormány rendelete szerint előbb-utóbb úgyis mindenkinek be kell lépni."[67] A járási pártküldött, Babosi János is utalt arra vallomásában, hogy a tanácselnök végső érvként a hatalom eltökéltségére hivatkozott. A kormány kollektivizálási tervét tartalmazó rendeletet pedig lényegében mint a kötelező belépést elrendelő jogszabályt próbálta meg hallgatói elé tárni: „Ekkor az elnök rátért a tsz-szervezéssel kapcsolatos FM-rendelet ismertetésére, mielőtt azonban erre rátért volna… figyelmeztette a jelenlévőket, hogy ez, amit most ismertetni fog a Munkás-Paraszt Kormánynak a rendelete és ezt senki nem sértheti meg."[68] A hallgatóság reakciói is megerősítik a mondottakat. Akár egyetértésüket fejezték ki, akár tiltakoztak ellene vagy kényszerű belenyugvásukat hangsúlyozták, szinte mindannyian tényként kezelték Salamonnak azt az állítását, hogy a kormány *kötelezte* a termelőket téeszek alakítására.

A tanúként kihallgatott id. Maxin János (52 éves, 19-20 holdas gazda, tanácstag) vallomása szerint a 18-i tanácsülésen a következő szavakkal jelezte, hogy alkalmazkodni fog az adott helyzethez: „[M]agam részéről a törvénnyel szembe nem helyezkedem, ami törvény, az törvény, én magam annak alávetem."[69] (Vagy talán együttműködési hajlandóságát demonstráló szavaival csupán a rendőrtisztek jóindulatát igyekezett megnyerni?) Kádár Péter és K. Orosz Miklós (49 éves, hétholdas gazda, tanácstag) hozzászólásában a hangsúly nem a kényszerhelyzet tudomásulvételén, hanem a kedvezőtlen feltételek elutasításán és igényeik bejelentésén volt. K. Orosz: „Amennyiben a kormány úgy rendelkezik, mi a földet odaadjuk, de nem a tsz-be, hanem az

67 Uo. 65. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 5.
68 Uo. 92. Babosi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 7.
69 Uo. 102. id. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 6.

Kollektivizálás_könyv.indb 94 2015.02.06. 10:37:41

állami gazdaságba."[70] Kádár: „Ha a kormánynak jogában áll azt [a földjeiket] elvenni, akkor csatolják állami gazdasághoz és ne a tsz-hez…"[71]

A kollektivizálás elleni tiltakozásul a tanácsházánál gyülekező tömeg alaphangját persze nem a „gyáva" meghátrálás vagy a „józan" kompromisszumkeresés, hanem az indulatos elutasítás jellemezte. A pártküldött Babosi így írta le az emberek reagálását a tanácselnöknek a rendelethez fűzött megjegyzésére („senki nem sértheti meg"):

> „[A] tömeg közül egy általam ismeretlen személy bekiabált, hogy nem érdekel bennünket a Kormány rendelete, nem kell nekünk sem tsz, sem tszcs. A tömeg ezen kijelentésre éljenzéssel válaszolt, tehát helyeselték a személynek a felvetését, míg egy kis része […] megpróbálta csitítani a tömeget […], azonban a csitításoknak nem nagy hatása volt."[72]

Egy hasonló jelenetre Salamon is utalt:

> „Amikor a beszámolóm azon részét ismertettem, miszerint a mi községünkben is meg kell alakítani a tsz-csoportot, a terem hátsó részéből valaki bekiáltott, hogy »Le az ilyen kormánnyal!« Ezek után én figyelmeztettem a tömeget ennek helytelenségére és törvényes következményeire…"[73]

A bekiabáló(k) kilétére a nyomozás során nem derült fény, valószínűleg szándékosan a tömeg fedezékéből hangoztak el a kormányt nyíltan bíráló szavak. A község lakói tisztában lehettek „rendszerellenes" megjegyzéseik veszélyességével, ami a téeszszervezési kampányok idején még nagyobb volt.

A bökönyi gazdák eddig vizsgált reakciói azon a meggyőződésükön alapultak, hogy a kormány kötelezte, illetve kötelezheti őket, hogy lépjenek be a téeszbe. Létezett azonban ettől eltérő vélekedés is, amely szerint a község kollektivizálása nem központi utasításra történik, hanem csupán a helyiek önkényes akciója. Hegedüs János (kétholdas gazda), Salamon vallomása szerint így fejezte ki a tanácselnök állításával kapcsolatos kételyeit (őt emiatt idézték be pár nappal később a járási rendőrkapitányságra):

> Hegedüs „… azt mondta, hogy amit én mondok az hazugság."[74] „[K]övetelte, hogy mutassam fel azt a rendelkezést, amelyben az Országgyűlés kimondta, hogy Bökönyben is szövetkezeti községnek

70 Uo. 68. Kádár Péter tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 6.
71 Uo.
72 Uo. 92. Babosi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 7.
73 Uo. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 8.
74 Uo.

Kollektivizálás_könyv.indb 95 2015.02.06. 10:37:41

> kell lenni. […] Ekkor én mondtam neki, hogy másnap reggel jöjjön fel [a tanácsházára] és rendelkezésére bocsátom a rendeletet. Hegedüs ekkor magából kikelve azt mondotta, hogy ez nem igaz, mert ez csak egypár csavargónak született meg az agyában, hogy Bököny is tsz legyen."[75]

A vélhetően „munkakerülő", „dologtalan" értelemben használt „csavargó" kifejezésen a község sorsáról döntő járási/megyei párt-, illetve tanácsi funkcionáriusokat vagy a községben agitáló aktivistákat értette. Salamon vallomása szerint Kádár Péter is ezt a szót használta a téeszszervezők megjelölésére: „[H]a az én udvaromba ezek a csavargók akár énrám, akár a feleségemre ráteszik a kezüket, élve nem mennek ki."[76] Hegedüs elgondolása mögött talán a jó király–gonosz nagyurak értelmezési sablon nyomait kell keresnünk, hiszen a központi akarat nem közvetlenül, hanem a kisebb-nagyobb helyi „urak" közvetítésével jutott el hozzá. Személyes élményei, rossz tapasztalatai ezért főleg hozzájuk kötődtek.

Érvelésének érdekes része volt az is, hogy a kollektivizálás ellen magának a kommunista pártnak korábbi, a földreform körüli 1945–1946-os politikai küzdelmekben hangoztatott jelszavait használta fel: „Rákosi is azt mondta, hogy azé a föld, aki megműveli, és a földet ásóval-kapával is meg kell védeni."[77] A kisbirtok jogosultságát deklaráló és a földmagántulajdon megvédésére mozgósító, jól ismert kommunista jelmondat gyakori ellenérv volt a téeszekről szóló diskurzusban. 1951-ben például a tyukodi (Szabolcs-Szatmár megye, Csengeri járás) Szigeti Gyuláné (nyolcholdas gazda felesége) is erre hivatkozva próbálta igazolni, hogy a gazdák miért ragaszkodnak földjükhöz: „Rákosi elvtárs azt mondotta, hogy ásóval, kapával védjük meg a földet."[78] Nem hinném, hogy ne lettek volna tudatában annak, hogy a Rákosi szájába adott szavak már 1949-től érvényüket vesztették. Inkább az lehetett a céljuk, hogy a magántulajdon ellen fellépő hatalmat saját korábbi nézeteivel szembesítsék. Egyértelműen ez volt a szándéka Szabó Péternek, az 1960. december 16-i tanácsülésre meghívott egyik gazdának is, aki a tanácselnök beszédéhez a következőket fűzte hozzá: „[F]elszabadulás után az volt a párt jelszava, hogy ásóval, kapával meg kell védeni a földet, és most elveszik tőlünk."[79] Általánosabb érvénnyel fogalmazta meg ugyanezt a gondolatot ugyanakkor Uszuly György tanácstag: „Felszabaduláskor a párt programjába azt hirdette, hogy a nép lesz a hatalom és mindenben a nép akarata érvé-

75 Uo. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 6.

76 Uo. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 8.

77 Kádár Péter idézte Hegedüs szavait. Uo. 68. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 6.

78 Szigeti Gyuláné szavait Fási Árpád idézte. ÁBTL V-51913. Vizsgálati dosszié. Zs. Nagy József és társai, 1951. (Tyukod) 83. Fási Árpád tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1951. ápr. 1.

79 MNL SzSzBML XXIII.718.a. 1960. dec. 16.

Kollektivizálás_könyv.indb 96 2015.02.06. 10:37:41

nyesül, de itt a nép akarata nincs figyelembe véve […], a tsz-mozgalomnál nem látja a nép akaratát."[80]

A kollektivizálás erőltetése ellen tiltakozó bökönyi lakosok nem csak az uralmon lévők „idejétmúlt" eszméi között kerestek használható érveket. Az aktuális propaganda, a téeszszervezés hivatalos ideológiája szinte tálcán kínálta számukra a védekezés leghatásosabb eszközét azzal, hogy az ún. önkéntesség elvét hirdette. Bár a gyakorlat ennek ellentmondott, és az agitáció során a gazdákat épp ennek az ellenkezőjéről kívánták meggyőzni („Nincs más alternatíva, csak a téesz!"), ahogy ezt a bökönyi tanácselnök beszédeinek elemzésekor láthattuk, az önkéntesség látszatát azonban mindenáron fenn kellett tartani. Ezt az elvárást jól példázza a téeszbe való belépés körüli rituálé is. A téeszbe kényszerített gazdákkal aláíratott nyilatkozat azt tartalmazta, hogy önszántukból kérik felvételüket a termelőszövetkezetbe. A képmutató színjáték értelmetlenségére utalt Kiss Miklós tanácstag az 1960. december 16-i tanácsülésen, aki nem értette, hogy ha végül mindenkinek be kell lépni, akkor miért van szükség az agitációra, a parasztok látszat-beleegyezésének kicsikarására: Ha „…már az országgyűlésnek is van határozata a tsz-szervezésre, és mindannyian tudunk is róla, legegyszerűbb, ha kiteszik a táblát,[81] és mindenki tudomásul veszi, hogy szocialista község vagyunk."[82] A hatalom nyílt színvallásának hiánya tette lehetővé, hogy saját meghirdetett elveit (a döntés szabadságának deklarálását) használhassák fel ellene a védekező gazdák a kollektivizálásról szóló diskurzusban.

A bökönyi gazdáknak a kollektivizálással szemben hangoztatott legfőbb érve az volt, hogy téesztagként nem tudják családjuk megélhetését biztosítani. Nagy Sándor (59 éves, 13 holdas gazda, tanácstag) az 1959. december 14-i tanácsülésen így magyarázta a falu lakóinak idegenkedését a téesztől: „Már kezdjük belátni, hogy a szövetkezeti gazdálkodás jó, de félünk lépni, mert alig hittük, hogy a felszabadulás után egy kicsit rendbe jövünk, és attól félünk, hogy ha rosszul talál menni a szövetkezet, leadósodunk benne, és még roszszabb lesz utána a helyzetünk."[83] Ugyanez az ügyes taktikusra valló óvatos megfogalmazás jellemezte egy évvel későbbi hozzászólását is. Úgy helyezkedett szembe a kollektivizálással, hogy formailag nem utasította el, sőt a község gazdálkodóinak együttműködési készségét hangsúlyozta: „A szövetkezetbe való belépést megérti a parasztság, csak azt fájlalja, hogy a földjét oda kell adni, s nem látja a jövőjét biztosítottnak."[84]

Egzisztenciális vonatkozású félelmekről szólnak azok a hozzászólások is, amelyek a hagyományos gazdálkodási mód feladását – amennyiben az elkerülhetetlen – nem feltétel nélküli kapitulációként, hanem egy alkufolyamat

80 Uo.
81 „Termelőszövetkezeti község" feliratú táblát helyeztek el a falu határán, amikor a község gazdáinak nagy többsége belépett a téeszbe.
82 MNL SzSzBML XXIII.718.a. 1960. dec. 16.
83 Uo. 1959. dec. 14.
84 Uo. 1960. dec. 16.

Kollektivizálás_könyv.indb 97 2015.02.06. 10:37:41

eredményeként képzelték el, és belépésüket a tagok számára kedvezőtlen maradékelvű és munkaegység-alapú jövedelemelosztás helyett a biztosabb keresetet nyújtó, hagyományos jövedelemszerzési formák bevezetéséhez kötötték. Kádár Péter az 1961. január 18-i gyűlésen erről így beszélt: „Én a földet odaadom, de csak azzal a feltétellel, hogy annak megműveléséért nem munkaegység-jóváírást, hanem napszámot vagy havi járandóságot kapok, mert munkaegység utáni részesedésből nem látom biztosítottnak családom eltartását."[85] K. Orosz Miklós – már korábban idézett hozzászólása szerint – hasonló megfontolásból akarta földjét a téesz helyett az állami gazdaságnak adni: „Amennyiben a kormány úgy rendelkezik, mi a földet odaadjuk, de nem a Tsz-be, hanem az állami gazdaságba, s nekünk havonta készpénzben fizessék a járandóságunkat."[86] (Kádár Péter második kihallgatása alkalmával szintén állami gazdaságot említett.) Nem volt véletlen tehát, hogy a tanácselnök beszédét addig nagyobb rendbontás nélkül hallgató tömeg akkor kezdett el igazán hangoskodni, és tette lehetetlenné a gyűlés folytatását, amikor Salamon a téeszben várható javadalmazásról kezdett el beszélni.

> „Amikor beszámolóm azon részét ismertettem – számolt be a történtekről a tanácselnök –, hogy a Tsz-ben az anyagi érdekeltség hogyan fog érvényesülni, és elmondottam, hogy a fő kapásnövényekből a tsz-termés egyötöde teljes egészében a dolgozóé és plusz a ledolgozott munkaegység, akkor kívülről a tömegből bekiabálták, hogy ez rosszabb, mint a horthyrendszer [sic!], mert ott harmadosok[87] voltunk, itt pedig csupán ötödösök leszünk, nem adjuk a földet a csavargóknak!"[88]

A biztonságos megélhetés igényén kívül a tiltakozók legerősebb érve a kollektivizálás ellen földtulajdonuk sérthetetlensége volt. A kollektivizálást egyszerűen rablásnak tekintették, kemény munkával és sok lemondással szerzett tulajdonuk jogtalan, erőszakos elvételének. A téeszpropaganda cáfolata, hogy „…nem veszik el a földet, csak a termelési mód változik meg",[89] egyáltalán nem győzte meg az embereket. Az 1961. január 18-i gyűlés legindulatosabb megnyilvánulásai a földtulajdon mindenáron való megvédésének szándékáról szóltak. A nyomozati anyagban két ilyen tartalmú felszólalást találhatunk. Kádár Pétert és Kiss Jánost, mint tudjuk, éppen ezen kijelentéseik miatt

85 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 65. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 5.

86 Uo. 68. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 6.

87 A kapásnövények (kukorica, burgonya) gondozását és betakarítását a termés harmadáért vállaló személy megnevezése.

88 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 8.

89 Szondi György járási tanácstag fogalmazott így az 1960. december 16-i bökönyi tanácsülésen. MNL SzSzBML XXIII. 718.a. 1960. dec. 16.

Kollektivizálás_könyv.indb 98 2015.02.06. 10:37:41

idézték be pár nap múlva a járási rendőrkapitányságra. Mindketten kisbirtokos gazdálkodók voltak, Kádárnak négy kh-ja volt,[90] Kissről csupán annyit tudunk, hogy „földműves kisparasztnak"[91] nevezte egyik falubelije. Földjüket a községen kívül végzett, többéves ipari munkával szerzett jövedelmükből vették. Kádár kihallgatása során így adta elő a tanácsülésen mondottakat: „… elmondottam, hogy 1948-ban jöttem haza hadifogságból, s akkor nekem még egy talpalatnyi földem se volt, mivel nekem a földosztáskor nem adtak. A jelenleg lévő négy hold földemet én két kezem munkájával sok nélkülözéssel szereztem meg, és nem vagyok hajlandó azzal a téeszbe lépni."[92] Második kihallgatása alkalmával a következőképpen fogalmazott: „A négyköblös[93] földemet keservesen, véres verejtékkel kerestem a feleségemmel, és azt oda nem adom, inkább kötelet hagyok kötni a nyakamra."[94] Az egyik tanú szerint arról is beszélt, hogy Sztálinvárosban dolgozott.[95] Kiss János felszólalásában hasonló motívumok figyelhetők meg: „Én raktam le a Lőrinci Fonoda[96] fundamentumát, kilenc éve távol dolgoztam a községtől, és nem a kocsma előtt vizeltem ki a keresetem, hanem abból vettem a földemet. Többen vagyunk ilyen szegény emberek, nem engedjük a földünket."[97] A fenti idézet a tanácselnök vallomásából való. Egy másik tanú így emlékezett vissza Kiss János szavaira: „Én világéletemben mindig dolgoztam, Kazincbarcikán és máshol, az erőmet otthagytam, én nem részegeskedtem el, amit kerestem, hanem földet vettem belőle, nekem az elég, abból én eltartom a családomat." [98]

Földje értékét mindkét hozzászóló a megszerzéséhez szükséges erőfeszítés és az érte vállalt egyéb áldozatok nagyságával mérte. Kádár Péter inkább azt hangsúlyozta, hogy vagyonát teljes egészében saját, illetve felesége munkájának köszönheti, nem készen kapta, mint földosztáskori juttatást vagy szülői örökséget. Kiss János pedig azt emelte ki, hogy földje „egy élet" megfeszí-

90 Kádár Péter 1920-ban született Bökönyben. Szülei öt kh-on gazdálkodtak. 1941-ben vonult be katonai szolgálatra, részt vett a Szovjetunió elleni háborúban. 1945 áprilisában esett szovjet fogságba Ausztriában. A Szovjetunióból 1948 novemberében tért haza. 1949 decemberében házasodott, nyolcholdas bökönyi gazda lányát vette el. A földosztásból kimaradt. Négy kh földjét különböző ipari üzemekben végzett munkával szerzett jövedelméből vásárolta. 1961-ben három kiskorú gyermeke volt (négy–kilenc évesek).

91 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 98. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 5.

92 Uo. 65. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 5.

93 A köböl régi űrmérték, de közvetve földnagyság mérésére is szolgált. A négyköblös föld olyan nagyságú földterületet jelentett, amelybe 4 köböl (1 köböl általában 64 liter volt) gabona került.

94 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 68. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 6.

95 Uo. 92. Babosi János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 7.

96 Az Állami Fonoda épületét 1948 júniusában adták át Pestszentlőrincen.

97 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 8.

98 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 98. Maxin János tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 5.

Kollektivizálás_könyv.indb 99 2015.02.06. 10:37:41

tett munkájának eredménye. Bár e kijelentések mögött alapvetően a megszólalók valódi értékrendjét sejthetjük, megfogalmazásukra vélhetően a hivatalos propaganda által hangoztatott eszmék is hatottak (az „elavultak" és a „korszerűek" egyaránt), öntudatlanul is befolyásolhatták az érvelés logikáját, a hangsúlyok elhelyezését, a szó- és fogalomhasználatot. A kitartó, kemény „kétkezi munkának" mint erénynek megjelenítése mögött talán nemcsak a hagyományos paraszti munkamorált kell sejtenünk, hanem a kommunista ideológia munkakultuszát is. A Lőrinci Fonoda az újjáépítés mítoszát, az iparosítás helyszínei, Sztálinváros és Kazincbarcika pedig az „Indusztria"[99] körüli kultuszt idézik. A nagy erőfeszítések árán szerzett földtulajdon ebben a kontextusban mint jutalom, mint az ország fejlődésének szolgálatában végzett munkáért járó megérdemelt fizetség jelenik meg, amihez ugyebár jogosan ragaszkodhat tulajdonosa. A szegényparaszti lét hangsúlyozása szintén beleillik a fenti gondolatmenetbe: a felszólalók nem mások „kizsákmányolása" révén szerezték földjüket, hanem éppen a kizsákmányoltak közé, a kommunista ideológia szerint szövetségesnek tekintett réteghez tartoznak. Miért büntetik tehát őket?

A védekező falu

Az 1961. január 18-i tanácsülésre összesereglett bökönyiek célja az indulatok „kiengedésén" túl a falu védelmének megszervezése volt. Ahogy korábban már említettem, az akció létrejöttében nagy szerepük volt azoknak a híreszteléseknek, amelyek a szomszédos községekben, Tégláson és Hajdúhadházon[100] agitáló téeszszervező brigádok kegyetlen „meggyőzési" módszereiről szóltak. Kádár Péter így beszélt kihallgatása során a községben terjengő hírekről:

> „Hallottam miszerint egyes népnevelők a fenti községekben ceruzát dugtak a dolgozóparasztok orrába, s ily módon kényszerítették azokat a téeszbe való belépésre. Arról is hallottam, hogy idős embereknek a lábait taposták vagy bajuszukat huzigálták. Bököny községben ezek a hírek széles körben elterjedtek, s ezért félnek az emberek, hogy a népnevelők községünkben is a fentiekhez hasonlóan cselekednek."[101]

99 Utalás *Germuska Pál* Indusztria bűvöletében (1956-os Intézet, 2005.) című könyvére, amely az iparosítás kultuszának hazai fejlődéstörténetét mutatja be.

100 Egymással és Bökönnyel is szomszédos települések Hajdú-Bihar megyében.

101 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 77. Kádár Péter gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 20.

Kollektivizálás_könyv.indb 100 2015.02.06. 10:37:41

A település lakói, ha megakadályozni nem tudták is az agitátorok megjelenését a községben, legalább szabályozni és ellenőrizni akarták tevékenységüket, hogy Bökönyben hasonló dolgok ne fordulhassanak elő. A gyűlésen kétféle védelmi intézkedés bevezetése merült fel, amit a résztvevők általános helyeslése fogadott. Kezdeményezték egy öt főből álló – naponta változó összetételű – bizottság alakítását a tanácstagokból, amelynek az lett volna a feladata, hogy az agitáció alatt folyamatosan a tanácsháza épületében tartózkodjon, és megakadályozza, „hogy a népnevelők tettleg bántalmazzák a dolgozó parasztokat".[102] Az agitációs brigádok főhadiszállása ugyanis általában a települések valamelyik tágasabb épületében, a tanácsházán, az iskolában vagy a kultúrházban volt. A sokáig „makacskodó" parasztokat, akiket otthonukban, az ún. házi agitáció során nem tudtak rávenni a belépési nyilatkozat aláírására, sokszor ide idézték be, abban a reményben, hogy távol a biztonság érzetét nyújtó családtól, baráti közösségtől könnyebben megtörhetik ellenállásukat. Amennyiben a megfélemlítés lélektani eszközeit felhasználó „meggyőzés" nem vezetett eredményre, nemritkán a fizikai bántalmazás következett.

Másik kezdeményezésük az ún. házi agitáció idejének korlátozása volt, pontosabban annak meghatározása, hogy a téeszszervezők mikor kereshetik fel otthonukban a gazdákat, és mikor nem. A kollektivizálás irányítói azt várták (bevallottan) ettől az agitációs formától, hogy a konkrét személyre szabott érvelés hatékonyabb lesz, mint a kis- és nagygyűléseken zajló személytelenebb és általánosabb érveket hangoztató agitáció. Persze az sem volt mellékes szempont, hogy a közösség hasonlóan gondolkodó tagjaitól elszigetelve jelentősen csökken az egyén biztonságérzete, ezért ellenállása könnyebben megtörhető. A gyakorlatban azonban a házi agitáció nagyon sokszor nem volt más, mint a gazdák megfélemlítésének, zaklatásának legfőbb eszköze. A szervezők a nap bármely órájában, így éjszaka is beállíthattak a portákra, ahol akár hosszú órákig is maradhattak, és látogatásukat bármikor, akár egy nap többször is megismételhették. A magánszféra sérthetetlenségét, a faluban szokásos viselkedés, a társas érintkezés normáit semmibe vevő akcióik célja az volt, hogy a gazdák sehol se érezzék magukat biztonságban, otthonuk menedék helyett „ostromlott vár" legyen.

Az 1961. január 18-i gyűlésen a bökönyi gazdák „közfelkiáltással" elfogadták, hogy a brigádok este nem járhatnak agitálni: „a népnevelők csak reggel nyolc órától este hat óráig keressék fel agitáció végett lakásukon a parasztokat."[103] „A kurvákhoz járnak este a latrok, mi becsületes polgárok vagyunk, és jöjjenek hozzánk nappal a népnevelők"[104] – mondta Lovas Jánosné,[105] akit pár nap múlva e kijelentése miatt idéztek be a járási rendőrkapitányságra. A

102 Uo. 68. Kádár Péter tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 6.
103 Uo.
104 Uo. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 8.
105 Lovas Jánosnéról semmi közelebbit nem tudtunk meg a forrásokból.

Kollektivizálás_könyv.indb 101 2015.02.06. 10:37:41

tanácselnök vallomása szerint „a tömegben erre nagy helyeslés volt, kiabálták, úgy van, igaza van”. [106]

A község védelmének megszervezése előre eltervezett akció lehetett, amelyet a tanácselnök is támogatott. Salamon rendőrségi kihallgatása során határozottan tagadta ugyan, hogy hozzájárult volna az ötös bizottság létrehozásához, valamint elrendelte volna az esti szervezés tilalmát, tagadása azonban feltehetőleg védekezésének része volt. Rajta kívül a gyűlés valamennyi kihallgatott résztvevője azt állította, hogy a tanácselnök helyeselte és beleegyezett a biztonsági intézkedések meghozatalába, sőt Kádár Péter vallomása szerint azt is mondta, hogy „amilyen kalappal köszönnek a népnevelők, olyan kalappal kell fogadni [őket]”. Ez a viselkedés beleillik abba a képbe, amit Salamonról, a feletteseinek megfelelni, de a község lakóival is a lehetőségekhez képest együttműködni kívánó helyi vezetőről alkothattunk az 1959–1961 közötti helyi kollektivizálási kampányszövegek elemzése után. A tanácselnök eredetileg úgy gondolhatta, hogy nem vállal túl nagy kockázatot azzal, ha a falu megnyugtatása érdekében olyan intézkedéseket hoz, amelyekkel megelőzheti a jogszabályok által is tiltott és a propaganda szerint is elítélt erőszakot. Ha tisztában volt is a meghirdetett elvek és a gyakorlat közt tátongó szakadékkal, bizonyára abban bízott, hogy a hivatalos formában (a tanácsülésen elfogadva) megvalósuló helyi kezdeményezést a kollektivizálást irányító szervek még nem tekintik a téeszszervezést akadályozó, ellenséges tevékenységnek.

Egy-egy kirívóbb esetet maguk a téeszszervezés irányítói is élesen elítéltek, sőt néhány ügyet bíróság elé vittek, ezzel is „bizonyítván”, hogy a kollektivizálás önkéntes alapon történik, az erőszak csupán egypár magáról megfeledkezett szervező műve, akik ellen ők – íme! – erélyesen fellépnek. Éppen ilyen precedensértékű esetnek számított az 1960 januárjában a Nagykállóhoz tartozó Vadastanya és Ráctanya lakóinak kegyetlen módszerekkel történő beszervezése. [107] Nemcsak az itteni téeszszervezők kerültek bíróság elé, hanem a nagykállói járási pártbizottság első titkárát, Vadon Gábort is leváltották (igaz, csak a kisvárdai járási tanács elsőtitkár-helyettesi pozíciójáig bukott), mivel nem büntette meg kellő szigorral az elkövetőket. Erre az esetre hivatkozott, illetve az ilyen esetek elkerülésére hívta fel a figyelmet Milánkovics Imre, a megyei pártbizottság tagja is 1960. november 18-án a megyei tanács vb és a megyei pártbizottság összevont ülésén, ahol a szervezési kampány utolsó nagy rohamát készítették elő:

> „Mindannyian tudjuk, hogy az elmúlt év végén és ez év elején a szervezés során komoly visszaélések történtek a szervezők részéről. Hogy

106 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 84. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 8.

107 Az eset részletes ismertetését és elemzését l. *Ö. Kovács József:* A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Bp., 2012. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3.) 327–335.

Kollektivizálás_könyv.indb 102 2015.02.06. 10:37:41

ezeket megelőzzük, a következő szervezés alkalmával erre a tényre komolyan emlékeztetni kell különösen a brigádvezetőket, hogy vigyázzanak, nehogy még egyszer sor kerüljön arra, hogy úgy pártvonalon, mint állami vonalon felelősségre vonást alkalmazzunk. Ezt feltétlen tartsák szem előtt, és vigyázzanak a szervezés során alkalmazott módszerekre, és ne kövessenek el törvénysértést. Azt hiszem, a VB sem örült annak, hogy egyes elvtársaknak pártfegyelmit kellett adni, és a bíróság sem, amikor elvtársakat kellett börtönre ítélni."[108]

Salamon tehát, amikor támogatta a falu védelmének megszervezését, bizonyára abban a tudatban tette ezt, hogy a hivatalos irányelvek szellemében cselekszik. Miután azonban az események irányítása kicsúszott a kezéből, és a község lakóinak indulatait nem lehetett féken tartani (a tetőpont a február 4-i 500-600 fős tüntetés volt), már más fényben tűnt fel a tanácselnök korábbi magatartása. Mire első kihallgatására 1961. február 6-án sor került, a kezdetben még veszélytelennek tűnő kezdeményezés már kockázatos vállalkozásnak látszott, ezért ésszerű lépésnek tarthatta, hogy tagadja, bármiben is együttműködött a község lakóival.

Vajon megvalósulhatott volna az agitációs brigádok helyi kontrollja, ha a január 18-i tanácsülés „rendben" lezajlik, és a község nem kerül a rendőrség figyelmének középpontjába? Ha igen, esetleg más községekben is lehettek hasonló kezdeményezések, s talán azok szolgálhattak a bökönyiek számára is példaként. A feltételezett mintakövetésről jelenleg csupán annyit tudunk, hogy a szomszédos Geszteréd község lakosai a bökönyi tanácsülés után két héttel szintén egy ötfős bizottság megalakítását követelték, a bökönyihez hasonló célból.[109]

A rendelkezésünkre álló forrásokból nem derül ki, hogy valójában ki vethette fel először Bökönyben a közös védekezés megszervezésének gondolatát. Az ötletadó lehetett valaki a tanácstagok közül, vagy akár a tanácselnök is. Az sem kizárt, hogy a lakosok beszélgetései során merült fel, akiket a kollektivizálás veszélye a megszokottnál is szorosabb együttműködésre, együttgondolkodásra sarkallt. A szomszéd településekről érkező riasztó hírek hatására valószínűleg már nagyon korán megindult a diskurzus a veszély elhárításának lehetőségeiről. Salamon vallomása szerint az 1960. december 22-i kisgyűlés résztvevői már tudtak a közeledő agitációs brigádok „meggyőzési" módszereiről: „[A] termelők […], pl. Mészáros Mihály, Csordás András, Szabolcsi Mihály bökönyi lakosok elmondották, hogy félnek a községben, mert meg fogják verni az embereket."[110] A kollektivizálás nyitányát jelentő január 18-i tanácsülésig eltelt majdnem egy hónap alatt terjedhetett el és erősödhetett meg a

108 MNL SzSzBML XXXIII. 2. A megyei tanács vb és az MSZMP megyei vb együttes ülése, 1960. nov. 18.

109 Uo. Bírósági tárgyalás jegyzőkönyve, Enyedi Sándor vallomása, 1961. márc. 30.

110 Uo. 87. Salamon Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 6.

Kollektivizálás_könyv.indb 103 2015.02.06. 10:37:41

községben a gondolat, hogy a hírhedt brigádok tevékenységét ellenőrző bizottság felállítása, valamint a házi agitáció idejének korlátozása hatékony eszköz lehet az erőszak megfékezésére. Feltételezésem szerint a január 18-i tanácsülés résztvevői, a tanácstagok és a tanácselnök éppúgy, mint a jelen lévő községi lakosok, már valamennyien tudtak ezekről az elképzelésekről, sőt a tanácsülés egyik nem hivatalos célja éppen ezek megvalósítása volt.

A nyomozati iratokból nem derül ki, hogy végül megalakult-e, ha rövid időre is, az ötös bizottság. Az ügyben kihallgatott személyek különféle okokból tájékozatlanságukra hivatkoztak (amennyiben érintettek voltak az ügyben, azt ésszerű volt letagadniuk a nyomozók előtt). Tudjuk viszont, hogy az esti agitálás tilalmát a község lakossága érvényes szabálynak (a vallomásszövegek hol „megállapodásnak", hol „alkunak" nevezik) tekintette. Nádpor Istvánt éppen azért tartóztatták le, mert erre a megállapodásra hivatkozva vonta felelősségre és szólította fel távozásra a sógora lakásán tiltott időben agitáló téeszszervezőket. E kriminalizált eset elemzésével próbálom bemutatni a házi agitáció bökönyi gyakorlatának, illetve a helyi lakosok védekezési módszereinek néhány jellegzetességét.

Házi agitáció közelről

Az eset főszereplője, Nádpor István a község azon néhány holdas kisgazdáinak egyike, akik csak nagy nehézségek árán voltak képesek eltartani népes családjukat. A téeszszervezés idején 38 éves, öt kiskorú gyermeket nevelő Nádpor öt kh-on gazdálkodott, amelyből kettőt 1947-ben juttatásként kapott, hármat pedig örökölt. A földből származó jövedelmét fuvarozással és egyéb alkalmi munkával egészítette ki.[111]

1961. január 31-én este negyed kilenckor feleségével együtt ment át sógorához, Dalanics Mihályhoz. Rendőrségi kihallgatása során azt állította, nem tudta, hogy téeszszervezők vannak nála. Nádpor valószínűleg nem mondott igazat. A téeszszervezés idején szokásossá vált Bökönyben, hogy amikor az agitátorok egy-egy háznál megjelentek, rövidesen a szomszédok és a közelben lakó rokonok is beállítottak. „A falura jellemző volt, hogy ha valahová

111 Nádpor István 1923-ban született Biriben. Innen költöztek át a szomszédos Bökönybe, ahol apja a községi elöljáróság alkalmazottja lett (kezdetben mezőkerülő, majd húsz évig kisbíró). István 1942-ig Bökönyben alkalmi mezőgazdasági munkákból élt, majd Budapesten dolgozott lógondozóként egy fuvaros vállalatnál, illetve takarítómunkásként a Nemzeti Sportuszodában. 1944-ben vonult be katonának, Németországban amerikai fogságba esett. 1946 februárjában került haza Bökönybe. Ősszel megnősült, hat kh-as bökönyi gazda lányát vette el. Kezdetben apósánál laktak, akinek földjét közösen („harmadába") művelték. 1947-ben házhelyet és két hold földet kapott a „községtől", ami az apósa halála után örökölt két holddal, valamint a Budapestre költözött bátyjától kapott egy holddal együtt 1956-ban öt kh-ra nőtt. 1953-ban „saját erőből" szoba-konyhás házat épített.

Kollektivizálás_könyv.indb 104 2015.02.06. 10:37:41

agitálók mentek, a környező szomszédok is odasereglettek"[112] – vallotta a bírósági tárgyaláson az egyik helyi téeszszervező. A nyomozati anyagból nem derül ki, hogy ilyenkor a gazda hívására, vagy a veszélyt észlelve maguktól mentek-e oda. Valószínűleg egy idő után már tudatosan figyeltek egymásra, és kérés nélkül is fenyegetett társaik segítségére siettek. Jelenlétük biztonságot nyújtott a házigazdának; nemcsak esetleges bántalmazása volt így elkerülhető, de nagyobb eséllyel tudott ellenállni a beszervezési kísérletnek is. A falubeli sorstársak, még ha csupán passzív szemlélői voltak is az agitációnak, jelenlétükkel bátorították, kitartásra buzdították. Olykor azonban, ahogy ezt Nádpor esete is bizonyítja, aktívan részt vettek a diskurzusban, alakítói voltak az eseményeknek.

Ugyanaz lehetett a helyzet Bökönyben is, mint a szomszédos községben, a háromezer fős Geszteréden. Az ottani lakosok magatartását így jellemezték a dombrádi állami gazdaság (Kisvárdai járás) Geszteréden agitáló traktorosai. Ágoston Miklós (23 éves) szerint „…akárhol jelentek meg a népnevelők, az egész falu tudott róla".[113] Szántó Ferenc (27 éves) is azt állította kihallgatása során, hogy „…a községben általánossá vált, hogy azoknál a házaknál, ahol a népnevelők megjelentek, más, az illető családhoz nem tartozó személyek is megjelentek, és igyekeztek magatartásukkal akadályozni a zavartalan népnevelői munkát, valamint az illető családokat befolyásolni, hogy ne lépjenek be a tsz-be".[114]

Nádpor István elmondása szerint érkezésükkor Dalanicsék konyhája is „tele volt szomszédokkal, kb. 25-30-an lehettek".[115] Négy „népnevelő" tartózkodott ott, akik közül ő csak egyet ismert, a bökönyi iskola igazgatóját. A nyomozás során kikérdezett téeszszervezők, Csonka Sándor (26 éves), ifj. Koncsor József (29 éves) és Ibolya Vendel (26 éves agronómus), valamennyien az apagyi állami gazdaság (Nyíregyházi járás) dolgozói,[116] a következőket mondták e nagyszámú vendégsereg kialakulásáról és viselkedéséről. Ők este hat óra után érkeztek Dalanicsékhoz, ahol csak két gyereket találtak otthon:

> „A kislány elment szüleit hazahívni [a szomszédból], a kisfiú pedig velünk otthon maradt a lakásban. Kb. tíz perc múlva Dalanics Mihályné hazajött, utána folyamatosan jött a férje és általam ismeretlen személyek, úgyhogy 19 órára Dalanics Mihály lakásán hét-nyolc férfi és kb. tíz női személy volt jelen. Ezek a személyek […] különösebb megnyilvánulást vagy kijelentéseket nem tettek, legalábbis ilyet

112 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. Bírósági tárgyalás jegyzőkönyve, Bacskai Margit tanú vallomása, 1961. márc. 30.

113 Uo. 268. Ágoston Miklós tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 8. A bökönyi ügynek Geszteréden lakó gyanúsítottja is volt, így kerülhettek bele a nyomozati anyagba az ottani szervezésre vonatkozó adatok is.

114 Uo. 259. Szántó Ferenc tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 8.

115 Uo. 200. Nádpor István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 4.

116 Lábai Lajos iskolaigazgató kihallgatásáról a nyomozati anyagban nincsenek iratok.

Kollektivizálás_könyv.indb 105 2015.02.06. 10:37:41

én nem hallottam, csupán annyit kérdezett tőlünk valamelyik, hogy most már este is jönni kell agitálni?"[117]

Koncsor József szerint ezt a kérdést maga Dalanicsné tette fel („…egész nap voltak agitálni, s ezután már este is akarnak jönni?"[118]), míg Ibolya Vendel azt állította, hogy „szinte valamennyien kérdőre vontak, hogy miért járunk este is agitálni. A megállapodás nem így történt a tanácsülésen."[119] Koncsor elmondása szerint kései érkezésük ellenére a hangulat Nádpor érkezéséig békésnek volt mondható, a férfiak egy része a háttérből figyelt („hátul kártyázni kezdett"),[120] az asszonyok elkülönült csoportjával a „karos ládánál" Csonka Sándor foglalkozott („asszonyokkal voltam elfoglalva"),[121] a többiekkel a szervezők beszélgettek. „[F]őleg én beszéltem – mondta a politikailag valószínűleg legképzettebb agitátor, az agronómus Ibolya Vendel – a párt és a kormány határozatáról, s közben egyéb kérdések is felmerültek, az iskoláztatás, nevelés, az életszínvonal emelkedése stb."[122]

Hasonlóan szállták meg a szomszédok és a rokonok Szoták Péter lakását is, amikor az agitátorok egy másik négyfős csoportja a beteg, ágyban fekvő 72 éves gazdát kereste fel. A szervezők (három 30–40 év közötti férfi az apagyi állami gazdaságból és egy 20 éves, képesítés nélküli tanítónő, helyi lakos) vallomása szerint itt egyértelműen a háziak riasztották az embereket. Délután három óra körüli érkezésükkor Szoták Péter még egyedül volt a szobában, majd bement a felesége is egy másik asszonnyal, aki azonban azonnal el is távozott. Kis idő elteltével viszont „folyamatosan egyenként és kettesével mintegy 10-15 személy jött be".[123] Köztük volt Nádpor István is a feleségével. Nádpor állítása szerint két órát tartózkodott Szotákéknál, mindaddig ott volt, amíg a népnevelők el nem mentek.[124]

Mindkét helyen Nádpor provokatív kijelentései miatt alakult ki konfliktus (ami persze nem meglepő olyan szövegek esetén, amelyek éppen Nádpor bűnösségének igazolására jöttek létre). Szotákéknál állítólag Nádpor szavainak hatására döntött úgy az idős, beteg gazda, hogy mégsem írja alá a belépési nyilatkozatot, amit – a téeszszervezők állítása szerint – már éppen kész lett volna megtenni. Dalanicséknál az ellentétek a szervezés időpontja körüli vita során, Nádpor és az iskolaigazgató összecsapásában kerültek felszínre. A vita lényegében arról szólt, hogy beleszólhatnak-e a bökönyiek a téeszszervezők tevékenységébe vagy sem. A szervezők álláspontja az volt, hogy a lakosság

117 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 223. Csonka Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 3.
118 Uo. 225. ifj. Koncsor József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 3.
119 Uo. 227. Ibolya Vendel tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 3.
120 Uo. 225. ifj. Koncsor József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 3.
121 Uo. 223. Csonka Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 3.
122 Uo. 227. Ibolya Vendel tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 3.
123 Uo. 231. Bacskai Margit tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 25.
124 Uo. 210. Nádpor István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 24.

Kollektivizálás_könyv.indb 106 2015.02.06. 10:37:41

nem szólhat bele az agitáció körülményeibe, a „Nép" nem írhatja felül a „Párt" akaratát. „…nem a lakosság szabja meg, hogy mikor megyünk agitálni"[125] – idézte vissza az iskolaigazgató szavait kihallgatása során egyik agitátortársa. Ibolya Vendel hasonló állásponton volt: „[N]em szabhatja meg senki, sem a tanács, sem maguk, hogy mi meddig járjunk agitálni."[126] A szervező brigád negyedik tagja azzal próbálta „csitítani" Nádport, hogy „…minket a Párt küldött Tsz-t szervezni, s ezen úgyis át kell esni, a mezőgazdaság szocialista átszervezését be kell fejezni".[127]

Nádpor viszont arra hivatkozott, hogy a tanácsülésen létrejött „megállapodást", a megkötött „alkut" a szervezők kötelesek betartani: „[Az] alku nem így volt […]. Mi akarjuk is, hogy ezt tartsák be és a családokat mi nem engedjük zavarni. Harcolni fogunk azért, hogy este ne járjanak tsz-t szervezni. De ha járni fognak, ne csodálkozzanak azon, hogy zárt kapukat találnak."[128] A Nádpor által használt kifejezések is azt sugallják, hogy az esti agitálás tilalma nem csupán a bökönyi lakosok „diktátuma" volt, hanem a tanácselnökkel, sőt az agitátorok vezetőjével kötött egyezség eredménye. Nádpor saját vallomásából származó szavai is megerősítik ezt az értelmezést:

> „Igazgató elvtárs, én úgy tudom, hogy most volt gyűlés, amikor a népnevelők megérkeztek, és a Nép megkérdezte, hogy lesz-e éjjel is népnevelés, és erre tudomásom szerint Salamon Miklós vb-elnök és az ott lévő brigádvezető azt mondták, hogy nem lesz, és reggel nyolc órától délután öt-hat óráig fognak agitálni. […] Én ösmerem az Igazgató elvtársat, olyan gerinces volt levente főoktatónak, hogy maga hivatalos idő után senkinek sem hagyná a családját zavarni."[129]

A „Nép" kiemelése a döntéshozók közül (csak kérdezett és nem követelt) és a szinte már alázatossá stilizált szöveg Nádpor védekezésének része lehetett kihallgatása során. Az egyik téeszszervező vallomása szerint a fenti szöveg valójában így hangzott:

> „Maga piszkos, szemtelen csirkefogó, igazgató úr, maga a múlt rendszerben senkiházi leventeoktató volt, még van szeme idejönni másnak a lakására és éjszakának idején agitálni. [… M]aga megkövetelte tőlünk a rendet mint leventeoktató, most mi is megköveteljük, és nem engedjük, hogy este járjanak agitálni."[130]

125 Az iskolaigazgató szavait idézte Csonka Sándor, uo. 223. Csonka Sándor tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 3.
126 Uo. 227. Ibolya Vendel tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 3.
127 Uo. 225. ifj. Koncsor József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 3.
128 Uo. 227. Ibolya Vendel tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 3.
129 Uo. 200. Nádpor István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 4.
130 Uo. 225. ifj. Koncsor József tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 3.

Kollektivizálás_könyv.indb 107 2015.02.06. 10:37:41

Nádpor István letartóztatására február 4-én került sor. Az intézkedést azzal indokolták, hogy nyílt téeszellenes agitációt fejt ki, ismerőseit lebeszéli a téeszbe való belépésről. Jelenléte veszélyes a községben, mivel „…magatartását több dolgozó igyekszik magáénak tenni és ezzel a tsz-szervezést nehezíteni".[131] Nádpor rovására írták a Dalanicséknál történtek mellett azt is, hogy nemcsak Szoták Pétert beszélte le a belépési nyilatkozat aláírásáról, hanem másokat is. „Már korábban is volt eset, hogy utánunk jött, amelyik házhoz bementünk agitálni, s ott minden esetben igyekezett ellenséges hangot megütni, s azt hangoztatta, hogy Bököny községben úgysem lesz tsz"[132] – nyilatkozta az egyik téeszszervező.

A tüntetések

1960. január 18. után még két alkalommal gyűltek össze a község lakosai, hogy együtt tiltakozzanak a téeszszervezés, illetve a kollektivizáló hatalom erőszakos módszerei ellen. Mindkét esetben az a hír mozgósította őket, hogy társaikat téeszellenes kijelentéseik miatt a letartóztatás veszélye fenyegeti. A megmentésükre szervezett akció annak deklarálása volt, hogy a közösség szolidáris a közös ügyért személyesen is kiálló tagjaival, és egyben újabb alkalmat kínált a kollektivizálás együttes elutasítására.

Január 21-én reggel azért vonultak az emberek (150-200 fő) a tanácsházához, hogy megakadályozzák a 18-i tanácsülés szétbomlasztásáért felelőssé tett személyek letartóztatását. A „hőzöngőkkel" való közösségvállalást így fogalmazta meg az egyik résztvevő: „…azért jöttünk, mert egypár embert ki akarnak emelni közülünk. Mi ezt nem engedjük. Ha egy embert visznek, akkor vigyenek valamennyiőnket."[133]A tiltakozó tömeg immár másodszor zavarta meg a helyi agitációs kampány „rendes" menetét, ami kétségessé tette, hogy a község kollektivizálása viszonylag „simán", nagyobb konfliktusok nélkül megoldható. Úgy tűnt, hogy az ellenállás megtörésére tett korábbi kísérlet – a rendőrség bevonása és büntetés kilátásba helyezése – nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: ahelyett, hogy megfékezte volna, újabb lendületet adott a tiltakozásnak. A község kollektivizálásának sikeréért felelős személyek az adott helyzetben helyesebbnek tartották, ha engedményeket tesznek, átmenetileg visszavonulnak, és nem erőltetik tovább az érintettek őrizetbe vételét. Ennek hatására a demonstráló tömeg magától fel is oszlott.

A következő, február 4-i tüntetést Nádpor István készülő letartóztatásának híre idézte elő. Az előző mentőakciójuk sikerén felbátorodott bökönyiek

131 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 29. Határozat Nádpor István előzetes letartóztatásáról, 1961. febr. 4.

132 SzSzBML XXV. 21. b. 55.d. 395/1961. 221. Kovács István tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 3.

133 MNL SzSzBML XXV. 21.b. 55.d. 395/1961. 205. Nádpor István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. febr. 10.

Kollektivizálás_könyv.indb 108 2015.02.06. 10:37:41

arra számítottak, hogy közös erővel újra rákényszeríthetik a letartóztatást elrendelő járási vezetőket döntésük visszavonására. A hatalom azonban ezúttal másként reagált a lakosság megmozdulására. Meghátrálás helyett a tüntetés erőszakos feloszlatása mellett döntöttek. A módszer megváltozása azon kívül, hogy a téeszszervezés járási irányítói nem akartak újra engedni a tömeg nyomásának, a bökönyi kollektivizálási kampány eredménytelenségével is összefüggött. Mint láthattuk, a döntően megfélemlítésre és az ellenállás kilátástalanságának hangsúlyozására épülő kampány hatékonyságát jelentősen rontotta a szomszédok, rokonok összefogása, akik nem hagyták egyedül az agitációs brigádok által felkeresett gazdákat. Jelenlétük növelte a háziak biztonságérzetét, kiegyenlíteni látszott, sőt a javukra változtatta meg az erőviszonyokat a falakon belül. A bökönyiek „makacs" ellenállása láttán határozhatták el a szervezés irányítói, hogy a megfélemlítés addig főleg verbális eszközei mellett a fizikai erőszak nehézfegyverét is bevetik. Nádpor István letartóztatásának elrendelése is már az átalakuló taktika jele volt.

A tanácsháza előtt összegyűlt 500-600 fős tömeget csak gumibot és rendőrségi autók segítségével tudták feloszlatni a járástól és a megyétől érkező rendőri egységek. A tüntetés szétverése után Nádpor Istvánon kívül további négy bökönyi lakost is letartóztattak – köztük Kádár Pétert is –, és termelőszövetkezet elleni izgatás címén indítottak ellenük nyomozást. A megyei bíróság március 31-én meghozott ítélete értelmében a vádlottak háromtól 14 hónapig terjedő börtönbüntetést kaptak (Kádár három, Nádpor nyolc hónapot.)[134]

Az ítélet kihirdetésekor Bököny már termelőszövetkezeti község volt. A letartóztatások megtették a hatásukat, megtörték a gazdák ellenállását. A község több mint 4000 kh-nyi szántóterületéből csupán 70 holdon folyt továbbra is egyéni gazdálkodás.[135]

Összegzés

A bökönyi kollektivizálás története is igazolni látszik, hogy a szocialista pártállam totalitárius rendszere nem tudta a társadalmat teljes mértékben uralni. Az alul lévők nem passzív elszenvedői voltak a diktatórikus hatalomnak, hanem többé-kevésbé aktív cselekvők, akik a rendelkezésükre álló szűk moz-

134 Uo. A nyíregyházi megyei bíróság ítélete Kádár Péter és társai ügyében, B. I. 395/1961-5., 1961. márc. 31.

135 A felfejlesztett Új Élet Tsz mellé (101 család, 784 kh szántóterület) két új termelőszövetkezeti csoportot alakítottak: Kossuth (332 család, 1624 kh szántóterület) és Rákóczi Tszcs (403 család, 1712 kh szántóterület). MNL SzSzBML XXIII. 718.a. 1961. márc. 20.
A kollektivizálási kampány legutolsó szakaszában anyagi erőforrás hiányában a kormány már csak termelőszövetkezeti csoportok szervezését engedélyezte, amelyek kevesebb állami támogatást kaphattak, mint a téeszek. A kollektivizáltság alacsonyabb szintjét (közös táblán közös talaj-előkészítés, majd egyéni művelés és betakarítás) jelentő téeszcséket később téeszekké alakították.

Kollektivizálás_könyv.indb 109 2015.02.06. 10:37:41

gástérben próbálták megőrizni viszonylagos függetlenségüket. Bár a korszak jellegzetes önvédelmi technikája a rejtett és egyéni ellenállás volt, olykor-olykor nyílt és közös akciókra is sor került, a levéltári forrásokból megismerhetőknél valószínűleg jóval nagyobb számban.[136]

A Bökönyben történtek több szempontból is különböznek a kollektív ellenállás általam eddig megismert eseteitől.[137] A község átszervezésének kései időpontjával függhet össze, hogy a település lakói felkészültebben várták az agitátorokat, és már a helyi szervezés megkezdése előtt összefogtak, valamint – valószínűleg más községek tapasztalatait felhasználva – a védekezés kiérleltebb eszközeit alkalmazták. Ilyennek tűnnek ugyanis az agitátorok ellenőrzését célzó intézkedések: az ötös bizottság létrehozása és az esti agitálás megtiltása. Forrásaink, a rendőrségi és bírósági iratok közelebbről engedték látni a helyi hatalom működését is, ami árnyalta az erről csupán a tanácsi és pártdokumentumok alapján kirajzolódó leegyszerűsített képet. A bökönyi tanácselnök példája azt mutatja, hogy a hatalmi hierarchia legalsó szintjén álló vezető nem tekinthető automatikusan a felülről érkező utasítások szolgai végrehajtójának. A helyi társadalomhoz szorosan kötődő, de a hatalomnak is elkötelezett Salamon politikáját a konfliktusok kerülése, tompítása, az ésszerű alkalmazkodás jellemezte. Amíg nem volt erős külső nyomás, nem erőltette a községben a téeszszervezést, csupán szavakban mutatta magát a kollektivizálás odaadó hívének, és utána is támogatta a lakosságot a község védelmének megszervezésében.

A rendelkezésünkre álló források nem adnak választ arra a kérdésre, hogy miért éppen a bökönyiek lázadtak fel a kollektivizálás ellen, illetve más községek lakói miért nem tették ezt. Valószínűleg Bököny és a többi „lázadó falu" társadalmának mikroszintű, egyénekig lemenő vizsgálatával lehetne csak közelebb jutni a válaszhoz. Érdekes elemzési szempont lehet a továbbiakban az is, hogyan alakult ezeknek a közösségeknek a további sorsa. A közös akciók élménye erősítette-e összetartozásuk tudatát, vagy inkább a megmozdulások sikertelensége volt a meghatározó, ami a helyi társadalom atomizációját gyorsította fel.

136 Ahol nem volt nagyobb „rendzavarás", ott a rendőrség nem avatkozott közbe. A községek vezetőinek sem állt mindig érdekében, hogy az ügyről beszámoljanak feletteseiknek, így a lakosság engedetlenségének írásos nyoma nem maradt.

137 Kutatásaim során eddig két 1951-es (Tyukod, Porcsalma), hat 1953-as (Aporliget, Nyírbátor, Nyírcsászári, Nyírvasvári, Biri, Barabás), valamint egy 1960-as (Nyírcsaholy) tüntetés történetét tártam fel. *Farkas Gyöngyi:* „...a külső látszat és a nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével..." Kollektivizálás és ellenségteremtés (Tyukod, 1951). Korall 36. (2009) 5–31.; *Farkas Gy.:* Hatalom és falusi társadalom i. m.

Kollektivizálás_könyv.indb 110 2015.02.06. 10:37:41

CZETZ BALÁZS

Kollektivizálás Fejér megyében a forradalmat követően

„Miatyánk ki vagy a mennyekben,
bekényszerítettek a tsz-be
az elnök a korcsmába,
a sógorok a raktárba,
zárszámadásra az anyánk
picsája.”[1]

1945 előtt Magyarországon Fejér megyében volt a nagybirtok aránya a legmagasabb, azonban a földosztás eredményeképpen átalakult a megye földbirtokrendszere. A nagybirtokosok elveszítették politikai és gazdasági hatalmuk alapját, a földet. A kiosztott földek közel kétharmadát a gazdasági cselédség, napszámosok, földmunkások kapták, ezzel létrejött az újgazdák rétege. A termelőeszközzel nem, vagy csak gyengén ellátott újgazdák alkották később a termelőszövetkezetek bázisát. Ezzel szemben a falusi társadalom vagyonosabb részéhez tartozó középparasztok, módosabb gazdák, gazdagparasztok, akik saját, illetve bérelt földjükön sikeres gazdálkodást folytattak, és ezáltal vagyoni függetlenségre tettek szert, tanúsították a legnagyobb ellenállást a téeszesítéssel szemben. Tudták, látták, érezték, hogy a kolhozosítás nemcsak a függetlenség elvesztését jelenti, hanem végső soron a vagyon elherdálásához vezet, és a termelékenység drasztikus visszaesését is eredményezi.

Az alábbi tanulmányban – egy rövid korai áttekintést követően – az 1956 után Fejér megyében kibontakozó téeszszervezési kampány kérdéskörét vizsgálom, különös tekintettel az erőszak megjelenési formáira az agitációban. Az önkéntes belépés, a szelíd meggyőzés elve a téeszszervezések megindulásától kezdődően csupán a politikai kommunikáció keretében létezett. A források alapján azonban úgy tűnik, a presszió különböző formái, a nyers erőszak végig jelen voltak a téeszszervezések során. A korabeli párt-, illetve állami dokumentumok megfogalmazásában ezek a cselekedetek úgynevezett „túlkapások”, amelyek jelentőségét, számbeliségét folyamatosan igyekeztek ki-

1 K. M. kápolnásnyéki téesztag által 1960-ban átköltött szöveg, ez alapján gyanúsították meg termelőszövetkezet elleni izgatással, az ügyészségi eljárást követően végül figyelmeztetésben részesítették. Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (= MNL FML) XXV. 77. Székesfehérvári Városi és Járási Ügyészség iratai. B 11320/1960.

Kollektivizálás_könyv.indb 111 2015.02.06. 10:37:42

sebbíteni, takargatni. Jellemző módon az erőszak áldozatai nem, vagy csak nagyon ritkán mertek panaszt tenni, s ha mégis előfordult, érdemi vizsgálatra, jóvátételre, az elkövetők felelősségre vonására nem számíthattak.

A jelenség vizsgálata azért is különösen időszerű, mert a téeszszervezés, „téeszmozgalom" Fejér megyei történetét feldolgozó, vagy azt csak érintőlegesen tárgyaló történeti munkák az erőszakról egyáltalán nem, vagy csak utalásszerűen tudósítanak. Nem meglepő ez, ha az 1990 előtt megjelent munkákat vizsgáljuk, ahol a téeszszervezés egyértelműen sikertörténetként jelenik meg, erőszakról, presszióról szó sem esik, hiszen nem is eshetett.[2] Az 1990 után íródott Fejér megyei településtörténeti monográfiáktól már joggal várnánk el, hogy valós képet nyújtsanak a téeszszervezés módszereiről, erőszakosságáról.[3] Mégis, ezen köteteket lapozva láthatjuk, hogy a szerzők csak általánosságban tesznek említést a brutális szervezőmunkáról, konkrét esetet nagyon ritkán említenek. A jelenség oka nagyrészt a forráshiány. Az írásbeli panaszok hiánya, vagy a pártapparátus által lefolytatott prekoncepcionális vizsgálatok azt eredményezik, hogy a mai kutatók számára ez a jelenség nagyon nehezen érhető tetten, mutatható ki. Az áldozatok, családtagjaik a mai napig nem dolgozták fel a traumát, a félelem és a szégyen hallgatásra kényszeríti őket. Jórészt az elkövetőkből is hiányzik a tetteikkel való szembenézés igénye, így az objektív, részletgazdag, ok-okozati összefüggésre rávilágító visszaemlékezések megjelenése is várat magára.

Munkám során elsősorban azokat a Fejér megyei pártdokumentumokat használtam fel, amelyek kutatására ez idáig még nem került sor. Ezek jellemzően megyei, járási szinten, esetlegesen községi szinten keletkezett iratok. Kiegészítettem őket a közigazgatás különböző szintjein keletkezett dokumentumokkal, forrásokkal. Áttanulmányoztam a megyei és járási ügyészség irataiból a termelőszövetkezet elleni izgatás vádpontjában indult eljárásokat is, ezek között szintén számos, az erőszakos téeszszervezésre utaló információ található. Végül, ha nem túlságosan nagy mennyiségben is, egy-egy speciális esetben a történetet megélt szereplők visszaemlékezéseit, elbeszéléseit is felhasználtam.

A forrásokkal kapcsolatban említést kell tenni a hivatali nyelvhasználatról, a pártapparátus jellemző fogalmazásmódjáról. Ennek egyik példája, amikor a korabeli dokumentumok az erőszakot, az agitátorok durva fellépését eufemisztikusan csupán „túlkapásnak" minősítik. A téeszszervezést, miként például a pártépítést is, militáns módon vitték végbe, és többnyire az arra

2 A teljesség igénye nélkül: *Gali Sándor–Mirhók Sándor:* Szövetkezetek az ezerjó hazájában: A móri termelőszövetkezetek 25 éve. Mór, 1975.; Közös úton – negyed százada. A Kápolnásnyéki Vörösmarty Mihály MGTSZ 25 esztendejének krónikája. Szerk. Zsiday Csaba–Staub Viktor. Székesfehérvár, 1974.; *Almási Gábor–Farkas Lajos:* A termelőszövetkezetek közgazdasági problémai Fejér megyében. Bp., 1963.

3 A teljesség igénye nélkül: *Demeter Zsófia–Lukács László:* Zámoly. Bp., 2001.; *Polgár Péter Antal:* Magyaralmás története. Magyaralmás, 2007.; *Dakó Péter–Vitek Gábor:* Vereb története. Székesfehérvár, 2007.

Kollektivizálás_könyv.indb 112 2015.02.06. 10:37:42

jellemző kifejezések használatával írták le (például: „közös harc a tsz-ért"). A hivatalos dokumentumokban, jelentésekben jobbára ezek a hivatali kifejezések térnek vissza. A tanulmányban a hivatali nyelvből átvett részeket idézőjelbe tettem, akárcsak a szövegben használt korfestő kifejezéseket.

Az MDP agrárpolitikája 1948-ban gyökeres fordulatot vett.[4] Rákosi Mátyás augusztus 20-án Kecskeméten tartott beszédében már a szövetkezetek előnyeit ecsetelte, és megállapította: „…a magyar dolgozó parasztság öntudata a felszabadulás óta megnőtt, politikai láthatára kiszélesedett, ezért keresi az új utat, ezért fordul a szövetkezés felé."[5] A KV 1948. november 27-i ülésén Rákosi a zárszavában már arról beszélt, hogy három-négy éven belül a parasztság 90%-a és a magyar föld 95%-a „rendes szocialista, közös, társas művelésben művelje a földjét. […] ha jól dolgozunk, akkor jövő őszre nem százával, hanem 1-2 ezer jó szövetkezetet tudunk csinálni."[6]

Minden erőfeszítés ellenére önkéntes alapon főleg a földtulajdonnal nem rendelkező parasztok léptek be a szövetkezetekbe, a megélhetésüket a saját földjükön biztosítani tudó középparasztok, illetve vagyonosabb földművelők távol maradtak tőle. Így nem meglepő az sem, hogy az intenzív pártállami propaganda ellenére a téeszek száma 1949 nyarán nem érte el a 600-at.[7] A politika tehát a kényszerítés eszközéhez folyamodott. Elsőként, a parasztságot a „helyes irányba terelendő", megemelték a magángazdálkodók adóterheit. 1953-ig az adók összege a háromszorosára nőtt.[8] 1951-re azonban már nemcsak a kulákok, de valamennyi egyénileg gazdálkodó terhei elviselhetetlenné váltak, a beszolgáltatási és az adóhátralék folyamatosan emelkedett. Természetesen a kormányzat „megmutatta a kiutat" ebből a lehetetlen helyzetből, a szövetkezeti tagok számos kedvezményben részesültek. Mindezek ellenére még mindig sokan választották az önálló gazdálkodás mind nagyobb teherrel járó formáját. Ugyanakkor a téeszszervezés is egyre erőszakosabb formát öltött.

A hivatalos propaganda nem győzte hangsúlyozni az önkéntesség elvét, ám ez korántsem valósult meg. Rákosi 1951-ben a pártkongresszuson tartott beszédében figyelmeztetett a türelmes meggyőzésen alapuló téeszszervezésre, és zárbeszédében helytelenítette, hogy Túrkevén, az első „szocialista" községben volt olyan parasztgazda, akit az agitátorok egy hét alatt 10-15 alkalommal is felkerestek.[9] Ellentmondásossá tette azonban mondanivalóját az, hogy

4 Lásd *Benkő Péter:* A változó agrárpolitika. In: Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949. Bp., 2000. 182–194.

5 *Rákosi Mátyás:* Visszaemlékezések 1940–1956. Szerk. Feitl István–Gelléríné Lázár Márta–Sipos Levente. 1–2. köt. Bp., 1997. 666–672.

6 A bel- és külpolitikai helyzet és a párt feladatai. Ea. Rákosi Mátyás. Elérhető (2014. július 21.): http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=40563&MT=1

7 1948 decemberében 468, 1949 decemberében 1367, 1950 decemberében 2185 szövetkezet volt az országban. Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. Bp., 2000. 529.

8 *Valuch Tibor:* Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp., 2001. 192.

9 *Rákosi Mátyás:* Rákosi Mátyás elvtárs kongresszusi zárszava. In: A szocializmus építésének útján. Bp., 1951. 335–335.

Kollektivizálás_könyv.indb 113 2015.02.06. 10:37:42

beszéde elején szinte utasítást adott az erőszakos kollektivizálásra. A téeszszervezések során erőszakban, kényszerítő eszközökben nem volt hiány. A falut szabályosan megszálló agitátorok, falujárók folyamatosan zaklatták a gazdálkodókat. A tettlegességtől és a zsarolástól sem riadtak vissza, az adó, illetve beszolgáltatási hátralékkal rendelkezőknek esedékessé tették a befizetnivalóikat, és csak a belépés esetén kaphattak halasztást. A karhatalommal vagy az ÁVH-val való fenyegetés szintén mindennaposnak számított. A megaláztatások következményeként sokan menekültek öngyilkosságba, vagy hagyták el a falut, és a városban keresték a boldogulásukat.[10]

Fejér megyében 1949 elején még csak hét, az év végén már 53 termelőszövetkezeti csoport létezett, amely szám 1950 tavaszára már 74-re nőtt.[11] Ebben a 74 működő téeszcsében 1525 család 2144 taggal és 22 588 kataszteri hold földterülettel volt jelen. 1950 őszén újabb „fejlesztésre" került sor, amelynek eredményeként 21 új téeszcsé alakult 291 családdal, 605 taggal, 3898 kh földterülettel. Ekkor négy termelőszövetkezeti csoport egyesült, hét termelőszövetkezeti csoport pedig önálló termelőszövetkezetté alakult át; ennek eredményeként 12 önálló termelőszövetkezet létezett.[12] 1952 szeptemberében már 221 téesz működött a megyében,[13] ez a szám év végére 231-re nőtt,[14] ahol 9434 család 11 598 taggal 96 138 holdon gazdálkodott. A megyében már 25 szövetkezeti község is létesült, 22 községben ellenben ekkor még egyáltalán nem alakult téesz.[15] Az állami gazdaságok számáról csak 1953-ból vannak adataink, ekkor 32 létezett Fejér megyében, melyek 123 287 holdon, azaz a megye össz-szántóterületének 19,1%-án gazdálkodtak.[16]

Fejér megyében az 1956-os forradalom időszakában – az ország más területeihez hasonlóan – a termelőszövetkezetek jó része[17] feloszlott. A közös termelést beszüntették, a vagyont szétosztották, a tagok a lehetőségekhez képest igyekeztek visszatérni az egyéni gazdálkodás útjára. Az MSZMP Fejér Megyei Pártbizottsága 1957-ben felmérést készített, amelyben összevetette az 1956. október 15-én fennálló állapotokat az 1957 áprilisában tapasztalhatókkal. A kimutatásból kiderül, hogy a 188 téeszből mindössze 125 maradt meg,[18] a téeszcsék száma pedig 57-ről 44-re csökkent. Az 1957. március 1-jéig újonnan

10 A kollektivizálásról részletesebben lásd a Korall 2009 júliusában Kollektivizálás és agrártársadalom címmel megjelent számát.
11 MNL FML XXIII. 2. a) 1950. aug. 1.
12 MNL FML XXIII. 2. b) 401/1950.
13 MNL FML XXIII. 2. a) 1952. szept. 3.
14 A KSH adatai szerint ugyanakkor 1952-ben csak 226 téesz (9007 családdal és 10 382 taggal) létezett a megyében. KSH Fejér megye fontosabb statisztikai adatai 1957. Székesfehérvár, 125.
15 MNL FML XXIII. 2. a) 1953. jan. 6.
16 KSH Fejér megye fontosabb statisztikai adatai 1957. Székesfehérvár, 155.
17 A téeszeknek mindössze 27%-a maradt meg.
18 Ebben a számban már az időközben újjáalakult szövetkezetek is benne vannak, valójában csak 51 téesz maradt meg.

Kollektivizálás_könyv.indb 114 2015.02.06. 10:37:42

megalakult téeszek száma: 66 téesz 1333 családdal és 1519 taggal. Újjáalakult öt téeszcsé is, 109 családdal és 157 taggal.[19]

A szövetkezetek felbomlása következtében a közös kezelésben lévő állatállomány is jelentősen csökkent. Összességében elmondható, hogy azokban a téeszekben, amelyek nem bomlottak fel, az állatállomány teljes egészében együtt maradt. A többi szövetkezetben viszont az állományt teljes mértékben „széthurcolták". Sajátosan jellemző, hogy az újonnan alakult szövetkezetek nagy része is ellenezte a közös állattartást, főleg a közös szarvasmarhatartást akarták megszüntetni, illetve nem igyekeztek visszaállítani. Így például a Dégi Kossuth Tsz-ben és a Lajoskomáromi Petőfi Tsz-ben sem törekedtek újra közös kezelésbe venni az állatállományt.[20]

A téeszek közül 1957-ben zárszámadást mindösszesen 54 készített, itt a mérleghiány összesen elérte a 966 384 forintot, ezen túlmenően pedig még 1 260 162 forintnyi hitelállomány meghosszabbítására is sor került. Felosztási mérleget 75 téesz készített, ahol ez alapján a vagyonhiányt 1 098 800 forintban állapították meg. A „széthurcolt" téeszvagyon (amely persze eredetileg a tagok magántulajdona volt) mintegy 70%-át a felszólítás után visszavitték, ám a fennmaradó esetekben erre a tulajdonosok nem mutattak hajlandóságot, így a hatóság közbelépése vált szükségessé.[21]

1957-ben elrendelték a megyében működő 135 téesz felülvizsgálatát. A május végére elkészült jelentés komplex képet rajzol a megyei „termelőszövetkezeti mozgalom" állapotáról, természetesen a pártapparátus sajátságos szemszögéből. A jelentés hemzseg az ellentmondásoktól és az önigazoló állításoktól. Különösen igaz ez, amikor a „tsz-mozgalom" forradalom előtti állapotát, fejlettségét és beágyazottságát taglalják. Megállapították, hogy a szövetkezeti mozgalom a forradalmat megelőzően „általában" a helyes irányban

19 MNL FML XXXV. 21. 2 fcs. 18. ő. e. 1957. Magyar Szocialista Munkáspárt, MSZMP Fejér Megyei Bizottságának iratai.

1956. október	1957. április	1956. október	1957. április	1956. október	1957. április	1956. október	1957. április	1956. október	1957. április
téesz		család		tag		összterület, kh		szántó, kh	
188	125	9545	3703	11 535	4505	112 324	52 590	93 845	42 408
téeszcsé									
57	44	1338	1017	1423	1072	11 639	9370	10 914	8883
Összesen									
245	*169*	*10 883*	*4720*	*12 958*	*5577*	*123 963*	*61 960*	*104 768*	*51 291*

20 MNL FML XXXV. 21. 2 fcs. 18. ő. e. 1957. A jelenség magyarázatául szolgál, hogy hiányoztak a közös állattartás feltételei, a takarmány és az állat elhelyezésére szolgáló istállók is, s ezen túl a nagyobb állatállomány ellátásához több munkáskézre lett volna szükség.

21 MNL FML XXXV. 21. 2 fcs. 35. ő. e. 1958.

Kollektivizálás_könyv.indb 115 2015.02.06. 10:37:42

fejlődött Fejér megyében.[22] Ezt támasztja alá a jelentés írója szerint a „nem túl nagyarányú, de állandóan felfelé ívelő belépések" száma is. Ezt az „egészséges" fejlődést zavarta meg „az ellenforradalom", illetve az azt előkészítő „revizionista, opportunista elméletek elterjedése". Önironikusan jegyezték meg, hogy a szövetkezetek bomlasztásához hozzájárultak a „hibák is, amit gazdaságpolitikai téren elkövettünk, valamint a helyenként elkövetett túlkapások, törvénytelenségek is".[23]

A forradalom eredményeképpen (avagy „az ellenforradalom nagy nyomására, sőt a nyílt fegyveres fenyegetés hatására") mindösszesen 51 szövetkezet maradt a megyében, 137 pedig felbomlott. 1957 májusában, Fejérben még mindig 32%-kal volt kevesebb téesz, mint 1956. október elején. A téeszből a családok 61,9%-a lépett ki, míg a középparasztok 78%-a hagyta ott a „szövetkezeti gazdálkodást" (1956-ban a tagság 41,6%-a volt úgynevezett középparaszt). A szegényparasztok 55%-a szintén kilépett. Ezzel a tagság között a középparasztok aránya 31%-ra csökkent. A legagilisabbak, a termelőmunkában legtöbb tapasztalattal felvértezettek tehát tömegesen hagyták ott a szövetkezeti gazdálkodást. A földdel, termelőeszközökkel nem, vagy csak korlátozott mértékben rendelkezők kilépési hajlandósága már nem volt ilyen magas, de az is meghaladta az 50%-ot.

A kilépések, felbomlások, majd újjáalakulások után figyelemre méltó változás állt be az átlagos termőterületek nagyságában. Míg 1956 októberében egy családra átlagosan 11 kh jutott, 1957 májusában már 15 kh. Míg 1956 októberében egy téesz átlagosan 600 kh-on gazdálkodott 51 fővel, addig 1957 májusában 407 kh és 27 család volt az átlag. Megállapítható, hogy elsősorban a középparasztság hagyta el a szövetkezeteket, és a felbomlott téeszek között is túlsúlyban voltak a középparasztság által alapítottak.[24] Hasonló jelenség jellemezte a fiatal, egy-két éven belül alakult szövetkezeteket is. Közöttük is rendkívül magas volt a felbomlás aránya. A jelenség magyarázata egyértelmű, a szövetkezetbe bekényszerített, korábban egyénileg sikeresen gazdálkodó középparasztok az első lehetőséget megragadták, hogy gazdasági önállóságukat visszaállítsák. Földjükön termelőeszközeikkel és a szövetkezetbe bevitt állataikkal a téesz felbomlása után egyéni gazdálkodásba kezdtek, illetve kezdtek volna. A nem sokkal korábban (1955–1956-ban) alakult téeszek tagsá-

22 Fejér megye 1945 és 1956 közötti történetére legújabban lásd *Bödő István–Czetz Balázs:* „Ígéretekből nem lesz demokrácia!" Dokumentumok Fejér megye történetének tanulmányozásához, 1945–1948. Székesfehérvár, 2009.; *Czetz Balázs:* Fejér megye története a Magyar Dolgozók Pártja dokumentumainak tükrében, 1948–1953. PhD-értekezés 2011, kézirat a szerző tulajdonában.

23 MNL FML XXXV. 21. 2 fcs. 18. ő. e. 1957.

24 Nem véletlen, hogy 1957 októberében a párt agrárpolitikai téziseinek „megvitatásakor" felmerült, hogy ne is alakuljanak közös („agrárproletár és középparaszt") téeszek, „mert a viszályoknak az összeférhetetlenségnek ez az alapja igen sokszor". MNL FML XXXV. 21. 2 fcs. 18. ő. e. 1957. Feljegyzés az MSZMP agrárpolitikai téziseinek megvitatásáról megyénkben. 1957. okt. 15.

Kollektivizálás_könyv.indb 116 2015.02.06. 10:37:42

ga is minden kínálkozó lehetőséget megragadott, hogy a közös gazdálkodás kereteit szétfeszítse, és visszatérjen az önálló gazdálkodás útjára.

A hivatalos magyarázat azonban máshol kereste a probléma okát, és megállapították, hogy azok a téeszek bomlottak fel, amelyek „politikailag gyengék voltak". Míg a párt- és a kormányszervek túlságosan nagy hangsúlyt helyeztek a szövetkezetek gazdasági megerősítésére, addig a „politikai megerősítésre irányuló munka" háttérbe szorult, és ez volt minden probléma forrása. Az októberi, novemberi napokban sem kaptak a „tsz szilárd tagjai a párt és az állami szervektől megfelelő segítséget a bomlasztó erőkkel szembeni harchoz".

A valóságban azonban a téeszszervezetek gyenge eredményeit és instabilitását nagyban elősegítette a fokozódó szakemberhiány is. Ezt a problémát az állami szervek is felismerték, és a forradalom után célul tűzték ki egy állami szakemberhálózat fenntartását, amely hathatós segítséget tudott volna nyújtani a termelőszövetkezeteknek. Fejér megyében az 1957. áprilisi felmérés szerint a 128 téeszelnök közül 70-nek a legmagasabb iskolai végzettsége csupán nyolc elemi – vagy annál is kevesebb – volt. Pusztán hat fő végzett mezőgazdasági technikumot és 22 elnökképzőt. Az elnökök mindössze 20%-a volt középparaszti származású vagy olyan, aki 1945 előtt is földdel rendelkezett, 80% felett volt a földhöz juttatottak vagy a szegényparasztok aránya. Ugyanakkor az elnökök 62%-a már 1957 tavaszán tagja volt az MSZMP-nek.

A megmaradt szövetkezetekről általánosságban elmondható, hogy a korábban kilépett tagokat egyáltalán nem, vagy csak szigorú feltételekkel vették vissza. Az MSZMP megyei szövetkezetpolitikai osztályának 1957-es jelentése szerint a „tsz-ek igen mereven elzárkóznak a számszerű fejlesztéstől". A „közös harc a tsz-ért nagyon erősen összekovácsolta" a tagságot, akik „félnek attól, hogy ha újabb tagokat vesznek fel, ez a kialakult szilárd belső egység megbomlik". Volt olyan szövetkezet, ahol kizárólag földdel rendelkezőket akartak felvenni, míg máshol éppen ellenkezőleg, földnélkülieket, mert azt az álláspontot képviselték, hogy akinek földje van, az „bomlasztó elem, az ellentéteket szítja a szövetkezetben".[25] Több téeszben csak meghatározott összeg lefizetése után voltak hajlandók tagot felvenni. Az Etyek Újélet Tsz-ben 1957 tavaszán 1500 forint (ősszel – betakarítás idején, illetve utána – már 5000 forint és állatbevitel) befizetésével lehetett belépni a szövetkezetbe. A szabadegyházai Új Petőfi Tsz-ben egyenesen részvényes alapon akarták megoldani a tagfelvételt. Passzívan állt a dégi Búzakalász Tsz tagsága is az újfelvételhez. Álláspontjuk szerint minimum két évre van szükség, hogy valaki „szilárd" téesztaggá váljon, éppen ezért két-három „szilárd" tagra évente csupán egy új tag vehető fel, több nem.[26]

25 Ezt az attitűdöt alapvetően meghatározta, hogy a téesz mekkora földterülettel rendelkezett.

26 A téeszek vezetőségét az motiválta, hogy az új belépőket lehetőség szerint a saját képükre formálják, ez azonban a tömeges belépésekkel már nem volt lehetséges, ezért igyekeztek a belépések számát alacsonyan tartani.

Kollektivizálás_könyv.indb 117 2015.02.06. 10:37:42

1957-ben a megyében az egyéni gazdálkodók és a szövetkezeti tagok viszonya sem a párt elvárásai szerint alakult. Az egyénileg gazdálkodókat és a szövetkezet tagságát ekkor a „békés együttélés" jellemezte, a téesztagok egyáltalán nem agitáltak a belépésre, „az egyéniek pedig nem bujtogattak a kilépésre". A jelentés szerint „lényegében a tsz-be való belépésre semmiféle agitációs politikai munka sincsen".

Működésükben a megye téeszeinek a mintaalapszabályt kellett volna követniük, ám attól szinte kivétel nélkül többé-kevésbé eltértek. Az eltérés rendkívül sokrétű volt, azonban két fő tendencia mégis elkülönült. A szövetkezetek igyekeztek növelni a háztáji gazdaságot, beleértve a háztáji állatállományt is. Például Abán, a Bacsó Béla Tsz-ben tagonként két kh földet mértek ki, így aztán az is előfordult, hogy egy család kezelésében négy kh föld volt háztáji birtokként.[27] Ebben a téeszben volt olyan tag is, aki egy kh földön folytatott konyhakertészetet. Dégen a közös állatállományt nem akarták fejleszteni, azzal az indokkal, hogy a közös földön termelt takarmányt a háztáji állomány hizlalására használják fel. Az ilyen esetekben természetesen döntő szerepet játszott az is, hogy a téeszek többségében a megfelelő istállók hiánya miatt nem volt lehetőség a közös állatállomány elhelyezésére. A megyében előfordultak azonban olyan esetek is, ahol a háztáji gazdaságot teljes mértékben felszámolták (pl. Lajoskomáromban vagy Dinnyésen a Virágzó Tsz-ben).

Az alapszabálytól való eltérés másik fő iránya a jövedelemelosztás formájában jelentkezett. A szövetkezetek döntő többségében munkaegység szerint osztották a jövedelmet, míg a másik fő elosztási forma a munkanapok száma szerinti elszámolás volt.[28] Szokatlan módon Sárbogárdon, a Sallai Tszben részesedés alapján számoltak el. A kapásnövények 50%-a került a közösbe, 40% a megmunkáló téesztagot, 10% pedig a fogatosokat illette. A megye területén másutt is felmerült a részes művelés elvi lehetősége, főleg ott, ahol a tagok számához képest sok volt a földterület. Itt érvként a szövetkezet részéről azt hozták fel, hogy számukra és a „népgazdaság" számára is előnyösebb részes művelésre kiadni a földet, mint parlagon hevertetni.[29]

Az alapszabály megsértése a pártfunkcionáriusok szerint „abban a revizionista nézetben gyökerezik, amely a tsz-ek önállóságának túlságos hangsúlyozásával a tsz állami vonalon történő irányítását akarja megszüntetni". Mindebből messzemenő következtetést vontak le és megállapították, hogy „ez a nézet […] közvetlen[ül] a párt vezető, irányító szerepét is tagadja".

A termelőszövetkezeteknél is nehezebb helyzetben voltak az alacsonyabb típusú társulások (téeszcsé, termelői szakcsoport, mezőgazdasági társulás) a

27 Nadapon és Kápolnásnyéken a forradalmat követően a közgyűlés határozata alapján növelték a háztáji földterületet, ezzel sikerült több tagot eltántorítani a kilépési szándékától. MSZMP Megyei Biz. 35. ő. e. 1958.

28 A pusztaegresi téeszben például a reggeltől estig végzett munkát két munkaegységnek számolták el, függetlenül a teljesítménytől. MNL FML XXXV. 21. 2 fcs. 35. ő. e. 1958.

29 MNL FML XXXV. 21. 2 fcs. 18. ő. e. Feljegyzés az MSZMP agrárpolitikai téziseinek megvitatásáról megyénkben. 1957. okt. 15.

Kollektivizálás_könyv.indb 118 2015.02.06. 10:37:42

megyében, bár a számok azt tükrözik, hogy a forradalom ezekre nem volt akkora hatással, mint a téeszekre, hiszen a számuk nem csökkent olyan látványosan *(1. táblázat).*

1. táblázat. A téeszcsék és állományuk csökkenése 1956 után

	Téeszcsék száma	Családok	Tag	Összes föld	Szántó
1956. október 1.	69	1563	1652	13 849	12 992
1957. április 1.	45	1017	1072	9 370	8 833
Csökkenés	–24 db, 35%	–546 család, 35%	–580 fő, 35%	–4479 kh, 32%	–4159 kh, 32%

Forrás: MNL FML XXXV. 2 fcs. 18. ő. e. 1957.

Mégis azt kell megállapítani, hogy ezek a társulások már a forradalom előtt sem voltak élet- és működőképesek. 1956 októberében a nyilvántartott téeszcsék közül 12 egyáltalán nem működött, és számos a működőnek jelentettek között is az alapszabályt súlyosan megsértve tevékenykedett. 1956-ban a megyei tanács 15 téeszcsétől vonta meg a beadási és adókedvezményt, ezeket nem működőnek kell tehát tekinteni.[30] A szövetkezeti társulások jellemzően csak a kedvezményeket igyekeztek igénybe venni, emellett azonban tagjaik továbbra is egyénileg gazdálkodtak. Az 1957 folyamán alakult társulások általában a kilépett téesztagokból a téesz területén jöttek létre, például mint gyümölcskertészetek, juhtenyésztő társulások. A párt berkein belül célul tűzték ki a gyenge eredményeket produkáló téeszcsék megerősítését, felkarolását, ezt gazdasági és ideológiai szempontból egyaránt szükségesnek érezték, majd ezeket az alacsonyabb társulásokat óhajtották termelőszövetkezetté fejleszteni.

Az MSZMP megyei szövetkezetpolitikai osztálya 1957 tavaszán a téeszek politikai és gazdasági megerősítése érdekében javaslatokat tárt a megyei bizottság elé. A gazdasági kérdésekben szerették volna elérni, hogy a téeszek fogadják el és tartsák be a mintaalapszabály sarkalatos pontjait. Éppen ezért fel kellett számolni minden olyan törekvést, „amely az alapszabályt úgy kívánja módosítani, hogy a kapitalista vagy kistulajdonosi tendenciák érvényesülését engedi előtérbe". Elítélendőnek és károsnak minősítették, hogy egyes téeszek csak belépési pénz befizetése ellenében vettek fel tagokat, azt azonban helyesnek tartották, hogy a régebbi tagok bizonyos anyagi előnyöket élvezzenek az új belépőkkel szemben. Szorgalmazták, hogy minden téesznek legyen

30 A kérdéskörre vonatkozóan lásd *Ö. Kovács József:* A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965. Bp., 2012. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák), 191–192.

Kollektivizálás_könyv.indb 119 2015.02.06. 10:37:42

közös állatállománya, elsősorban szarvasmarha, sertés, esetleg juh.[31] Már itt célként jelent meg a szövetkezetek „számszerű fejlesztése", elsősorban az újjáalakulások útján, illetve a meglévők növelésével.

A Fejér Megyei Tanács VB 1957 szeptemberében határozatot hozott a termelőszövetkezeti gazdálkodás megjavítására és a mozgalom további fejlesztésére. A szövetkezeti politikai osztály javaslatával, majd a megyei pártbizottság 1957 júliusában született határozatával sok pontjában egyező dekrétum a téeszek gazdasági megerősítését, az alapszabálytól való eltérések, szabálytalanságok megszüntetését és a téeszek általános politikai megerősítését tűzte ki célul. Leszögezték: „fel kell számolni a tsz mozgalom fejlesztésével kapcsolatos közömbösséget és szektás ellenállást." A határozatban a megyei tanács a községi tanácsok egyik legfontosabb feladatává a téeszmozgalom irányítását tette.[32]

A Termelőszövetkezeti Tanács Titkársága 1958. február 5-i dátummal készítette el a Fejér megyei termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztését szolgáló javaslattervét. Bekezdésként vázlatosan összefoglalták a téeszmozgalom mintegy tízesztendős hazai történetét. Önkritikusan megállapították, hogy a téeszszervezés és a gazdasági támogatás terén korábban követtek el hibákat. A módszerek – erőszakos úton – növelték ugyan a szövetkezetek és tagjaik számát, mégis nagyon káros hatással voltak a mezőgazdasági termelésre, „mivel a nem kellő körültekintéssel végrehajtott tagosítások keserítették az egyénileg gazdálkodó parasztokat, csökkentették a termelési kedvet". A gazdálkodók „a termelőszövetkezetbe nem a saját akaratukból léptek be, nem érezték magukénak a szövetkezetet". A téesztanács tehát, a korábbi hibákat elkerülendő, vizsgálat tárgyává tette, hogyan lehetne elkerülni mindazokat „a szövetkezetszervezési hibákat, amelyek az elmúlt években gyakran nem elősegítették, ellenkezőleg, visszavetették a mezőgazdaság szocialista átépítését". A tervezet, ismerve az 1958 végén, 1959 elején kibontakozó kollektivizálási hullám erőszakosságát, visszafogottan nyilatkozott mind a célokról, mind a módszerekről. A megyében a kollektivizálás során nem a teljességre törekedtek, hanem elsősorban a kisközségek termelőszövetkezeti községgé alakítását és a már meglévő kis területű téeszek fejlesztését tűzték ki célul.

A termelőszövetkezet-szervezéskor felhívták a figyelmet arra, hogy az új belépőket, illetve visszalépőket a téesz tagsága „szeretettel és tisztelettel fogadja". Ennek indokai között szerepelt, hogy az új tagok még nem ismerik a szövetkezeti életet, munkát, és „mivel a lelkesedésük sem túl nagy az ügy iránt, őket eligazítani, támogatni, segíteni kell". A tervezet készítői figyelemre méltó objektivitással ítélték meg az új téesztagok viszonyát a kollektív gazdálkodáshoz, számoltak a passzív ellenállás lehetőségével, a „lelkesedés hiányá-

31 Ennek gyakorlati megvalósítására – istállóépítések, legelők, takarmányellátás stb. – a tervezet már nem szolgált megoldással.

32 MNL FML XXIII. 2. a) Tanácsok, Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai, Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyvei, 1957. szept. 25., 1100–1106.

Kollektivizálás_könyv.indb 120 2015.02.06. 10:37:42

val" a közös gazdálkodás ügyében. Az új tagra, mint írták, „vigyázni is kell […] nehogy a szövetkezeti ember öntudata hiányában olyan befolyás alá kerüljön, amely gátolja a jó kollektíva kialakulását, nehogy közöttük esetleg bomlasztó is legyen, aki nem becsüli a közös vagyont".

A szervezésben a korábbi évek jól ismert módszereit alkalmazták. A szervezőmunkát a korábban kilépett, vagy a téesz megszűnése folytán egyéni gazdálkodóvá vált volt tagokkal kellett kezdeni. Javasolták ezen túl, hogy a szövetkezetek tagsága kérje az egyébként is szükséges beruházások (kutak, kultúrház, villamosítás, tanácsházépítés, iskola, óvoda stb.) megvalósítását. Miután a falu népe látja, hogy a téesztagok kérésére a közösség érdekeit szolgáló, régóta óhajtott beruházások megvalósultak, az elképzelések szerint lelkesen és önként lép a szövetkezeti község megvalósulásának útjára. Ezen túlmenően amennyiben még a szövetkezet eredményes, jó gazdálkodása is párosul a beruházásokhoz, „úgy a fejlődés, az átalakulás megfelelő politikai előkészítéssel szinte biztosra vehető". Az agitációban elsősorban a téesz tagságára és a helyi tanács azon „népszerű" tagjaira számítottak, akik „jól ismerik a paraszti életet".

A Termelőszövetkezeti Tanács hosszabban elhúzódó, viszonylag mérsékelt kollektivizálási tervezetét, amely a megye területeinek kis részét érintette volna, a politika döntése gyorsan a süllyesztőbe küldte.

Az 1958-as év a „termelőszövetkezeti szervező munka" szempontjából nem volt kiemelkedően „eredményes" a megyében. Az év folyamán 43 téesz alakult (37 új és 6 téeszcséből), a tagok száma összesen 2885 fővel (2370 család) nőtt, a bevitt földterület pedig 30 090 kh-dal (ebből 24 196 kh szántó) gyarapodott *(2–3. táblázat).*

2. táblázat. Az 1959. január 1-jei állapot

		Család	Tag	Összterület	Szántóföld
Téesz	154	6337	7471	85 385	70 029
Téeszcsé	34	769	789	7 415	7 040
Szakcsoport	126	–	2410	1 349	–

Forrás: MNL FML XXXV. 2 fcs. 31. ő. e. 1959.

3. táblázat. A szövetkezeti kezelésben lévő földek a használt földterület nagysága szerint 1959. január 1-jén

Földterület	Kh	%
Tanácsi kezelésben lévő összes földterület	487 187	100,00
Községi kezelésben (pl. legeltetési bizottság)	53 932	11,07
Téeszkezelésben (háztájival együtt)	91 000	18,67
Téeszcsé és szakcsoport	9 500	1,90
Egyéni gazdálkodók	332 755	68,30

Forrás: MNL FML XXXV. 2 fcs. 31. ő. e. 1959.

Kollektivizálás_könyv.indb 121 2015.02.06. 10:37:42

Ezekből az adatokból jól látszik, hogy a földterületek döntő többsége az év elején még az egyéni gazdálkodók művelésében volt. A szövetkezetek szám szerinti alakulása is elmaradt a célkitűzésektől, 1958 végére még nem sikerült elérni a forradalom előtti állapotot: ekkor a szövetkezeteknek 3200 családdal, 4100 taggal és 27 000 kh-dal kevesebb tagjuk volt, mint korábban. A központi akaratnak megfelelően a megyei szövetkezeti szervezés az elkövetkező hónapokban mégis látványos „eredményt produkált", amely messzemenően meghaladta a korábban kitűzött célokat, és Fejér megyét 1960 elejére „szövetkezeti megyévé" változtatta.

Az MSZMP Fejér Megyei Bizottsága a KB decemberi határozatára[33] reagálva 1959. január 16-án határozatot hozott „a termelőszövetkezeti mozgalom 1959. évi fejlesztésével kapcsolatos feladatokra".

Természetesen, ahogy korábban is, a „szövetkezeti szervezés" újabb hullámában is kiemelt szerepet szántak a pártszervezeteknek. Kijelöltek 20 „súlyponti" községet, ahol a választásokban[34] már „bizonyított" agitátorok bevonásával február 23-ig átlag 20-30 fős aktívát kellett felállítani.[35] Azokban a téeszekben, ahol még nem működött, 1959 év végére, az újonnan alakult szövetkezetekben pedig három hónapon belül alapszervezetet kellett létesíteni. Mozgósították a tömegszervezeteket is,[36] tagjaiknak szervezetten és tevőlegesen kellett kivenni részüket a szövetkezeti szervezőmunkából.[37]

A hatékonyság növelése érdekében párt- és közigazgatási vonalon elrendelték, hogy a téeszzárszámadások eredményeit nyilvánosan ismertetni kell, akárcsak a téeszterveket. A téeszfejlesztés gyakorlati elvei között a következők szerepeltek: az egyéni parasztok lehetőleg a meglévő téeszekbe lépjenek be, és így 1000-1500 kh földterülettel rendelkező szövetkezetek jöjjenek létre. Fejér megyében ekkor még 22 községben nem létezett szövetkezet, a határozat értelmében az év végéig létre kellett hozni őket. Súlyponti járásnak jelölték ki a Sárbogárdi és a Sztálinvárosi járást, itt településenként négy-öt aktivistát küldtek ki állandó agitációra a szövetkezeti szervezést segítendő. A megyei bizottság mellett 100 fős állandó aktíva állt fel. Közülük 25-30 fő legalább heti

33 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Sajtó alá rendezte Vass Henrik–Ságvári Ágnes. Bp., 1973. 286–295.
Lásd még: http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=439&MT=1 (letöltés ideje: 2013. szeptember 10.).

34 1958. november 16-án országgyűlési és tanácsválasztásokat tartottak 98,4%-os részvételi aránnyal.

35 A többi településen az aktívacsoportok megalakításának határideje május 1-je volt.

36 A tömegszervezetek mellett a pedagógusokat is csatasorba állították. Lásd Jelentések a pedagógusok munkájáról a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban. MNL FML XXIII. 13. b). Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Művelődésügyi szakigazgatási szervének iratai. Művelődésügyi Osztály iratai, 1959.

37 A pedagógusok, diákok, szakszervezeti tagok stb. agitátorként vettek részt a téeszszervezésben, ha kellett, a saját családtagjaikat győzködték a téesz előnyeiről és a belépés szükségességéről. A pedagógusok „felvilágosító" órák keretében ismertették a közös gazdálkodás előnyeit.

Kollektivizálás_könyv.indb 122 2015.02.06. 10:37:42

egy-két napot a kijelölt községben töltött agitációs szervezőmunkával. A kijelölt községekben ennek hatására a „tsz-mozgalom gyorsabb fejlődésével" lehetett számolni.[38] Minden községben létrehoztak egy 20-30 fős téeszfejlesztési bizottságot. Ezeket a helyi tanács irányításával addig kellett működtetni, amíg a település téeszközséggé nem vált. Feladatuk volt a téeszfejlesztés konkrét lépéseinek végrehajtása, emellett kidolgozták a „falu szocialista átszervezésének távlati tervét" is. Február 1-jei határidővel, tanácson belüli átcsoportosítással meg kellett erősíteni a járási tanácsok mezőgazdasági osztályait. A falusi munkában részt vevők elosztását, koordinálását a párt PTO és mezőgazdasági osztálya végezte.[39]

A megkezdődött kollektivizálási kampány intenzitását jelzi, hogy a megyei bizottság 1959. március 10-i adatai alapján a szövetkezetek szervezése a megyében „rendkívül jelentős eredményt" ért el. Ekkorra már a megye 66,08%-a a „szocialista szektorhoz" tartozott (Cseterki Lajos,[40] a megyei pb első titkára „saját tapasztalata" szerint az arány inkább 70-75% közötti volt). Szövetkezeti és tanácsi kezelésbe tartozott a föld 53,87%-a (Cseterki ezt az arányt is 4-5%-kal magasabbnak becsülte). A téli-tavaszi agitációs rohamban 80 községből lett „szövetkezeti község" (ebben a számban benne volt az 1958-ban létrejött öt téeszközség is). Ekkorra „szocialista járássá" vált a sztálinvárosi, és túlnyomó többségben – mintegy 80-85%-ban – a központi (székesfehérvári) is.[41]

Székesfehérváron és a megye 19 községében 1959 tavaszán a nagyobb arányú, központilag koordinált téeszszervező munka még nem kezdődött meg, csupán a helyi szervek folytattak agitációt. A korszak jelentései szerint: „ezeken a településeken az egyénileg gazdálkodók, értesülve a megyében és az országban folyó kampányról, bizonytalanul, várakozva tekintettek a jövő felé. Számoltak azzal, hogy a tsz-szervezés hozzájuk is elér, ezért a tavasz munkák megkezdését – elsősorban a szántóföldi növénykultúrák tekintetében – halogatták, inkább csak a kertben, illetve a szőlőben dolgoztak." Éppen ezért a megyei bizottság „megnyugtatásul", ezeken a településeken falugyűléseket szervezett, ahol a KB határozatát ismertették, és a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit ecsetelték. Minden erővel igyekeztek rábírni az egyénileg gazdálkodókat, hogy kezdjék meg a tavaszi munkákat, arra persze semmi garanciát nem adtak, hogy aratni is ők fognak.

38 A tervezetből látszik, hogy a falvak teljes, szisztematikus megszállására, „lerohanására" készültek, amikor az agitációt, akár erőszakos módon is a téesz megszervezéséig folytatták.

39 MNL FML XXXV. 21. 1 fcs. 29. ő. e. MSZMP végrehajtó bizottsági ülés, 1959. jan. 23.

40 Cseterki Lajos (1921–1983) 1944-től a kommunista párt tagja, hadifogság után, 1947-ben tért haza, majd a SZOT-iskola előadója, később titkára. 1957–1961-ben az MSZMP Fejér Megyei, 1961–1963-ban a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottságának első titkára, ezt követően előbb a KB, majd az Elnöki Tanács titkára. 1958-tól országgyűlési képviselő, KB-tag, PB-póttag volt.

41 MNL FML XXXV. 21. 1 fcs. 29. ő. e. MSZMP végrehajtó bizottsági ülés, 1959. márc. 13.

Kollektivizálás_könyv.indb 123 2015.02.06. 10:37:42

A tavaszi beszervezések során „nehézséget" tapasztaltak Kálozon, ahol három-négy hónapos intenzív szervezés után is csak 80% volt a szövetkezeti arány. Ez a szám hat téesz között oszlott meg, amelyek önkéntes földcsere útján alakították ki a területüket. Elmaradás volt Cecén („szocialista szektor" 57%), Válon, Pázmándon („szocialista szektor" 50%), Kőszárhegyen, Martonvásáron (40 egyénileg gazdálkodó nem akart belépni a téeszbe, ennek ellenére 80% tartozott a „szocialista szektorba"), Gárdonyban (ahol ekkor még 1000 kh területnek keresték „a gazdáját").[42]

A szervezésből még kimaradt települések (Székesfehérvár és 19 község) esetében is 40-50% volt a „szocialista szektor" aránya, beleértve az állami gazdaságokat és a tangazdaságokat is. A megyei bizottság a fenti adatok alapján 1959. március 13-án kijelentette, „a mezőgazdaság szoc[ialista] átszervezésének a nagy része a megyében befejezéshez közel van". Sőt elégedettségükben deklarálták, hogy „a házi agitációt teljesen be kell szüntetni a tsz-fejlesztés ügyében".

A rohamtempóban folyó téeszszervezés megalakította ugyan a szövetkezeteket, ezek azonban a kor mércéjével is rendkívül gyenge lábakon álltak. Éppen ezért a megyei pártbizottság és a tanács a szervezőmunka után minden erejét a szövetkezetek megszilárdításába fektette. Első lépésként a földrendezés kérdése várt megoldásra. 1959. április 1-jére prognosztizálták, hogy a megye „szövetkezeti községeiben" befejeződik a földrendezés. A tavaszi munkák megkezdése szempontjából ez a kérdés alapvetően fontos volt. A minisztérium és a párt vezetősége, a megyei szervezést segítendő, március 31-ig „nagy mennyiségű" mezőgazdasági gépet biztosított a helyi gépállomásoknak. Erősíteni kívánták a szövetkezetek vezetőségét és a szakembergárdát is.

A „mezőgazdaság szocialista átalakítása", a megyei bizottság öntelt és jelentősen túlzó kijelentése ellenére, 1959 tavaszán még közel sem ért a végére. A tavaszi szervezési roham 74 új téeszt alakított, ezekbe, illetve a régi téeszekbe ekkor 17 550 család, 18 994 tag lépett be. A kollektivizálás során bevittek 200 753 kh földet, ebben 159 790 szántót.[43] Ekkor a megye területének 76,3%-a tartozott a „szocialista szektor" körébe. A megye 105 települése közül 84 minősült „szövetkezeti községnek". A működő szövetkezetek közül 98-nak az elnöke korábban is téeszelnök volt, 94 fő azonban csak 1959-ben kezdte ezt a munkát. A pártapparátus kifejezetten gyengének, vezetésre alkalmatlannak tartott 34 elnököt. A megye 151 téeszében összesen 184 agronómus

42 A „szervezési nehézségek" kifejezés mögött az egyéni gazdálkodók makacs ellenállása húzódik meg, akik utolsó erejükkel is küzdöttek az önállóságukért. A pártapparátus ezeket a „nehézségeket" mindenáron leküzdendő akadálynak tekintette, akár erőszak alkalmazásával is.

43 Az 1959. november 5-i állapot:

Téesz	Család	Tag	Összterület	Szántó
228 db	24 213	26 554 fő	296 298 kh	239 516 kh

Kollektivizálás_könyv.indb 124 2015.02.06. 10:37:42

dolgozott, 1959 novemberében már minden szövetkezet alkalmazott könyvelőt, bár kettős könyvelést csak 46 téesz vezetett.[44]

Cseterki Lajos 1960. március 14-én jelentette az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának, hogy a megyében február 10-én befejeződtek a tömeges szervezőmunkák. Ekkorra valamennyi megyei község és város „szövetkezeti településsé" vált.[45]

A szövetkezetek száma az egyesülések következtében csökkent, így igyekeztek gazdaságilag életképesebb birtokokat létrehozni, és a kínzó szakemberhiányt is ezen az úton enyhíteni. Ekkor a téeszek átlagterülete 2036 kh volt, szemben az egy évvel korábbi 1291 kh-dal. A megyében 5000 kh-on felül hét szövetkezet gazdálkodott (Enying, Alap, Cece, Székesfehérvári Kossuth Tsz, Mezőfalva, Besnyő, Perkáta). Továbbra is komoly feladatot jelentett a téeszek megszilárdítása és szakemberrel való ellátása.[46]

1960 tavaszára Fejér megyében befejeződött a tömeges kollektivizálás folyamata, a községek kivétel nélkül „szövetkezeti településekké" váltak, az egyénileg gazdálkodók száma, az általuk művelt föld területe radikálisan csökkent. A továbbiakban az agitáció során azokra a településekre koncentráltak, ahol a tömeges kampány ellenére még maradtak egyénileg gazdálkodók, az ő meggyőzésük, beszervezésük vált a kollektivizálás folyamatának végső feladatává.

A Fejér megyei kollektivizálás „alulnézetből"

A korábbi fejezetekben ismertetett kollektivizálási hullám elsősorban a hatalom szemszögéből, a számok segítségével mutatta be a megyében lezajlott téeszszervezési folyamatot. A téeszek és téesztagok permanensen növekvő száma, a bevitt földterület nagysága a külső szemlélő számára könnyen sikertörténet érzetét keltheti. Ha azonban kicsit jobban megvizsgáljuk az 1959-ben és 1960-ban zajlott kollektivizálási hullám hátterét, mechanizmusát, az emberi sorsokat, a mikrotörténeti eseményeket, a történetnek egészen más értelmezését kapjuk. A tervszerűen faluról falura járó, központilag koordinált – és tegyük hozzá, presszionált – aktivisták durva, erőszakos fellépése széles körben közismert volt a gazdálkodók körében. Sokan saját bőrükön tapasztalták a mindenáron eredményt produkálni akaró, az önkéntes belépés elvével egyáltalán nem törődő agitátorok brutalitását. Nem lehet véletlen, és az agitátorok tevékenységének „hatékonyságát" jelzi, hogy Fejér megyében 1959 ja-

44 MNL FML XXXV. 21. 1 fcs. 29. ő. e. MSZMP végrehajtó bizottsági ülés, 1959. nov. 5.

45 Az 1960. március 1-jei állapot Fejér megyében:

Téesz	Család	Tag	Összterület	Szántó
181 db	33 602	36 444 fő	370 422 kh	304 279 kh

46 MNL FML XXXV. 21. 2 fcs. 25. ő. e. 1960.

Kollektivizálás_könyv.indb 125 2015.02.06. 10:37:42

nuárja és áprilisa között 80 termelőszövetkezeti község alakult. Különösen sokatmondó ez a szám, ha figyelembe vesszük, hogy 1958-ban még csak öt ilyen település volt a megyében. A szervezés során alkalmazott módszerek, az erőszak különösen a tömeges formája miatt nem maradt titokban. A párt és az állami szervek sikerpropagandája ellenére a vidéki társadalom pontosan tisztában volt azzal, milyen fellépésre számíthat, ha az agitátorok megérkeznek.

A kollektivizálás folyamata Fejér megyében 1959 végén, 1960 elején annyira eldurvult, hogy a megyei pártbizottság többször is foglalkozott a történtekkel. Természetesen sem párt-, sem állami vonalon nem törekedtek a valós események rekonstruálására, a háttérmechanizmusok feltárására, és különösen nem megszüntetésükre. A kibontakozó tiltakozás hatására, ahogy az ország más területein, itt is látszatvizsgálat és -eljárás indult, előre borítékolható eredménnyel.

Cseterki Lajos 1960. február 27-én levelet kapott az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályától. A levélben közölték vele, hogy a Politikai Bizottságot márciusban tájékoztatni kell arról, a „szervezés során országosan milyen mértékben sértették meg egyes személyek Pártunk politikáját, az önkéntességet, továbbá arról, hogy a megtörtént durvaságok, tettlegességek elkövetőivel szemben megyebizottságaink hogyan léptek fel, illetőleg milyen módon nyugtatták meg a sértett dolgozó parasztokat". Cseterkinek március 15-ig kellett összefoglaló jelentésben beszámolnia a megyében elkövetett durvaságokról, tettlegességekről, kik követték el őket és mi okból, illetve miként rendezték az ügyeket, volt-e káros „visszahatása a meg nem engedett módszereknek".[47] A vizsgálat okául – többek között – azok a névtelen levelek szolgálhattak, amelyekben a KB-nek és a Legfőbb Ügyészségnek jelezték a Fejér megyei állapotokat.[48] Az ügyek vizsgálatával a megyei bizottság Hankó Jánost és Mátai Pált (Fejér megyei főügyész) bízta meg. Jelentésük február 25-i keltezésű,[49] melyben a Székesfehérvári járás öt községében 1960 februárjában elkövetett cselekményeket ismertetik. A jelentés szerint a járási bizottság által kiküldött agitátorok ezeken a településeken „durván megsértették a párt politikáját. Munkájukat nem az MB határozatának megfelelően a dolgozó parasztok meggyőzésével végezték." Fő módszerük a megfélemlítés és a durva, goromba hangnem volt. Emellett településenként legalább három-négy embert tettleg is bántalmaztak. Az agitátorok az első látogatáskor még próbálták győzködni az egyéni gazdákat a belépésről, azaz „politikai munkát végeztek", bár már ezt is igen türelmetlenül tették. A második látogatáskor már agresszívan, fenyegetően léptek fel. Azokat, akik ennek hatására sem írtak alá, többnyire gép-

47 MNL FML XXXV. 21. 2 fcs. 25. ő. e. 1960.

48 Ilyen panaszt közöl pl. *Ö. Kovács József:* Dokumentumok a kollektivizálás idejéből. Korall 36. (2009) 165.

49 A dátumokat nézve joggal feltételezhető, hogy Cseterki mintegy elébe ment a hivatalos megkeresésnek, és idejekorán összeállíttatta a jelentést. Feltételezhetően már informálták, ezért felkészülten reagálhatott a KB megkeresésére. MNL FML XXXV. 21. 2 fcs. 25. ő. e. 1960.

Kollektivizálás_könyv.indb 126 2015.02.06. 10:37:42

kocsival bevitték a tanácsházára, és megverték, sőt egyes esetekben más településekre szállították, és eközben is ütötték őket.

A jelentés több esetet ismertet, jellemzően február elején történteket. 1960. február 9-én, este 9 órakor, a Székesfehérvárhoz közeli Seregélyesen D. M. 8 kh-as, 54 éves gazdálkodót az agitátorok gépkocsival a tanácsházára vitték, már a gépjárműben ütlegelni kezdték, majd a tanácsházán addig bántalmazták, amíg alá nem írta a belépési nyilatkozatot. Ezt követően hazaengedték. A verés híre hamar elterjedt a faluban, emiatt D. belépési nyilatkozatát a tanácsnál eltüntették.[50] D. M. állítása szerint (ezt azonban a bizottság már nem vizsgálta) a faluban rajta kívül még két-három embert vertek meg, köztük Cs. J. 81 éves, 3 kh-on gazdálkodót is.[51] Hasonló események játszódtak le Pázmándon is, itt H. I.-t február 1-jén verték meg, és kényszerítették, hogy írja alá a belépési nyilatkozatot. Ugyancsak veréssel léptették be a téeszbe G. I., M. J., T. S. egyéni gazdálkodókat is.

K. F. 50 éves kőszárhegyi lakost február 3-án, a tanácsházán verték meg. A jelentés szerint „később a feleségét is bevitték és azt is megverték". A településen még három személyt, K. J.-t, Sz. L.-t és S. J.-t bántalmazták. Ezekben az esetekben a legdurvábban Vörös László, a Bodakajtori ÁG párttitkára lépett fel.

Fülén K. L. 8 kh-on gazdálkodó egyéni gazdát, aki a jelentés szerint beteg ember volt, a tanácsházán pofozták, és papírgalacsinnal, „tinta galuskával" etették. Ő mégsem írta alá a belépési nyilatkozatot, ezért erőszakkal Abára vitték. Fülén rajta kívül bántalmazták M. J.-t is. Polgárdiban K. J.-t behurcolták a tanácsházára, és ott „durván beszéltek vele, többször pofon verték". Minekutána a tortúra hatására sem írt alá, autóbuszra ültették, hogy elviszik Abára, ő azonban Szabadbattyánban meggondolta magát, aláírta a belépési nyilatkozatot, ezért elengedték. Polgárdiban bántalmazták még T. J.-t is.

A különböző településeken elkövetett erőszakos cselekedetek egyértelműen a teljes lakosság, a téeszbe még be nem lépett egyéni gazdálkodók megfélemlítésére irányultak: mintegy figyelmeztetésül szolgáltak a „makacskodóknak", lássák, milyen sors vár rájuk, ha továbbra is ellenállnak. Megállapítható, hogy nem minden esetben a legvagyonosabb gazdákat bántalmazták és igyekeztek megtörni, valószínűbb, hogy a hangadókat, a téesz ellen a telepü-

50 K. L. (1926) adatközlő szerint a faluban valóban sokan tudtak a verésekről, sőt többeket Székesfehérvárra, a „Szabó palotába", azaz a megyei rendőrkapitányságra is bevittek, és ott őket megverték (korábban az ÁVH is ebben az épületben működött, így megeshet, hogy az adatközlő a korábbi téeszszervezések során előforduló eseményeket keveri). Az adatközlő szerint a zaklatások következtében több öngyilkosság is történt, ezt a tényt azonban a halotti anyakönyvek nem támasztják alá. D. M. ismert volt a faluban, gazdálkodásból élt, de nem jómódban. Seregélyesen úgy tartják, hogy a verésekben szerzett betegségben hunyt el (ennek némileg ellentmondani látszik, hogy halála az események után több évvel később következett be). A Seregélyesen történtek rekonstruálásában köszönetemet fejezem ki Bödő István levéltárosnak.

51 Cs. J. nem tartozott a falu tehetősebb lakosai közé, így vagyoni helyzete, életkora alapján nem állapítható meg, mi „indokolta" a megverését.

Kollektivizálás_könyv.indb 127 2015.02.06. 10:37:42

lésen intenzíven tiltakozókat, a „makacsokat" presszionálták a legerősebben, és velük szemben alkalmazták az erőszakot is.

Az ügyészségi jelentés szerint az esetek „a lakosság körében torzítva, eltúlozva ismeretesek, s igen rossz hangulatot váltottak ki". A panaszosok érthető okokból féltek, „nehezen nyilatkoztak". Mégis, a megvertek közül néhányan felsőbb szervekhez fordultak, D. M. családja személyesen nyomozott a tettesek után, és ügyészségi feljelentést is tettek. Seregélyesen és Pázmándon az események széles körben ismertek voltak, a teljes falu tudott róluk, a többi három településen az agitátorok viselkedése csak szűkebb körben vált ismertté. A verések tehát épp ellenkező hatást váltottak ki, mint amire az agitátorok törekedtek. Noha a megvert személy szinte minden esetben aláírta a belépési nyilatkozatot, ám szűkebb környezete, illetve olykor a település majd minden lakója pontosan tisztában volt azzal, milyen körülmények között lépett be, így mind az agitátorokkal, mind a létrejött téesszel szemben bizalmatlanok voltak.

A vizsgálat nehézkesen haladt, az elkövetők közül csupán ketten működtek együtt, a többiek igyekeztek nehezíteni az ügyészek munkáját, illetve csak azt voltak hajlandók elismerni, amit rájuk bizonyítottak. A konkrét elkövetőkön kívül „természetesen" politikai felelősöket is találtak a járási bizottság vezetői között. Az ő bűnük az volt, hogy bár „látták, hogy a brigádok tagjai fáradtak, türelmetlenek a közel négy hónapi megfeszített munka hatására, mégsem óvták őket". Az elszigetelten beérkezett jelzéseket nem vizsgálták ki, és nem intézkedtek. A cselekményekhez az is hozzájárult, hogy „elnézőek voltak a korábban is előforduló – bár enyhébb –, de a párt politikájával ellentétes jelenségekkel szemben".[52]

Az eseményeket és a jelentést a megyei párt végrehajtó bizottsága 1960. február 26-i ülésén értékelte. Már a pártbizottsági ülésen is nyilvánvalóvá vált, hogy az elkövetőket, illetve a járási bizottság tagjait különböző kifogásokkal, de menteni próbálják. Igyekeztek úgy beállítani a helyzetet, hogy az áldozatok megátalkodottságát, téeszellenességét felnagyították, „a legnehezebb tagok maradtak ki, ezek voltak a legagresszívebbek". Az elkövetők emberi gyarlóságát, esendőségét pedig hangsúlyozták, „idegileg ezek az emberek ki voltak merülve". Hankó János szerint a helyi vezetők megtévesztették az agitátorokat, az előminősítések során a téeszbe belépni nem hajlandókat „fasisztának, izgága, lumpen embereknek" állították be, ezért léptek fel velük szemben keményen.

Mátai Pál kijelentette, hogy igyekeztek ugyan tárgyilagosan kivizsgálni az eseteket, de nem volt könnyű dolguk: „ha Soós, Kelemen elvtársakkal beszéltünk [azaz az elkövetőkkel], akkor sajnáltuk őket, hogy mennyire felháborító módon beszéltek velük, amikor agitáltak, amikor a bántalmazottakkal beszéltünk, akkor felháborodtunk, hogy ilyesmi előfordulhat". Sokatmondó a megyei főügyész hozzászólásában, amikor idézi a fülei tanácselnököt, aki sze-

52 MNL FML XXXV. 21. 2 fcs. 25. ő. e. 1960.

Kollektivizálás_könyv.indb 128 2015.02.06. 10:37:42

rint „ilyen taktika nélkül nem lehet tsz-t szervezni". Hasonló tartalmú kijelentés Pázmándon is elhangzott. Ott megállapították: „vannak olyan emberek, akikkel másképp bánni nem lehet." A pártbizottsági ülésen szóba került az úrhidai téeszszervezés is. Erről a vizsgálati jegyzőkönyv nem szólt ugyan, de Lévai András, a székesfehérvári járási bizottság tagja mint kirívóan „nehéz községet" említi: „Az úrhidai 6 hét fizikailag is az embereket kikészítette, nem beszélve a durva ellenállásról." Nem csoda, hogy Pázmándon, a tanácsházán „az agitátorok azzal szórakoztak, hogy az úrhidai tsz szervezésről anekdótáltak [sic!]". A fenti kijelentésekből egyértelműen kiviláglik, hogy a párt- és tanácsi apparátus, illetve a téeszagitátorok véleménye szerint az erőszak a téeszszervezés természetes velejárója, a makacs ellenállás megtörésének teljesen legitim módjaként tekintettek rá.

Paizer György, a székesfehérvári járási pártbizottság titkára felháborodva utasította vissza a jelentésben foglalt politikai megállapításokat,[53] bár a tényeket nem vitatta. Kijelentette, nem tudja elfogadni, hogy a téeszszervezés fő módszere mind a 33 járási településen a megfélemlítés volt, ugyanakkor azzal egyetértett, hogy ilyenek előfordultak. Mind ő, mind a pártbizottság más tagjai hangsúlyozták, hogy az események távollétükben történtek, csak utólag szereztek tudomást róluk. Paizer az agitátorokat mentve egyúttal kijelentette, „nem tételezem fel, hogy 10-15 éves pártmunkások csak úgy nekimennek az embereknek". Paizer és mások hozzászólásában is jellemző, hogy az eseményeket az agitátorokat ért támadásokra adott válaszként állítják be: „ahol nem voltak ilyen vad, szélsőséges támadások a népnevelők felé […], ott semmiféle probléma nem jelentkezett." „D. ügye túlzottan fel van nagyítva 10%-a igaz […] azt is látni kell, hogy D. testvére rendőr volt, az okosította fel, mit csináljon."[54]

A pártbizottság tagjainak arra is volt kellően álságos magyarázatuk, hogy a beszervezendőket gépkocsival a tanácsházára szállították: korábban Lovasberényben a „szervezéskor a parasztok kérték, hogy gépkocsival vigyék be a tanácsházára, mert ott akarják aláírni a belépési nyilatkozatot, az elvtársak azért használták itt is ezt a módszert". Arról már nem beszéltek, hogy a gépjárműben és később a tanácsházán is durván bántalmazták a makacsul ellenállókat.

Azokra, akik a téeszbe nem akartak belépni, s ezért megverték őket, hamar rásütötték, hogy „az ellenforradalom ideje alatt a leghangosabbak voltak", így a velük szemben elkövetett atrocitások mindjárt bocsánatosabb bűnnek számítottak. Ha még ez sem lett volna elég, Halmi Ferenc felvetette, hogy más megyékben az „agitátorok közé becsúszott fasiszták" követtek el visszaéléseket, s bár ő nem akarta az elkövetőket ezzel megvádolni, de „van olyan

53 Feltehetően sérelmezte, hogy személyében is felelőssé tették az ellenőrzés elmulasztása miatt, illetve hogy a korábbi kisebb súlyú kilengéseket elnézték.

54 D. tett feljelentést az ügyészségen.

Kollektivizálás_könyv.indb 129 2015.02.06. 10:37:42

tapasztalatunk, hogy provokátorok, akik becsúsztak az agitátorok közé, azok követtek el ilyen szadista dolgokat".

Cseterki Lajos azonban összefoglalójában a bizottsági ülés végén nem fogadta el a nyilvánvalóan minden valóságalapot nélkülöző feltételezéseket, ahogy fogalmazott: „szél emberek, ellenforradalmárok, ez elvtársak elmélet, amely elmélet arra való, hogy valahogy a bőrét valakinek mentsük". Kifejtette, hogy a durva, erőszakos fellépés rendkívüli károkat okozott, „megrontotta az egész faluval a kapcsolatunkat". Hibáztatta az ügyben a járási vezetőket, akiknek a múltban – állítólag – többször felhívták a figyelmét arra, „ha van valahol nyakas ember, inkább maradjon kívül a tsz-en, de ne rontsuk el a tsz községben kialakult jó politikai hangulatot".[55]

A KB Mezőgazdasági Osztály számára készült jelentés 1960. március 7-én készült el. A feljegyzés szerint a Székesfehérvári járás öt községében követtek el durvaságokat. Ezek a települések 1959 tavaszán „termelőszövetkezeti községek" lettek. 1960 elején a még be nem lépett egyéni gazdálkodók meggyőzésére küldtek ki agitátorokat. Az agitátorok nem üzemi munkások, hanem párt- és tanácsi dolgozók, állami gazdaságok munkatársai voltak, „olyan elvtársak, kik már évek óta becsületesen és igen eredményesen vettek részt a mezőgazdaság szocialista átszervezésében". Ezekben a falvakban, mint írták, „a legmakacsabb és a legagresszívebb dolgozó parasztok maradtak kívül […] igen kemény politikai harc alakult ki. Az elvtársak fejébe szállt a dicsőség, elbizakodottá és türelmetlenné váltak az elért sikerek hatására." Cseterki jelentésében azt írta, hogy amíg a tömeges szervezési munka folyt, addig ilyen esetek nem fordultak elő, a hibát az okozta, hogy az MB és a járás napi ellenőrző munkája elmaradt.

A sértettekkel a kivizsgálás után a megyei bizottság két-három tagja beszélt, és igyekeztek őket meggyőzni arról, hogy a „durva cselekmények idegenek a párt politikájától". Két főnek visszaadták a belépési nyilatkozatot, a többieknek is felajánlották, de ők nem fogadták el.

A kármentés részeként utasították a járási bizottságot, hogy az érintett településekre küldje ki a vb egy-egy vezetőjét, és ők ítéljék el a falu lakossága előtt az elkövetett durvaságokat. Az új belépőkkel kis csoportokban beszélgessenek el a téesz belső életéről, a téeszbe lépés „politikai és gazdasági jelentőségéről". A járási bizottság is tárgyalja meg az esetet, és bizottsági ülésen ítélje el az eseményeket. A megyei vb kötelezte a járási vb-t, hogy fegyelmi úton vonja felelősségre az elkövetőket, ez alapján három személy szigorú megrovásban, kettő megrovásban részesült, egy főt pedig kizártak a pártból. Egy esetben a megyei bizottság „hozzájárult a vétkesek bírói úton való felelősségre vonásához". Ezeken kívül más intézkedést a megyei pártbizottság nem tartott szükségesnek, úgy érezték, „lezártnak tekinthető ez a sajnálatos ügy, amely a párt politikájának eredményes végrehajtásában, a mezőgazdaság szocialista átszer-

55 MNL FML XXXV. 21. 1 fcs. 29. ő. e. 1960. febr. 26.

Kollektivizálás_könyv.indb 130 2015.02.06. 10:37:42

vezésében részt vett sok ezer párttag és pártonkívüli munkás, dolgozó paraszt, értelmiségi odaadó és áldozatos munkájára árnyékot vetett".[56]

A téeszszervezés korábbi szakaszában (1959-ben) nincs nyoma annak, hogy akár közigazgatási, akár pártvonalon vizsgálat indult volna erőszakos fellépés miatt. Ugyanakkor ha megvizsgáljuk a korszakban indult ügyészségi és bírósági eljárásokat, amelyek izgatás vagy termelőszövetkezet elleni izgatás tárgyában születtek, egy erőszakos, megfélemlítésen alapuló szövetkezetszervezési – és nem utolsósorban – -megerősítési mozgalom képe rajzolódik ki előttünk.[57]

A rendőrkapitányságok – amennyiben tudomást szereztek róla – minden, a téesz ellen nyilvánosan elhangzott kijelentés esetében elrendelték a nyomozást. A termelőszövetkezet elleni izgatás bűncselekmény alapos gyanúját már egy-egy ittasan tett kijelentés is könnyűszerrel megalapozta. Ugyanakkor az ügyészségi és bírósági iratokból kiderül, hogy a feljelentések hátterében számtalan esetben személyes konfliktusok is álltak, amelyeket a nagy mennyiségű szeszes ital elfogyasztása csak még tovább élezett. A kirobbanó veszekedéseket, verekedéseket kísérő szidalmak, fenyegetőzések eredménye aztán általában büntetőfeljelentés, majd hatósági eljárás lett. Az ezen eljárások alatt keletkezett tanúvallomások, jegyzőkönyvek értékes adalékokkal szolgálnak a Fejér megyei kollektivizálás folyamatáról, hiszen bújtatva, vagy éppen nyíltan kimondva számtalan esetben felbukkan az erőszakos szervezés témaköre.

Az erőszakos Fejér megyei téeszszervezés egyik eklatáns példája olvasható egy 1959-es bűnügy tanúvallomási jegyzőkönyveiben. A rokonok között kitörő perpatvar vissza-visszatérő témája a téeszszervezés és annak körülményei voltak. A munkásőrként és korábban téeszagitátorként tevékenykedő S. J. 1959. október 6-án veszett össze ittas állapotban P. J.-vel, a bátyja apósával a téeszszervezés során elkövetett erőszakos cselekmények miatt. S. J. sorozatosan azzal kérkedett a család előtt, hogy a téeszszervezés idején ő vidékre járt agitálni, mire P. J. azt felelte neki: „igen, hallottam róla és arról is, hogy a nászomat hogyan agitáltad meg, ráfogtad a revolvered és úgy kényszerítetted, hogy lépjen be a tsz-be." S. J. a vádat részben elismerve azt felelte, hogy ő a fegyverét csak az asztalra tette ki, azt azonban nem fogta rá senkire. A vita a továbbiakban eldurvult, majd verekedéssé fajult, melynek során S. J. saját korábbi cselekedeteit nem meghazudtolva, fegyverrel kényszerítette P. J.-t meghátrálásra. A kölcsönös feljelentések után a rendőrség megállapította, hogy a

56 MNL FML XXXV. 21. 2 fcs. 25. ő. e. 1960.

57 Fejér megyében 1958 és 1964 között fennmaradt ügyészségi iratok alapján 39 eljárás indult termelőszövetkezeti izgatás vagy izgatás címén. Ebben a megyei főügyészségen tárgyalt ügyek nincsenek benne, csak a járásbíróságok eljárásai. Az izgatás címen indult eljárásokkal kapcsolatban csak a tényleírás alapján lehet azonosítani, hogy a cselekmény összefüggésbe hozható-e a téeszszervezéssel vagy sem. Éppen ezért a vizsgálat során nem vettem figyelembe az ügyészségi és bírósági statisztikai adatokat, mert az izgatás jogcímen indult eljárásokról nem derül ki belőlük, pontosan mire vonatkoznak. A konkrét fennmaradt eljárások iratait tanulmányoztam. MNL FML XXV. 72–77.

Kollektivizálás_könyv.indb 131 2015.02.06. 10:37:42

munkásőr S. J. már korábban is fenyegetőzött fegyverrel, sőt egy alkalommal a kocsmában a levegőbe is lövöldözött, így az ő feljelentését, amelyben P. J.-t vádolta izgatással, elutasították.[58]

A téeszszervezés idején tett ellenségesnek minősített kijelentések akár letöltendő szabadságvesztést is könnyen eredményezhettek. A gánti N. Gy. 1959. március elején az italboltban rexezett és ivott, eközben értesült arról, hogy a településen téeszszervezés folyik. A hír hatására kijelentette: „neki is van földje, de nem lép be a tsz-be, mert abból nem lehet megélni. Aki neki erről beszél, azt meg fogja verni." Később azt is kijelentette, hogy agyonüti azokat a gántiakat, akik belépnek a téeszbe. A március 4-én előzetes letartóztatásba helyezett N. Gy.-t kijelentéseiért végül a megyei bíróság két év letöltendő börtönbüntetésre ítélte.[59]

Ennél is tovább ment F. L., aki Csákváron 1959 novemberében, a téeszszervező gyűlésen ittasan jelent meg, és Palkó László téeszpárttitkárt ostorral bántalmazni akarta, ezeknek a szavaknak a kíséretében: „te vagy az, Palkó az anyád istenit, te tartod itt a programot." F. L. a későbbiekben is kigúnyolta a téesztagokat, és fenyegette is őket. 1960 februárjában a földműves-szövetkezet 1. számú italboltjában a téesztagoknak a következőket mondta: „gyáva szarok vagytok, bedőltetek a kommunisták dumájának, megijedtetek és aláírtátok a belépési nyilatkozatot."[60]

Cs. Gy. agárdi lakos 1961 szeptemberében, a vonaton – vesztére – nyíltan megfogalmazta véleményét a téesztagokról. Szerinte a „termelőszövetkezeti parasztság nem dolgozik, munkaidő alatt az italboltban üldögélnek, nincsenek érdekelve a közös termelésben, mert erőszakkal kényszerítették őket a tsz-be". A tanácsi dolgozókról sem volt jobb véleménnyel, meglátása szerint „lopnak, csalnak, és nem képviselik a dolgozók érdekeit". Az eljárás során Cs. Gy. terhére több bűncselekményt is felróttak – többek között egy professzionális módon kivitelezett csalást –, ám végül megállapították, hogy elmezavarban szenved, ezért nem büntethető.[61]

Közvetetten ugyan, de erőszakra utal K. K. ügye is. A Seregélyesen élő, igen vallásos vádlott, aki korábban apáca is volt,[62] a téesz elnökével került konfliktusba, akitől nem kapott engedélyt kukoricaszár-eltüzelésre. A veszekedés közben elhangzott kijelentésekre alapozva eljárás indult ellene izgatás bűncselekménye miatt. K. K. korábban is konfrontálódott a helyi vezetőkkel. 1961-ben, a téeszszervezés idején levelet írt a Földművelésügyi Minisztériumba, és jelezte, hogy édesapját erőszakkal kényszerítették a téeszbe. Az akkor

58 MNL FML XXV. 77. B 12115/1959.

59 MNL FML XXV. 75. Móri Járási Ügyészség iratai. B 10137/1959.

60 MNL FML XXV. 72. Bicskei Járási Ügyészség iratai. B 10262/1960.

61 MNL FML XXV. 77. B 10163/1962.

62 K. K. vallásos emberként előbb nevelőnőként dolgozott, majd apáca lett. A rendek feloszlatása után hazatért, és idős szüleivel gazdálkodott. Már-már rögeszmés igazságszeretete, vallásossága miatt a regnáló hatalommal több esetben konfrontálódott, de kapcsolata a szomszédokkal és a falubeliekkel is konfliktusos volt.

Kollektivizálás_könyv.indb 132 2015.02.06. 10:37:42

lefolytatott állítólagos vizsgálat nem erősítette meg a vádakat. K. K.-t végül beszámíthatatlanság miatt kényszergyógykezelték, börtönbüntetést nem kapott.[63]

A kollektivizálás során a téeszbe bevitt, bekényszerített ingó és ingatlan vagyon is sok konfliktus forrása lett. Az egyénileg gazdálkodó parasztok számára a belépés a téeszbe, az állatállomány, illetve a korábban használt föld közös tulajdonba kerülése sok esetben feldolgozhatatlan traumát okozott. A konfliktusokról tanúskodnak a rendőrségi és az ügyészségi iratok is. Nagyvelegen N. J. 1960-ban a téesz párttitkárától kérte, hogy szülei lovát, amelyet aznap kellett volna a téesz közös istállójába bevinni, az őszi betakarítási munkák idejére még pár napra hagyják egyéni kezelésben. A párttitkár a kérést elutasította, ekkor a két érintett között régebbi személyi ellentétük miatt veszekedés robbant ki, amelyre a résztvevők később már gyökeresen másképpen emlékeztek. A párttitkár szerint N. J. kijelentette, hogy a parasztságtól elrabolják az állatokat, és ha megfordul a rendszer, az olyan személyeket, mint ő, fel fogják akasztani. Ezzel szemben N. J. azt állította, hogy ő csupán a téeszvezetés gyengeségét hánytorgatta fel, és azt sérelmezte, hogy a párttitkár a saját feleségét tette meg az italbolt vezetőjének. Tekintve hogy a tanúk is N. J. verzióját erősítették meg, a nyomozást megszüntették.[64]

Hasonló eset játszódott le Fehérvárcsurgón is 1960. szeptember 11-én: V. I. a Jóreménység Tsz istállójából elkötötte édesapja öt nappal korábban a téeszbe bevitt lovát, és kezdte hazavezetni. Többen figyelmeztették, hogy amit tesz, lopásnak minősül, de az ittas V. I. a jelenlévőket „elmondta mindenféle rablónak, azt állította, hogy apja lovát elrabolták, és itt nem szocializmus, hanem rablóizmus van".[65]

A földkérdés, a tagosítás is hasonló, ha nem nagyobb problémát okozott, főleg a téeszszervezést követő első időszakban. Az egyénileg gazdálkodók nehezen fogadták el, hogy a vetés és egyéb szántóföldi munkák után sok esetben már a téesz takarította be a termést.

1959 májusában Pusztavámon, a Sallai Imre Tsz-ben V. A. felszólította a téesztagokat, hogy azonnal hagyják abba a kaszálást azon a földterületen, ahol éppen dolgoznak, mert az a lánya tulajdona, és azért korábban ők fizették be az adót. Jóllehet a téesztagok közölték vele, hogy ők jogszerűen kaszálnak, V. A. rájuk támadt, és becsmérelte őket. Az eljárás végén a Móri Járásbíróság végül egy év börtönbüntetésre ítélte az elkövetőt, ám annak végrehajtását három évre felfüggesztette. A „pusztavámi Sallai Imre tsz tagjai túlnyomó részben még csak igen rövid idő eltelte óta léptek a közös gazdálkodás útjára, mivel egyes tsz-tagok öntudata még nincs olyan fokon így vádlottnak a kijelentései alkalmasak arra, hogy a kevésbé öntudatos tsz-tagok között zavart

63 MNL FML XXV. 77 B 11680/1964. A településen K. K. gyógykezeléséről nem tudtak.
64 MNL FML XXV. 75. B 10311/1960.
65 MNL FML XXV. 75. B 10254/1960.

Kollektivizálás_könyv.indb 133 2015.02.06. 10:37:42

keltsen",[66] közli az ítélet indoklása, majd így folytatja: „ugyan megállapítható, hogy a vádbeli tsz-ben a vádlott kijelentései nem eredményeztek zavart, azonban ez a körülmény a vádlottat nem mentesíti a felelősségre vonás alól."[67]

Egyesek Söréd községben sem tudták elfogadni a téeszszervezéssel járó tagosításokat. M. A. a vád szerint családjával egyetemben „figyelmen kívül hagyta a termelőszövetkezetek felfejlesztésével kapcsolatos földrendezését, és az általa korábban tulajdonában volt földeket tovább művelte, holott […] csereingatlant kapott. Volt földje egy részéről a termést szedte[68] […] a termelőszövetkezet által bevetett terményeket kikapálta." M. A.-ék a csereingatlanokról kijelentették, hogy nekik „senki földje nem kell", és a sajátjukat művelték tovább. A vádlottakról az elmeorvosi vizsgálat után megállapították, hogy időskori elmebetegségben szenvednek, így tettükért nem vonhatók felelősségre.[69]

Összegzés

A közel 40 eljárásból, melyeket Fejér megyében folytattak téesz elleni izgatás jogcímén, szubjektív alapon válogattam. Összességében megállapítható, hogy az ügyeknek alapvetően három nagy csoportja különíthető el.

Az első jellemző ügyfajta, amikor a szervezés idején a vádlottak az agitátorokkal szemben léptek fel, fenyegették őket vagy a téeszbe belépni szándékozókat.

A következő csoportot az ingó vagy ingatlan vagyonát visszaszerezni akaró, arról nem, vagy csak részben lemondani hajlandó személyek ügye alkotja. Jellemzően a saját termésüket learató vagy a jószágukat visszavenni szándékozó gazdálkodók ügyei ezek, akiket e cselekedeteikért lopással és termelőszövetkezet elleni izgatással is megvádoltak.

A harmadik jellegzetes kategória a téesz megerősítése során keletkezett konfliktusok halmaza, elszámolási viták (munkaegység, az azért járó pénz stb.), korrupció, a tagság között meghúzódó személyi ellentétek kirobbanása stb. Ezekre az ügyekre jellemző, hogy a megtámadott fél általában a téesz elnöke vagy párttitkára, akinek a vádlottak – többnyire ittasan – felhánytorgatták vélt vagy valós sérelmeiket.

Fejér megyében az 1956-os forradalom idején a téeszek jelentős része felbomlott, az erőszakkal összekovácsolt, gyenge szakmai és gazdasági alapokon álló szövetkezetek nem állták ki az idő próbáját. A tanács és a párt helyi potentátjai pontosan tisztában voltak vele, hogy a parasztság csak kényszerből lépett

66 Az indoklás rendkívül zavaros és gyatrán megfogalmazott írásmű, amelyben több ellentmondás és logikailag nehezen értelmezhető rész található.

67 MNL FML XXV. 75. B 10224/1959.

68 Gyümölcsösről van szó, ahol a vádlott továbbra is leszedte, majd értékesítette a cseresznyét.

69 MNL FML XXV. 75. B 10284/1959.

Kollektivizálás_könyv.indb 134 2015.02.06. 10:37:43

a „szövetkezeti" útra, így nem csoda, hogy amint megszűnni látszott a külső összetartó erő, azonnal ismét az önálló gazdálkodást választották. 1957–1958 folyamán számtalan esetben, fórumon – persze nem a nagy nyilvánosság előtt – megfogalmazták, hogy a korábbi kollektivizálások idején erőszakkal kényszerítették a gazdálkodókat a téeszbe, akik így nem túl lelkesen dolgoztak a „közösért". Munkatervében a termelőszövetkezeti tanács éppen ezekre a tapasztalatokra alapozva, a fokozatosság elvét betartva, hosszabban, elnyúlón tervezte volna a megye szövetkezeti szervezését megvalósítani. Ezeket a helyi tapasztalatokat, javaslatokat hagyta figyelmen kívül a központi hatalom, és döntött a gyors, radikális kollektivizálási kampány mellett.

Fejérben az 1959 telén meginduló szervezés rövid idő alatt közel 80 termelőszövetkezeti községet eredményezett. A kampány hatására 1960 tavaszára szinte a teljes megye a „szocialista szektorhoz" tartozott. Azt, amit a téeszszervezési időszakokban évek alatt nem sikerült elérni, ekkor nem egészen egy év alatt vitték véghez. A korábban tervbe vett fokozatosság elve, az önkéntesség elvével egyetemben hamar feledésbe merült, és a paraszti társadalom tagjait kíméletlen erőszakkal kényszerítették a téeszbe. A nehezebben tetten érhető verbális, pszichikai presszionálás mellett a nyers fizikai erőszak, megfélemlítés is rendszeresen előfordult, miként erről a dokumentumok is tanúskodnak. Az államhatalom által láttatott képpel szemben a falu népe gyakran csak komoly ellenállás után, erőszak hatására lépett be a téeszbe, és adta fel korábbi életformáját. Az erőszakalkalmazó ellen még a konkrét bejelentés, feljelentés ellenére sem indultak eljárások, ilyenre csak egy esetben került sor, akkor is visszás eredménnyel. Az egyértelműen bizonyított, sorozatosan elkövetett fizikai erőszak tetteseit csupán pártbüntetéssel sújtották, az áldozatok jóvátétele pedig a belépési nyilatkozat visszaadásában merült ki. Azok ellen azonban a hatalom a lehető legszigorúbban járt el, akik a téeszszervezés során bármilyen kritikai észrevételt megfogalmaztak, vagy esetlegesen tevőlegesen léptek fel az agitátorokkal, téesztagokkal szemben, és szinte kivétel nélkül börtönbüntetésre ítélte őket.

1960 tavaszára Fejérben lezárult a téeszszervezés időszaka, ám a „mezőgazdaság szocialista átszervezése" még közel sem ért véget. A létrejött téeszek jelentős része gazdaságilag, szervezetileg rendkívül gyenge lábakon állt. Hiányzott az akarat, a szakértelem a közös termelésre, így nem csoda, hogy a külső kényszerítő erővel létrehozott szövetkezetek közel sem produkálták azokat az eredményeket, amelyeket elvártak tőlük. A kollektivizálási hullám tehát lezárult, de hátravolt még egy hosszabban elhúzódó, legalább akkora fájdalommal járó szakasz, amely a téeszek megerősítését, a rentábilis gazdálkodás elérését célozta meg. Folytatódott tehát, ha más eszközökkel és eltérő intenzitással is, a korábbi paraszti életforma felszámolása, a vidéki társadalom átalakítása, melynek csak egyik – bár kétségkívül döntő – lépése volt a kollektivizálás.

Kollektivizálás_könyv.indb 135 2015.02.06. 10:37:43

LÁSZLÓ MÁRTON

Kollektivizálás és erőszak a Székelyföldön

Bevezetés

A kommunista korszakbeli erőszakos kollektivizálás székelyföldi megjelenéséről más-más nézőpontból és eltérő módszerekkel írtak. Gazda József interjúkötetében alapvetően a „szenvedéstörténeti" megközelítés dominál, és sok esetben nem lehet időponthoz vagy konkrét cselekményhez kötni a megélt eseményeket. Oláh Sándor a Homoród menti falvakban az ötvenes években lezajlott hatalmi beavatkozásokat és az ellenállási technikákat írja le *Csendes csatatér* című kötetében.[1] Ugyanő ismertette a Székelyföld egyik közigazgatási egységének (Udvarhely rajon) kollektivizálását is egy román nyelvű tanulmányában.[2] Gagyi József kutató egyetlen év, a sorsfordító 1949-es eseményein keresztül foglalkozik a székelyföldi kollektivizálás megindításával.[3] Egyedi keletkezéstörténetű a *Kuláksors* című visszaemlékezés-kötet. Az ezekben szereplő írásokat Hargita megyei volt kulákok vagy utódaik küldték be a megyei napilapban meghirdetett visszaemlékezés-író versenyre.[4]

Román nyelven több publikáció jelent meg a romániai kollektivizálás történetéről, közülük a legjobb összefoglalás a romániai kollektivizálást bemutató tanulmánykötet, amely Dorin Dobrincu és Constantin Iordachi szerkesztésében jelent meg.[5] A témánkkal összefüggésben meg kell még említeni Gál Mária interjúkötetét, amely a nagybirtokosokat érintő 1949. március 2–3-i kitelepítésről tartalmaz hasznos adatokat.[6]

A tömeges erőszak a vidéki társadalomban dokumentálhatóan már az első világháborút követően, az impériumváltással összefüggésben megjelent. A konfliktusok számos formája követhető nyomon a két világháború közötti

1 *Oláh Sándor:* Csendes csatatér. Csíkszereda, 2001.

2 *Oláh Sándor:* Colectivizarea în raionul Odorhei, Regiunea Autonomă Maghiară. In: Țărănimea şi puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România. [Kollektivizálás a Magyar Autonóm Tartomány Udvarhely rajonjában. In: A hatalom és a parasztság. A mezőgazdaság kollektivizálásának folyamata Romániában.] Red. Dorin Dobrincu–Constantin Iordachi. Iaşi, 2005. 281–299.

3 *Gagyi József:* A krízis éve a Székelyföldön: 1949. Csíkszereda, 2004.

4 Kuláksors. Székely kulákok történetei. Szerk. Kristó Tibor. Csíkszereda, 1999.

5 Țărănimea şi puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România. [A hatalom és a parasztság. A mezőgazdaság kollektivizálásának folyamata Romániában.] Red. Dorin Dobrincu–Constantin Iordachi. Iaşi, 2005.

6 *Gál Mária:* D. O. (Kényszerlakhely). Az erdélyi föld és földbirtokosság sorsa a második világháború után. Kolozsvár, 1996.

Kollektivizálás_könyv.indb 137 2015.02.06. 10:37:43

időszakban is. Így például az akkori román választási rendszer egyik sajátossága volt, hogy az uralkodó által kinevezett új kormány megszervezte a választásokat, amely a rendelkezésére álló államapparátust bevetette a választási győzelem érdekében. A mozgósítható államapparátust nemcsak a különféle közigazgatási hivatalnokok, hanem elsősorban a román csendőrség *(jandarmeria)* és rendőrség alkotta, amely erőszakkal szavaztatta a választókat a kormánypártra. A kisebbségek lakta vidékeken ez még azzal is párosult, hogy ott minimalizálni kellett a magyar jelöltekre leadott szavazatok arányát. Ennek érdekében a magyar választókat erőszakkal igyekeztek távol tartani a választásoktól. További, a felekezeti különbségekből fakadó konfliktusforrásként kell említeni azt az állami törekvést, amely az ortodoxiát egyes területeken kizárólagos vallássá kívánta tenni.

Az előbbiekben említettek illusztrálására az általam behatóan kutatott és ismert terület, Maros megye két világháború közötti történeti példáit idézem.

Az impériumváltás után Sóvidéken és az azzal határos Felső-Nyárád mentén 1919. március végén fegyveres ellenállás bontakozott ki a román államhatalommal szemben. A Kovács Andor tartalékos főhadnagy szervezte, több tucat főből álló csoport egy félreértelmezett esemény nyomán, abban a hiú reményben, hogy a magyar hadsereg támadást indított Erdély visszafoglalására, fegyveres felkelést robbantott ki, amely körülbelül egy tucat településre terjedt ki. Szórványos fegyverhasználatra is sor került a településeken állomásozó román csendőrök ellen. Néhány esetben a megmozdulás leverésére kirendelt román csendőrségi és katonai alakulatok is használtak fegyvert, és megtorlásképpen több falu teljes férfilakosságát végigbotozták. Ilyen tömeges erőszakra a korábbiakban nem volt példa a vidéken. A visszaemlékezések és a konfliktusról megjelent írások szerint a sérülések következtében többen meghaltak vagy megnyomorodtak.[7] Az állami erőszak, a csendőrség brutális fellépésének legkirívóbb, ezért dokumentált esete 1937. december 27-én, a parlamenti választások idején történt, amikor a román csendőrök megpróbálták feltartóztatni a választásra igyekvő tömeget. Fegyverhasználatuk következtében három ember meghalt.[8] Az erőszakos események további eszkalá-

7 *Józsa András:* A Sóvidéki lázadás 1919 tavaszán. In: A Maros megyei magyarság történetéből. Tanulmányok. Szerk. Pál-Antal Sándor, Marosvásárhely, 2001. II. 275–293.

8 Az esemény részleteit eltérően írják le a források, csupán a halottak számában van egyezés. Lásd: *Mikó Imre:* Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. Bern, 1987. 195.; Serviciul Județean Mureș al Arhivelor Naționale (= Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, a továbbiakban: = RNL-MMH), Inspectoratul Județean al Ministerului de Interne – Direcția Regională al Ministerului Afacerilor Interne Mureș Autonomă Maghiară (= Belügyminisztérium Maros Megyei Igazgatósága – Magyar Autonóm Tartományi Igazgatósága, a továbbiakban BMMMI-MATI) 69 ircs. f. 149–150.; Nyárádmagyarós és Székelybere település között a csendőrség és Pereni Iuliu (Perényi Gyuláról románosította a nevét), Mikháza községi jegyző elállta a Felső-Nyárád menti falvakból a nyárádmagyarósi szavazóhelyiségbe igyekvő választók útját, hogy ne engedje őket szavazni. Az 1949-ben készült jelentés szerint az emberek továbbnyomultak, ekkor a csendőrök a levegőbe lőttek, de a tömeg nem hátrált meg. Ennek láttán a jegyző tíz lépésről leadott két lövést: két ember

Kollektivizálás_könyv.indb 138 2015.02.06. 10:37:43

ciójáról Mikó Imre írta, hogy a szóban forgó napon mintegy 800 magyar választót Nyárádmagyarós határában a jegyző nyolc csendőrrel már a reggeli óráktól feltartóztatott. 11 óra tájban odaérkezett szekerén a deményházi plébános, akit a jegyző átengedett a csendőrök sorfalán. A tömeg ezt úgy értelmezte, hogy nekik is szabad az áthaladás, és a szekér után indult. Erre a jegyző tüzet vezényelt, és vadászfegyverével ő lőtt elsőnek.[9] Mikó szerint 11 személy esett a földre a találatok miatt, közülük ketten, a márkodi Márton József és a deményházi Balogh Antal a helyszínen meghaltak. Siklódi Sándor később belehalt sérüléseibe, többen pedig munkaképtelenné váltak.

A nyílt erőszakot az államhatalom nem csupán a nemzeti kisebbségek ellen használta. 1928. március 18-án Marosvásárhelyen a hatóságok nem engedélyeztek egy román görög katolikus körmenetet, amely egyben tiltakozás lett volna a készülő egyházi törvény ellen. (Ez utóbbi a görög katolikusokra nézve kedvezőtlen előírásokat tartalmazott volna.) A nem engedélyezett körmenetet a csendőrség megpróbálta megállítani, de a tömeg (a létszámot a különböző források 300-tól 3000-ig becsülték), egyházi zászlók és keresztek alatt felsorakozva, az alkotmányban garantált vallásszabadságra és gyülekezési szabadságra hivatkozva, a diszkriminatív bánásmód miatt dacosan, egyre elszántabban nyomult előre. Hogy a létszámfölényben lévő tömeg nyomását megállítsa, a csendőrök puskatussal ütlegelni kezdték a tömeg élén haladó lelkészeket. A tömeg megvadult, és lelkészei védelmében nekiment a csendőröknek. Dulakodásra, majd közelharcra került sor. A csendőrök puskatussal verték az embereket, az egyházi zászlókat széttörték és a földre taposták.[10] A csendőrök második sorfala végül leválasztotta a lelkészekről a híveiket, akik visszatértek templomukhoz. Végül a lelkészek többszöri kérésére a tömeg szétoszlott.[11]

A két világháború közötti időszakban tehát legkevesebb két alkalommal tapasztalattá vált, hogy az állam – erőszakszervein keresztül – képes és alkalmaz is erőszakot érdekei védelmében a civil lakosság ellen. Ekkori alkalmazása előrevetítette az állami erőszak széles körű használatának lehetőségét, és

---

a helyszínen meghalt, egy súlyosan megsebesült. A másik, ugyancsak 1949-ben keltezett irat szerint viszont Pereni elsőnek lőtt, s csak utána lőttek a csendőrök is a tömegbe. A lövés nyomán az emberek szétszóródtak, de a jegyző nem tért vissza mikházi munkahelyére, mert a környékbeli lakosok halállal fenyegették. Ugyanaznap este a nyárádremetei csendőrőrs parancsnoka, Chitulescu Constantin Mikházán őrizetbe vette Kovács Lázár, Szélyes Imre, Siklódi Péter és Gál Lajos helybeli lakosokat, majd a mikházi őrsparancsnokságon „embertelenül bánt velük" – verhette őket. A felbujtók (a forrás szerint) Pereni Iuliu és segédje, Sărmășan Aurel volt.

9 *Mikó I.:* i. m. 195.

10 *Virgil Pană:* Acțiune şi reacțiune la Târgu-Mureş faţă de Legea regimului general al cultelor din anul 1928. [Akció és reakció Marosvásárhelyen az 1928. évi vallásügyi törvénnyel szemben]. In: In memoriam Grigore Ploeșteanu. Studii și evocări. [Grigore Ploeșteanu emlékére. Tanulmányok és visszaemlékezések.] Red. Vasile Dobrescu. București, 2014. 357–358.

11 Uo. 359.

Kollektivizálás_könyv.indb 139 2015.02.06. 10:37:43

precedensként hathatott egy etnikai (magyar) és egy vallási (görög katolikus) kisebbség tagjaira.

A második világháború idején az erőszak mindennapi tapasztalattá vált. 1944 tavaszán és nyarán Maros-Torda vármegyéből több ezer zsidót deportáltak.[12]

Az 1944. szeptember 5-i erdélyi ellentámadásakor a magyar–német hadsereg elfoglalt több, az akkori Romániához tartozó települést, ekkor a magyar csendőrség a Marosvásárhelytől nem messze fekvő Nagysármás határában lelőtt több mint száz zsidót.[13]

1944 őszén a visszavonuló német és magyar csapatok szekereket-lovakat rekviráltak, amit a magyar nemzetiségű lakosság amolyan hadi hozzájárulásként, beletörődéssel fogadott, a román nemzetiségű lakosok azonban erős sérelemként éltek meg.[14] Nem is késlekedtek a megtorlással: a csapatuktól leszakadt vagy azokat elhagyó, lakhelyük felé igyekvő magyar nemzetiségű katonákat közlések szerint legalább két falu (Felsőköhér, Marosfelfalu) határában levadászták.

A szovjet csapatok megjelenése az erőszak mindennapossá válásával járt: az emberek személyes használati tárgyainak (karóra) elvételével, élelmiszer-rekvirálással, de sok esetben nők megerőszakolásával is.

A háború előtti „rend" a szovjet csapatok távozásával sem állt helyre, mert a visszaemlékezések szerint a magyar települések lakóit főként a román szabadcsapatok (ún. Maniu-gárdák) fosztogatásai tartották rémületben.[15]

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a kollektivizálás folyamata mennyire kapcsolódott össze az állami erőszakkal. Feltevésem, hogy végső soron az állami erőszak folyamatos tapasztalata kényszerítette ki a belépést a kollektív gazdaságokba. A mindenféle egyéb állami elvonási technikák előkészítették ennek terepét, és a végrehajtást szórványosan erőszak is kísérte, mint például a szérűcséplés bevezetésekor, de az erőszak megtapasztalása a kollektivizálás során volt a legtömegesebb.

---

12 Raport final. Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România [Végső jelentés. A Romániában lezajlott Holokausztot Tanulmányozó Nemzetközi Bizottság]. Főszerk. Elie Wiesel. Iași, 2005. 276–279.

13 *Nicholas M. Nagy-Talavera:* The Anatomy of a Massacre: Sarmas 1944. Museum of Tolerance. Annual 7. http://motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLcMVIuG&b=395185. Letöltés: 2014. augusztus 29.

14 A szintén Maros megyei Marosfelfalu határában egy társaitól elmaradt – s ezért túlélő – magyar nemzetiségű katona mesélte el, hogy amikor a román nemzetiségű környékbeliek ütlegelni kezdték a társait, azt kiabálták: Nesze a tehenemért, nesze a lovamért!

15 RNL-MMH, Sfatul Popular al Regiunii Mureș Autonomă Maghiară (= Maros-Magyar Autonóm Tartomány Néptanácsa), 48/1957 ircs., f. 23. és László Árpád közlése: 1944 őszén Nyárádköszvényesen egy román szabadcsapat felélte a falu juhait.

Kollektivizálás_könyv.indb 140 2015.02.06. 10:37:43

A kollektivizálás és állami erőszak korai tapasztalata

A kommunista uralom első éveiben tömeges fizikai erőszakról inkább csak közvetett adatokkal rendelkezünk. Az állami kényszerbeszolgáltatások nem teljesítése miatt végrehajtott vagyontárgy-lefoglalások többnyire szabályozott mederben zajlottak. Az új, esztelen gazdasági intézkedések életbe léptetését legelőször a *kötelező vetésterv* bevezetésekor lehetett megtapasztalni. Az államhatalom a háború utáni rossz termésű években avatkozott be a mezőgazdasági munkába, a lakosság élelmiszer-ellátásának biztosításáért. Az 1947–1948. évi beavatkozások azonban ezen már túlmutattak: megkezdték a tervgazdaság mezőgazdasági alkalmazását. 1947-ben a hatóságok a tavaszi és őszi vetés befejezésére határidőt szabtak ki, melyet adminisztratív és szervezési intézkedésekkel igyekeztek betartatni – a dokumentumok szerint nem túl nagy sikerrel.[16]

A központi határidőket 1948-ban is hasonlóan próbálták betartatni, de a gazdálkodókat nemigen lehetett a bevált gyakorlatból kizökkenteni. Az emberek az őszi vetés helyett a terménybetakarítással foglalkoztak (kukorica és cukorrépa), mondván, az őszi vetést október végén kell elvégezni, hiszen az év szeptemberében nem volt eső, emiatt túl kemény a föld a szántáshoz, kemény földbe pedig nem jó a magot vetni. Mindamellett sokszor a vetőmag is hiányzott. (Ezeket a véleményeket a megyei vetési bizottság „kulákmesterkedésnek" és kibúvási ürügynek tekintette.)[17]

1947-ben viszonylag erőszakmentesen próbálták a vetésterv teljesítését végrehajtatni a gazdákkal. 1948 őszén azonban maga a Maros megyei vetési bizottság is erősebb nyomás alá került: 1948. október 15-én az országos vetési bizottság Kolozsváron ülésezett, ahová berendelték a Maros megyei vetési bizottságot is. Alapos fejmosást kaptak erélytelenségükért, és felszólították őket, hogy november 1-jéig hajtsák végre a vetéstervet.[18]

Ennek nyomán a Maros megyei vezetőség radikális intézkedéseket hozott az elmaradás miatt. Betiltották a hétköznapokon tartott vásárokat (csak vasárnap lehetett őket megtartani). Az őrlésre szánt gabonát nem volt szabad szekerekkel szállítani a malmokhoz, és kötelezték a gazdálkodókat, hogy a fogatok csak az őszi szántást végezzék. Ezenkívül megtiltották a cukorrépa behordását a mezőről a vasúti megállókhoz, a kukorica- és burgonyabetakarítást/-hordást pedig csak azok végezhették, akik már befejezték a vetést.[19]

16 RNL-MMH, Prefectura Județului Mureș (= Maros Megye Prefektúrája), Comisia Județeană pentru Colectarea Cerealelor (= Maros Megyei Gabonabegyűjtési Bizottság), 92. ircs., f. 1–24.

17 RNL-MMH, Maros Megye Prefektúrája, Maros Megyei Gabonabegyűjtési Bizottság, 66. ircs., f. 59–64.

18 RNL-MMH, Maros Megye Prefektúrája, Maros Megyei Gabonabegyűjtési Bizottság, 66. ircs., f. 60.

19 RNL-MMH, Maros Megye Prefektúrája, Maros Megyei Gabonabegyűjtési Bizottság, 66. ircs., f. 60–61.

Kollektivizálás_könyv.indb 141 2015.02.06. 10:37:43

A napközben így összegyűjtött termést csak este lehetett hazavinni, amikor a fogatok végeztek az aznapi vetéssel.

Mivel az emberek nem voltak hajlandók az esztelen utasításokat végrehajtani, a hatalom erőszakhoz folyamodott: 1948. október 20–25. között a megye hét településén 28 gazdát tartóztattak le és zártak fogházba.[20] A megye prefektusa úgy rendelkezett, hogy a letartóztatottakat csak akkor bocsáthatják szabadon, ha a családtagjaik a községi hatóságok által kibocsátott irattal igazolják, hogy a földjeiket bevetették.[21] Ezek után a megfélemlített gazdák kötélnek álltak, és csak az őszi vetést végezték el. Akiknek nem volt elegendő vetőmagjuk, a piacról vették meg, csak hogy teljesíteni tudják a vetési tervet.

A letartóztatott gazdák kérvényükben a múltbeli gazdálkodási tapasztalatukra hivatkoztak, azt állítván, hogy november végéig lehet őszi vetést végezni, és a novemberi vetések mindig jobbak, mint az októberiek.[22] Emellett leírták, hogy augusztus végétől nem volt eső, a szárazság miatt nehéz az őszi vetést elvégezni, hiszen annak jelentős része valószínűleg kárba veszne.[23] A kérvények érvelése a paraszti racionalitásra és a megegyezési szándékra is rávilágít.

A kötelező vetésterv kierőszakolása után a *szérűcséplés* bevezetése még erőszakosabb módszerekkel történt. Addig a learatott, kévébe kötött és kalangyába rakott gabonát a gazdák udvarában csépelték ki. A kommunista államhatalom viszont jól tudta, hogy a kötelező beszolgáltatás keretében elvenni szándékozott gabonamennyiséget a gazdálkodók elrejtik, ha továbbra is a csűrben vagy az udvaron csépelnek. Minden gazda mellé nem tudtak rendőrt állítani. Csak akkor láttak lehetőséget a termés ellenőrzésére, ha a cséplés néhány, jól ellenőrizhető helyen történik. Ebből a megfontolásból fakadt a szérűcséplés bevezetése: a határban néhány kijelölt helyen, a szérűn csépeltették ki egy egész falu gazdáinak gabonáját, a cséplési ellenőr jelentésében. A gazdák az eljárás ellen ismét gazdasági érvekkel tiltakoztak.[24]

---

20 RNL-MMH, Maros Megye Prefektúrája, Maros Megyei Gabonabegyűjtési Bizottság, 66. ircs., f. 19–29.

21 RNL-MMH, Maros Megye Prefektúrája, Maros Megyei Gabonabegyűjtési Bizottság, 62. ircs., f. 34.

22 A faragói Koncz Gyula kérvénye. Szabadonbocsátási kérésének teljesítését visszautasították, amíg a rokonsága el nem végzi az őszi vetést. RNL-MMH, Maros Megye Prefektúrája, Maros Megyei Gabonabegyűjtési Bizottság, 66. ircs., f. 13.

23 A faragói Bodgan Florea kérvénye. Szabadonbocsátási kérésének teljesítését visszautasították. Mivel Bodgan a kérvényében jelezte, hogy nincs, aki helyette bevesse a földeket, a bizottság úgy döntött, hogy a vetési határidő lejárta után állítsák bíróság elé, földjét pedig osszák ki a helyi mezőgazdasági szakszervezet tagjai között. RNL-MMH, Maros Megye Prefektúrája, Maros Megyei Gabonabegyűjtési Bizottság, 66. ircs., f. 14.

24 Backamadaras, Harasztkerék, Szentgerice község lakosai szerint a szérűcséplés esetén: a szérűben elhelyezett gabona esős időben elázik, ráadásul nem lesz szalmájuk tetőkészítésre; a cséplés kor lehulló magvakat a baromfiak nem tudják felszedni; a szérűre kihordás, majd a termés hazahordása többletmunkával jár, amit a fogattal nem rendelkezőknek külön kell megfizetniük. Összesített jelentés 1949. augusztus 14. RNL-MMH, Comitetul Județean al Partidului Comunist Român (= Román Kommunista Párt Maros Megyei Bizottsága, a továb-

Kollektivizálás_könyv.indb 142 2015.02.06. 10:37:43

A szérűcséplés végrehajtatása érdekében a hatalom ismét erőszakhoz folyamodott: a Securitate tisztjei 1949. augusztus 7-én lelőtték a vadasdi Sántha József kántortanító nagybirtokost, 1949. augusztus 9-ről 10-re virradó éjszaka pedig a nyárádszeredai Kacsó István nagygazdát, hogy megfélemlítéssel rávegyék a környékbelieket, kezdjék el a szérűcséplést. Ugyanekkor a Nyárádszeredai járás több helységében letartóztattak és a Securitate marosvásárhelyi székhelyére vittek még négy nagygazdát.[25]

A vidéki társadalmat is érintő következő erőszak ebben az időszakban sokkal tömegesebb volt. 1949. március 2-ról 3-ra virradó éjszaka az országban elhurcolták a *nagybirtokosokat.*

Maros megye 62 településéről 89 családot, pontosabban 169 személyt (64 családfőt és 105 családtagot) vittek el.[26] A dokumentumok szerint rajtuk kívül még elhurcoltak három személyt (két gazdatisztet és egy családtagjukat). A kitelepítés végrehajtásában részt vett 252 városi munkáskáder és 1103 vidéki (helyi) párttag: összesen 1355 személy, nem számítva a milicistákat és a megyei felső pártvezetést.[27]

Az ugyanabban az évben megindított kollektivizálás azonban egészen új fordulatot jelentett: az erőszak ugyanis majdnem minden településen megjelent, és a helyi társadalom nagy részét, a módos- és középgazdákat egyaránt, valamint a szegény földművesek egy részét is átfogta. A kollektivizálás mint folyamat időben természetesen elhúzódott, több szakaszból állt, és változó intenzitással folyt. A vidéki társadalom túl nagy falat volt, semhogy egyszerre, egyetlen nagy rohammal meg lehetett volna törni. És ha helyenként sikerült is megtörni, megalapítva egy-egy kollektív gazdaságot, a folyamatos külső kontroll nélkül a helyiek szabotálták a tényleges megalakítást. Ekkor még sokak számára tűnhetett úgy, hogy néhány helyi párttag nem képes a falu többi lakosát teljesen maga alá rendelni.

Emberrel pedig a hatalom sem rendelkezett korlátlan számban: a bevetett aktivistákat az üzemek munkásai közül emelték ki, néha egy-egy ellenállóbb

---

biakban: RKP Maros Megyei Bizottsága), 127. ircs., f. 88–89. Az ellenállás légkörét érzékelteti a következő idézet: „Backamadaras, Harasztkerék, Szentgerice községek a szérűcséplés kapcsolatban teljesen kihívóan viselkedtek. Mindhárom községben erőteljesen kifejezést adtak azon elhatározásuknak, hogy a szérűcséplés rendeletnek nem tesznek eleget és a kalangyában lévő gabonájukat hazaviszik az udvaraikba. […] ellenségesen fogadták kiküldött testvéreinket, súlyosbítva a helyzetet azzal is, hogy nem egy gyűlés tárgyát képező személyi dolgokkal előhozakodtak, és tetőpontra hágott izgalmak közepette a marokba fogott késeket is megmutatták előbb említett testvéreinknek." Összesített jelentés 1949. augusztus 14. RNL-MMH, RKP Maros Megyei Bizottsága, 127. ircs., f. 88–89.

25 Szervezeti reszort jelentése. 1949. augusztus 22. ROL-MMH, RKP Maros Megyei Bizottsága, 132. ircs., f. 110.

26 ROL-MMH, GAS Județul Mureș (= Állami Gazdaságok Maros Megyei Trösztje), 572. ircs., f. 1.

27 Jelentés a nagybirtokosok kitelepítéséről. 1949. március 15. ROL-MMH, RKP Maros Megyei Bizottsága 110. ircs., f. 142.

Kollektivizálás_könyv.indb 143 2015.02.06. 10:37:43

településen terménybegyűjtéskor rövid időre nagyobb létszámot tudtak alkalmazni, de ez csak csepp volt a tengerben.

Az erőszak alkalmazása a második világháború alatt vált tömeges tapasztalattá, és a „béke" sem hozta el a visszatérést az „erőszakmentes" világhoz. A begyűjtés, a beszolgáltatás, illetve a terményelkobzás vagy a vagyontárgyak lefoglalása nem járt ugyan tömeges erőszakkal, de nyilvánvalóan brutális kényszerrel történt, és ellenállás esetén még több erőszakhoz vezetett. Az államhatalom mind a szérűcséplés bevezetésekor, mind a kollektivizálás kezdetén, 1949-ben és 1950-ben az erőszak legdurvább formájáig, a gyilkosságig is eljutott.

Társadalmi válasz az állami erőszakra: mikrotörténeti nézőpont

A vidéki társadalom tagjai olykor erőszakkal válaszoltak az őket ért erőszakra, az elkeseredettség és/vagy a bátorság jeleként, hiszen a hatalom a terror légkörében még a rendszer szóbeli bírálatát sem tűrte el. Az erőszakra adott válasz természetesen sok tényezőtől függött: az illető közösség tagjainak mentalitásától, elszigeteltségétől, a pillanatnyi politikai-gazdasági helyzettől, az elvonás aktuális mértékétől és a véletlenektől. Az azonban látszik, hogy a feszültség mindig nyár végén – a szérűcsépléskor és a vele egy időben zajló kényszerbegyűjtéskor – fokozódott, több esetben ekkor került sor kollektivizálásellenes megmozdulásokra.

Az ellenállás lehetséges határait és következményeit egy falu – az eddigi kutatásaim szerint a legellenállóbb Nyárád menti falu, Vadad – történetén keresztül mutatom be.[28] Sajátos pillanatképből indulunk ki: 1948-ban a faluban Fülöp Albert, egy helyi kommunista párttag, a forrásaink szerint egyben besúgó elveszítette a jegyzetfüzetét, amelyben név szerint rögzítette a falubeliek „rendszerellenes" kijelentéseit. A szintén helybeli Kiss Vencel, aki a jegyzeteket megtalálta, haragjában belökte a sáncba, miközben meg is üthette a besúgót. Fülöp Albert feljelentette őt, majd a faluba gépkocsival kiszállt néhány csendőr, hogy Kisst őrizetbe vegyék. A harangozásra a falu haranglábainál hirtelen összeszaladó helybeliek Kiss Vencel védelmére keltek, így a csendőrök dolguk végezetlen távoztak. Még aznap éjjel egy teherautónyi katona jelent meg a községben, és elfogtak kilenc falubelit, akiket több hét verés, vallatás után három hónapos börtönbüntetésre ítéltek.[29]

---

28 *László Márton:* Egy vidéki gazdálkodó meggyilkolása. Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől. Szerk. Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József. Budapest, 2012. 81–91.

29 Beszélgetés Kiss Gyulával 2008. okt. 25-én (születés és lakhely: Vadad); A vadad községi […] jelölésre és a választásra méltatlan állampolgárok névjegyzéke. RNL-MMH, Sfat Popular al raionului Târgu-Mureș (= Marosvásárhely rajon néptanácsa), 3/1951 ircs., f. 66.

Kollektivizálás_könyv.indb 144 2015.02.06. 10:37:43

1950-ben Vadadon is elkezdték a kollektív gazdaság szervezését, de a helybeliek ellenálltak. A módos gazdák egyike, Vincze János nagygazda az év májusában mindenét odahagyva elmenekült, javai a közös gazdaság tulajdonába kerülnek. Tettével valószínűleg az életét mentette meg, ugyanis az 1950. július 20-ról 21-re virradó éjszaka őrizetbe vették, majd lelőtték Kiss István vadadi ,,kulák" gazdálkodót. Az ezt követő nagygyűlésen Kiss Márton, a községi néptanács elnöke azt mondta a jelenlevőknek: „Ha nem állnak be a kollektívbe, következhet más is." A megfélemlítés hatott, és 1950. augusztus 6-án már fel is avatták a vadadi „Új Élet" kollektív gazdaságot.[30]

A hivatalos bejelentés ellenére azonban alig egy év múlva, már 1951. augusztus 14-én Marosvásárhelyen a rajoni pártbizottságnál megjelent a vadadi kollektív gazdaság kilenctagú küldöttsége 163 tag kérvényével. Az aláírók kérték a gazdaság feloszlatását, főként arra hivatkozva, hogy az egyéni gazdálkodók nagyobb jövedelemre tettek szert. Az aláírásgyűjtés megszervezésével Balló Péter volt falusbírót[31] és Béres Sándort gyanúsították, akiket egy kollektív nagygyűlés keretében „lelepleztek".[32]

A falusi társadalom által ilyen nyilvánvaló módon elutasított kollektív gazdaság ellen a helybeliek később, így 1953 szeptemberében is újabb írásos kérvénnyel tiltakoztak. Ekkor 48 tag írta alá a kilépési kérelmet. A kérvényt ezúttal kéttagú küldöttség (Lakatos György és Szász Jenő) vitte Bukarestbe, a Mezőgazdasági Minisztériumba. Az útiköltségüket a tagok adták össze. Hazaérkezésük után 41 kollektív gazdasági tag egyéni kilépési kérvényt adott be. A tartományi pártbizottság három pártaktivistát küldött ki a faluba, akik keresni kezdték az akció kitervelőjét. Eleinte Béres Sándor gazdát gyanúsították a szervezéssel, azzal az indoklással, hogy rádiókészüléke van, amelyen az Amerika Hangja tiltott rádióadást hallgatja.[33]

Végül a gyanú Kiss T. János gazdára terelődött, aki állítólag házról házra járva íratta volna alá a kérvényt. A kilépési igények leszerelésére az aktivisták személyesen győzködték az aláírókat, hogy vonják vissza kérésüket. „Kulák"-nak titulált tagokat zártak ki a kollektívből, akiket a faluban kitett karikatúrákon gúnyoltak ki. Kigúnyolták a szervezéssel gyanúsított Kiss T. János gazdát is. A „leleplezés" megkoronázásaként egyik este bált rendeztek a faluban, amelyen a marosvásárhelyi cukorgyár művészcsoportja a marosvásárhelyi Székely Népi Együttes négy tagjával együtt közös műsort adott. A népi együttes négy tagja ráadásul egy rögtönzött énekben az akció kitervelőit is kifigu-

30 RNL-MMH, Marosvásárhely rajon néptanácsa, 51/1950 ircs., f. 28.

31 Minden önálló község élén a lakosság által választott tisztségviselő, falusbíró állt. A megnevezésnek és tisztségnek több évszázados hagyománya volt a székely székekben. Noha a két világháború közötti időszakban a helyiek által választott községvezető neve hivatalosan polgármester („primar") volt, a magyarlakta vidékeken továbbra is falusbírónak nevezték; az elnevezés 1950-ig, a nagy közigazgatási átszervezésig használatban maradt.

32 RNL-MMH, Comitetul Regional Mureș al Partidul Comunist Român (= Román Kommunista Párt Maros Tartományi Bizottsága), 33 ircs., f. 220.

33 RNL-MMH, RKP-Maros Tartományi Bizottsága, 74. ircs., f. 81.

Kollektivizálás_könyv.indb 145 2015.02.06. 10:37:43

rázta, majd a műsor után éjszakába nyúló táncmulatságra került sor, amelyen részt vett a „leleplezett" Kiss T. János felesége is.[34]

Éjszaka Kiss T. János öngyilkosságot követett el.[35] A körülményekről már csak egyetlen kortárs tudott részletekkel szolgálni. Ezek szerint a gazda azért vetett véget az életének, mert félt, hogy elviszik a Securitatéra.[36] Az eset, az okok láncolatának értelmezéséhez azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni az erőszak korábbi hatásait. Így például azt, hogy 1948-tól kezdve a falu kriminalizált lakói bőséges személyes tapasztalatot szereztek verésből, rendőrségi elhurcolásból, fegyverhasználatból következő halálesetből. Az említett tényezők a félelem gerjesztői voltak.[37] Ebben az időszakban a hatóságtól való félelemből elkövetett öngyilkosság a térség más településén is előfordult.[38]

Az erőszak legitimálása

Az erőszak legitimálása 1949-ben, a kommunista párt hatalomra jutásával, az „osztályharc" gyakorlati megvalósításával vette kezdetét. A sajtó egyre agresszívabb nyelvezetben szólította fel a vidéki „nincstelen- és szegényparasztokat" a kíméletlen „osztályharcra" a „kulákok" ellen. Erőszakra velük szemben nem bujtottak ugyan (hiszen az erőszak alkalmazása az állami szervek monopóliuma volt), de „leleplezésük", kicsúfolásuk, kirekesztésük, házaikra és kerítéseikre kigúnyoló felirat felfestése a sajtó biztatására mindinkább a mindennapi valóság része lett, és néha erőszakos halált eredményezett. A kommunista pártvezetés a velük szembeni negatív magatartást próbálta kö-

34 RNL-MMH, RKP-Maros Tartományi Bizottsága, 74. ircs., f. 91. és interjú a vadadi Bányai Alberttel 2013 januárjában.

35 RNL-MMH, RKP-Maros Tartományi Bizottsága, 74. ircs., f. 91–92.

36 „A községházában bál volt. S akkor a felesége [Kiss T. Jánosnak] táncolt az aktivistával. S akkor János errefel megijedett, hogy táncolt az aktivistával, s az Biri olyan locsos szájú volt s aztán, hogy elmondta ott holmit, s aztán errefel János ezért akasztotta fel magát, hogy miért mondta, elárulta, most Biri elárulta [...]. Ő csak ejsze gondolta, hogy elárulta. Gondolta, de félt, hogy most már elviszik őt. Ez volt a helyzet." Interjú a vadadi Bányai Alberttel 2013 januárjában.

37 „...fel voltunk pakolva hétről hétre. Szombaton sütöttek, akkor a kenyeret kicseréltük a hátizsákba. A hátizsákban volt egy rend változó s egy rend ruha, s az ott volt, fel volt pakolva hónapról hónapra. S akkor mikor már… volt egy nagy farkaskutyánk, mikor az ugatott… mi nyáron a pajtában háltunk, leszöktünk s abban a helyben a kapu sarkánál voltunk. S néztük, ha jöttek a csendőrök, amíg el nem mentek, addig mi le nem feküdtünk. Mert hogyha izéltük, hogy jőnek bé, akkor ereszd meg, vesszük a hátizsákot s ki a kertbe." Interjú a vadadi Bányai Alberttel 2013 januárjában.

38 1952. január 23-án Akácsos Bálint magyarhermányi gazda vetett véget életének, mert a helységben megrendezett kirakatper nyilvános tárgyalásán vádlottként kellett volna részt vennie gazdasági szabotázs vádjával. Lásd *Máthé János:* Magyarhermány kronológiája (1944–1964). Csíkszereda, 2008. 95–96.

Kollektivizálás_könyv.indb 146 2015.02.06. 10:37:43

vetendő példává, általános viselkedési normává tenni, a különböző szintű közigazgatási egységek[39] pedig ennek megfelelő határozatokat hoztak.

Az erőszakos cselekményekről – ha akart – a legfelsőbb vezetés is tudomást szerzett. Az 1949. évi „kulákgyilkosságról" az RMP KB Titkársága is tudott, hiszen az 1950. október 10–11-én tartott, a kollektivizálás alkalmával elkövetett törvénytelenségeket vizsgáló gyűlésén egy felolvasott jelentésre reagálva Luka László/Vasile Luca pénzügyminiszter megkérdezte: „Tavaly a szérűcséplés miatt gyilkoltak meg embereket Maros megyében?"[40] A választ nem rögzíti a jegyzőkönyv, de azt mindenesetre jelzi, hogy legfelsőbb szinten is tudtak a dologról.

Az erőszak alkalmazásával kapcsolatban azt is hangsúlyozni kell, hogy a felső pártvezetés tudatosan, cinikusan, a hatalmi hierarchia működési sajátosságainak felhasználásával teremtett olyan helyzetet, amelynek a tömeges erőszak alkalmazása lett a következménye.

Hogy melyek voltak az erőszak legitim és illegitim formái, azokból a párthatározatokból lehet kiolvasni, amelyekben elítélik a „törvénytelen" eszközök használatát a parasztok „meggyőzésekor". Például az 1951. szeptember 18-i KB-határozatban elítélték a „kényszerítő módszereket": a fenyegetést a beszolgáltatási kvóták és az adó emelésével, a családtagok eltávolítását a munkahelyről. Ezek szerint illegitim volt a fizikai erőszak (verés), de az adminisztratív kényszerítő módszerek alkalmazása is.[41]

Az elítélő párthatározatok érvényessége azonban csak időszakos volt. Ha megváltozott a politikai irányvonal, például egy másik párthatározat a kollektivizálás felgyorsítását szorgalmazta, akkor már az utóbbi számított irányadónak. Ezért is alakult ki az a gyakorlat, hogy a központi párthatározattal együtt egy aktivista is érkezett, aki „elmagyarázta" (korabeli szakszóval „feldolgozta") a párttagoknak, hogyan kell értelmezni és hogyan végrehajtani az adott párthatározatot.

Valójában a hatalmi hierarchia döntött a kérdésben. Nyílt parancsok helyett ugyanis informálisan gyakoroltak nyomást az alattuk lévőkre, jól tudva, hogy csak illegálisnak minősített módszerekkel (például erőszakkal) lehet végrehajtatni az utasításokat. Azután, ha az erőszakos módszerek miatt a megmozdulások elértek egy bizonyos veszélyességi szintet, leállították a kollektivizálást, nyilvánosan elítélték az „illegális" módszereket, és persze utána közép-, majd alsó vezetési szinteken bűnbakokat kerestek.[42] Példaként az első erőszakos hullámot, az 1950 nyarán történteket idézzük fel.

---

39 Pl. rajoni néptanácsok.

40 *Dan Cătănuş–Octavian Roske:* Colectivizarea agriculturii în România-Dimensiunea politică, 1949–1953. [A mezőgazdaság kollektivizálása Romániában – A politikai dimenzió.] Bucureşti, 2000. I. 182.

41 Hotărîrea CC al PMR asupra muncii pe țărămul construirii gospodăriilor agricole și a întovărășirilor agricole. [A Román Munkáspárt Központi Bizottságának határozata a kollektív gazdaságok és mezőgazdasági társulások létesítése terén.] In: *Cătănuş, D.–Roske, O.:* i. m. I. 248.

42 Megyei és járási, majd tartományi és rajoni pártbizottsági titkárokat.

Kollektivizálás_könyv.indb 147 2015.02.06. 10:37:43

A kollektivizálás első szakasza Romániában 1949. március 3–5-én (a Román Munkáspárt kollektivizálást meghirdető plenáris ülésétől) kezdődött. Ezt a korszakot Ana Pauker neve fémjelezte. Ő mint a kollektivizálással megbízott Mezőgazdasági Bizottság vezetője óvatosan és körültekintéssel látott munkához, megtiltotta az erőszakos módszerek alkalmazását, és csak kevés kollektív gazdaság alakítását engedélyezte. Emiatt egyre több kritika érte, különösen 1950 elejétől. Ebben az évben dolgozták ki Románia első ötéves fejlesztési tervét, amely szerint 1955-re a romániai termőterületek 70%-ának kollektív tulajdonba kellett volna kerülnie. Ezt csak úgy lehetett teljesíteni, ha 1950-ben már ezer kollektív gazdaságot létesítenek. Ana Pauker viszont ellenszegült a tömeges kollektivizálásnak. A Központi Bizottság többi vezetőjének, elsősorban Gheorghe Gheorghiu-Dejnek így kapóra jött, hogy június közepén Ana Pauker egészségi okokból távozott az országból. Helyére, a Mezőgazdasági Bizottság élére Dej bizalmi emberét, a tömeges és felülről irányított kollektivizálást sürgető Alexandru Moghiorost nevezték ki. Ő 1950. június 15-én, egy megyei párttitkárokkal tartott pártgyűlésen közölte a jelenlévőkkel, hogy szeptemberig országosan körülbelül ezer új kollektív gazdaságot kell alakítani, és felszólította őket ennek végrehajtására.[43] Nem hangzott el, de a kollektivizálással foglalkozók számára, beleértve Moghiorost is, nyilvánvaló volt, hogy ezt csak az addig hangoztatott békés meggyőzés módszerének feladásával lehet elérni.

A megyei párttitkárok tehát új munkaterveket készítettek. Háromszék megyében például Tóth Géza megyei párttitkár 1950. június–augusztus között újabb három kollektív gazdaságot tervezett létrehozni. A bukaresti pártgyűlésből hazatérő Nagy Mihály, a megyei pártbizottság első titkára azt mondta, hogy ez túl kevés, mert Csík megye 20, Udvarhely megye 24 és Maros megye 30 kollektív gazdaság megalakítását tervezi. Ezt követően Nagy Mihály javaslatára nyolc, majd 15 új kollektív gazdaság megalakítását vették tervbe.[44] A kitűzött tervszámot azonban ilyen rövid időn belül csak erőszakkal lehetett elérni. A megyei párttitkárok nyomást gyakoroltak a járási párttitkárokra, akik az alárendelt pártaktivistákat hatalmazták fel új módszerek alkalmazására. „A szervezésnek menni kell, csupán a vér ne folyjon" – utasította alárendeltjeit egy járási párttitkár.[45] Beindult az erőszakos kollektivizálás, a párt- és néptanácsi apparátus mellett az erőszakszervezetek (a Milícia és a Securitate) is bekapcsolódtak a kollektivizálásba, megfélemlítve vagy rákényszerítve az

43 *Robert Levy:* Gloria și decăderea Anei Pauker. [Ana Pauker dicsősége és bukása.] Iași, 2002. 88.

44 Tóth Géza 1950. szeptember 27-i nyilatkozata. Arhivele Naționale ale României, Arhivele Centrale Istorice, Comitetul Central al Partidului Comunist Român, Secția Agricolă (= Román Nemzeti Levéltár, Központi Történeti Levéltár, Bukarest, RKP Központi Bizottsága, Mezőgazdasági Ügyosztály), 79/1950 ircs., f. 15.

45 Tóth Ernő (Kovászna járás pártbizottságának titkára) utasította így Zsigmond János és Csákány Géza pártaktivistákat, miután visszatért egy megyei pártgyűlésről. Zsigmond János pártaktivista nyilatkozata. RNL-Központi Történeti Levéltár (Bukarest), RKP Központi Bizottsága, Mezőgazdasági Ügyosztály 79/1950 ircs., f. 125.

Kollektivizálás_könyv.indb 148 2015.02.06. 10:37:43

embereket, hogy belépjenek a közös gazdaságba. Így például Háromszék megyében 1950. június–augusztusban 21 kollektív gazdaságot hoztak létre, és további háromból gyűjtötték össze a belépési aláírásokat.

A hatósági erőszak miatt az ország különböző vidékein ellenállási gócok alakultak ki.[46] A nyár végére nyilvánvalóvá vált az erőszakos kollektivizálás tarthatatlansága, és leállították a kollektivizálást (szeptember 1-jén,[47] illetve október 10–11-én[48] szűnt meg hivatalosan).

Az ekkor történt erőszakos cselekményeket és nyomásgyakorlást nyilvánosan egy év múlva, az 1951. szeptember 18-i párthatározatban ítélték el, szó szerint említve a volt Háromszék megyét. A párthatározat a sajtóban is megjelent, és hozzájárult az ily módon kompromittált Nagy Mihály (ekkor már Maros tartomány pártbizottságának első titkára) leváltásához.[49]

Érdekes, hogyan változtatta meg a kollektivizálási diskurzus egyes személyek visszaemlékezését: a kollektivizálásról beszélgetve egy interjúalanyom édesapja belépéséről szólva azt mondta: „megértette az idők szavát", és ezért önként beállt. Az interjúalany rákérdezésre sem tudta kifejteni a döntés okát, ugyanezt ismételte el. A korabeli napisajtóban találtam meg ezt a szófordulatot,[50] azokra alkalmazva, akik felismerve az új körülményeket, önként alkalmazkodtak az új rendszerhez, például beálltak a kollektív gazdaságokba. Interjúalanyom nem személyesen hozta meg, csak szülein keresztül látta a beállásról szóló döntést. Szóhasználatában, emlékezetében tehát a kommunista propagandafrázis ragadt meg – immár végérvényesen.[51]

Az erőszak alkalmazása a kollektivizálás során a Székelyföldön

A kollektivizálás első időszakában, 1949 márciusa és 1950 májusa között a négy székely megyében nincsenek adataink erőszakos módszerek alkalmazásáról. Ekkoriban az ún. „ösztönző módszerek" használata volt a jellemző. Ezzel a nincstelen és szegény földműves réteget sikerült bevonni a kollektív gaz-

46 *Levy, R.:* i. m. 89–91.; *Cătănuş, D.–Roske, O.:* i. m.; *Dorin Dobrincu:* Colectivizarea, cote şi revolte ţărăneşti în vestul României (1949). [Kollektivizálás, kvóták és parasztlázadások Románia nyugati felében (1949).] Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă, vol. I., 2002. Bucureşti, 282–318.

47 A kollektivizálásra vonatkozó két hónapos terv ekkor ért véget.

48 Ekkor tartották a Központi Bizottság titkárságának kollektivizálással foglalkozó ülését. (*Cătănuş, D.–Roske, O.* 28., 181–191.)

49 Az esetről részletesebben lásd *László Márton:* Kollektív gazdaság-ellenes akciók Maros tartományban 1950–1951. In: Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes" években. Szerk. Bárdi Nándor. Csíkszereda, 2005. 199–687.

50 A Marosvásárhelyen kiadott Népújság c. lap 1950. évi lapszámaiban fordult elő.

51 Kis Ferencné, szül. Cserefalván 1920-ban. Az interjú 1999. december 27-én készült.

Kollektivizálás_könyv.indb 149 2015.02.06. 10:37:43

daságokba, majd, hogy meglegyen az előírt háromhektárnyi föld/család arány, néhány nagygazdát is beszerveztek.[52]

1950 júniusa és szeptember közepe között viszont központi nyomásgyakorlásra beindult a tömeges kollektivizálás, amikor Maros és Háromszék megyében dokumentálható módon adminisztratív nyomásgyakorlással és erőszakos módszerekkel mentek végbe „beszervezések". Csík és Udvarhely megyében egyelőre csak a kollektív gazdaság székházához szükséges birtokelkobzásokról vannak írásos adataink *(1. táblázat).*

1. táblázat. A székely megyékben 1950. október 17-ig végrehajtott birtokelkobzások

Megye	Bírósági eljárással	Bírósági eljárás nélkül	Ház-foglalás	Helységből eltávozott vagyonát lefoglalták	Összesen	Megmozdulás nyomán elkobozták
Háromszék	24	–	–	2	26	37
Csík	2	9	–	1	11	
Udvarhely	1	10			11	
Maros	29	9	5	9	52	
Összesen	56	28	5	12	100	37

Forrás: RNL-Központi Történeti Levéltár (Bukarest) RKP Központi Bizottsága, Mezőgazdasági Ügyosztály 65/1950 ircs., f. 255–296.

Az említett időszakban – eddigi kutatásaink szerint – csak Maros megyében került sor a legszélsőségesebb erőszakra, gyilkosságokra. A kollektivizálással kapcsolatos megfélemlítés céljából végezték ki a mai Maros megye területén, 1950 augusztusában, Udvarfalván Nagy László, Vadadon Kiss István,[53] Mezőszilváson Grindeanu Ioan, Marosorosziban Lăluț Remus kuláknak nyilvánított gazdákat. Nagy Lászlót és Kiss Istvánt helybeli „kulák" gazdákkal temettették el, ami hozzájárult a félelemkeltéshez.

A két hónapos szervezőmunka eredményeképp Maros megyében 1950. szeptember végéig 33 kollektív gazdaságot alakítottak. Háromszék megyében nem történt ugyan gyilkosság, de botozás igen (dokumentálhatóan két helységben). Az adminisztratív és hatósági nyomásgyakorlás szintén ismert volt: kényszermunka (névleg „önkéntes munka"), kő- és fafuvarozás, éjszakai zak-

52 Az 1950-ben alakult Marosvásárhely rajoni kollektív gazdaságok társadalmi összetételét lásd *László M.:* Kollektív gazdaság-ellenes akciók i. m. 258.

53 *Bakó József:* Géppisztollyal lőtték le. Brassói Lapok 2001. jan. 19. 6.; *Gheorghe Iancu–Virgiliu Țărău:* Un episod din implicarea Securității în colectivizarea agriculturii românești. [Egy epizód a Securitate beavatkozásáról a román mezőgazdaság kollektivizálásába.] Anuarul Institului de Istorie Cluj-Napoca, 1998. București, 2000. 289–290.

Kollektivizálás_könyv.indb 150 2015.02.06. 10:37:43

latás, megfélemlítési kísérlet karhatalommal, fenyegetés munkahelyről kidobással, földtagosítás.[54]

Nincs elegendő Csík megyei adatunk a kollektivizálás korai szakaszáról. Hét helységben 11 családfőtől vették el birtokaikat, akik családjaikkal elhagyták a községet. 1950. augusztus végéig tíz helységben avattak fel kollektív gazdaságot, ott, ahol vagyonelkobzásra került sor.

Udvarhely megyében hat helységből kilenc család vagyonát vették el, a volt tulajdonosok a megfélemlítések hatására távoztak a településekről. Augusztus végéig 13 községben alakítottak kollektív gazdaságot.

Az erőszakos és nyomásgyakorló módszerekre válaszul Maros tartomány területén kisebb-nagyobb kollektivizálásellenes megmozdulásokra, tüntetésre került sor. Ha „békés" úton zajlottak, aláírásgyűjtés követte őket a közös gazdaság feloszlatásáért; az íveket küldöttségekkel állami vagy pártszervekhez juttatták el. Ha valamelyik megmozdulásnak erőszakos vége lett, a tüntetés során összeverődött tömeg általában megrohanta a községházát, megsemmisítették a beiratkozási íveket, elkergették vagy megverték a pártszervezőket, elűzték az államhatalom helyi képviselőit.[55]

A volt Háromszék megyei megmozdulásokról vannak adataink 1950. augusztus 18. és 27., valamint szeptember 7. tájáról is, de a tiltakozások zöme 1950. szeptember 17-én tört ki, és 8–12 helységet fogott át. Válaszul a Securitate tisztjei és katonái 1950. szeptember 22-én vagy 28-án 12, volt Háromszék megyei helységből 34/44 családot (138/141 személyt) letartóztattak és elhurcoltak, s egy részüket a Román Alföldre deportálták.[56]

Sepsigidófalván a falubeliek megpróbálták megakadályozni a családok elhurcolását, ennek során a Securitate lelőtt két helybelit, Zsigmond Andrást és Jancsó Vilmost. A tüntetések nyomán Maksán is kiszállt a katonaság, itt is fegyverhasználatra került sor, és itt is ketten estek áldozatul az eseményeknek: Sorbán Györgyné született Zöldi Bertát és Fazakas Andrásné született Soós Gizellát lőtték le.[57]

1952-ben még volt egy tömeges kollektivizálási próbálkozás, az ekkor alkalmazott eszközök közül csak adminisztratív nyomásgyakorló módszerek (kilakoltatás, földterület előnytelen cseréje, magánjavak eltulajdonítása, ku-

54 Ezekről a technikákról bővebben lásd *László Márton:* Kollektivizálás a Székelyföldön 1950–1951. Integrációs stratégiák a magyar kisebbség történetében. Szerk. Bárdi Nándor–Simon Attila. Somorja, 2006. 277–293.

55 Kincses, Búzásbocsárd helységekben. *László Márton*: Kollektív gazdaság-ellenes akciók Maros tartományban, 1950–1951. Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes" években. Szerk. Bárdi Nándor. Csíkszereda, 2005. 211–212.

56 A használt két forrás eltérő számadatokat tartalmaz. RNL-MMH, Belügyminisztérium Maros Megyei Igazgatósága, Magyar Autonóm Tartományi Igazgatósága, 1558. ircs., f. 9–13.

57 *Benkő Levente:* Minden, ami egyszer volt. Maksa 1950. szeptember és utána. Székelyföld 2003. márc. 116.

Kollektivizálás_könyv.indb 151 2015.02.06. 10:37:43

láknévjegyzék-bővítés) használatáról van írásos adatunk Régen rajon három községéből (Görgényszentimre, Dedrádszéplak és Kozmatelke).[58]

1957-ben a kollektivizálást úgy próbálták felgyorsítani, hogy az év elején a tartományi néptanács fizetés nélküli szabadságra hazaküldte az alkalmazottait, hogy léptessék be földtulajdonnal rendelkező családtagjaikat kollektív gazdaságba vagy mezőgazdasági társulásba,[59] az ügyosztályfőnököknek pedig tíznaponként be kellett számolniuk az eredményekről. A rajoni néptanácsokat is utasították, hogy foganatosítsanak hasonló intézkedéseket.[60]

1957 utolsó hónapjaiban a „bevetett" aktivisták száma is megsokszorozódott: 1957. november és december hónapban 8181 agitátort küldtek ki a falvakba kollektivizálni, ennek eredményeképpen nőtt a beszervezettek száma: 1957 decemberében 2809 „beszervezett" családot regisztráltak a Magyar Autonóm Tartomány falvaiban. Feltételezhető az adminisztratív nyomásgyakorló módszerek széles körű használata, de kivizsgálások hiányában nincsenek erről adataink.[61]

1958 nyarán újrakezdődött a tömeges kollektivizálás a tartományban, 1958. június 8-a után 251 községi szervező csoportot alakítottak 2013 taggal, őket még 10 457 helyi szervező is támogatta. Ezzel az apparátussal az év végéig a mezőgazdasági társulások földterülete és létszáma több mint megháromszorozódott.[62] A nyomásgyakorló módszerek használatára a következő példákat idézzük: Székelykeresztúr rajonban akkor gyorsult fel a kollektivizálás, amikor minden párttaggal külön leültek, és felszólították őket, hogy iratkozzanak be valamilyen „szocialista mezőgazdasági" egységbe, az érintettek pedig engedelmeskedtek.[63] Ugyanebben a rajonban a KB ülésének határozata (1958. június 9–13.) után tömeggyűléseken dolgozták fel a kollektív gazdaság és mezőgazdasági társulás alapszabályzatát, majd egyénileg megkérdezték a gazdáktól, melyiket választják. Ők általában a „társast" választották.[64]

---

58 Tájékoztató jegyzék, 1953. február 13. RNL-MMH, RKP-Maros Tartományi Bizottsága, 73. ircs., f. 74–75. A következő időszakokból csak szórványosan vannak adataink, elsősorban azért, mert hatósági „illegitim módszerek" alkalmazásával ritkán találkozunk az írott forrásokban.

59 A MAT pártbüró 1957. február 27-i ülése, RNL-MMH, RKP-Maros Tartományi Bizottsága, 173. ircs., f. 115.

60 Tájékoztató jelentés az 1957. évi vetési kampányról, 1957. febr. 26. RNL-MMH, RKP-Maros Tartományi Bizottsága, 173. ircs., f. 133.

61 Tájékoztató jelentés a mezőgazdaság szocialista átalakításának helyzetéről az 1958. január 11-i pártbizottsági gyűlés utáni időszakban, 1958. március 28. RNL-MMH, RKP-Maros Tartományi Bizottsága, 130 ircs., f. 102.

62 Jelentés a Maros tartományi pártbizottság tevékenységéről az 1957. augusztus 10-én hozott tartományi pártbizottság határozata végrehajtásában. RNL-MMH, RKP-Maros Tartományi Bizottsága, 190 ircs., f. 194.

63 A tartományi pártbizottság 1958. szeptember 27–28-i plenáris ülése. RNL-MMH, RKP-Maros Tartományi Bizottsága, 190 ircs., f. 175.

64 A tartományi pártbizottság 1958. szeptember 27–28-i plenáris ülése. Enyedi Gyula – a Székelykeresztúr rajoni pártbizottság első titkára beszámolója. RNL-MMH, RKP Maros Tartományi Bizottsága, 190 ircs., f. 172.

Kollektivizálás_könyv.indb 152 2015.02.06. 10:37:43

Csehétfalva községben összehívták a gazdálkodókat, és megkérdezték tőlük, hol legyen a határban a mezőgazdasági társulás tagosított területe. Kijelöltek egy 63,7 hektárnyi földdarabot, és mindenki belépett, akinek ott volt földje, így nem kellett földcserékkel bajlódni. Hozzátehetjük, hogy a gazdák reakciója érthető: a mezőgazdasági társulásokba belépve legalább a föld tulajdonjoga az övék maradt, ellenkezés esetén rosszabb minőségű, távolabb fekvő földterületeket kaptak volna. Hévíz rajonban hasonlóképpen jártak el Andrenyászatelep és Ratosnya községekben, és ugyanez történt Marosvásárhely rajonban Székesen, Iklandon, Mezőfelén. Az említett településeken feltűnően kevés földcserére került sor.[65]

Kézdivásárhely rajonban Csernátonban a községi néptanács elnökének sugallatára közölték a gazdálkodókkal, hogy vagy belépnek a szocialista szektorba, vagy kuláklistára teszik őket. Ugyanebben a rajonban jegyzőkönyvet vettek fel azokkal a párttagokkal, akik nem értettek egyet a „mezőgazdaság szocialista átalakításával". A Securitate rajoni parancsnoka személyesen beszélt két pappal, hogy támogassák a kollektivizálást, egyikük ezt visszautasította.[66]

Csíkszereda rajonban is fenyegették „kuláklistázással" a gazdálkodókat, és aki nem állt be, felkerült a névjegyzékbe. Az erre adott egyik válaszként például Csíkszentsimonban a rajoni néptanács érvénytelenítette a községi kuláknévjegyzéket.[67] További esetként említhető, hogy Erdőszentgyörgy rajon Mája községben 12 gazdálkodót beidéztek az ügyészségre illegális földvásárlás vádjával, ezzel próbálták őket bekényszeríteni a kollektív gazdaságba.[68]

1961 során a párttagokkal szemben 1958-ban, Székelykeresztúr rajonban alkalmazott nyomásgyakorló módszert – a tartományi pártbizottság engedélyével – kiterjesztették a többi rajonra is. Sepsi, Udvarhely, Ludas, Erdőszentgyörgy rajonban összehívták a mezőgazdasággal foglalkozó párttagokat (aktivisták, a rajoni tömegszervezetek vezetői), párt-alapszervezeti titkárokat, kollektivistákat és a még be nem léptetett személyeket, majd felszólították a jelenlévőket, hogy írjanak alá, és vegyenek részt a kollektivizálási agitációban. Mivel a felszólítás a rajoni pártbizottság titkárától vagy a rajoni néptanács elnökétől jött, sokan aláírtak. A Kézdivásárhely rajoni gyűlésen még ennél is

65 Jelentés a Maros tartományi pártbizottság tevékenységéről az 1957. augusztus 10-én hozott tartományi pártbizottság határozata végrehajtásában. 1958. szeptember 22., RNL-MMH, RKP Maros Tartományi Bizottsága, 190. ircs., f. 194.

66 A tartományi pártbizottság 1958. szeptember 27–28-i plenáris ülése. RNL-MMH, RKP Maros Tartományi Bizottsága, 190. ircs., f. 177.

67 Kapusi József, Csíkszereda rajoni Néptanács-elnöke beszámolója, elhangzott a tartományi pártbizottság 1958. szeptember 27–28-i plenáris ülésén. RNL-MMH, RKP Maros Tartományi Bizottsága, 190. ircs., f. 174.

68 Jelentés a Maros tartományi pártbizottság tevékenységéről az 1957. augusztus 10-én hozott tartományi pártbizottság határozata végrehajtásában. RNL-MMH, RKP Maros Tartományi Bizottsága, 190. ircs., f. 195.

Kollektivizálás_könyv.indb 153 2015.02.06. 10:37:43

tovább mentek: kijelentették, hogy senki sem hagyhatja el a termet, amíg alá nem írja a belépési nyilatkozatot.[69]

A kollektivizálási kampány befejező szakaszában természetesen tovább éltek a már bevált adminisztratív nyomásgyakorló módszerekkel is: behívták az embereket a néptanácshoz, és ha nem mentek, idézőt kaptak vagy büntetést. Az is előfordult, hogy a beállásért engedményeket adtak. Így például Gerendkeresztúron (Grindeni) és más, már létező kollektív gazdaságok vezetőtanácsa megengedte, hogy az egyéni gazdaságok a gyenge teheneiket elcseréljék a kollektív gazdaság jobb minőségű teheneire. A gyárakból a földműves származású munkásokat hazaküldték, hogy a rokonaikat győzzék meg, lépjenek be a kollektív gazdaságba.[70]

Ebben az időszakban is alkalmazták az emberek beidézését, az adó egész évi beszedésének módszerét, vagy a néptanács épületében zajló éjszakai „meggyőzést".

2. táblázat. A Marosvásárhelyi Katonai Ügyészség által a kollektivizálás akadályozása címén indított nyomozások

Év	Személyek száma
1954	6
1955	4
1956	1
1957	6
1958	21
1959	119
1960	4
1961	9
1962	5
Összesen	175

Forrás: *Pál-Antal Sándor:* Áldozatok 1956. A forradalmat követő megtorlások a Magyar Autonóm Tartományban. Marosvásárhely, 2006. 40.; RNL-MMH, Procuratura Militară Tg. Mureș (= Marosvásárhelyi Katonai Ügyészség) 1954–55. évi iratcsomói.

A kollektivizálás utolsó előtti hónapjában, 1962 márciusában a tartományban létrehoztak 88 új kollektív gazdaságot 33 289 családdal és 104 916 hektár területtel. A már meglévő kollektív gazdaságokba abban a hónapban

69 Az MMAT pártbizottság bővített plenáris ülése, 1961. március 14. RNL-MMH, RKP Maros Tartományi Bizottsága, 292. ircs., f. 62.

70 Az MMAT pártbizottság bővített plenáris ülése, 1961. március 14. RNL-MMH, RKP Maros Tartományi Bizottsága, 292. ircs., f. 55. Dícső rajonban egy faluban a néptanács az egész 1961-es évre kérte az adó befizetését azoktól, akik nem iratkoztak be a kollektív gazdaságba. A néptanács elnöke fiktív számlákat adott a befizetőknek, és törvényellenesen vették el a pénzüket.

Kollektivizálás_könyv.indb 154 2015.02.06. 10:37:43

10 281 család lépett be 40 589 hektárnyi földdel. Mindezeket az „eredményeket" a hónap folyamán „bevetett" 17 000 (!) agitátor és 3 700 helyi képviselő érte el. A valószínűsíthető ezzel arányos tömeges nyomásgyakorlásról eddig még nem kerültek elő (feltételezhetően nem készültek) írásos adatok.

Természetesen az igazságszolgáltatás szervei is kivették részüket a kollektivizálásból. Az időszakban a polgári bíróságok „gazdasági szabotázs" címén száznál több esetben állítottak bíróság elé gazdálkodókat. A Marosvásárhelyi Katonai Ügyészség pedig 1954. évi megalakításától kezdve mintegy két tucat olyan ügyben nyomozott és állított össze vádiratot, ahol kollektivizálás-ellenességgel gyanúsították az összes vádlottat *(2. táblázat)*.[71]

Összefoglalás

Az erőszak alkalmazása Székelyföldön is a második világháború alatt vált tömeges tapasztalattá, és a „béke" sem hozta el a visszatérést az „erőszakmentes" világhoz.

A kommunista hatalom egyre erőszakosabb lett, amint mind mélyebben, egyre szélesebb körben avatkozott be a vidéki társadalom életébe. Kezdődött a vetéstervvel, a beszolgáltatással, ennek során a terményelkobzás vagy a vagyontárgyak lefoglalása nem járt ugyan tömeges erőszakkal, de nyilvánvalóan brutális kényszerrel zajlott, és ellenállás esetén még több erőszakot eredményezett.

A szérűcséplést már csak az erőszak legszélsőségesebb formájának alkalmazásával, gyilkossággal lehetett beindítani, és a kollektivizálás kezdeti időszakában is gyilkosságokkal szerveztek meg közös gazdaságokat. A kezdeti módszerek meghatározták a folytatást: a kollektivizálás során a vidéki társadalom minden rétegéhez és személyéhez eljutott az állami erőszak.

71 Az összeállított vádiratot a Brassói Katonai Ügyészségre küldték, ez a szerv hozta az ítéleteket.

Kollektivizálás_könyv.indb 155 2015.02.06. 10:37:43

MÁTÉ GÁBOR

Táj és kollektivizálás

A kisparaszti gazdálkodás felszámolásának táji hatásai az egyházaskozári termelőszövetkezet területén

„Nem a földjére, nem a lovaira gondol, hanem a három unokájára, a kastély-parkban üldögélő munkásokra, a szülőotthon gumipadozatára, fehér csempézetére, az »Ifjú gárdá«-ra, a villanyra, a telefonra, a jegyzőiroda asztalánál ülő lányára gondol, a traktorra is, amely eltünteti a barázdát és szeli a nagy-nagy mezőt, mint hajó a tengert."

Sásdi Sándor: Csodálatos ősz. Bp., 1950. 239.

Sásdi Sándor, a Hegyhát szépírója a világháború borzalmait túlélve heurisztikus lelkesedéssel fogadta az új államberendezkedés falu- és mezőgazdaság-politikáját, melyet a *Csodálatos ősz* című regényének világa tár elénk. Soraiban egyértelműen megfogalmazódik az a mai ember számára már kevésbé érzékelhető összefüggés, hogy a mezőgazdaság és a táj átalakításának kulcsát nem a természet legyőzésének eszméje, a nagyüzem nagyobb termelékenysége vagy a növekvő állami dotáció jelentette, hanem az egyének személyes meggyőződése, és amit Sásdi sorai nem érintenek (mert a kor szólamaival ellentétesek voltak), a zsaroláson vagy nyers erőn alapuló meggyőzés. Ez a gondolat – és az 1950-es évek politikájának gyakorlati lépései – Lenin vélekedését is felidézik, aki szerint a proletariátusra háruló, a hatalom kivívása utáni legnehezebb feladat a kisparaszti termelés kollektivizálása.[1] Ha tehát a tájhasználatban végbement 1948–1961-es fordulópont következményeit szeretnénk megérteni, mindenekelőtt a helyi társadalom szerkezetét, a paraszti értékrendet, a helyiek mozgásterét és a külső hatásra adott válaszokat kell először vizsgálnunk, azután az ún. „elsajátítási modell"[2] változását, az elsajátítási élettérben bekövetkezett változásokat, valamint az üzemszervezetet és annak megváltozott sajátosságait. Ezek ismeretében tárulkozik fel a tájszerkezet átalakulása.

1 *Hajnóczkyné dr. Miklósi Éva:* A tudományos szocializmus az agrárkérdésről (kiegészítő jegyzet). Bp., 1975. 18.

2 Elsajátítás a tulajdonnál tágabb jogi fogalom. A természet anyagainak a termelés folyamatába történő integrálását, emberi szükségletekre való átalakítását és felhasználását jelenti. A terminus értelme eltér az elsajátítás hétköznapi jelentésétől (egy tárgy „sajáttá, magáévá tétele"). Az elsajátító nem-tulajdonos is lehet (jobbágy, zsellér stb.), mivel a föld feletti tényleges birtokhatalmával a földre fennálló tulajdonjoga nélkül is elsajátítói pozícióba kerülhetett. *Tanka Endre:* Föld és elsajátítás. Bp., 1999. 14–15.

Kollektivizálás_könyv.indb 157 2015.02.06. 10:37:44

Hazánk történetében a markáns tájátalakulások, tájtörténeti fordulópontok a nagy birtokpolitikai változásokhoz, a földbirtoklás feltételrendszerének és az erőforrások (erdő, víz, termőföld, ásványkincsek) tulajdonjogának megváltozásához kapcsolódtak (úrbéri rendelet, jobbágyság eltörlése és a birtokelkülönítések stb.), viszont társadalmi hatásaik a birtokpolitikai változásokat követően, azokhoz képest elnyújtottabban jelentkeztek. A változásokat követően új elemekből (más üzemszervezet, megváltozott értékesítési lehetőségek, átértékelődött erőforrások stb.) összeálló rendszerek jöttek létre, amelyek újra stabilabb földbirtokviszonyokat és tájszerkezetet eredményeztek.[3] A kollektivizálás tehát abba a több évszázados, szabálytalan időközönként mozgásba lendülő eseményláncolatba illeszkedik, amely az erőforrások és az elsajátítási élettér feletti uralmat dönti el, „osztja újra" a társadalom különböző származású, lakóhelyű és más-más életmódot folytató csoportjai között. Bár a mai berendezkedést a rendszerváltozás és a kárpótlás határozza meg, a ma élő ember számára a kollektivizálás a legtraumatizáltabb, legmarkánsabb fordulópont, egyúttal néprajzi módszerekkel is jól dokumentálható változás. Ugyanakkor a parasztság felszámolásának történelmi távlatai miatt is különlegesen fontos vizsgálati kérdés.[4]

Hogy miért éppen a táj vizsgálatunk tárgya? A táj a természet- és társadalomtudományok egyik legösszetettebb és legsokoldalúbb vizsgálati kerete. A tájtörténetírás *(landscape-history)* a leggazdagabb történeti emlékként tartja számon.[5] Jelen tanulmány a szocialista érában bekövetkezett tájátalakulás hétköznapibb oldalával foglalkozik, vagyis nem a vakbuzgó, irracionális terveken alapuló tájhasználatot,[6] hanem a „csendes csatatéren" zajló folyamatokat, a kollektivizálás során, lokális társadalmi közegben megvalósuló táji változásokat kívánja bemutatni.[7] A tanulmány a fentebb bemutatott ok-okozati összefüggésekből kiindulva, a gazdatársadalmat érő külső hatások és az erre adott válaszok elemzése révén, a gazda, az üzemszervezet és a falu mint tár-

3 Erről részletesen: *Máté Gábor:* A Mecsek-vidék tájtörténete. PTE Földrajzi Intézet Földtudományok Doktori Iskola, disszertáció, Pécs, 2013. 25–29.; *Máté Gábor:* A vízhaszonvétel átalakulása az államosítás és a téeszesítés következtében a Völgységi-patak felső vízvidékén. In: Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2014. 473–474.

4 A parasztság átalakulásáról szóló néprajzi munkákról: *Szilágyi Miklós:* Sors és tapasztalat. Kisújszállási vallomások a paraszti életforma végső szakaszáról. Bp., 2008. (Életmód & Tradíció 10.) 7–15.

5 *Della Hooke:* The appreciation of landscape history. In: Landscape: The richest historical record. Ed. Della Hooke. Amesbury, 2000. 143–155.

6 Lásd *Hajdú Zoltán:* A szocialista természetátalakítás kérdései Magyarországon, 1948–1956. In: Táj, környezet és társadalom: ünnepi tanulmányok dr. Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére. Szerk. Kiss Andrea–Mezősi Gábor–Sümeghy Zoltán. Szeged, 2006. 245–258.

7 Oláh Sándor „csendes csatatér" kifejezéssel írja le a kommunista hatalomátvétel után kialakult, aránytalan erőviszonyokkal jellemezhető helyzetet, amelyben a parasztság az egykori javai feletti rendelkezést szerette volna megőrizni a hatalom új birtokosaival szemben. *Oláh Sándor:* Csendes Csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962). Csíkszereda, 2001. 199.

Kollektivizálás_könyv.indb 158 2015.02.06. 10:37:44

sadalmi és gazdasági egység változásán keresztül jut el a táj fizikai alkotóinak bemutatásához. Második fele a tájváltozás legmarkánsabb, leglátványosabb elemét, a felszínborítottság[8] megváltozását és a táji mintázat átalakulását elemzi.

Az Egyházaskozári Haladás földje és népe

Az Egyházaskozári Haladás Mezőgazdasági Termelőszövetkezet az 1968-as megalakulásakor nyolc észak-baranyai település határát *(Egyházaskozár, Hegyhátmaróc, Kárász, Magyaregregy, Szászvár, Szárász, Tófű* és *Vékény)* és termelőszövetkezeti kollektíváját egyesítette. A szövetkezet a „kedvezőtlen termőhelyi adottságú üzemek" közé tartozott. A szántóterületek átlagos kataszteri tisztajövedelme 10,2 aranykorona (AK) volt, ami mind az országos, mind pedig a baranyai átlagnál lényegesen alacsonyabb.[9] A kedvezőtlen adottságok elsősorban a szabdalt domborzatnak és a rossz termőképességű, agyagos, eróziónak kitett barna erdőtalajnak tudhatók be, amelyet a téesz egyik agronómusa szerint a szakzsargonban a rövid művelhetőségi idő miatt „perc talajnak" neveznek. Különösen más, megyebeli téeszekkel összehasonlítva nyilvánvaló a térség hátrányos helyzete, amelyet egy egykori téeszalkalmazott így mutatott be: „Dél-Baranyában, Bóly környékén köpsz egyet, mindjárt nő valami helyette, itt köphetsz! Porzik, ha porzik ebben az agyagban!"[10]

Mindazonáltal a termőképességet és a termelési körülményeket illetően ezen a kis területen belül is jelentős helyi különbségek voltak és vannak. A Völgységi-patak völgyében húzódó felső völgységi falusor (Magyaregregy, Kárász, Vékény, Szászvár) a domborzat élénksége és a hűvösebb, nedvesebb mikroklíma következtében még előnytelenebb határú, ámbár Vékény és Szászvár északi határrészei már jobb adottságokkal rendelkeznek. Tófű, Hegyhátmaróc, Egyházaskozár és Szárász határa jobban művelhető és jobb termést is ad.

A kollektivizálás bejelentése és a forradalom közötti időszakban (1948–1956) minden faluban megalakultak a termelőszövetkezeti csoportok. A termelőszövetkezeti mozgalom központja Egyházaskozár és Szászvár volt. Kozár agrárfalu – egykoron mezőváros – volt, Szászvár pedig, bár jelentős számú paraszti népességgel rendelkezett, inkább bányász-iparos településnek számított, emellett a Hegyháti járás keleti felének központja és legfontosabb vásáros helye volt. Egyházaskozáron 1949-ben, Szászváron 1951-ben alakultak az első szövetkezetek. E két, a kollektivizálás szempontjából kiemelkedő falu mellett Hegyhátmarócon, Tófűn és Szárászon is korán, már 1951-ben

8 Felszínborítottságon a művelési ágakat (szántó, rét, erdő, legelő stb.) értem.

9 Baranya Megyei Levéltár (BML) Baranya Megyei Szervnyilvántartás, Egyházaskozári „Haladás" Mg. TSz. 6304. 119.

10 Ny. Gy. (1955), Kárász, 2014.

Kollektivizálás_könyv.indb 159 2015.02.06. 10:37:44

megalakult a szövetkezeti csoport. A felső völgységi falvakban, Magyaregregyen, Kárászon, Vékényben viszont későn, csak 1955-ben hozták létre az első szövetkezeteket.[11]

A nyolc községet magában foglaló gazdasági egység 1968-ban alakult meg, többlépcsős termelőszövetkezeti integráció eredményeként. Az integráció folyamata jól tükrözi a kollektivizálás irányított voltát, hiszen a téeszszervezés periódusai a kommunista hatalom irány- és módszerváltási manővereihez és a meg-meglóduló agitációhoz kapcsolódtak. A nagy integráció már az új gazdasági mechanizmus elvárásait követve jött létre. Voltaképpen három, már korábban egyesült téeszt egyesítettek, az Egyházaskozári Haladást, a szászvári Új Barázdát és a magyaregregyi Mecsekvölgyét. A nagy szövetkezet 1968-tól 1991-ig működött.

A Haladás által művelt területek teljes kiterjedése a megszűnést megelőző években (1986–1988) 5500 ha körül volt. A szövetkezet által hasznosított területek túlnyomó része szántó volt (53%), de jelentős volt az erdők és a legelők aránya is (26, illetve 14%).[12]

Az érintett falvak kényszerű házassága folytán eltérő származású, nemzetiségű, nyelvű és vallású emberek kerültek egy integrált üzem keretei közé. A jobb földű Egyházaskozár a kitelepítések előtt evangélikus német népességű volt (a korábban itt élő rácok elköltöztek, elfogytak), Tófű szintén evangélikus sváb falu volt, a kis határú Szárászt, illetőleg Hegyhátmarócot katolikus svábok lakták. A négy déli falut zömében katolikus magyarok népesítették be, de jelentős számú – részben elmagyarosodott – sváb iparosság is élt itt. Külön társadalmi réteget képviseltek az 1880-as években betelepített felvidéki, morva és magyarországi német származású bányamunkások, ún. gránerok, akik a szászvári bánya mellett felépített kolónián éltek.[13] A szövetkezeti csoportok megalakulásának előestéjén került sor a sváb népesség túlnyomó részének kitelepítésére. „Jobban a gazdagokat keresték", vagyis a németség földdel és jószággal rendelkező kis-, közép- és gazdagparaszti rétegét telepítették ki,[14] döntőrészt a bányász és mezőgazdasági bérmunkát végző kisházasok maradtak. A kitelepítések elől számos család menekült a felső völgységi falvakba, legtöbben a szőlőhegyekben, présházakban találtak menedéket. Bár a potsdami határozatokra hivatkozva a háborús bűnösök, a volksbundisták, a náci kollaboránsok kitelepítését irányozták elő, a helyi visszaemlékezésekből és a kitelepítések tényszerű adataiból kiviláglik, hogy a németség Volksbunddal legkevésbé rokonszenvező

11 BML XXX. 247 (Egyházaskozár); 279 (Kárász); 382 (Szárász); 383 (Szászvár); továbbá: *Füzes Miklós:* Márévár és környékének története a hódoltság megszűnésétől napjainkig. In: uő: Márévár és környéke. Magyaregregy, 1997. 199–226.

12 Forrás: BML Baranya Megyei Szervnyilvántartás, Egyházaskozári „Haladás" Mg. TSz. Vizsgálati jelentés 1988. 6304. 119.

13 A gránerokról és a bányászokról: *Andrásfalvy Bertalan:* Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék életében. In: Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Szerk. Máté Gábor. Pécs, 2011. 63.

14 H.-né B. R. (1920), Hegyhátmaróc, 2013.; S. J. (1950), Györe, 2010.; T. Gy. (1936) Tófű, 2013.

Kollektivizálás_könyv.indb 160 2015.02.06. 10:37:44

társadalmi rétegét is eltávolították.[15] A kitelepítés egyik nem hangoztatott – de talán legfontosabb – célja a „helycsinálás" volt.[16] A németek helyére (olykor meg sem várva a német család bevagonírozását) a lakóhelyükről elűzött felvidéki, bukovinai és moldvai magyarok érkeztek. A ki- és betelepítések egy időben történtek a földosztással, melynek során magyarországi rászorulókat is földhöz juttattak. A telepesek a környékbeli falvak törpebirtokosai, illetőleg alföldi, dél-baranyai földnélküliek voltak.[17]

A vizsgált terület népessége tehát a szövetkezetesítés kezdetén a teljes társadalmi felfordultság képét mutatta, amelyet a világháború véráldozatai, a front átvonulása és a fokozódó beszolgáltatások súlyosbítottak. Megjegyzésre érdemes, hogy a négy déli faluban a helyiek ellenállása miatt (mondván, „itt németek nem, csak német nevűek élnek") nem volt kitelepítés, noha az illetékes szervek már a kitelepítés idejét és a kitelepítésre ítéltek névsorát is kitűzték.[18] Az ellenállásból a helyi lakók, a községi bírók, illetőleg a szászvári és magyaregregyi jegyző is részt vállaltak, akik együttes fellépésükkel akadályozták meg a német származású, elmagyarosodott svábok elűzését.[19] Mégis, a be- és kitelepítések okozták az első társadalmi traumát, amely nemcsak a telepítésben közvetlenül érintett északi, hanem a déli falvak lakóira is kihatott, egyfelől a sváb származású iparosok rokonságának kitelepítése, másfelől pedig az agrárszegénység egy részének – sváb falvakba történő – elköltözése, „igénylése" miatt.

Tájszerkezetet meghatározó társadalmi tényezők

Erőforrások birtoklása

A Hegyháton, akárcsak az ország más területein a megélhetés és a paraszti értékrend alapját a termőföld jelentette.[20] A föld ezen a tájon a jobbágyfelsza-

15 *Gonda Gábor:* Ki volt „hűséges a hazához"? A „nemzethűség" megállapításának problematikája Tolna vármegye Völgységi járásában. In: Kutatási füzetek 15. Szerk. Fischer Ferenc–Ormos Mária–Harsányi Iván. Pécs, 2009. 81–102.

16 Erről részletesen: *Füzes Miklós:* Forgószél. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948. Pécs, 1990. 44–47.

17 Részletesen: *Andrásfalvy B.:* i. m. 23. Adatközlők: N. K. (1923), Kárász, 2014.; J. A. (1938), Egyházaskozár, 2014.; S. J. (1950), Györe, 2010.; 2013; M. O. (1959), Kárász, 2013. A földosztás menetére és a feszültségekre vonatkozóan: *Füzes Miklós:* A népesség anyanyelv szerinti összetételét befolyásoló tényezők Dél-Kelet Dunántúlon 1941 és 1949 között. In: Baranyai Helytörténetírás, 1985/86. Pécs, 1986. 715–772.; *Komanovics József:* A földreformmal és a potsdami egyezmények végrehajtásával kapcsolatos telepítések Baranyában 1945–46-ban. Agrártörténeti szemle VIII. (1966). 3. sz. 386.

18 *Füzes M.*: Márévár és környékének története, i. m. 187–191.

19 *G.-né H. G.* Magyaregregy (1934), 2013.

20 Néhány meghatározó példa: *Sárkány Mihály:* A gazdaság átalakulása. In: Varsány – Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. Szerk. Bodrogi Tibor. Bp., 63–150.; *Szabó Zoltán:* Cifra nyomorúság. Bp., 2008.; *Fél Edit–Hofer Tamás*: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp., 1997.

Kollektivizálás_könyv.indb 161 2015.02.06. 10:37:44

badítás után került a földművesek tulajdonába, szabad jogállású közösségek nem voltak. A jobbágyság birtokképletének szerves része volt az ún. elsajátítási élettér, amely a jobbágyság által használt faluhatárt, illetőleg szorosabban véve a telki állományának külterületi tartozékait ölelte fel.[21] Az „egyéni munka társadalmi etalonját érvényesítő társadalmi értékrend […] nem tört meg a polgári időszakban sem".[22] Az idősebbek visszaemlékezései szerint a földvásárlásnak és a meglévő földek egyben tartásának törekvése szinte a társadalom minden foglalkozási csoportját jellemezte, a 20 holdas gazdagparasztoktól a néhány száz négyszögölnyi földet művelő iparosokig és kétlakiakig.[23] Az 1930-as években a földínség már igen nagy volt, földet csak lemondással és nagy-nagy szorgalommal lehetett vásárolni: „Elvették a szájuktól, hogy földet vehessenek."[24] A földbirtoklás és a paraszti munka etalon voltát híven mutatja az alábbi interjúrészlet:[25]

> „…akik számítottak, azok a gazdag parasztok voltak [értsd 15–25 holdas]. Mert az iparos is csak azon küszködött, hogy amikor egy kis pénze volt vegyen egy darab földet. Mert azért valamikor a föld volt a valami, az számított. És tényleg úgy, volt, hogy öregapáméknak is egy kis pénzük volt, mindjárt [földet vettek], az öreg még a háború előtt is vett olyan földet, amiben nem is dolgoztak, mert elvették tőlük. Csak megvette, de nem is csináltak benne egy kapavágást [se]. Mindig azon törekedtek, hogy egy kis földhöz jussanak. Úgyhogy […] az volt az úr. Ja, mondjuk az más kérdés, hogy voltak olyanok, akiknek nagyon kis földjük volt, és akkor küszködtek, mert rosszabbul éltek, mint egy jó iparos, de hát azért mégiscsak azon küszködtek, hogy legyen egy kis föld. Az iparos is."[26]

Az itt élők gazdasági stratégiája a jobbágyfelszabadítás előtt hagyományosan a több lábon állás volt. Jelentős felfogás- és mentalitáskülönbség jellemezte a magyarok, a németek és a rácok gazdálkodását,[27] ezek a különbségek azonban az 1848–1865-ös reformok után fokozatosan felszámolódtak. Az 1940-es években már egy minden korábbinál földcentrikusabb, elaprózódott

21 *Tanka E.:* i. m. 51.

22 *Tanka Endre:* Miért nem azé a föld, aki megműveli? In: A magyar föld sorsa. Szerk. Tanka Endre. Bp., 2014. 50–61. *Für Lajos:* Búcsú a parasztságtól I. Bp., 2013. 496–515.

23 Adatközlők: S. J. (1950), Györe, 2010.; M. O. (1959), Kárász, 2013.; Cs. I. (1937) Szászvár, 2014.; P. J. (1921), Szászvár, 2011; S.-né H. É. (1933), Abaliget, 2010.

24 S.-né H. É. (1933), Abaliget, 2010.

25 A paraszti munkaerkölcsre és normára vonatkozóan irányadó: *Szabó László:* A hagyomány természete és a paraszti munkaerkölcs. In: uő: Társadalomnéprajzi előadások. Debrecen, 2008. 78–92.

26 M. O. (1959), Kárász, 2013.

27 *Andrásfalvy Bertalan:* Ellentétes értékrendek összeütközése és a paraszti polgárosulás. In: Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai. Szerk. Máté Gábor. Bp.–Pécs, 2011.

Kollektivizálás_könyv.indb 162 2015.02.06. 10:37:44

birtokokon gazdálkodó, a szántóföldi növénytermesztésre is nagy hangsúlyt fektető üzemvitel volt az általános, aminek a legjobban értékesíthető termékei a munkavégzésre vagy vágásra nevelt élő állatok (ló, marha), illetőleg a frissen értékesített tejtermékek voltak. A jó gazda a terményt „bőrében adta el", ez hozta a legnagyobb hasznot, amit újabb növendékek vásárlására, az istálló modernizálására, földvásárlásra fordíthattak.[28]

19–20. századi változásokra visszatekintve kirajzolódik, hogy a hasznosítható erőforrások körét, illetőleg értékét a mindenkori társadalmi-gazdasági berendezkedés és az ebből adódó értékesítési lehetőségek határozták meg. A nagy transzformációs időszakok[29] után új birtokstruktúra, új földhasználati rendszer alakult ki, s ennek következményeként a földfelszínborítás megváltozott. Az átalakulások hatására az erőforrások bizonyos köre devalválódott, majd a hirtelen értékvesztéshez képest egy lassabb folyamat eredményeként új feltételrendszer alakult ki, amelyben már más „arányok és mértékek" szerint szabták meg, mi az értékes és mi nem az.[30] Ez történt a kommunista hatalomátvétel után is. A korábban fontos erőforrások értékvesztését jól mutatja, hogy a földek egy része elkobzás, más részük önkényes földelvétel és „önkéntes" felajánlás révén került a szövetkezetek tulajdonába. A szövetkezetesítés megindulásakor tekintélyes földterületek maradtak parlagon, a termelés színvonala néhány éven át jelentősen visszaesett. Az új rendszerben a földek forgalmi értéke megszűnt. A régi rendszerben alkalmazott – az előző tájtörténeti fordulópont után, 1875-től bevezetett – kataszteri tisztajövedelem-számítás megmaradt, de ennek valódi piaci jelentősége nem volt. A termelőszövetkezeti csoportok idején, vagyis a kollektivizálás korai szakaszában a szervezési problémák, a kialakulatlan munkarend, a fizetés elmaradása „megutáltatta a munkát" a dolgozókkal, vagyis a földbirtoklás és -művelés etalon szerepe végképp megszűnt. A terméseredmények is elmaradtak a várttól.[31]

> „Na aztán úgy volt, hogy 61-ben be köllött mindenkinek állni. Akinek nem tetszett, ott lehetett hagyni. Rábeszéltek, na aztán én ott is hagytam, 4 évig voltam [csak benne], mert a 25 mázsás őszi árpa helyett 9 mázsa lett. A 14 mázsa tavaszi árpa helyett 70 kiló lett. Még a vetőmagot se termelte meg, olyan agronómus volt [...] a 20 literös tehenünket úgy vitték el erőszakkal, 3 deci tejet adott."[32]

A munkaalapú értékrendnek megfelelően szocializálódott parasztokat taszították a szövetkezet negatív gazdasági eredményei és a rendezetlen mun-

28 M. O. (1959), Kárász, 2007.

29 Az 1848-as jobbágyfelszabadítás és a birtokelkülönözés (úrbéri rendezés), illetőleg a kollektivizálás.

30 A paraszti értékrend átalakulását a magyar néprajztudomány egyik leghíresebb könyve mutatja be: *Fél E.–Hofer T.:* i. m.

31 M.-né K. E. – (1935), Kárász, 2013. – szóhasználata.

32 P. J. (1920), Szászvár, 2011.

Kollektivizálás_könyv.indb 163 2015.02.06. 10:37:44

kavégzés. Különösen az egykori állataik és földjeik hanyag kezelése hatott riasztóan, amit kevesen tudtak érzelmi megindulás nélkül, tétlenül nézni.[33] Bizonyos, hogy az agitációkor a parasztság többféle magatartást tanúsított, és az is határozottan állítható, hogy a történések emléke és lokális emlékezete az elmúlt hatvan évben jelentősen megváltozott, többféle narratíva él az eseménysorozatról.

A közös gazdálkodásra kezdettől fogva jellemző volt a lazább munkafegyelem, amely azonban különösen két időszakra jellemző: az átmeneti korszakra, illetőleg az 1980-as évekre, „amikor már lopták a téeszt". Ez utóbbi időszakban a háztáji gazdaságok számára a nyersanyagok (vetőmag, trágya, termény) megszerzésének egyik útja az eltulajdonítás (lopás) volt, amely az ún. második gazdaságot éltette.[34] Ezek a rendszerjellemzők már a nagyüzem hanyatlását vetítették előre, amely Tanka Endre szerint az üzemtípusok változásának „tendenciatörvénye" értelmében bizonyos időközönként – mert nincs tulajdonosi érdekkötöttség – elveszíti versenyképességét, és átadja a helyét a kisüzemnek.[35] A magyar agrárátalakulás sajátossága, hogy a rendszerváltozás utáni kisüzem tiszavirágéletet élt.

Gazda

A gazda a kisparaszti üzemegység irányítója volt. Gazdaságának, saját elvárásainak és tehetségének megfelelően hasznosította a rendelkezésre álló szántókat, réteket, szőlőt, legelőt és erdőt. A gazdálkodást nem a külső gazdasági tényezőkhöz igazította, mert a legfontosabb mindig a belső, családi szükségletek kielégítése volt. Sokkal inkább a gazdaság erőforrásai – a jószágállomány nagysága, a földek elhelyezkedése és nagysága, a művelési körülmények, a gazdaság felszereltsége, az időjárás, a család munkaereje és még sok más, itt nem részletezendő szempont – határozták meg az üzemvitelt. Ezért a hegyháti parasztgazda nem, vagy csekély mértékben vállalt kockázatot, és nem vállalt a megszokott gazdálkodási ciklustól eltérő, nagy erőbefektetést igénylő munkákat. A gazda döntött a napi teendőkről, a munkavégzés helyéről és idejéről. Tájékozódott a termény- és az állatárakról, értékesítési lehetőségekről. Jól ismerte a faluhatár termőadottságait. Egy 10-15 holdas „pógárnak"[36] jószerével az egész faluhatárban volt birtoka, így a határneveket is ismerte, „járása volt" mindenhová, rajta tartotta a szemét a többi gazda birto-

33 P. J. (1920), Szászvár, 2011.; T. T (1936), Szászvár, 2010.; Sz. J. (1950), Szászvár, 2013.

34 Sozan Mihály a magyar agráriumban kialakult alapvető mentalitáskülönbséget mutatja be két falu, a burgenlandi Alsóőr és a Győr megyei Táp példáján. *Sozan Mihály:* A határ két oldalán. Párizs, 1985. 95–96.

35 *Tanka E.:* Miért nem azé a föld, 42–43. Tanka Endre elmélete szerint az eltérő üzemtípusokra (kisüzem, nagyüzem) a történelem folyamán (az ókortól napjainkig) egymással versengő vagy egymást kiszorító kapcsolat volt jellemző, az egyes üzemtípusok uralmának tendenciózusan megjelenő korszakai vannak.

36 A középparaszt belső névadáson alapuló elnevezése a Dél-Dunántúlon.

Kollektivizálás_könyv.indb 164 2015.02.06. 10:37:44

kán és munkavégzésén, egyúttal kereste a kínálkozó haszonvételi lehetőségeket. Az önellátó parasztember tudása és tevékenységi köre igen szerteágazó volt. Az élelmezésből adódó rövid távú érdekeinek szem előtt tartása mellett hosszú távra is gondolkodott. Nagy energiát fordított a talajerő utánpótlására, az erózió elleni védekezésre és a vízelvezetésre. A birtokolt parcellák, szántók, rétek és gyümölcsösök képét a parasztember formálta. Az átalakulás előtt szocializáció révén sajátíthatták el a földműveléshez kapcsolódó ismereteket, amiben a paraszti értékmintáknak kulcsszerepük volt. A parasztság a nagyfokú döntési szabadság, önrendelkezés, birtokosi tudat miatt lett ideológiai alapon is a kommunista rendszer ellenbázisa.[37]

Rákosiék több évtizedes kollektivizálási tapasztalatokat adaptáltak a Szovjetunióból, ahol a gazdák „meggyőzésének" taktikáját tökélyre fejlesztették. A „korbács" és a „kenyér" az egyes gazdákra eltérőképpen hatott. Még a hatalom potentátjainak számító kis- és törpebirtokosokat sem volt mindig könnyű meggyőzni. A nagy számok törvénye alapján mégis az látszik, hogy az első szövetkezeteket kis földű – jellemzően a földosztás során földhöz juttatott – emberek alakították, közülük kerültek ki az első téesztagok. Ők nem az erőszak, hanem a kilátástalanság vagy a meggyőződés hatására léptek be. A téeszek megalakulása és az agitáció eredményessége nagyban függött a népesség származásától. Halász Péter szerint noha Egyházaskozáron a Moldvából áttelepült magyarok beléptetése könnyebben ment, az első szövetkezeti tagok között mégsem őket, hanem a „telepeseket" találjuk többségben. Halász a németség belépési hajlandóságát illetően a félelem jelentőségét emelte ki. A svábok ragaszkodtak ugyan öröklött vagy szerzett földjükhöz, de a kialakult félelem miatt ők sem ellenkeztek túlságosan. A legkeményebben a minden külső hatás elől elzárkózó csallóközi magyarok ellenkeztek, akik továbbra is bíztak visszatelepítésükben.[38]

A gazdák meggyőzésében kiemelt jelentősége volt az erőszaknak. A környék legismertebb agitációs központja Komló volt, a visszaemlékezések egybehangzóan állítják, hogy a legnagyobb „presszió", vagyis a legtöbb agitátor Komlóról érkezett, de a szászvári bányától is járták a falvakat. A „paraszttalanításnak" – a földműveseket általánosan sújtó beszolgáltatás és nyomásgyakorlás mellett – két stratégiája volt.

1. Az első, jól ismert út a „kulákállítás" volt. A vizsgált falvakban a birtokok annyira elaprózódtak, hogy a „kulákká" nyilvánítás földhöz kapcsolódó kitételei alapján (25 hold vagy 35 AK értékű föld) alig lett volna „kulák". A helyiek is világosan látták, hogy a kuláklistákat nem az általános vagyoni helyzet alapján állítják össze.

---

37 A parasztság ellenpolitikai megítéléséről összegzően: *Ö. Kovács József:* A kollektivizálás történeti értelmezése. In: Földindulások – Sorsfordulók: Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Szerk. Schlett András. Bp., 2012. 30.

38 *Halász Péter:* A termelőszövetkezeti mozgalom története Egyházaskozáron. Agrártörténeti Szemle 13. (1971) 1–2. sz. 149–195. *Andrásfalvy B.:* i. m. 21–25.; *Laczkó M.:* i. m. 245–246.

Kollektivizálás_könyv.indb 165 2015.02.06. 10:37:44

„Mondta öregapám, hogy ez nem úgy ment, hogy megnézték, hogy most tizenöt hold földje van vagy mennyi. Úgy volt, hogy mondjuk Kárászon legyen öt darab kulák! És akkor az az öt, akinek több vót, az került be. Lehet, hogy öt faluval odébb sokkal többje volt a másiknak, csak […] ez volt a nyomásgyakorlás, megfélemlítés."[39]

A „kulákok" kijelölésekor a legtöbb esetben nem a földterület nagysága és az aranykorona-érték, hanem az „osztályidegenség" volt a döntő.[40] Kuláklistára kerültek a segédekkel dolgozó iparosok, a cséplőgép-tulajdonosok, a molnárok is, akik tevékenységükkel az átlagos paraszti háztartásnál magasabb jövedelmet szereztek, és akiknek kivétel nélkül volt valamennyi földjük.

Ismereteink szerint internálásra nem került sor, de a beadási kötelezettség nem teljesítése miatt többen börtönbe kerültek. A megbüntetettek személyét illetően a kérdésben általában a helyi tanácselnök józansága, mértékletessége, párthűsége volt a döntő. A lakóingatlanok államosítása is igen nagy problémát jelentett, és leginkább a molnárok, a boltosok életkörülményeiben hozott drasztikus változást.[41] A legtöbb atrocitásnak egyértelműen a molnárság volt kitéve, amely a parasztoknál nagyobb tőkét tudott felhalmozni. A nyolc faluban ekkor 22 malom működött. A molnárok „malomgazdaságokat", eltérő profilú kisüzemeket működtettek. A malomgazdaságok alaptevékenységéből, az őrlésből, ennek természetbeli (korpa, liszt) és pénzbeli hasznából sertéstartásba, kereskedésbe, fogatkölcsönzésbe, földművelésbe fogtak.[42] Alig volt néhány malom, amelyhez ne tartozott volna nagyobb földbirtok. Máshol cséplőgép üzemelt, olykor több is. Majd minden malomhoz nagy szőlőbirtok és pince kapcsolódott. A kárászi Kühnel Márton fűrészüzemet, fagőzölőt és fészekodúgyárat működtetett, megnövekedett energiaigényének kielégítésére szénbányákat vásárolt. Az államosítás (néhány malmot az állam üzemeltetett tovább), az iparengedélyek bevonása, a kuláklistázás és a lakóingatlanok államosítása együttesen érintette őket.

2. A téeszbe való beléptetés érdekében – különösen 1953-ban és az 1961-es szervezési hullám idején – erőszakos agitációt és zsarolást alkalmaztak,[43] mégpedig úgy, hogy a beléptetés érdekében kihasználták az akkorra már általános kettős foglalkoztatottsági kötődést. A fiatalok munkába állását, vagy munkahelyük megtartását a házastárs vagy valamelyik szülő belépéséhez kötötték. Ezért aztán a szövetkezetbe inkább az idősebb nők és férfiak, illetőleg a fiatalabb és középkorú nők léptek be, ami a munkaszervezés szempontjából kifejezetten előnytelen volt.[44]

39 M. O. (1959), Kárász, 2013.

40 A kulákká nyilvánításról: *Kovács Teréz:* A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Bp., 2010. 121–122.

41 BML XXIII. 4. Baranya Megyei Tanács V. B. Igazgatási Osztályának Iratai, államosítási jegyzékek.

42 *Máté G.*: A vízhaszonvétel átalakulása, i. m. 491–494.

43 *Laczkó M.:* i. m. 246–247.

44 1960-ban az egyházaskozári téesz átlagéletkora 49 év volt. *Halász P.:* i. m. 183.

Kollektivizálás_könyv.indb 166 2015.02.06. 10:37:44

„Azok az öregek léptek be a téeszbe, aki[k] nem tudott[tak] máshová menni már. És valakinek be köllött állni, mert a földeket be kellett vinni a téeszbe, és a földekkel be kellett lépni. És akkor a családból az öreg beállt a téeszbe. A vő meg a fia, azok meg bányászok lettek."[45]

A belépő dolgozók kezdetben itt is munkaegységre dolgoztak, és nem fizetést, hanem terményt kaptak cserébe. Az alábbi interjúrészletben egy kárászi molnárcsalád életét felforgató kényszerítő körülményekről olvashatunk. A beszélgetés az egykori molnár (id. M. F.) fiának (ifj. M. F.) magyaregregyi származású feleségével (ifj. M.-né K. E.) készült.[46]

„Kétször vót szervezés, az első szervezésből [1955] nem lett semmi. Azért emlékszök pontosan arra, hogy vót előtte is, mer a bátyám [K. P.] akkor fiatalembör vót, de már nős vót, és akkor már lehetett hallani, hogy az országnak egyes részein van szervezés és akkor meg voltak ijedve, mert a bátyám is a gazdaságban [parasztgazdaságban] dolgozott a papával, édösapámmal. Jaj, hát akkor mi lesz, elveszik a földeket, akkor mibű lesz pénzünk… akkor elment a Péti, a bátyám fúrómestör-tanfolyamra, a bányához, mindjárt fel is vették. Úgyhogy amikor a második szervezés vót, amibű lett is valami [1961], már fúrómestörként dolgozott lenn a bányában.
Amikor a második volt, olyan 59-ben, jöttek a szervezők.[47] Két ilyen betyárforma valaki volt. Szerintem nem voltak értelmiségiek. Az egyik bányász lehetett. Látszott az arcán. Nem idevalósiak voltak. Fiatal voltam, 24 éves, és gondjaim voltak, hogy mi legyen, amikor majd eszik a kisbaba. Hát mondom, ezek még itt maradnak, mire a kisbabát etetni kell, és akkor hová menjek? És nem mentek el! Azt mondták, hogy ha nem írom alá, akkor a férjemnek [ifj. M. F.] másnap nem is kell menni dolgozni. És ez igaz volt, tudtuk, hogy igaz, mert Egrögyön előbb volt szervezés, és a bátyám felesége nem írta alá, nem és nem, akármi lesz, ő nem lesz téesztag! Másnap már nem is kellett menni a férjének [K. P.] a bányába dolgozni. Akkor volt nagy ijedelem, se bánya, se főd, se ló, se kocsi, hát akkor a parasztembörnek vége vót! Akkor a bátyám Tállyán [!] talált munkát. Biztosnak kellett lenni, hogy ha nem írom alá, akkor a papának [ifj. M. F.] másnap már nem kell menni. Meg többek is vótak ilyenek. Akkor azért mondtam, hogy a papával megbeszélem, ha hazagyün. Megvárták! Ráértek! Oda bejöttek, leültek és megvárták. Különben az egész család már félt ettől, és nem is nagyon mertünk hepciáskodni,

45 D. L. (1959), Kárász, 2004.
46 Id. M. F. (1910), Kárász; ifj. M. F. (Kárász, 1932–2007); ifj. M. F.-né K. E. (1935) Kárász; K. P. (1935), Magyaregregy.
47 Ekkor már Kárászon élt ifj. M. F.-fel és két gyermekükkel, az egykori malom épületében.

Kollektivizálás_könyv.indb 167 2015.02.06. 10:37:44

> mert előtte osztályidegönök vótak, a malom miatt. A malmot már korábban leszerelték, apósomék mindig panaszolták, elvitték az ócskavasba Bonyhádra. Ez volt a fájdalma apósomnak, [id. M. F.] mindig azt emlegette. Mert ha azt mondták volna, hogy elveszik… de ilyen hiábavalóságért, hogy az új gépeket, amit vett, a hengerszéket meg a hasábszitát, azt mindet [összetörték és eladták]…"[48]

A téeszszervezés az egyes generációk életére eltérő hatással volt. A szervezés idején középkorú és idősebb családtagok értelmileg, egészségileg összeroppantak. A fiatal, kisgyermekes házaspárok a konszolidáció éveiben lábra tudtak állni, a történtekről csak családon belül mertek beszélgetni.

A kollektivizálásnak minden faluban voltak ellenzői. Közülük néhányan szívósan ellenálltak, „megmaradtak maszekba", vagyis megtartották a földjeiket, amíg lehetett. A helyi visszaemlékezésekben „csökönyösnek", „nyakasnak" nevezett emberek a robogva átalakuló falusi élet különc figuráivá váltak. Kivétel nélkül úgy tartják róluk, hogy nem léptek be a szövetkezetbe, és megtartották a földjeiket. Ez csak a kívülállók számára tűnhetett így. Saját földjük nem volt, hanem olyan „azilum-gazdaságokat" alakítottak ki, ahol folytatható volt a korábban megszokott életforma, az üzemszervezet azonban már megváltozott. A bánya, az erdészet és a téesz alkalmazásában álló gazdáktól bérbe vett illetményföldeket és háztáji földeket művelték. Az ott megtermelt takarmánynövényekkel látták el lovaikat, amelyekkel a bányának és az erdészetnek fuvaroztak, vagyis az állami üzemeket kisegítő gazdaságokat működtettek.

A térségben a gazdák leggyakrabban az alkalmazkodás („kitérés") és az adaptáció stratégiáját választották a „szembeszegülés" helyett.[49] Döntésükben igen nagy súllyal esett latba, hogy a vidék ipari üzemeiben szinte korlátlan munkalehetőség kínálkozott.

A gazda a változás után már nem volt a maga ura. Üzemi bérmunkás lett, és a téeszben a munkahelyi feletteseinek instrukcióit hajtotta végre. Tehát a környezetének formálására gyakorolt egyéni, személyes ráhatása korlátozottabb lett. Sok paraszt éppen ettől ódzkodva nem lépett be. Az agráriumban egyre kevésbé volt szükség a kisparaszti termelési tapasztalatokra, mert a gépesített földművelés más szakismeretet kívánt, és a munkát más munkaszervezeti formában végezték. A táji aktivitást éltető tevékenységek és a parasztságnak a személyes üzemvitele során alakított, belső életterére irányuló

48 A malmok berendezésének szétveréséről részletesen: *Máté G.:* A vízhaszonvétel, i. m. 495.

49 Az egyéni stratégiákról: *Nagy Netta:* A cserevilágtól a padlássöprésig. Falusi hétköznapok a beszolgáltatás éveiben. Bp., 2013. 154–155.; *Ö. Kovács József:* A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Bp., 2012. (Társadalomtörténeti Monográfiák 3.)

Kollektivizálás_könyv.indb 168 2015.02.06. 10:37:44

tevékenységei visszaszorultak.[50] A táj arculatának megváltozása csak ezután kezdődött meg.

Üzemszervezet

Az Egyházaskozári Haladáshoz tartozó községekben a változás előtt a nagybirtoknak nem volt meghatározó szerepe a földművelésben, jóllehet a nagybirtokosok minden faluban igen nagy, de változó arányú és művelési ágú területet tartottak kézben. A földművesek 1935-ben a faluhatár 36–62%-át birtokolták. A vizsgált községek közül nagybirtokosok Hegyhátmarócon és Egyházaskozáron műveltek számottevő termőföldet, a déli falvakban főként erdők és legelők álltak a nagybirtokos pécsi püspökség tulajdonában.

Az alapvető mezőgazdasági üzemegység a változás előtt tehát a kis- és középparaszti gazdaság volt, melyben mezőgazdasági cselédeket is alkalmaztak, az állandó cselédtartást azonban csak a nagyobb gazdák engedhették meg maguknak. A téesz területéhez tartozó falvak sok tekintetben (természeti adottságok, művelési ágak aránya, termelési hagyomány stb.) különböztek egymástól, de az 1940-es években a terményfelesleg piacra viteléből jelentős bevételük származott.

A hegyháti gazda nemcsak a tulajdonában álló parcellákon élt haszonvételi jogával. A falvakban léteztek közös használatú erdők és legelők is, továbbá olyan községi földek, amelyekről a községi apaállatoknak szükséges szénát, takarmányt állították elő. A 19. század végére a gazdák a közös legelők és erdők fenntartására társulásokba tömörültek, erdőbirtokosságok és legeltetési társulatok alakultak, amelyek később összeolvadtak. Ezeknek a déli, Völgységi-patak mentén fekvő falvakban volt nagy jelentőségük, a sváb községekben jóval kevesebb legelő és erdő állt rendelkezésre. Ott – bizonyos községekben – a közös legelőket az 1880-as években kiparcellázták, és ki-ki rétté, szántóvá alakította át a rá eső legelőhányadot. Az erdőhasználatra a magyar falvak gazdái ún. részjeggyel nyerhettek jogot. A részjegyet eredetileg a földtulajdon hányadában osztották, de idővel elvált a földbirtoklástól, az erdőjog adható-vehető lett. Az istállózás alapvetően a közép- és gazdagparasztságot jellemezte, a legeltetés a kisparasztságot. A háztartások a község tulajdonában lévő erőforrásokhoz is hozzáfértek, a sárgaföldből, kőből építkezhettek, és a kisebb haszonvételek – az erdei lombszedés, száraz fa hordása, gúzs szedése, csalán vágása stb. – is megillették őket.[51]

A földosztás után a déli falvakban jóval több törpe- és kisbirtokos volt, mint az északi községekben, közülük a legkiegyenlítettebb birtokviszonyokkal Vékény rendelkezett. Az északi falvakban a ki- és betelepítések miatt ked-

50 *Máté Gábor:* A térbeli aktivitás történeti vizsgálata a táj antropogén morfológiai elemeinek segítségével, Kárász példáján. In: Ethno-lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 22. Szerk. Vargyas Gábor–Hoppál Mihály–Berta Péter. Bp., 2006. 111–144.

51 *Máté G.:* A Mecsek-vidék, i. m. 177–197.

Kollektivizálás_könyv.indb 169 2015.02.06. 10:37:44

vezőbb irányban mozdultak el a földviszonyok, nem úgy a déli falvakban – különösen Szászváron –, ahol továbbra is sok volt a kis- és törpebirtokos.[52]

Igen fontos mozzanat, hogy az integrációval egy olyan szervezet jött létre, amely szinte minden létező erőforrás (termőföld, erdő, víz, meghatározott bányakincsek) kezelését egy kézben összpontosította. A szövetkezeté lett a halászati és a vízjog is. Ez utóbbit korábban több száz vízhasználatban érintett szereplő birtokolta.

A nagy szövetkezeti területek közé kisebb-nagyobb erdészeti kezelésű területek (Mecseki Erdőgazdaság) és a Bikali Állami Gazdaság parcellái ékelődtek be. A nyolc falu határában ugyanakkor más állami vállalatok tulajdonában is álltak földterületek, a felső-völgységi falvakban a Mecseki Szénbányákéban. Megjegyzendő, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – még a zártkertek sem kerültek magántulajdonba, a szövetkezet tartós bérletbe adta őket, sok esetben a régi tulajdonosnak. A háztáji földterületeket a szövetkezet mérte ki, és a rajtuk zajló gazdálkodás is a szövetkezet koordinálásával történt. A „háztáji" a Haladásnál külön ágazatként működött, amelynek három agronómusa és külön gépparkja volt. A felvásárlást és a vetőmagbeszerzést is a szövetkezeten keresztül intézték, vagyis végső soron minden jelentős erőforrás és gazdasági vagyontárgy állami („közös") tulajdonban volt, a mezőgazdasági erőforrások és egyes nyersanyagok haszonvételét a téesz koordinálta.[53]

A szövetkezet „demokratikus" vezetését a taggyűlés szavatolta, ahol elfogadták az előző évi zárszámadást, és megvitatták a következő évi terveket. A szövetkezet egykori agronómusa szerint a taggyűlés nem volt ráhatással az irányításra, a tagság nagy részét nyugdíjasok alkották, a gyűlés inkább szociális esemény volt, így az operatív jellegű döntéseket az elnök és a vezetőség hozta meg.[54]

A szövetkezet tevékenységét szakágakra, a munkásokat kisebb munkacsoportokra, ún. brigádokra osztották. A Haladás fő ágazatai a következők voltak: növénytermesztés, állattenyésztés, erdőgazdálkodás, melléküzemág, háztáji. A növénytermesztés esetében az agronómusok határozták meg a termelési profilt. A munkaszervezet nem társadalmi pozíciók, hanem szakismeret, végzettség és feladatkörök alapján tagolódott. A szövetkezet sikerességét nagyban meghatározta, hogy a hátrányos helyzetű üzemek közé tartozott, emiatt több állami támogatásra számíthatott. A kiadások egy részét „szociális feladatokra" fordították. A szövetkezet egyik agronómusa szerint a téesz „jóléti intézmény volt". A kollektíva kohézióját erősítő eseményeket is tartottak, és a tagok között erős volt a szolidaritás, a segítségnyújtási hajlandóság.

52 Forrás: *Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás,* 3. kötet. Részletes mezőgazdasági eredmények. Bp., 1950.

53 B. F. (1950), Szászvár, 2014. Továbbá: BML Baranya Megyei Szervnyilvántartás, Egyházaskozári „Haladás" Mg. TSz. 6304. 119. Egyházaskozár – Szászvári „Haladás" MGTSZ alapszabályai 1972.

54 Uo.

Kollektivizálás_könyv.indb 170 2015.02.06. 10:37:44

A szövetkezeti kollektíva az 1970-es éveket követően jelentős átalakuláson ment át. Az eredeti gazdák, akik a földet bevitték, lassan nyugdíjba mentek, és helyükre „ifjú titánok" kerültek, akik az új rendszerben szocializálódtak, mezőgazdasági szakiskolát végeztek.

> „Ők gyakorlatilag alkalmazottként kerültek már oda. Nekik semmi olyan kötődésük nem volt, mint az előtte lévő nemzedéknek. Az előtte lévő nemzedék, az hozta a vagyonát, kinek mije volt, egy tehén, egy ló, kocsi, az volt a hőskorszak."[55]

Az integrációk után az ágazatvezetők egyetemet, főiskolát végzett szakemberek lettek, és a földhasználatban végleg szakítottak a hagyományos termelési szemlélettel és gyakorlattal. Az 1970-es évekre már egy új működésű üzem áll előttünk, amely a kolhozmodelltől is eltért. A téeszszervezés első két évtizedében a szövetkezeti gazdálkodás alapfeltételeit teremtették meg, a nagyüzemi gazdálkodás az 1968-as gazdasági korrekció és a Haladás téesz megalakulása után jött létre.

A tájszerkezet változása

A bemutatott társadalmi és üzemszervezeti változások hatására a tájszerkezet is változásnak indult. A táj átalakulását két szakaszra oszthatjuk: az 1945-től 1968-ig terjedő korszakra az intenzív átalakulás, míg az 1968-tól 1989-ig terjedőre a konszolidáció jellemző; előbbi időszakra az „átalakuló táj", utóbbira a „nagyüzemi táj" fogalmat használjuk.

Az 1949-től kibontakozó szövetkezetesítés alapjául az 1945-ben kiosztott, zömében a német birtokosoktól elvett földek szolgáltak. A vizsgált nyolc faluban túlnyomórészt a földhöz juttatottak alapították meg az első téeszeket.[56] A termelőszövetkezeti csoportok gazdálkodása kezdetben nem sokban tért el a korábbi paraszti gazdálkodás igényeitől és lehetőségeitől. A gépesítés gyermekcipőben járt, mindent a maguk erejéből, az összeadott állatállománnyal kellett megoldaniuk. Géphasználatra azért nyílt lehetőség – a közeli Mágocs gépállomásáról igényelhettek munkagépet –, és a források szerint térítés ellenében repülőgépes vegyszerezésre is igényt tarthattak.[57] A kisparaszti gazdálkodásra jellemző vetésszerkezetet jól mutatják a kárászi Mecsekgyöngye Mezőgazdasági Termelőszövetkezet 1955-ös adatai, ahol az őszi búza (38%) mellett kukorica (17%), bab (4%), burgonya (4%), rozs (4%) és vöröshere (4%)

55 B. F. (1950), Szászvár, 2004.

56 BML XVII. 638. Vékényi Földigénylő Bizottság Iratai; XXIV. 201 Baranya Megyei Földhivatal (1945–1947) iratai.

57 BML XXX. 279 (Kárász). Szerződés a mágocsi gépállomás és a kárászi „Mecsek Gyöngye" mgtsz között az 1956-os évre.

Kollektivizálás_könyv.indb 171 2015.02.06. 10:37:44

foglalta el a terület nagyobb részét, de még borsót és mákot is vetettek. A kárászi téesz a község 649 kh-as művelhető területéből 159-et használt (24,9%). Összes területe 205 kh volt, vagyis a faluhatár 15%-ával rendelkezett. Birtokai 350 darabból álltak, ezért a földművelésügyi minisztertől 1956 szeptemberében tagosítási engedélyt kapott. Ez a meglehetősen kései tagosítás mutatja, hogy a földek összevonása és általában a szövetkezetesítés a három felső völgységi faluban (Magyaregregy, Kárász, Vékény) lassabban haladt, ennek oka a kedvezőtlen termőadottságokban keresendő. Az időközben végbevitt tagosítások jelentősen átalakították a faluhatár képét. A be nem lépett gazdák földjét a tagosítás általános velejáróinak megfelelően új helyen osztották ki, míg a téesz földjeit a határ másik, legjobb adottságú felében, egy tagban.

> „51-be volt egy önkéntes téesz. Akkor 90 aranykorona elveszett, mert a jó földeket oda kellett adni, a hold meglett, csak az értéke nem lett meg. Összevissza, kis darabokat adtak. Meg a högyekbe, ami azoké volt. 61-ben meg az egész községnek be kellett állni…”[58]

A néhány évenként megismétlődő tagosítási aktusok inkább csak az átalakulás közbülső, a formálódó táj és az új tájhasználat felé vezető út állomásai voltak.

A szövetkezet nemcsak a földek, hanem az állatok „összevonását” is tervbe vette. Kezdetben a helybeli fogatokkal kellett a földeket megművelni. A szövetkezetnek nem volt közös istállója, a téesztagok a saját istállójukban tartották a szövetkezeti és az ún. „háztájiban” tartott jószágot, a takarmányfeletetés ellenőrizhetetlen volt. A kezdeti, bizonytalanságokkal terhelt időkben a mezőgazdaság szervezettségében és műszaki színvonalában nem történt változás, noha a műveleteket egy Mágocsról kijáró agronómus ellenőrizte. A hagyományos állattartási viszonyokat jelzi, hogy egy téesztag kérte a vezetőséget: jelöljenek ki száraz levél hordására embereket, hogy a kieső szalmát pótolhassák.[59]

A szövetkezeti csoportok ebben az időben a taglétszámtól, a bevitt föld mennyiségétől függően igen eltérő gazdálkodást folytattak, de bizonyos fokig mindegyikre jellemző volt a régi termelési hagyomány továbbvitele. A szászvári Új Remény téesz például a területén lévő kőbányát is üzemeltette, ugyanúgy, mint korábban a legeltetési társulat. A szövetkezet gazdálkodása az integráció során, az 1960-as években változott meg. Kezdetben a szövetkezetek a helyi termelési kultúrától idegen növény, a gyapot termesztésével is megpróbálkoztak (Egyházaskozár).[60]

A transzformáció időszakára jellemző „átalakuló táj” még sok tekintetben hasonlított a kisparaszti időszak alatti tájra, a „nagyüzemi táj” azonban

58 P. J. (1920), Szászvár, 2011.
59 BML XXX. 279. Kárász. 1955. évi május 15-iki közgyűlés jegyzőkönyve.
60 J. A. (1936), Egyházaskozár, 2014.

Kollektivizálás_könyv.indb 172 2015.02.06. 10:37:44

már korántsem. Az összevont üzem főtevékenységeinek megfelelően a gabonatermesztés és az állattartás lett a meghatározó, ezen belül is inkább a földművelést részesítették előnyben. A korábban ismertetett téeszvezetési gyakorlat és munkaszervezet értelmében a művelésmódokat és az üzemen belüli ágazatok arányait az üzem eredményességének, teljesítményének rendelték alá. A nagyüzemi gazdálkodást szelektív tájhasználat jellemezte, vagyis az üzem profiljának megfelelő művelésmódokat és vetésszerkezetet részesítették előnyben, az agrárprofilt nem, vagy csak mérsékeltebb formában igazították a természeti adottságokhoz.

Rendkívül fontos változás, hogy az üzemhez tartozó 5500 hektáron áttértek a gépi földművelésre. A meredek, talajeróziónak is erősen kitett szántóföldek művelése igen nehéznek bizonyult, ezért a szövetkezet felhagyta ezeket a területeket. Többségük erdősödésnek indult. A szántóterületek tehát összességükben csökkenni kezdtek, és ez a folyamat napjainkig tart.

A tájszerkezetre nézve igen meghatározó adat az erdő és a szántó művelési ág kiterjedése, illetőleg egymáshoz viszonyított arányuk. 1971-ben a statisztikák szerint a nyolc falu együttes területét nézve az erdők területe már nagyobb volt a szántókénál. A legnagyobb elmozdulás Kárászon, Magyaregregyen és Vékényben történt. Jelentős aránynövekedést látunk azonban a jobb termőadottságú falvaknál is, különösen Hegyhátmaróc és Tófű határában.

A változó számarányok oka a géppel nehezen művelhető területek felhagyása volt. Tehát főként az északi dőlésű, meredek, nehéz talajú parcellákat, de a legelők és zártkertek tekintélyes hányadát is felhagyták és átminősítették. Az erdősödés a mély völgyelések, horhosok felől indult, a használaton kívül került mélyutak melléke is lassan erdősávvá alakult, tehát erdőnek minősítették és üzemtervezték, melyet aztán a téesz erdészeti ágazata vett kezelésbe. A legnagyobb arányban a rétek csökkentek. A területen az 1940-es években még meghatározó volt a rétek kiterjedése. A réti széna az állattartásban nélkülözhetetlen takarmánynak számított. A kisparaszti gazdálkodás korábban döntően kézi erőn alapuló agrotechnikája nem tette lehetővé a művelési ágak drasztikus átalakítását, illetőleg ez a sajátos, alkalmazkodó gazdálkodás érdekeivel összeegyeztethetetlen volt. A Haladás téesz területén a völgyeket hagyományosan rétgazdálkodással hasznosították, a kiemelkedőbb, jobb vízháztartású részeken kertgazdálkodást folytattak. A termelőszövetkezet a szántóföldi takarmánynövények termesztésével meg tudta oldani az egyre fogyó számú állatállomány etetését. A szénára nem volt szükség, így a réteket felhagyták.

A réteken spontán erdősödés indult meg, a fő kérdés az lett, hogy mit kezdhetnének a rétekkel. A téesz erdészeti ágazata már az 1970-es években szakszerű égertelepítéseket folytatott, máshol pedig halastavakat alakítottak ki. Az Egyházaskozári Haladás területén összesen három halastó létesült; ez elenyésző a szomszédos Bikali ÁG és a Győrei Tsz tórendszereihez képest, mégis mutatja a völgyhasználat új trendjét.

Kollektivizálás_könyv.indb 173 2015.02.06. 10:37:44

	1895	1913	1935	1962	1966	1971	1984	2012
Szántó	5259	5474	5453	4516	4393	4394	3840	3844
Kert, gyümölcsös	128	125	130	417	496	506	681	395
Szőlő	558	110	140	131	154	146	74	53
Rét	523	520	538	617	497	488	1038	83
Legelő	1042	1059	1033	1013	928	900	380	873
Erdő	3067	2971	2958	3643	3782	3827	4393	4443
Nádas	0	0	0	0	0	4	4	36
Művelés alól kivett	411	509	502	520	531	555	742	1033

Az Egyházaskozári Haladáshoz tartozó községek határhasználatának változása (ha) [61]
Szerkesztette: Máté Gábor

A rétekre nézve az 1980-as évek új fordulatot hoztak. A Földvédelmi Alapból igényelt támogatással „meliorizációs" vagy „rekultivációs" program indult, amelyből az üzem legnagyobb tájátalakítási tevékenysége bontakozott ki. Ekkorra kialakult a nagyüzemi gazdálkodás. A tájátalakítási program az új rendszer egyik rendszerelemeként értékelhető, hiszen a mezőgazdaságba épí-

61 Forrás: *KSH Földterület 1895–1984*. Községsoros adatok. Történeti Statisztikai Füzetek. Bp., 1988.; www.foldhivatal.hu (legújabb földhasználati adatok).

Kollektivizálás_könyv.indb 174 2015.02.06. 10:37:44

tett állami dotáció révén ment végbe. A cél a rétek szántóvá alakítása volt, tekintet nélkül arra, hogy a téesz egy részükön korábban a – természeti adottságoknak inkább megfelelő – égert telepített. A rekultiváció során rendezték, ásott és zúgókkal ellátott mederbe terelték a patakokat, egységes fenékszintet alakítottak ki. A növényzetet teljesen eltávolították, műanyag dréncsöveket ástak le, és kémlelőaknákat telepítettek.

> „Iszonyatos, évszázados fűzfákat úgy robbantották ki. Jöttek a robbantómesterek, alárakták a dinamitot, és fölrobbantották. Nagy lánctalpasok jöttek, összehordták és fölgyújtották. Ekével fölszántották. Sellyén volt egy állami cég. Húzták a dréncsövet. Akkor az a patak teljes hosszában ki lett tisztítva, és bizonyos időközönként, ahol vízszintes is volt, ott kitűzték, hogy ott zúgót kell építeni. Nagy autókkal hordták a követ, kőművesbrigád kellett. Szép volt mikor elmentek! [Elismerő megjegyzés a munka minőségére.]
> Ez a szocializmus új vívmánya, hogy termőföldet nyertek. Így szűntek meg a táblák között a kisállatoknak a búvóhelyei, az erdősávok is. Mindenhol szántónak kellett lenni."[62]

A program következményeként Kárász, Vékény, Szászvár, Hegyhátmaróc, Tófű, Szárász és Egyházaskozár községben szinte teljesen felszámolták a réteket. Igen meglepő és a korabeli forráselosztás problémáira is fényt vet, hogy a meliorációra akkor került sor, amikor a helyi szövetkezetben nem a szántóföldi növénytermesztés, hanem az állattartás, a takarmánykészítés és a háztáji volt a legeredményesebb ágazat. Az állattartásban pedig újra behozták a korábban évszázadokon át eredményes félrideg tartásmódot.

A téeszben dolgozó alkalmazottak „barbárságnak", esztelen cselekménynek nevezték a rétfeltörést, amit a rendkívül bizarr, hatalmas földmunkák emlékezete mellett a későbbi erdősödési folyamatokkal igazolnak. A rétek egy részét mára felhagyták és beerdősültek, más részükön a gépi művelést megnehezítő tényezők (talajvíz) miatt igen költséges a termelés, nedvesebb években kisebb-nagyobb hányaduk vetetlenül marad.

A kollektivizálás idején a helyi természeti és kultúrtörténeti értékek szempontjából bizonyos mértékig kontrollálhatatlan tájszerkezeti folyamatok indultak meg. Ez a döntéshozatal központosításával és az elsajátítás szélsőségességével magyarázható. Ilyen szélsőséges változásokra az erőforrás-centralizáción át nem esett ausztriai Alsóőrön nem látunk példát.[63]

Meglehetősen ellentmondásos, de végső soron logikus (mert a városi népesség számára kellettek a rekreációt biztosító térségek), hogy ekkor került sor a Kelet-Mecsek Tájvédelmi Körzet megalakítására (1977); ez arra mutat rá, hogy a tájkezelésben ellentétes érdekek és értékrendszerek bontakoztak ki,

62 B. F. (1950), Szászvár, 2014.
63 *Sozan M.:* i. m. 55–60.

Kollektivizálás_könyv.indb 175 2015.02.06. 10:37:44

melyek ágazati lebontásban jelentkeztek. A legelők értéke és hasznosítása is igen nagyot változott. A Haladás az 1960-as évektől két évtizeden át nem folytatott legeltető állattartást. Az erdősödő, bokrosodó legelőket alföldi vándorjuhászoknak és helyi állattartóknak adták bérbe, akik a kibérelt területen limitált számú állatot tarthattak. A táji értékek szempontjából nagy veszteséget jelentett a területen hagyományosnak mondható fás legelők eltüntetése, kiirtása.[64] Az évszázados, óriási lombkoronájú fákból álló, sajátos fajösszetételű erdők nem tudatos akció során tűntek el, hanem az 1960-as években megkezdődött természeti folyamatok (szukcesszió) és az 1970-es években stabilizálódott rendszer velejárójaként. A nagyüzemi rendszer a szövetkezet illetékességi területét a terveknek megfelelően kezelte, vagyis mindent a termelésnek rendelt alá. A fás legelők állapotromlása az 1950-es évek végén kezdődött. Az 1970-es évek végére az erdők jelentős része elvesztette az erdei legelő jellegzetességeit, s ezen már a téesz tájhasznosításába visszatért félrideg tartásmód sem segített. A marhákat nem a legelőerdőben, hanem modern, műtrágyázható, géppel művelhető, nyílt füvű legelőkön legeltették. A fás legelőket pedig a téesz erdészeti szakága kezelte, vagyis üzemtervezték és utóbb – döntően az 1980-as években – mindegyiket letermelték, „csak úgy rengett az oldal, amikor döntöttünk, olyan hatalmas fák voltak".[65] Így tűnt el kivétel nélkül minden nagyobb kiterjedésű legelőerdő a Kelet-Mecsek északi felén (Magyaregregy, Kárász, Vékény, Szászvár, Máza határában). Néhány öreg fa maradt csak hírmondóba. A legelőerdők kitermelését is vezető egykori erdész ma sajnálatosnak tartja, hogy nem a mai szemlélettel nyúltak hozzá, akkoriban csak a terv teljesítése számított. „Most lehetne egy őserdőszerű erdő, nagy, öreg fákkal, ahol a fák természetes módon újulnának és élnék az életüket."[66]

A zártkertekben is nagy átalakulás ment végbe. Mivel a zártkert is a szövetkezeté volt, a téeszen múlott, hogy miként hasznosítja. Magyaregregyen, Kárászon, Vékényben és Szászváron a faluhoz közelebbi, jellemzően nem magasan fekvő szőlők és présházak használatban maradtak, a távolabbiakat felhagyták. Egyházaskozáron a szövetkezet egyik évről a másikra teljesen felszámolta a zártkerti szőlő- és gyümölcsöskerteket, ahol majd minden kozári gazdának volt pincéje és présháza. A területet erdősítették és egyéb, kevésbé meredek, könnyen megközelíthető helyeken mértek ki zártkertként hasznosítható részeket.

Összességében a szőlőskertek és gyümölcsösök kiterjedése is jelentősen csökkent, ami az életmód és közösségi élet átalakulásával függött össze. A szőlőművelés nagyon sok élőmunkát igényel. A fiatalok kiesésével az idős családtagokra hárult a szőlő fáradságos művelése, amit évről évre kevesebben láttak el. A fiatalok nem a szőlőhegyre, pinceszerre jártak, hanem bálokba,

64 A legelőerdők értékéről: *Varga Anna–Bölöni János:* Erdei legeltetés, fás legelők, legelőerdők tájtörténete. 2009. (Természetvédelmi közlemények 15.) 68–79.

65 Ny. Gy. (1955), Kárász, 2014.

66 Uő.

Kollektivizálás_könyv.indb 176 2015.02.06. 10:37:44

diszkókba, és baráti társaságuk az ott létesített kapcsolatok során, továbbá a munkahelyen formálódott. A paraszti munka közösségalakító szerepe megszűnt.[67] A faluképre nézve a szőlőskertek és a domboldalakra felkúszó gyümölcsösök felszámolása a legmeghatározóbb változás. Helyükön döntőrészt ma akácerdő van. A szőlők kiterjedése csökkent, tájképformáló hatásuk lényegesen kisebb, az akácosokban látható terasznyomok emlékeztetnek egykori fontosságukra.[68]

A táj mintázata

A tájváltozás nemcsak a művelési módokat és a földfelszínborítást érintette. Legalább ennyire meghatározó a táj mikrodomborzatának és az antropogén (emberi tevékenység hatására kialakuló) tájelemeknek az átalakulása. A gépi műveléssel megváltoztatták a korábban kialakított határszerkezetet, amelyre a következő, főbb sajátságok voltak jellemzők.

A határ meghatározott dűlőkre oszlott, melyek legkésőbb a 18. században, a nyomásos gazdálkodás során alakultak ki. Egyes földrészek, a helynevekből kikövetkeztethetően, már a török előtt is használatban voltak, különösen a déli, kontinuus népességű falvaknál. Szászvár 1801-es határtérképén gyakorlatilag ugyanazon területeket látjuk művelés alatt és nagyjából megegyező művelési szerkezetben, mint a kollektivizálás előestéjén készített légi fotókon. A kisparcellás, kisüzemi mezőgazdaság, abban a formában, ahogy a világháború előtt megismerhettük, döntően a jobbágyfelszabadítás és az 1880-as években realizálódott tagosítási, földmagánosítási, „elkülönözési" procedúrák terméke volt.[69] A dűlőket és kisebb földrészleteket a paraszti szóhasználatban *darab*nak, *földjé*nek, *földek*nek vagy *hel*nek nevezték. Igen sokatmondó, hogy a *föld*et mint a paraszti munkavégzés helyszínére vonatkozó kifejezést (ti. kimegyek a földre) sohasem használták, mindig az adott napi munka helyét megjelölő földrajzi nevet (Csermába, Tőce-tetőre, Dankóra stb.) mondták helyette. A *föld* a kollektivizálás után jött divatba, már az üzemi munkás munkahelyeként.[70] A dűlőket parcellákra osztották. A magyar falvakra különösen jellemző volt a birtokaprózódás, a német községekben az első fiú örökösödése miatt ez a 19. század végéig nem volt olyan nagymérvű. A parcellákat ún. *megye* választotta el egymástól, amit jelölhetett a szántás során kimélyített *borozda,* illetve a megyekövek vagy a megyekarók sora. A szántó-

67 Vö. *Tagányi Zoltán:* A faluközösség a változó társadalomban (Esettanulmány Varsány példáján). In: A falu a mai magyar társadalomban. Szerk. Vágvölgyi András. Bp., 1982. 356.

68 A kérdésről részletesen: *Zagyvai Gergely:* Felhagyott mezőgazdasági területek fásszárú szukcessziójának vizsgálata cserháti mintaterületen. Doktori értekezés tézisei. Sopron, 2011. http://ilex.efe.hu/PhD/emk/zagyvaigergely/magyar.pdf.

69 A Nagyatádi-féle földreform nem járt szerkezetváltozással.

70 *Fóris László:* Paraszti gazdálkodás ismeretanyaga, szókincse Magyaregregyen. BMMI Néprajzi Osztály. 6-75. F. 14.

Kollektivizálás_könyv.indb 177 2015.02.06. 10:37:44

földek peremének, különösen a régi darabok peremén ún. *magasmegye* keletkezett. Ezeken az 1-2 méter magas agrogén (földművelés hatására keletkezett) tereplépcsőkön bokrok, kisebb fák is nőttek. Ugyanilyen, de valamivel kisebb tereplépcső képződött az oldalas földeken létesített dűlők, illetőleg parcellák határánál. A *föld*ek, *darab*ok közötti műveletlen területen bokros, fás, sokszor értékes gyümölcsfákból álló vegetáció nőtt, amelyet *gyepű*nek neveztek. A paraszti kisüzemi gazdálkodást a kis léptékű, faluhatár és dűlő szintjén is megnyilvánuló alkalmazkodás jellemezte, vagyis a művelésmód a természeti adottságokhoz igazodott. A faluhatárba kivezető utak centruma a község volt. Innen indultak a gazdasági és a közlekedési utak. Különösen fontos szerepet töltöttek be az ún. *horgos*ok, ahol igen nagy teherforgalom zajlott, főként a szőlőhegyekre vezető mélyutak és a legnagyobb szántódarabokhoz tartó utak mélyültek ki. A határ meghatározott pontjain források bukkantak elő, amelyek a mezőt járó ember számára nélkülözhetetlenek voltak.[71]

A termelőszövetkezet a kisparcellákat összeszántotta, így nagyobb tagokat, táblákat nyert. A gépi művelés során beszántották a parcellahatárokat és a dűlők közötti gyepűt. Ezt a folyamatot végigkövethetjük az 1950-es évek elejétől rendszeresen készített légi fotókon, amelyek a tájszerkezet markáns átalakulását mutatják. A szíjparcellás művelésmód emlékét a faluhoz közel eső, háztáji keretén belül hasznosított földek hordozták, ám az utóbbi években új tulajdonosaik többnyire ezeket is összevonták.

Kezdetben lánctalpas traktorral is dolgoztak, amellyel a meredekebb, oldalas földeket is megszántották. A kisebb, gumikerekes traktorok csak a laposabb, dombháti szántókon tudtak eredményes munkát végezni. Az 1970-es évek végétől, a „nagyüzemi korszakban" összevonták a korábban kialakított dűlőket, és ahol tehették, még nagyobb táblákat alakítottak ki. Ekkorra vált valóra Sásdi Sándor víziója: a traktorok úgy szelték a táblát, mint „hajók a tengert". A gépi elegyengetés hatására a táj tagoltsága nagymértékben csökkent. A háztáji földeket – amelyekre még a korábbi mintázat volt jellemző – a faluhoz közelebb mérték ki, hogy a háztáji gazdálkodók könnyebben járhassanak ki. A változás előtti tájképi sajátosságok a szomszédos országok közül Ausztriában, Horvátországban, Szerbiában (ahol nem volt kollektivizálás, vagy más formában történt) megmaradtak, Romániában pedig a rendszerváltozás után éledt újjá a kisparaszti gazdálkodással összefüggő táji mintázat.

A kollektivizálás táji hatásai – összegzés

Az Egyházaskozári Haladás Mgtsz területén a kollektivizálással egy új, korábban ismeretlen földhasználati rendszer bontakozott ki. A kollektivizálás, a többi tájtörténeti fordulóponthoz hasonlatosan, a földbirtokviszonyok megváltozását hozta, de újdonság volt a földelsajátítás megváltozott mechaniz-

71 A táji elemek átalakulására nézve: *Máté G.*: A térbeli aktivitás, i. m.

Kollektivizálás_könyv.indb 178 2015.02.06. 10:37:44

musa, totalitása is. A ki- és betelepítések által érintett falvakban (Egyházaskozár, Hegyhátmaróc, Szárász, Tófű) a helyi közösségek szétziláldódása miatt a szervezés akadálytalanabbul és viszonylag korán történt meg. A zártabb, előnytelenebb adottságú, döntően magyar népességű mecsekalji falvakban erre később került sor. Az erőszak két célterületen ért el „sikereket". Egyrészt mentális, értékrendbeli átalakulást eredményezett azzal, hogy felszámolta a parasztság sajátos, a feudalizmusban kialakult, földcentrikus értékrendjét. Másrészt foglalkozásbeli átrétegződést generált, melyhez demonstratív, megbélyegzett példákat („kulákok") állított, amivel megtörte a tényleges és potenciális ellenállókat, illetve kitérésre vagy alkalmazkodásra ösztönözte a népességet. A vizsgált területen a legtöbb paraszt a kitérés stratégiáját választotta. Az 1950-es évek társadalmi traumájának igazi „vesztesei" a közép- és időskorúak voltak, akik a „paraszttalanítást" a legfrontálisabb módon élték meg, egzisztenciájuk, munkaerkölcsük összeroppanását, „ócskavassá válását" (lásd a tanulmányban szereplő molnárcsalád történetét) nézhették végig. A korabeli „agrár-tudományos diskurzus" és később a szocialista történetírás által sulykolt toposzok, a múlt kibeszéletlensége miatt a mai napig nem történt számvetés arról, hogy ezek az el nem hurcolt, fogházban nem vallatott, de a „csendes csatatereken" megrokkant, anyagilag és erkölcsileg tönkrement, sokszor az őrület határára került emberek milyen megpróbáltatásokon mentek keresztül. A zsarolásokkal és erőszakkal elindított kollektivizálás hatására foglalkozási átrétegződés zajlott le.

A fiatalok az iparba menekültek, és igen sokan lakhelyet is váltottak. Az 1960-as és 1970-es években a gépek segítségével felszámolták a táj korábbi mintázatát, miközben a tájszerkezet a polgári korszak tendenciáival ellentétes módon alakult át. Ez a folyamat két igen fontos tényezővel jellemezhető: a szántók és az erdők arányváltozásával és a rétek kiterjedésének csökkenésével. A szántók nagysága csökkent, az erdőborítottság pedig a nehéz műveletű, meredek földek felhagyása miatt nőtt. A rétek a réti szénát helyettesítő takarmánynövények termesztésével tűntek el. Az 1970-es évekre már egy új, a nagyüzemi gazdálkodásnak megfelelő üzemvitel és szervezettség alakult ki. A téesz kollektívája is kicserélődött, a mezőgazdasági ismeretek nem a családon belüli minta alapján öröklődtek, hanem iskolában sajátították el őket. Az Egyházaskozári Haladás területén ekkor történtek meg a legnagyobb természeti károkozással járó tájátalakítási események: a rétek meliorálása (talajjavítása) és a legelőerdők felszámolása. Felszámolták a parasztság kiemelt közösségi munkaterének és társas helyszínének számító szőlőket és gyümölcsösöket is, nem a társas tér csökkentésének szándékával ugyan, de ez is a munkaerő átalakulásának következménye lett. Az egykori faluhatárok övezetei markánsan átalakultak, a parasztság társadalmi és gazdasági viszonyai által meghatározott s ily módon a maga képére formált táj ma már a nagyüzem jellemvonásait tükrözi.

Igazat kell adnunk Kovács Teréznek, aki szerint a parasztság a nyugat-európai minták alapján Magyarországon is megszűnt volna, a kollektivi-

Kollektivizálás_könyv.indb 179 2015.02.06. 10:37:45

zálás azonban felgyorsította és eltorzította ezt a folyamatot.[72] Ez a torzulás a számszerű demográfiai és társadalomstatisztikai adatok, a táj szerkezeti átalakulása, a hagyományos tájkezelési módok (rétgazdálkodás, erdei legeltetés, istállózó állattartás) megszüntetése mellett a táj mikroléptékű mintázatainak megváltozásában is tetten érhető.

72 *Kovács T.:* i. m. 131.

Kollektivizálás_könyv.indb 180 2015.02.06. 10:37:45

KÁLI CSABA

Bekerítés és társadalmi ellenállás

A parasztság kollektivizálása Zalában

„…a parasztság túlnyomó részt tisztában van vagy ha nincs is, gondolkodik azzal a gondolattal [sic!], hogy előbbre kell vinni a mezőgazdaság átszervezését."[1]

Historiográfia és források

Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án, Kecskeméten elmondott programbeszéde[2] után csak kevesen sejtették – ideértve a leendő helyi végrehajtókat és a végrehajtást elszenvedőket – a beszéd radikális társadalomátalakító célzatát. A megtévesztő propagandaszöveg, a „szövetkezetesítés" álarca mögött megbúvó szándék, a gyakorlati megvalósítás évtizedei során szétbomlasztotta a magyar parasztság (több) évszázados szövetét, máig kiható megrázkódtatást okozva a vidéki közösségekben.

A tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a politikatörténet kulisszáit felhasználva érzékeltessem a zalai kollektivizálás legfontosabb társadalomtörténeti következményeit, megannyi árnyalatát. A kutatómunka során elsőként azt vizsgáltam, hogyan jelenik meg a téma a helytörténeti irodalomban. A rendszerváltás által lehetővé tett, kánonoktól mentes, árnyaltabb megjelenítési lehetőség okozott-e változást a falutörténetekben, és ha igen, milyen jellegűt? A történet vázát megismerve arra kerestem a választ, voltak-e a térségnek olyan speciális adottságai, amelyek a politikai szférán túlnyúlva magyarázatot adhatnak a kollektivizálás első hullámának kudarcára, s ezzel összefüggésben arra, hogy időnként szélsőségesen eltértek a különböző országos átlagértékektől. Ugyancsak fontos vizsgálandó kérdésként merült fel az állami erőszak természete, alakváltozatai és hatása a bekerítés sikerességére vagy sikertelenségére. Érdekelt, hogy 1956 után mennyire volt eleve elrendelt a

1 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg (= MNL ZML) XXXV.1.bd. Magyar Szocialista Munkáspárt Zala Megyei Bizottsága, Mezőgazdasági Osztály iratai 63. ő. e. Csondor Vilmos letenyei járási párttitkár beszámolója, 1960. nov. 2.

2 Rákosi Mátyás beszélt Kecskeméten. Zala, 1948. aug. 22. 1. Az érdeklődők az országos tömegtájékoztatási eszközökből kevéssé, de az egyre szürkülő palettájú helyi sajtóból is inkább csak közvetetten szerezhettek tudomást Rákosi beszédének tényéről és tartalmáról. Online: http://www.nagykar.hu/keptar/3291/33891.html. Letöltés ideje: 2014. aug. 28.

Kollektivizálás_könyv.indb 181 2015.02.06. 10:37:45

parasztság szemszögéből a kollektivizálás, számítottak-e a teljes bekerítésre a levert forradalom után, mennyire okozott ez törést az életpályákban, és maradt-e a politikai térben érdekérvényesítő képességük. Végezetül azt is vizsgáltam, hogy a társadalomban megváltozott-e az erőszakos szövetkezetesítés tapasztalata, legitimálódott-e ez a folyamat, és ha igen, milyen színtereken?

A terjedelmi behatároltság következtében megállapításaimat illusztratív jelleggel támasztom alá, amit a források sokféleségével próbáltam ellensúlyozni. A levéltári források közül csupán megyei vagy még alacsonyabb szinten keletkezett párt-, közigazgatási és jogszolgáltatási iratokat vizsgáltam. Az uralmi akaratot direkt módon közvetítő párt-/állami iratok mellett a kollektivizálás társadalmiasítottságát kifejező, a levéltárakban és azon kívül megőrződött egyéni (pl. panaszlevelek, visszaemlékezések) és közösségi jellegű (pl. historia domus) magániratok és nem utolsósorban az oral history, vagyis az emlékezés megannyi rétege egyszerre könnyítette és nehezítette a képalkotást. Amellett, hogy kerültem a monografikus feldolgozást, kevésbé foglalkoztam az események gazdaságtörténeti, kvantitatív jellegű megközelítésével, egyrészt a vállalt tematika, másrészt az ez irányú helyi, lentebb hivatkozott feldolgozások megléte miatt. Már önmagában sem véletlen, a téma korábbi tabusítottságának egyik historiográfiai következménye, hogy a zalai kollektivizálás történetének szocialista kori megközelítése az üdvtörténetiségen belül elsősorban gazdaság(történet)i szemléletet tükröz, az elhallgatást a szenvtelenségbe burkolózó adattár jellegű kiadványok szemléltetik.[3]

A rendszerváltás utáni negyedszázadban készült helytörténeti feldolgozások közül leginkább a községtörténeti monográfiák foglalkoznak a kollektivizálással, amit összességében a mai napig meglepően marginálisan kezelnek. A vegyes színvonalú, több tucat falukrónika többségében a szerzők megelégedtek a pár mondatos szikár tényközléssel, beleszőve néhány „korszerű" hangulatfestő szót vagy szószerkezetet.[4] A kortárs falutörténetek olykor még ma is élnek az egykori források szertartásosan bevett nyelvezetének kritikátlan átvételével, melyből a rosszul értelmezett objektivitás miatt óhatatlanul is üdvtörténeti megközelítés formálódik ki.[5] Akadnak azonban elismerésre méltóan kimunkált feldolgozások is, amelyek értő társadalomtörténeti megközelítésről tanúskodnak.[6] A művek szinte egyöntetű jellemzője a kollektivizálás áldozatainak arctalansága. Ennek magyarázata többrétegű, melyek között

3 A legjellemzőbb idevágó művek: *Kapiller Imre:* Adatok a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom zalai történetéhez 1949–1953. A Magyar Szocialista Munkáspárt Zala megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága Évkönyve. Zalaegerszeg, 1984. 167–192.; *Dr. Gaál Antal–Vass Ferenc:* A mezőgazdasági termelőszövetkezetek 40 éve Zala megyében. Zalaegerszeg, é. n. [1988].

4 Csak pár jellemző munkát citálva: *Tantalics Béla:* Rédics története. Rédics, 2000.; *Goór Zoltán:* Tornyiszentmiklós története. 2. bőv. kiad. Tornyiszentmiklós, 2009.

5 *Tóth Oszkár:* Letenye a XX. században. Letenye, 2009. [2012!] 137–144.

6 *Dr. Szabó Csaba:* Egy zalai község helyi társadalma a XX. században. In: Nemessándorháza. Táj, Történelem, Társadalom. Nemessándorháza, 2010. 54–65.

Kollektivizálás_könyv.indb 182 2015.02.06. 10:37:45

nem elégedhetünk meg azzal, ha a személyiségi jogok tiszteletben tartását – azokat máskor tételesen megszegik –, vagy esetleg az ismerethiányt feltételezzük. Okkal tehetjük fel viszont az erőszak és a megaláztatás – a helyhez rendszerint kötődő szerzőket is ideértve – emlékezetének reflexszerű (ön-)korlátozását. Ezzel együtt a bemutatásban furcsa módon jelen lehet a kollektivizálás félig-meddig legitimmé válása, jelentőségének csökken(t)ése, valamint az eredendően töréspontként megélt élettapasztalat később folyamatosságként való ábrázolása.

Az első lépések a kollektivizálás felé

A vizsgált korszakban, különösen a választott téma felől közelítve, Zala megye több olyan sajátos vonást is hordozott, amely megkülönböztette nemcsak az ország többi nagytérségétől, de a vele legtöbb közös tulajdonságot felmutató nyugat-dunántúli régiótól is. Az elkülönülést, egyúttal a belső, kistáji szintű passzív – tágabb értelemben vett – kulturális egységesülést csak erősítette, hogy a Balaton-felvidéket 1950-ben Veszprém megyéhez csatolták. Az 1945-ös földosztás megyei eredményei kiindulópontul szolgálnak az olykor szélsőségként is jelentkező egyediségre. A „reform" során juttatott föld átlagos nagysága Zalában mindössze 2,8 katasztrális holdat (kh) ért el, ennél alacsonyabb értékek csak Heves (2,6 kh) és Nógrád (2,7 kh) megyében alakultak ki. Ennek több oka is volt, így például a kevés szántó, azon belül is a kevés nagybirtok, ugyanis a viszonylag nagyobb részarányt kitevő erdőket államosították, a réteket, legelőket pedig részben községesítették. A domborzati viszonyok következtében a birtokok tagoltabbak voltak, amit a művelési ágak mozaikossága is tovább fokozott, továbbá a földek aranykorona-értéke sem volt kedvező.[7] Az eleve kisméretű birtokok miatt a földosztás után a zalai gazdaságok 88,4%-a tartozott a 10 holdon aluli birtokcsoportba, míg a 25 hold feletti kategóriába(n) 1,1% került/maradt.

Ezek a természeti adottságok és a birtokstruktúra nem kedveztek a táblás művelést előtérbe helyező kollektív gazdálkodásnak. A sikertelenségtől félve emiatt az első körben sok göcseji faluban eleve nem is szerveztek szövetkezetet, vagy megelégedtek az alacsonyabb szintű szervezeti formákkal. Ugyanakkor a természetes „akadályok" a potenciális ellenállást is segítették, hiszen az erdők, még inkább a szőlőhegyek zártabb, kevésbé elérhető világa jó menedéket nyújtott az itt élőknek. Míg nem sokkal korábban az átvonuló hadseregek elől találtak itt búvóhelyet a falusiak, addig most az agitátorok elől lehetett ideig-óráig egérutat nyerni.

A kollektivizálás előfutáraiként szolgáltak a földműves-szövetkezetekkel párhuzamosan szervezett földbérlő szövetkezetek. A megyei pártbizottság-

7 *Béli József:* Az 1945-ös földreform végrehajtása Zala megyében. Zalaegerszeg, 1977. (Zalai Gyűjtemény 4.) 202.

Kollektivizálás_könyv.indb 183 2015.02.06. 10:37:45

nak adott jelentések szerint „…az igénylők kevés kivétellel mindenhol egyénileg akarják igénybe venni a haszonbérbe vehető földet". Gerencsér György, az MDP egyik megyei országgyűlési képviselője nem fedte el az akció szinte teljes kudarcát: „…gyengén állunk jó példák tekintetében […] nagy nehézséget jelent, hogy a parasztság úgy a régi, mint az új, beállítottságánál fogva individuális és mindent hasznossági, jövedelmezőségi szempontból vizsgál. Ideál a kulák!"[8]

A bekerítési hadművelet következő szakasza a régi Hangya-, tej-, hitel-, valamint egyéb fogyasztási és értékesítési szövetkezetek egybeolvasztása lett, amit 1948 végén, 1949 elején gyors ütemben hajtottak végre. A pártzsargonban „a szövetkezetek demokratizálásaként" ábrázolt folyamat részeként a földosztás során létrehozott, baloldali irányultságú földműves-szövetkezetek bázisán vonták össze ezeket a szövetkezeteket. Ez az akció a hatalom oldaláról elsősorban politikai és társadalmi célokat szolgált, a behatolás egyik első formáját testesítette meg a falusi társadalomba, és – ellentétben a hirdetett ideológiával – nem feltétlenül az okszerűbb gazdálkodást segítette. Az így létrehozott „szövetkezetek" kiváló lehetőséget teremtettek a politikailag megfelelőbb új vezetés kialakítására, vagyis a „kuláknak" bélyegzett módosabb gazdák kiebrudalására, gazdasági ellehetetlenítésük megkezdésére.[9]

A saját tulajdonként bevitt mellett a bérleteken, a „kulákoktól" elvett földeken és állami tartalék területeken alakultak meg az első bérlő-, illetve táblás csoportok. Ezeket az 1948 decemberében kiadott központi utasítás alapján 1949 januárjában felülvizsgálták, ami Zalában lesújtó eredménnyel zárult. A bizottság az akkor működő 14 kezdeményezés közül mindössze hat olyat talált, amelyek többé-kevésbé életképességet mutattak.[10] A csoportok elutasítottságának csökkentésére az első pillanattól kezdve széles társadalmi fegyelmező-felügyelő eszközrendszert épített ki magának az államhatalom. A jól ismert adminisztratív elemek mellett az egészen apró események kollektivizálási szempontú szabályozására is módot találtak, amelyet a következő eset is szemléltet. Rákosi Mátyást, ismertebb funkciói mellett Zala megye egyik országgyűlési képviselőjét, részben elkötelezettségből fakadóan, de nemritkán önös haszonszerzési és karrierérdekből sokan kérték fel gyermekeik keresztapjának. Nem érezhette magát esélytelennek Figler (másutt: Figla) Béla sem, aki 1949 januárjában írt levelet Rákosinak, de a környezettanulmányozással megbízott helyi erők nem javasolták a kegy megadását: „…a szövetkezetek ellensége, kijelentette, hogy ezzel a demokrácia a már kiosztott földeket vissza

8 MNL ZML XXXV.57.bc. Magyar Dolgozók Pártja Zala Megyei Bizottsága, Mezőgazdasági Osztály iratai, 44. ő. e. Gerencsér György beszámolója, 1948. nov. 17.

9 *Káli Csaba:* Politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás Zala megyében 1947–1956. In: Dokumentumok Zala megye történetéből 1947–1956. Zalaegerszeg, 1999. (Zalai Gyűjtemény 48.) 26. Zala megyében az 1948–1949-es gazdasági évben 1152 gazdát nyilvánítottak „kuláknak". MNL ZML XXXV.57.bc. 18. ő. e.

10 MNL ZML XXXV.57.bc. 42. ő. e. Összefoglaló jelentés a megyében megvizsgált bérlő, illetve táblás csoportok helyzetéről. 1949. jan. 16.

Kollektivizálás_könyv.indb 184 2015.02.06. 10:37:45

akarja venni az újgazdáktól. A felülvizsgáló bizottság előtt szemtelenül viselkedett, miért is kizárásra javasolták." Ezzel a keresztapasági kérvény pozitív elbírálása is lehetetlenné vált.[11]

A táblás csoportok megjelenése óhatatlanul magával hozta a kollektivizálási „útiterv" első olyan ütközetét, a tagosítást, amelyben már nemcsak az „úri földbirtokosok" érdekei sérültek, hanem a lenini elvek alapján megnyerhetőként számon tartott kis- és középparasztság is ízelítőt kapott a földindulás gyakorlati mikéntjéről. Az első részleges tagosítást megelőző hetekben a helyi államvédelem már teljes készültségben állt. 1949 augusztusától naponta számoltak be öt-hat oldalas jelentésekben az előkészületekről, amelyek az ellenségkeresés mellett leginkább az önigazolás jellegzetességeit viselik magukon.[12] Az ÁVO megyei vezetője, Takács Ferenc szerint: „…nem szabad sem jobb, sem baloldali elhajlást elkövetni […] a parasztokkal inkább mézes-mázasan kell beszélni […] ne ellenségeskedést csináljunk." Németh Károly,[13] a megyei pártbizottság agitációs és propaganda osztályának vezetője nem osztotta ezt a nézetet, szerinte igenis harcosan és pártosan kell fellépni, éreztetvén a feladat súlyát is: „…a felszabadulás óta először nyúlunk a parasztság földjéhez."[14] A tagosításra a végrehajtók úgy tekintettek, mintha hadműveletről lenne szó: teljes hírzárlat mellett, maximális „éberséggel", a kedvezményezettek óvatos informálásával, rajtaütésszerűen kezdték el megvalósítani.[15]

Az ellenszegülés nem várt politikai térben is megjelent. Esetenként a helyi párttitkárok, községi bírák és más, lojalitásra kötelezettek éppúgy „hallani sem akartak" földjük elvételéről, mint ahogy természetesen azok sem, akik ellenállására eleve számítani lehetett. Batyk községben Lisztes János községi MDP-titkár, egyben községi bíró azon kevesek közé tartozott, akik nem írták alá a tagosítási javaslatot. Lisztes, akit az államvédelem egy héttel korábban a községenként létrehozott dossziéjában még teljesen megbízhatónak minősített, kisparasztként a gyakorlatban már nem akarta támogatni a falu szegényparasztjaiból alakult táblás csoportot a saját földje rovására. Zalaszentbalázson hasonló volt a helyzet: Cseh János községi bíró (MDP-tag) és Kovács István MDP-titkár – 9, illetve 12 holdas gazdák – szintén a tagosítás ellen vol-

11 MNL ZML XXXV.57.bj. Dolgozók levelei 1. ő. e. Figler (Figla) Béla Rákosi Mátyás keresztapasága iránti kérelmének véleményezése. 1949. jan. 13. Vö. Dokumentumok Zala megye történetéből 1947–1956, i. m. 29. sz. dokumentum 99–101. Czapári Istvánné kérvénye Rákosi keresztapaságára vonatkozóan.

12 MNL ZML XXXV.57.ah. Államvédelmi Hatóság Zala Megyei Osztálya (BM Zala Megyei Főosztálya) hangulat- és helyzetjelentései 2. ő. e. Napi jelentések 1949. aug.–szept.

13 Németh Károly (Páka, Zala megye, 1922. dec. 14. – Bp., 2008. márc. 12.) eredetileg hentessegéd, több helyi (körzeti, járási és megyei), majd országos párttisztség mellett 1987–1988 között az Elnöki Tanács elnöke volt.

14 MNL ZML XXXV.57.bc. 67. ő. e. 1949. aug. 27.

15 MNL ZML XXXV.57.ah. 2. ő. e. Napi jelentések 1949. aug.–szept. „Balatonederics községben a hangulat teljesen nyugodt. A lakosság a községben a tagosításról még ez ideig semmit sem tud, mivel a táblás csoport tagjai tegnap ki lettek oktatva, hogy a tagosításról egy ideig még ne beszéljenek." 1949. aug. 29.

Kollektivizálás_könyv.indb 185 2015.02.06. 10:37:45

tak. A hatalom reagálása nem volt következetes, ugyanis Batykon már másnap visszakoztak, lemondva a tagosításról, míg Zalaszentbalázson az államvédelem másnapi jelentése szerint: „Nevezett személyek leváltása folyamatban van."[16]

A tagosítás az esetek döntő részében „kitagosítássá" fajult, a téeszcsék általában a legjobb minőségű és fekvésű földekre tették rá a kezüket. A panaszlevelek jelentős részében szinte már szertartásosan jelent meg „a jó királyba" vetett hit. A helyi vezetőkkel szembeni bizalmatlanság jegyében a leveleket egyenesen Rákosinak írták, esetleg a *Szabad Nép*nek, később a Magyar Rádiónak. Nem tudták, hogy panaszukat visszaküldik a megyei pártbizottságra, ahonnét továbbították a területileg illetékes járási pártvezetőknek, az ügyintézés operatív szintjére. A panasz így végül ott landolt, ahol a panaszos a legkevésbé szerette volna látni.[17] A kitagosítottak érdekében végrehajtott korrekció nem volt jellemző, így maradt a passzív ellenállás: nem mentek el a cseretárgyalásokra, a csereföldet nem vették birtokba, nem voltak hajlandók megművelni. Mások – büntetés terhe mellett – a betagosított földjüket kezdték egyénileg művelni, a mezsgyekarókat lesüllyesztették ekemélység alá, „hogyha megfordul a helyzet, meg tudja találni, hogy hol volt a földje".[18]

Sikertelen bekerítés

A „vasaltnadrágosok" és az „aktatáskások", vagy másik oldalról a „népnevelők" megjelenése a falvakban már önmagában konfliktust gerjesztett. Az ad hoc jelleggel kiküldött szervezők az ötvenes évek elején még sokszor egyedül, esetleg párban, de mindenképpen kiscsoportos keretek között, különösebb előkészítés nélkül tévedtek be a falvakba.[19] Csak a megszervezett csoportok száma volt lényeges, emögött minden más elsikkadt. A kényszerítés eszközei széles repertoáron mozogtak, a fizikai erőszaktól a verbális agresszión át a zsarolásig. Az adózási szabályok, a már ismertetett tagosítás, a beszolgáltatás, a békekölcsönjegyzés, az állatvágási, határsáv-belépési engedélyek feletti ren-

16 Uo. 1949. aug. 28. és aug. 29. Batyk, Zalaszentbalázs. Utóbbi település államvédelmis dossziéjában egy héttel korábban a két vezető szintén kiváló minősítést kapott.

17 MNL ZML XXXV.57.bj. Dolgozók levelei 1–10. ő. e.

18 MNL ZML XXXV.57.bc. 66–70. ő. e. Becsehelyen például 41 gazda írta alá a beadványt. Panaszuk végkicsengése ez volt: „Az ősi földet elvenni lehet, de lemondani róla soha!" Vaska Miklós későbbi novai iskolaigazgató így ír visszaemlékezésében: „Mennyi átok, káromkodás hullt a tagok fejére azok részéről, kiknek földje beleesett a tagosításba? – arról nem készült feljegyzés." *Gaál A.–Vass F.:* i. m. 48.

19 MNL ZML XXXV.77. Visszaemlékezések gyűjteménye. Kiss Sándor a két évtizeddel későbbi visszaemlékezésében 1949 és 1951 között egyedül, illetve másodmagával több mint ötven téeszcsé megszervezését vindikálta magának. Ha túlzott is, mégis jellemző a nagyságrendi különbség az 1958 utáni szervezési metódushoz képest.

Kollektivizálás_könyv.indb 186 2015.02.06. 10:37:45

delkezés, a gyermekek továbbtanulása, a „meseautó" emlegetése – és folytathatnánk a sort – ostor és mézesmadzag is volt egyben.[20]

A kollektivizálás ebből a nézőpontból a „színlelt szocializmus" [21] falvakat érintő politikai bekerítési kísérleteként is értelmezhető. A vidéki közösségekben kialakult hagyományos gazdasági viszonyok szöges ellentétben álltak a végletekig központosított szocialista tervgazdálkodás gondolatával. A jellege miatt nehezebben ellenőrizhető egyéni gazdálkodás felszámolása és közösségivé alakításának szándéka nem értelmezhető pusztán gazdasági kérdésként. A politikai hatalom csak úgy látta biztosítva kierőszakolt gazdasági térnyerését, ha a helyi társadalom minden szegmensében jelen van. Így a gazdálkodási és tulajdonviszonyok átformálása mellett legalább annyira fontosnak tartották a helyi mikrotársadalmak politikai megközelítését, ellenőrzés alá vonását és végül teljes uralását. A rezsim végrehajtó katonái a lehető leggyorsabban eredményt akartak felmutatni, vagy legalábbis a tetteiket „eredményként" elbeszélni. A déli határsávból 1950 júniusában végrehajtott első kitelepítési hullám után készült ÁVO-napijelentések büszkén számoltak be a parasztok tömeges belépéséről a téeszcsébe, a „retrográd" erők jelentős részének eltüntetése után a többiek „visszahúzódásáról".[22] A kollektivizálás egyeseknek arra is alkalmat kínált, hogy a korábban, jellemzően a háború alatt ténylegesen elkövetett vagy koncepcionálisan rájuk aggatott, utóbb kriminalizált „bűneikért" vezekeljenek. Így például meg lehetett szabadulni a nyilas-/csendőrmúlt hátrányaitól, bár a zsarolhatóságuk nemegyszer így is megmaradt.[23]

A háború, a holokauszt, a megszállás, valamint a rákövetkező számonkérések és nem utolsósorban az ország szovjetizálása folyamatosan napirenden tartották az állami erőszakot, amely beépült a mindennapokba. A jogbizonytalanságban az állandó (színlelt) alkalmazkodás jellemző magatartásformává

20 MNL ZML XXXV.57.ah. 6. ő. e. „Az alakuló gyűlés [Pókaszepetk, 1953. febr. 14.] alkalmával Nagy János és Szanyi István középparasztok is bejelentették a csoporthoz való belépési szándékukat, mivel az alakuló gyűlést megelőző napokban mindkét személynél a tanács elnöke és titkára adóbehajtás végett foglalást eszközölt." Pókaszepetk, 1953. szept. 16.

21 A „színlelt szocializmus" fogalmának bevezetéséhez lásd: *Ö. Kovács József:* A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Bp., 2012. (Társadalomtörténeti Monográfiák 3.) 50.

22 MNL ZML XXXV.57.ah. 4. ő. e. Hangulat- és helyzetjelentések. A retorziók hatására színlelt alkalmazkodást mint valóságos meggyőződést tüntették fel, így kerültek „jó hangulatú", a „nagyüzemi gazdálkodás előnyeit tömegesen belátó", „az ország szocialista eredményeit elismerő" parasztok a jelentésekbe. Ha a káderek érdeke úgy kívánta, másnap vagy akár ugyanazon jelentés másik részében – teljes önellentmondásba keveredve – az „ellenség aknamunkájának fokozódása" került elő. Ezen jellegzetes nyelvi világ elméleti megközelítéséhez lásd: *Apor Balázs:* Kommunikáció és rítusnyelv: „személyi kultusz" és kommunista nyelvhasználat. Korunk 2010. 3. sz. 69–75.

23 MNL ZML XXXV.57.bj. 6. ő. e. Részlet egy panaszlevélből: „A csoport [Ramocsa] 1950-ben alakult és az eltelt idő alatt 5 tsz elnöke volt, akik közül 3 volt tagja a nyilas pártnak." 1954. márc. 4.

Kollektivizálás_könyv.indb 187 2015.02.06. 10:37:45

vált.[24] A pártállam a kollektivizálással szembeni ellenállásnak hamar büntetőjogi minősítést adott, bevonva ezzel az igazságügyi szerveket is a gépezetbe.[25] A téeszcsé elleni izgatás értelmezése tág határok között mozgott, ahogy a büntetés mértéke ugyancsak néhány hónaptól néhány évig is terjedhetett, tekintettel az illető osztályhelyzetére. Ez utóbbi tény demonstrálta a polgári jogegyenlőség megszűnését is.[26]

Az 1953 közepétől meghirdetett „új szakasz" politikája e „bűncselekmény"-fajta megítéltségében nem hozott azonnal változást. A következő években azonban az ítéletek fokozatosan enyhültek, a többéves börtönök néhány hónapra csökkentek, sőt pénzbírság és felmentés is egyre inkább előfordult.[27] Ugyanakkor gyorsan és látványosan nőtt a parasztság, különösen a téeszcséből kilépők „bizalmi indexe" a magángazdálkodás lehetőségeit illetően: „Megyénkben a mezőgazdasági kisgépkereslet a kormányprogram megjelenése előtt egészen gyenge volt. Dolgozó parasztságunk tartózkodott a mezőgép vásárlásától […] a kormányprogram megjelenése után dolgozó parasztságunk részéről soha nem látott érdeklődés mutatkozott meg a mezőgazdasági kisgépek iránt. A raktáron lévő készletek napok alatt elfogytak, utánpótlást az ipar a kereslet arányában nem tudott biztosítani."[28] Több községben a kitagosított gazdák azonnal művelni kezdték egykori saját földjüket, az esetlegesen súlyos büntetéstől sem riadva vissza. Bucsuta községben az új kormányprogram megjelenése után, az év elején betagosított egykori saját földjükön többen azonnal szántottak, vetettek és kaszáltak, ezért hárman börtönbüntetést kaptak. Miután az ítéletet kihirdették, az asszonyok a községi tanács elé vonultak, a férjek szabadon bocsátását követelve.[29] A több tucat fősre duzzadt megmozdulásnak a rendőrség megérkezése vetett véget.[30]

A gazdák földtulajdonlása nem pusztán egy polgári értelemben vett egyszerű tulajdonviszonyt testesített meg. Az előbbi példa szereplői tisztában voltak cselekedetük (súlyos) büntetőjogi következményeivel, mégis megtet-

24 MNL ZML XXXV.57.bf. Adminisztratív Osztály iratai 45. ő. e. Összefoglaló jelentés a határsávból való kitelepítésekről. 1950. jún. 23. Részlet a jelentésből: „…az vár ránk mint 44-ben a zsidókra."

25 Termelőszövetkezetek elleni izgatás bűntette: A termelőszövetkezeti csoportok, tagjaik és vagyonuk fokozott büntetőjogi védelméről szóló 2560/1949. (III. 19.) Korm. rendelet, valamint a Hatályos Anyagi Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállítása (BHÖ) 31–32. §.

26 Csak néhány jellemző eset: MNL ZML XXV.22.b. Lenti Járásbíróság iratai, Büntető perek, B 176, 200, 293/1953.

27 Példa az enyhébb ítéletekre: MNL ZML XXV.22.b. B 97, 169, 222, 250/1954.; 324/1955.; 54, 60, 218/1956. Az 1953. év ítéleteihez lásd: MNL ZML XXXV.57.bf. 55. ő. e. A megyei bíróság elnökének beszámolója az 1953. év első és második félévének ítéleteiről. 1954. febr. 13. Részlet a beszámolóból: „Izgatás bűntette miatt 1953. első felében 22 személyt ítéltek el. Ez a szám a kormányprogram utáni időben 27-re emelkedett, ennek oka az, hogy az összes izgatásos ügyek közül 13 személyt tszcs elleni izgatás miatt ítéltek el."

28 MNL ZML XXXV.57.bc. 86. ő. e. A megyei tanács kereskedelmi osztályának levele a megyei pártbizottsághoz. 1953. nov. 6.

29 Vö. Farkas Gyöngyi tanulmányával e kötetben.

30 MNL ZML XXXV.57.ah. 6. ő. e. 1953. aug. 5.

Kollektivizálás_könyv.indb 188 2015.02.06. 10:37:45

ték, ráadásul a gazdasági haszon biztos reménye nélkül. Tettük a kívülálló számára teljesen irracionálisnak látszott, saját közegükben azonban racionálisnak számított, elismert reakciónak a tulajdontól való megfosztás, a gazdasági és társadalmi sértettség, a méltóság elvesztése/elvétele ellenében. Nemcsak az elért egzisztenciájuk fenyegetettsége, hanem a saját hierarchizált közegükben elért helyzetük erodálódásának veszélye is motiválta őket.[31] A hatalom beszédmódjában, propagandájában ezt a normaszegő viselkedést, „önfejűséget" mint „tudatlanságot", „maradiságot" ábrázolták.[32]

Az 1955 eleji újabb politikai fordulatot az addig kitartó egyéni gazdák azonnal úgy értelmezték, hogy most már kötelező lesz a belépés a téeszcsébe. A kisgépek iránti kereslet alakulása ezúttal is érzékeny mutatónak bizonyult: „A zalaegerszegi mezőgazdasági kisgépeket elárusító üzlet dolgozói elmondják, hogy a KV márciusi határozata óta a mezőgazdasági kisgépek vásárlása majdnem teljesen leállt."[33] A pártállam tanult a megelőző évek kudarcaiból, 1955 második felében lényegesen intenzívebben és erőszakosabban kezdték/folytatták a kollektivizálást. Bevett koreográfia lett, hogy a nyomás alá helyezett parasztoknak kompromisszumot ajánlottak: a belépést követően csak 1956 tavaszán vagy őszén kell megkezdeniük a közös munkát. Ez hatékony módszernek bizonyult, a (formális) belépés árán így sokan megszabadultak a lelki és fizikai terrortól, de leginkább az időnyerésben reménykedtek.[34] Az 1955 őszén erőszakkal így összetákolt „szövetkezetek" jelentős része 1956 nyarára, a politikai széljárás újabb változásával szétporladt. A feloszlások zömmel a délnyugat-dunántúli régióra estek, melyen belül Zala megyében volt a legnagyobb mérvű csökkenés mind a gazdaságok, mind a terület és a tagok számában.[35] Az 1948 és 1956 közötti zalai kollektivizálás számszerű summázataként megállapítható, hogy a forradalmat közvetlenül megelőző hetekben a megye szántóterületének mindössze 14%-án – az összes terület 9,5%-án – folyt közös gazdálkodás. Ez csak egy százalékponttal kisebb – az összterületet és a szántót is tekintve – az 1952 szeptemberében felvett statisz-

31 Inkább a kollektivizált volt cselédből lett újgazdákra alkalmazták a mondást: téeszcsé = tovább szolgáló cseléd. Ezzel együtt a régi birtokosoknak is rémálmuk volt ez a státusz. *Tóth O.:* i. m. 106.

32 A diktatórikus hatalommal szemben álló egyéni „önfejűség" társadalomtörténeti értelmezési kereteihez, a német terminológiából átvett „Eigensinn" példáján lásd: *Majtényi György:* A tudomány lajtorjája. Társadalmi mobilitás és „új értelmiség" Magyarországon a II. világháború után. Bp., 2005. 222–233.

33 MNL ZML XXXV.57.ah. 8. ő. e. BM Zala Megyei Főosztály [ÁVH és rendőrség közös jogutódja] hangulatjelentése. 1955. márc. 15., ápr. 13.

34 MNL ZML XXXV.57.bj. 8. ő. e. Vö. MNL ZML XV.50. Tsz-történetek, Várfölde. Az 1955. őszi durva szervezésekkel összefüggésben 1956 első felében nagyon felduzzadt a központi hatóságokhoz, intézményekhez beküldött panaszlevelek száma. Az egyik célterületnek számító *Szabad Nép* szerkesztősége ezt jelezte is a megyei pártbizottságnak.

35 *Varga Zsuzsanna:* Érdek, érdekeltség, érdekérvényesítés a termelőszövetkezetekben, különös tekintettel a zalai szövetkezetekre 1956–1958. In: Zalai történeti tanulmányok. Szerk. Káli Csaba. Zalaegerszeg, 1997. (Zalai Gyűjtemény 42.) 362–363.

Kollektivizálás_könyv.indb 189 2015.02.06. 10:37:45

tikai adatnál. Vagyis az ezt követő politikai hullámzások kollektivizálásban lecsapódó eredője lényegében nulla értéket mutatott.[36]

A zalai kollektivizálás első hulláma teljes kudarccal végződött. A politikai és gazdasági sikertelenséget az 1956-os forradalom mutatta meg igazán, amikor rövid idő alatt szinte az összes gazdaság megszűnt.[37] A kollektív gazdaságok karakterükben inkább az államhatalom falvakba lenyúló politikai szerveiként „funkcionáltak", de semmiképpen sem alulról építkező, önkéntességen alapuló gazdasági egységekként. Terméseredményeikben soha nem tudták felülmúlni az egyéni gazdákéit, így egyetlen szegmense sem volt ennek a képződménynek, amely a parasztság szélesebb, különösen módosabb csoportjait vonzotta volna.[38] A kollektivizálásnak ez a szakasza leginkább a nincstelen agrárproletárokat és az újgazdákat vette célba. Ezért a falvak társadalmi hálójának legerősebb kötelékeit alkotó, többgenerációs birtokosi öntudattal rendelkező kis- és középparaszti tömböket még nem tudta alapvetően megbontani.[39] E rétegek sikeres önvédelméből, a nagycsaládi, rokoni kapcsolatokon, a szomszédsági viszonyokon, a gazdaszolidaritáson alapuló integráltságból Zala megyéről szólván nem lehet kihagyni a (katolikus) egyház szerepét sem. Az anyagi alapjaitól, intézményeitől, civil szervezeteitől megfosztottan ugyan, de a kommunista hatalom által keletkeztetett forrásokban engesztelhetetlenül démonizált katolikus egyház – egyfajta spirituális védőernyőként – jól érzékelhetően benne élt a vidéki társadalom szövetében, szellemi szférájában.[40]

Sikeres bekerítés

A forradalom után a régi-új hatalmi szisztéma 1958 végéig csak takaréklángon folytatta a kollektivizálást.[41] A zalai egyéni gazdák vitalitását, bizakodását a pártállami források is tükrözik, némileg túlexponálva bennük a hatalom vélt pozitív szerepét. A lefejtett propagandarétegek mögött valóban észrevehető az egyéni út realitásába vetett hit, melyet hosszú távra is érvényesnek gondoltak. A kisgépvásárlások ismételt növekedése mellett is nagyobb jelen-

36 MNL ZML XXXV.1.bd. 1. ő. e. Jelentés a megye termelőszövetkezeteinek helyzetéről; XXXV.57.bc. 49. ő. e. Jelentés a termelőszövetkezetek felfejlesztéséről és a tagosításról. 1952. szept. 18.

37 MNL ZML XXXV.1.bd. 1. ő. e. A fentebb már idézett dokumentum szerint 22 téesz maradt meg a forradalom után, 317 családdal, 630 taggal és 3600 kh szántóterülettel.

38 MNL ZML XXXV.57.bc. 49. ő. e. Kimutatás a tszcs és egyéni átlagtermés-eredményekről. 1952. dec. 11.

39 MNL ZML XXXV.57.bc. 15. ő. e. Jelentés a tszcs-k, állami gazdaságok, gépállomások helyzetéről. 1950. jan. 26., lásd még 44–65. ő. e.

40 MNL ZML XXXV.57.bb. Agitációs és Propaganda Osztály iratai, 135–146. ő. e.

41 1958. okt. 1-jéig Zalában 65-re nőtt a téeszek száma, amelyek 1642 taggal és 13 856 kh (ebből 8590 kh szántó) területtel rendelkeztek. Az események köztörténeti vetületéhez lásd: *Varga Zsuzsanna:* Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Bp., 2001. (Politikatörténeti Füzetek XVIII.) 17–43.

Kollektivizálás_könyv.indb 190 2015.02.06. 10:37:45

tősége volt s még inkább tükrözte a hosszú távú gondolkodást a földvásárlások megugrása 1957-ben, amely a „…múlt évekhez képest megsokszorozódott".[42] A parasztság a forradalom leverése után jól érzékelhetően nem készült egyöntetűen és önfeladásszerűen az újabb kollektivizálásra.

A következőkben citált források, visszaemlékezések írott és elbeszélt változatainak, különböző korokban, különböző érdekű történeti szereplőktől származó emlékezetrétegeinek összehasonlító elemzése a pszichohistorikusoknak vagy más interdiszciplináris ág művelőinek is hálás témája lehetne. Előre bocsátva külön is kiemelem azt az iratsorozatot, amelynek kollektivizálási történeteit még frissiben, 1960 januárjában, a megyei tanács művelődési osztályának utasítására írattak meg a helyi pedagógusokkal. E kortárs tapasztalattörténetek még nem kellően moderált, freudi elszólásokkal sűrűn teletűzdelt elemeiről persze nem állíthatjuk, hogy ne volna meg bennük az uralmi rendszernek való megfelelési kényszer, de irodalmiasságuk mellett – vagy éppen azért – mégis hitelesebb ábrázolói a múltnak, mint a pártállami (erőszak) szervezetek „sikerorientáltabb" dokumentumkonstrukciói.[43] Külön figyelmet érdemel az a nem nyilvánosságnak szánt memoár, amelyet Kemendy Géza sármelléki tanító rögzített családja számára – más élettörténetekkel együtt – a hetvenes évek elején.[44] A visszaemlékezések „pártosabb" részét képviselik azok a több időkeresztmetszetben rögzített elbeszélések, amelyek részben a kötetmegjelenés szándékával készültek, de többségük kéziratban maradt.[45] Mindezek mellett az előszóban kapott szíves közlések, beszélgetések és általam felvett célirányos interjúk alkotják az emlékezés további rétegeit.

---

42 MNL ZML XXXV.1.bd. 57. ő. e. Az MSZMP zalaegerszegi járási titkárának jelentése. 1958. máj. 27. „A párt és kormány intézkedései nyomán nagymértékben nőtt a dolgozó parasztság termelési kedve." A járásban 1957-ben több mint ezer földadásvétel történt. Ezek 60%-át a 8 kh alatti gazdák tették ki. Vö. *Ö. Kovács J.:* i. m. 170. Előbbi tények némileg gyengítik azt a közelmúltig általánosan elfogadott tételt, miszerint a kollektivizálás 1958 utáni teljessé tételéhez lényegesen hozzájárult, hogy a parasztság a forradalom leverése miatt könnyebben volt megtörhető. Lásd *Romsics Ignác:* Magyarország története a XX. században. 3. jav., bőv. kiadás. Bp., 2001., 420. Romsics – az adatait tekintve *Orbán Sándor* Két agrárforradalom Magyarországon (Bp., 1972.) című művére hivatkozva – ugyanakkor megjegyzi, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásának hiteles története még nem készült el.

43 MNL ZML XV.50. Termelőszövetkezet-történetek. Közvetlenül a Zala Megyei Tanács adta ki az utasítást a történeti beszámolók elkészítésére, mivel azonban a pártiratok között kerültek a levéltárunkba, a végső megrendelő nem lehet kétséges. Az is elképzelhető, hogy a kollektivizálás üdvtörténeti megközelítésű, gyors rögzítése országos ügy része volt. A szövegek külön sajátossága, hogy a helyi tanítók maguk mutatják be saját szerepüket, ami néha komikus leírásokhoz vezetett. Önmaguk szerepének túlbuzgó kiemelése, a kollektivizálás késedelme feletti önmarcangolás és lelkiismeret-furdalás jellegzetesen megjelenő elemei mellett, a friss élmények hatása alatt érzékletes, a hitelesség elemeit nem nélkülöző leírások születtek.

44 MNL ZML XV.31. *Kemendy Géza:* Nehéz esztendők krónikája III. rész. Kemendy, akit egyébként a sármelléki téesz elnökének választottak, igen jó stílusban, dramatizáltan, filmszerűen mutatja be az eseményeket.

45 MNL ZML XXXV.77. Visszaemlékezések gyűjteménye.

Kollektivizálás_könyv.indb 191 2015.02.06. 10:37:45

A paraszti gazdálkodás hasznossági szemléletét mutatják a kollektivizálás híreire, még inkább tényeire 1958 végétől adott válaszok. Ismételten a kisgépvásárlásra kell utalnom, amely 1958 végén visszaesett, az ingatlanforgalomhoz hasonlóan.[46] A kollektivizálás új, korábbinál eredményesebb végrehajtására Keresztes Mihály földművelésügyi miniszterhelyettes személyesen adott utasításokat még 1957 novemberében a zalai téeszek és gépállomások III. megyei tanácskozásán.[47] A fogadkozások és előkészületek ellenére az 1958–1959 telén végrehajtott kollektivizálás során a zalai vezetés mégis elégtelenre vizsgázott. 1959 áprilisára a megye szántóterületének mindössze 13%-a tartozott a téeszekhez, amivel Zala messze a megyei rangsor végén kullogott.[48]

A szomszédos Veszprém megyében ez idő tájt lényegesen intenzívebben folyt a kollektivizálás, a megyehatár mellett a szomszédos zalai falvak lakosai a rokonságtól, ismerősöktől már pontos információkkal rendelkeztek a „szép új világról". Ez riasztóan hatott.[49] A pártállami dokumentumok zsargonjában „patronálásnak", „megerősítésnek" titulált protektorátusi munka elmaradását érzékelve a frissen kollektivizált parasztok azonnal passzív ellenállásba kezdtek, több helyütt sikeresen negligálva azt a tényt, hogy a közös gazdaság megalakult. Kehidán például a szervezők belementek abba, hogy az 1959 márciusában megalakított téeszben csak ősszel kezdődjék a közös munka. Így az alakuló közgyűlést még össze tudták hozni, ám a következőt már csak negyedszeri meghirdetésre lehetett összeverbuválni. Ha a közös munka megkezdését sikerült eltolni, vagyis időt nyerni, az nemegyszer de facto a téesz felbomlását jelentette.[50]

---

46 MNL ZML XXXV.1.bd. 57. ő. e.; 59. ő. e.

47 MNL ZML XXXV.1.bd. 1. ő. e. Keresztes jellemző módon a kapitalista államok mezőgazdaságának koncentrálódásával példálózott; ez az indok később a házi agitációk érvrendszerébe is leszivárgott. A cél szentesítette az eszközt, vagyis a hatalom képviselőit láthatóan nem zavarta például az a logikai ellentmondás, hogy a szocializmus/kommunizmus tagadásaként megjelenített kapitalizmusra hivatkoztak.

48 MNL ZML XXXV.1.bd. 60. ő. e. Vö. *Ö. Kovács J.:* i. m. 279. és 315. Az országos átlag 34,7% volt.

49 MNL ZML XV.50. Termelőszövetkezet-történetek. Sénye. A folytatás is több szempontból jellemző. Azt gondolták ugyanis, hogy a község dimbes-dombos jellege miatt itt nem lehet táblát kialakítani, így a szervezők nem jönnek el ide. 1959. dec. 10-én azonban az agitátorok megérkeztek, és két nap alatt beszervezték a falut. A más megyékben zajló, ennek okán a Veszprém megyei kollektivizáláshoz lásd: *Farkas Gyöngyi:* Paraszti társadalom és kollektivizálás Veszprém megyében (1948–1956). In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2001–2004. Szerk. Estók János. Bp., 2004. 224–242.; *Hudi József:* Kollektivizálás és paraszti ellenállás Veszprém megyében (1957–1960). In: Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, önigazgatás. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája, 1991. aug. 29–31. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1994. 178–187.

50 MNL ZML XV.50. Kehida. Sandon 1959 elején két téesz alakult. A korábban, tehát tavasszal indulóba a falu szegényparasztsága lépett be, míg az ősszel kezdőbe a módosabbak. Ennek helyi, sajátos – valószínűleg hagyományos – munkamegosztáson alapuló racionalitása abban rejlett, hogy a szegényebbek még egy idényt el tudtak tölteni napszámban a módosabbak földjein. Uo. Sand.

Kollektivizálás_könyv.indb 192 2015.02.06. 10:37:45

A zalai párt- és tanácsi vezetés képviselőinek a mintául szolgáló Győr-Sopron megyében tett látogatása után már Zalában is lényegesen előkészítettebben, szervezettebben, nagyobb erőket mozgósítva folyt a „munka".[51] A kollektivizálás társadalmiasítása lényegesen szélesebb horizonton zajlott. Az agitációs vagy a megalakítást követő „patronálási" munkából már szinte egyik társadalmi-foglalkozási csoport sem vonhatta ki magát. A pedagógusok mellett például a jogtanácsosok, a bírák, az ügyvédi munkaközösségek tagjai sem maradhattak semlegesek. A folyamat – újabb – alkalmat adott a hatalom számára, hogy (színlelt) véleménynyilvánításra kényszerítse a társadalom különböző rétegeit. Ezen túlmenően cselekvő lojalitást elvárva terítette szét a felelősséget, a bűnösséget, okot adva a kölcsönös tabusításra.[52]

A helyben élő községi vezetők, hogy elkerüljék a konfrontációt, nem egy esetben igyekeztek kimaradni az agitációs munkából. Padáron, bár az elvárásoknak megfelelően elsőként írták alá a belépési nyilatkozatot, de egyúttal kijelentették, hogy „felvilágosító munkát" nem végeznek.[53] A bekerítési művelet legkritikusabb szakaszában, kevés kivételtől eltekintve, ezért is ipari munkásokból, funkcionáriusokból, állami gazdasági és gépállomási dolgozókból szervezett brigádok szállták meg a falvakat. A munkás–paraszt ellentét demagóg kiélezésével felhergelt, a sokszor meglévő kettős identitásukban az „agrárius" gyökereket elnyomó (párt)munkás agitátorok szemében a kollektivizálás – akár erőszakos – véghezvitele teljes legitimitással rendelkezett. Az iparosítás mindenhatóságába vetett hit, a technicista gondolkodás – elég, ha csak az űrhajózásra utalok –, kiegészülve az életszínvonallal kapcsolatos előítéletekkel, irigységgel, nem tette kétségessé például a vasutasok és kőolajbányászok, illetve a funkcionáriusok szemében a mezőgazdaság „átszervezésének" szükségességét.[54]

A téeszbe kényszerítés szinte mindenütt az általában 25-30 fős agitációs brigádok vaságyakkal, térképekkel és egyéb felszerelésekkel megrakott teherautóinak megjelenésével kezdődött. Az iskolákban, kultúrházakban több napra, hétre berendezkedő csapatok rendszerint már aznap megindították a végső offenzívát.[55] A gazdák megközelítésének taktikája alapvetően változott

51 MNL ZML XXXV.1.bd. 62. ő. e. Vö. *Ö. Kovács J.:* i. m. 280–303.

52 MNL ZML XXXV.1.bd. 62. ő. e.; 67. ő. e.; 73. ő. e. A lojalitás kikényszerítettsége különösen az egykori – már többször meggyűrt – vármegyei hivatali elit jobb híján ügyvédként praktizáló, ellenőrizhető munkaközösségbe zárt tagjainak jelentéseiből érződik ki.

53 MNL ZML XV.50. Padár.

54 MNL ZML XXXV.1.bd. 60. ő. e. Járási titkárok beszámolói: „…volt zúgolódás a munkások között is, mondván túl drága az élelmiszer, magas a paraszti jövedelem"; „…hiányolják a munkások, hogy miért álltunk le a szervezéssel [1959 tavaszán]. Különösen akkor mutatkozik ez meg leginkább, amikor a munkások [mezőgazdasági kereskedelmi vállalatoktól] vásárolni mennek falura, hogy miért adják [a parasztok] áron felül terményeiket, állataikat. Ezért a munkásság sürgeti a tsz szervezését."

55 Gelsén a szervezőbrigád vezetője, látván a helyi erők csüggedtségét, erőt igyekezvén önteni beléjük, „kommunista becsületszavát adta", hogy egyetlenegy holdon felüli gazda sem fog kimaradni a szervezésből. Sárhida: „…[a kőolajipari vállalat dolgozói] megnyugtatták a la-

Kollektivizálás_könyv.indb 193 2015.02.06. 10:37:45

az ötvenes évek elejéhez képest: ezúttal a falu „gazdag sarkában", a közösség „hangadó", megbecsült és követett gazdáival kezdték a beléptetést.[56] A csoportdinamika pszichózisát felhasználva ez a megoldás a megtörés szempontjából eredményesnek bizonyult. Másfelől ezt a taktikát a későbbi közös gazdálkodás szempontjából gazdaságilag is célratörőbbnek gondolták, ugyanis a hatalom birtokosai – okulva az ötvenes évek elejének gazdaságtalan termeléséből – nem szerették volna, ha a kevésbé tapasztalt kisparasztok magukra maradnak a leendő téeszben. A kisebb birtokosok leggyakoribb hárítási kísérlete éppen ezen alapult: ha belépnek a legmódosabbak, akkor ők is belépnek, mondták. Az agitáció első napjai általában sikertelennek bizonyultak, néhány napig senki sem adta meg magát. Az ellenállás egyik legtöbbször alkalmazott legális módja az elbújás, elutazás volt.[57] Úgy gondolták, ha néhány napig, esetleg hétig kitartanak, elmarad a szervezés. Többen helyi túlkapásnak vélték a falujukban zajló szervezést. Azt gondolták: a központban már nem is akarják, mivel az ország teherbíró képessége nem teszi lehetővé ezt a fajta gyors és általános kollektivizálást.[58] A többnapos fárasztás utáni eredménytelenség általában már erőszakba torkollott: „…már lehetett […] hangokat is hallani, hogy itt már másképp nem megy a szervezés, mint hogy egyet-kettőt meg kell vernünk, vagy pedig a többségét a tanácshoz behívatni, és addig ki nem ereszteni a tanácsházból, amíg a belépési nyilatkozatot alá nem írja."[59] A fizikai bántalmazások elszaporodása miatt Németh Károly, az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának vezetője írásos tájékoztatást kért a Zala megyei első titkártól. Darabos Iván az 1959–1960-as szervezés idejéből öt ügyet említett meg válaszlevelében, noha különböző iratok ennél jóval több esetet ábrázolnak.[60] A verekedő, pisztollyal hadonászó szervezők legrosszabb esetben „figyelmeztetés", „dorgálás", „szigorú megrovás" és hasonló, tehát alapvetően pártbüntetésben részesültek, ami tanúsítja, hogy ezek a cselekmények a Btk. joghatályán kívülinek minősültek.[61] A panaszleveleket gyakran nem azok írták, akik az atrocitást elszenvedték – mivel megfélemlítettségükben erre képtelenek voltak –, hanem Budapesten vagy másutt tanuló, dolgozó gyermekeik, rokonaik. Az ügyek kivizsgálása egy kaptafára ment, szinte mindig megállapították, hogy nem történt semmilyen durvaság, sőt a paraszt provokált, mert példának okáért nem engedte be az agitálókat, vagy eloltva a

kosságot, hogy addig nem mennek el Sárhidáról, amíg az szocialista község nem lesz." MNL ZML XV.50. Sárhida, Gelse.

56 MNL ZML XXXV.1.bd. 63. ő. e.

57 MNL ZML XXXV.1.bd. 61. ő. e. „Az első napokban általános jelenség volt, hogy nem lehetett otthon találni a [gutorföldi] gazdákat. Rendszerint a hegyen tartózkodtak, ott szoros kapcsolatot tartottak fenn a tófejiekkel, akikkel közösen beszélték meg a szervezés állását, s egymást biztatták a kitartásra."

58 MNL ZML XXXV.1.bd. 60. ő. e.; MNL ZML XV.50. Kisbucsa.

59 MNL ZML XXXV.1.bd. 63. ő. e. A letenyei járási pártbizottság jelentése. 1960. nov. 2.

60 A Fejér megyei párhuzamokat lásd: Czetz Balázs tanulmányát e kötetben.

61 MNL ZML XXXV.1.bd. 63. ő. e. Darabos Iván megyei első titkár levele Németh Károlyhoz. 1960. márc. 14.

Kollektivizálás_könyv.indb 194 2015.02.06. 10:37:45

villanyt, alvást színlelt, esetleg aláírás előtt az alapszabályt kérte.[62] Bevett szokássá vált, hogy az ipari üzemekben dolgozó közeli hozzátartozókat fizetett, ha úgy sem értek el célt, fizetetlen szabadságra küldték haza „házi agitációs" céllal. Ha még ez sem használt, nyíltan munkahelyük elvesztésével fenyegették meg őket, ezzel kényszerítve ki a „renitenskedő" gazdák belépését.[63]

A Zala megyei kollektivizálási kampány legtragikusabb esetei két – ellentétes röppályájú – kézigránáthoz kapcsolódnak. Az első eset 1959 őszén, Bakon történt, ahol a különböző iratokból meglehetősen homályos történet bontakozik ki. Biztonsággal csak annyi hámozható ki, hogy a szervezőkre a községben valaki kézigránátot dobott, de ennél több az eddigi kutatásokból nem állapítható meg, sem az elkövető kiléte, sem a pontos indíték, sem pedig az esetleges sérülés léte, mértéke.[64] Sokkal súlyosabb és részleteiben is ismert a másik eset, amely 1961. január 3-án történt Zalaszentbalázson. Az agitációs munka közben egy „beszámíthatatlan", „elmebeteg ember", Vári Antal – egyetemet végzett agronómus – összetűzésbe került egy agitáló munkásőrrel, akit állítólag késével meg is sebesített. A munkásőr pisztolyt rántott, amely a dulakodás közben Vári kezébe került, aki „bunkerébe" zárkózott. A helyszínre érkező rendőrök közül ketten – a parancs ellenére – megközelítették a „bunkert", mire Vári mindkettejüket lelőtte. Őt végül a rendőri erősítés megérkezte után egy kézigránáttal ölték meg. A jegyzőkönyv állítása szerint másnap a Politikai Bizottság is tárgyalta az ügyet,[65] ennek tükrében 5-én foglalt állást a megyei párt-végrehajtóbizottság. A hivatalos álláspont az lett, hogy az esetnek nincs köze a kollektivizáláshoz: „Nagy dolgot nem szabad belőle csinálni. A temetés minél szolidabban folyjék le. A középületekre kikerült gyászlobogókat – amelyek kirakása nagyon helytelen volt – most már a temetésig ne vegyük vissza, de utána azonnal be kell szedni őket. Egy ilyen sajnálatos esemény miatt […] az egész várost nem szabad gyászba borítani."[66] A hata-

62 MNL ZML XXXV.1.ba. Párt- és Tömegszervezetek Osztálya iratai 541. ő. e. A fizikai vagy lelki tortúrát elszenvedők később is csak a nyilvánvaló (szem)tanúk előtt beszéltek egymásnak tapasztalataikról, de például jellemző attitűd volt a gyermekek előtt az évtizedekkel később is tartó teljes hallgatás, tabusítás. Béres Katalin szíves közlése.

63 MNL ZML XXXV.1.ba. 539. ő. e.

64 MNL ZML XXXV.1.ba. 543. ő. e. Bíró Ferenc levele Csokona Sándorhoz. 1963. márc. 31. Részlet a levélből: „…az ellenünk 1959 őszén elkövetett kézigránátos merénylet óta feleségem nem akart Bakon maradni, csupán azért maradtunk még, mert Darabos elvtárs és Török elvtárs [a megyei tanács elnöke], a megye vezetői azt mondták nekünk, tanácsvezetőknek, hogy nem hátrálhatunk meg. Feleségem idegrendszere teljesen tönkrement." MNL ZML XV.50. Bak; *Gaál A.–Vass F.:* i. m. 32. Fekécs Imre visszaemlékezése.

65 Az MSZMP Politikai Bizottsága 1961. jan. 4-i ülésének jegyzőkönyvében ennek nincs nyoma. Online: http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=3166&MT=1. Letöltés ideje: 2014. aug. 28.

66 MNL ZML XXXV.1ad. MSZMP Zala Megyei Bizottsága Párt-végrehajtóbizottság iratai, 1961. jan. 5.

Kollektivizálás_könyv.indb 195 2015.02.06. 10:37:45

lomgyakorlók a propagandisztikus felhasználásban rejlő kétélűség veszélyét látva, inkább a tabusítást választották.[67]

A belépési nyilatkozat aláírását a fizikai erőszakoskodás mellett csak a tömegesen és az ötvenes évek elejéhez képest nagyságrendekkel intenzívebben alkalmazott lelki tortúrával sikerült kicsikarni. A falvakban jelen lévő állandó brigádok esténként akár több száz fős erősítést is kaptak, így a portákra benyomuló fél tucat agitátor naponta ismétlődő, órákon át tartó, éjszakába, hajnalba nyúló pszichikai manipulálásának egy idő után nem lehetett ellenállni. Jellemző attitűd volt a „sem első, sem utolsó nem akarok lenni", vagyis – esetleg korábbi élményekből fakadóan – a megbélyegzés elkerülése a közösségben, vagy a döntés meghozatalának átruházási kísérlete: „Hozzanak róla törvényt és akkor belépek."[68] A módosabb gazdák néhány nap vagy hét alatt végrehajtott megtörése után a csoportdinamika érvényesült, amelynek segítségével már egy-két nap alatt végeztek a bekerítéssel.

A belépési nyilatkozat aláírásának szakralitása, mint cseppben a tenger, szemlélteti a gazdák földhöz, közösséghez való viszonyát, az életpálya várható megtörésének önészlelését. „Utolsó kívánságként" a maradék méltóság megőrzése végett rendszerint azt kérték, hogy ne idegenek, hanem egy falubeli előtt kelljen aláírni a nyilatkozatot. Kemendy Géza sármelléki tanító érzékletesen írta le a katartikus pillanatokat:

> „Pali is, Ilonka is, aki az első tanítványaim közül való volt, ünneplőbe öltözötten fogadtak. Olyan volt a hangulat, mely megülte őket, de a lakás belsejében is érezni lehetett, mintha halott lett volna a házban. Komoly arcok, de bizonyos fokú felszabadultság mégis az arcokon, hiszen sok lelki gyötrelemnek jelentette a végét a most következő aktus. Az asztal tiszta terítővel letakarva. Meglepett, milyen ünnepi külsőt biztosítanak. Mutatta azt is, milyen nagy eseménynek számít náluk. Valóban az volt, magam is átéreztem. […] Amikor a lélektani pillanat megérett, az aláírás megtörtént."

Egy másik esetet így idézett fel:

> „János szemlesütve hallgatott hosszan, és egyszer csak nagy döbbenetemre, szép bariton hangján elkezdte: Megkötöm lovamat szomorú fűzfához, / Lehajtom a fejem két első lábához. / Lehajtom a fejem a babám ölébe, / Hullatom könnyem a rózsás kötényébe.
> Könnyei eleredtek ennek az erős, vad embernek. […] Elszorult a torkom, alig tudtam én is visszaparancsolni könnyeimet: csak néztem

67 A megyei napilap az utolsó oldalon, a rövid hírek rovatban eldugva adott szűkszavú tájékoztatást az esetről. A Zala Megyei Rendőr-főkapitányság közleménye. Zalai Hírlap, 1961. jan. 5. 6.

68 MNL ZML XV.50. Zalaszentiván, Nemesszentandrás.

Kollektivizálás_könyv.indb 196 2015.02.06. 10:37:45

ezt a különös férfifájdalmat. Talán ekkor sírt először életében ilyen igazán. Lehet, hogy akkor sem így, amikor 1945-ben, az esti bombázás miatt egyszerre állt felesége és szép, okos Feri fia koporsójánál."[69]

Az agitátorok a részletekre is ügyeltek. Nem egy helyen közvetlenül karácsony előtt, vagy egyenesen az ünnepek alatt érte el a csúcspontját az agitáció, esetleg az alakuló közgyűlés összehívása, így remélve a könnyebb „bevitelt". A kollektivizálással párhuzamosan futó népszámlálás szintén agitációs eszközzé vált. Ha a családból csak a feleség lépett be, akkor az összeírók a férjet kisegítő családtagnak akarták beírni, így apellálva a férfiúi hiúságra.[70] Sokan a „pártoló tag" kategóriában látták meg a kibúvás lehetőségét, de kérelmeiket rendre elutasították. Nem volt az agitátorok ínyére, féltek, nem lesz megfelelő számú munkaerő, de időlegesen sok helyütt mégis elfogadták, ha csak a feleség lépett be a téeszbe. A családi stratégia szerint a lehető legnagyobb háztájit akarták megszerezni, ami mellett a férj és a gyermek(ek) munkakönyvet kértek, és próbáltak az iparban, városban elhelyezkedni. Ez számos konfliktust okozott, mivel a helyi tanácsi szervek nem adták ki a munkakönyvet. Ha mégis eljártak a faluból, az új munkahelyükön „utánuk nyúltak", igyekezvén visszakényszeríteni őket a munkaerőhiánnyal küszködő téeszbe.[71] Ugyanezért írták alá sok helyen a család legidősebb tagjai a belépési nyilatkozatot. Az agitátorok láthatóan nem követtek egységes, kikristályosodott álláspontot az idősebbekkel szemben. Egyrészt a teljesítési kényszer vezérelte őket, melynek során nem voltak tekintettel idősre, fiatalra, nőre, gyerekre, sőt a fizikai bántalmazások igen jelentős hányadát az idősebbek szenvedték el. Noha a téeszben már nem számoltak a munkájukkal, belépésükre mégis szükség volt, mivel a föld az ő tulajdonukban állt. Az öregek korábban a nevükön tartott tulajdonnal is garanciát kaptak arra, hogy a gyermekeik gondoskodnak róluk, viszont a leendő örökös(ök) az aláírás után de facto kisemmiződtek, ezzel ez a generációk közötti anyagi természetű kapocs megszűnt.[72]

---

69 MNL ZML XV.31. Kemendy Géza visszaemlékezése. A Nemesapáti Plébánia historia domusába a következő bejegyzés került: „…[1959] 1000 éves életforma változott meg a téeszek megalakulásával. […] 1960. Az új év már mint téeszközségre köszöntött a faluban. Más érdekes feljegyzésre méltó esemény ez évben nem történt." *Horváth László:* Nemesapáti a „Historia Domus" alapján. Nemesapáti, 1989. 33.

70 MNL ZML XXXV.1.bd. 63. ő. e. A téeszszervezéssel kapcsolatos megyei tanácskozás, 1960. jan. 5.

71 MNL ZML XV.50. Termelőszövetkezet-történetek. Ebből perek is keletkeztek: MNL ZML XXV.22.b. B 184/1961.

72 MNL ZML XV.31. Kemendy Géza visszaemlékezése. Kemendy ennek következtében potenciális generációs konfliktusok kialakulását feltételezte. Ellenben Gergán Ignác interjúalanyom nem tudott ilyen generációs konfliktusról. Interjú Gergán Ignáccal, 2013. (A szerző tulajdonában.) Szabó László megállapítása szerint a generációs ellentét inkább a politika által motivált jelenség, mintsem valódi történeti tényező volt. Lehet-e a hagyományos paraszti közösségekben generációs ellentét? In: Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör –

Kollektivizálás_könyv.indb 197 2015.02.06. 10:37:45

Utórezgések

A töréspontként megélt aláírás után azonban nem tűnt el a paraszti ellenállás, melynek terepe változott – bekerült az üzem keretei közé –, de sokasága és variabilitása annál kevésbé. Az alakuló közgyűlést a hatalom konstruálta szövegekben már ideáltipikus eseményként ábrázolják, noha korántsem volt az.[73] Az előre kimódolt – nem túl fantáziadús, gyakran ismétlődő – téeszelnevezés időnkénti opponálása mellett sokkal gyakoribb volt, hogy a tagok nem fogadták el a kijelölt vezetést, leginkább a téeszelnököt. A megírt forgatókönyvhöz képest – ha éppen nem őket akarták a hatalmasságok – nemegyszer spontán módon az élenjáró helyi agitátorokat javasolták (pl. iskolaigazgatót, tanácselnököt), amiben már tetten érhető a bosszú lélektana is. Időnként olyanokat választottak meg, akik jelen sem voltak, részben azért, mert a szándékot megneszelve eleve el sem mentek, nem vállalva a stallummal járó, sokszor eleve biztosra vehető kirekesztődést.[74]

A legtöbb, hosszabb távon is ható konfliktus azonban a falu bonyolultan elkülönülő, rétegzett társadalmának a kollektivizálás ürügyén végrehajtani szándékozott egyneműsítési kísérletéből fakadt. Ennek csak az egyik oldala volt a vezetők és vezetettek, többek számára valamilyen szempontból mindig elfogadhatatlan viszonya.[75] A tulajdon elvesztése mellett a hozzá elválaszthatatlanul kötődő, a tulajdonosi rang kvázi alkalmazottivá süllyesztése, a méltóság elvétele volt a legfájóbb és meg nem bocsátható bűn a gazdák szemében. A „közös" valójában senkié sem lett, ami a munkamorálban, a gazdálkodás

---

Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete. Szerk. Gyáni Gábor–Láczay Magdolna. Nyíregyháza, 2008. 257–258.

73 *Gaál A.–Vass F.:* i. m. 49. Vaska Miklós (Nova) visszaemlékezése: „Amikor elhangzott a kérdés, hogy mi legyen a tsz neve, a válasz: Bánat Tsz! A tömeg felnevetett, aztán elszabadultak az indulatok. Az emberek az elszenvedett sérelmeiket kiabálva kényszert, erőszakot ordítva felugráltak, és otthagyták a gyűlést. Döbbenetes látvány volt a tanácstalan, fakó arcú elnökség a vörös drapériával letakart asztal mellett. A közgyűlés után az emberek egyszerűen nem vettek tudomást arról, hogy ők tsz-tagok. Úgy dolgoztak saját földjeiken, mintha mi sem történt volna." MNL ZML XV.50. Sárhida. Az ilyen jellegű konfliktusokból – téesz elleni izgatás címén – változatlanul büntetőperek születtek: MNL ZML XXV.22.b. B 25/1962.

74 MNL ZML XV.50. Zalaszentmárton, Kilimán, Gelsesziget.

75 *Gaál A.–Vass F.:* i. m. 43. Pintér Gyula (Pókaszepetk) visszaemlékezése: „1961-ben az egyesült termelőszövetkezet volt középparaszt tagjai részéről többen és többször hangoztatták, hogy nekik cselédgyerek ne dirigáljon. Ezek nekem nagyon rosszul estek, ezért tsz-elnöki tisztségemről lemondtam." A magántulajdon szentsége és a méltóság megőrzése keveredik Kemendy egyik, szintén plasztikusan ábrázolt jelenetében is: „…este, amikor az [állat]átvétel befejeződött, Németh József brigádvezető letörten jelentette, hogy senki nincs, aki a teheneket megetesse és megfejje. […] Drámai volt. Éreztem, hamar eljutottunk a mélyponthoz. […] Szabó Pali bácsi szólalt meg először: Ha már így vagyunk, én azt ajánlom, lássuk el az állatokat mi, a vezetőség addig, amíg a helyzet meg nem oldódik véglegesen! […] Nem váratott sokáig a válasszal Pusztai János kovács, aki vérben forgó szemekkel, magából kikelve ordított: ha mind megdöglik is, akkor sem etetek."

Kollektivizálás_könyv.indb 198 2015.02.06. 10:37:45

alacsony hatékonyságában ütött vissza.[76] Egyik interjúalanyom szerint az alkoholizmus, a „linkség" főként a fiatalabb generációkat jellemezte, amelyekből már hiányzott a gazdaöntudat, szemben az idősebb generációkkal, amelyek tagjai számára a „gépprombolás" és más „devianciák" még az elszenvedett megaláztatások után is ismeretlenek maradtak.[77] Az idősebb generációk rendíthetetlen munkamoráljában az évtizedekkel későbbi „pártos" visszaemlékezők a kollektivizálás (ön)igazolását, legitimációját látták.[78]

A kollektivizált faluközösségek, volt egyéni gazdák politikai részvétele, érdekérvényesítő képessége nem szűnt meg teljesen, a politikai hatalomnak számolnia kellett a különböző szituációkban megjelenő sikeres ellenállással. Illusztratív példámban a racionálisabb gazdálkodás címén a hatvanas–hetvenes években lefolytatott téesz- és tanácsi összevonások újabb konfliktusmezőket generáló folyamataiból ragadok ki egy esetet. 1964. január 1-jén a gelseszigeti téeszt – a szocialista logikának megfelelően – beolvasztották a jövőbeli közigazgatási központnak is alkalmasabb, iparosodottabb Újudvar község téeszébe. A vélhetően ígéretekkel és presszióval vegyítetten véghezvitt „racionalizálás" teljes kudarcot vallott, az évtized végére az alakulat a megye egyik legrosszabb gazdasága lett, amit a megyei napilap is kipellengérezett. A be nem váltott ígéretek miatt keletkezett feszültség a gelseszigeti téesztagokból az 1969–1970-es közös tanácsi szervezések idején pattant ki, mikor is Gelseszigetet a leendő újudvari székhelyű közös tanács társközségévé akarták tenni. A „szocialista demokrácia" intézményi keretei között az összevonás előkészítése eleinte olajozottan működött, mígnem a gelseszigetiek tiltakozásukat fejezték ki a tervezettel kapcsolatban. Ők ugyanis Újudvar helyett inkább Gelsével szerettek volna közösködni, de kérelmükben nem a rosszul sikerült téeszegyesítésre hivatkoztak, hanem Gelse megfelelőbb infrastrukturális kiépítettségére, amiért nekik azt már nem kell annyira finanszírozniuk. A hajthatatlannak bizonyuló gelseszigetiek döntése miatt a felsőbb szervek is letettek tervükről.[79]

Egy emberöltőnyi távolságból, a nyolcvanas évek közepére a társadalomban differenciáltabbá vált a kollektivizálás megítélése, a hivatalos diskurzus sáncain túl is egyre nagyobb teret nyert az alkalmazott állami erőszak relativizálása, illetve belátó elfogadása. Ennek egyik oka az életszínvonal nagy idő-

76 MNL ZML XXXV.1.ba. 542. ő. e. Részlet egy posztjáról lemondani készülő agronómus leveléből: „…itt napról napra harcolni kell a visszahúzó erőkkel. Nem olyan egyszerű átmenni a szocializmusba, mint azt egyesek gondolják."

77 Interjú Gergán Ignáccal, 2013. (A szerző tulajdonában.)

78 MNL ZML XXXV.77. Bedő József visszaemlékezése (Gutorfölde, Náprádfa).

79 *Buskó Tibor László:* A történeti hivatkozások szerepe a kistérségi önszerveződések kialakulásában Magyarországon (1990–2004) különös tekintettel Zala megyére. ELTE BTK doktori disszertáció, kézirat, 2008. 177–179. Online: http://doktori.btk.elte.hu/hist/buskotiborlaszlo/diss.pdf. Letöltés ideje: 2014. aug. 29. A citált példa is arra utal, hogy árnyalni szükséges a sommás, végletes megállapításokat: „A rurális közösségeknek a szocialista időszakban nem volt valóságos képviselete a politikai életben." *Csite András–Kovách Imre:* Vidéki történet. In: Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége. Szerk. Kovách Imre. Bp., 2002. 223.

Kollektivizálás_könyv.indb 199 2015.02.06. 10:37:45

távban számított emelkedése volt, melynek jellegét, de még inkább tartalmát – például összevegyítve a kollektív gazdaságot a háztájival – a politikai propaganda az érdekeinek megfelelően torzította. Ez leginkább a már városokban felnövő, iparban dolgozó fiatalabb generációkat érte el sikeresen. Őket lehetett a falu–város ellentét szításával leginkább manipulálni, és szemükben elfogadtatni például a paraszti jövedelmek elvonását, vagy legitimáltatni a már történelmi távlatba helyezett kollektivizálást. A nyolcvanas évek második felében keletkezett, nem kizárólag, de leginkább a végrehajtók emlékezetrétegeiből táplálkozó eseményszövedékek – az ismert történelmi toposzt kissé átfogalmazva – a „győztesek jelentéseiként" tűnnek fel, amelyek egyúttal az uralmi rendszer aktuális múltfelfogását is tükrözték.[80] A relativizálás vagy a tabusítás nyomán előállított konstrukciók egy hamis önlegitimáló érvelésre épültek. Eszerint az ötvenes évek első felének, a „személyi kultusz éveinek"[81] kollektivizálása bevallottan durva és erőszakos volt, aminek természetes módon sikertelenség lett a következménye. Ezzel szemben a Kádár-kori „sikeres", hovatovább „világszínvonalú" kollektív mezőgazdaság megteremtése csakis legitim(ebb) eszközökkel ment/mehetett végbe, melynek során, ha történtek is „hibák", az „elért vívmányok" bocsánatos bűnné finomították őket, így szentesítette visszafelé az (elért) cél az eszközt.

Az életpályákban a kollektivizálás által okozott diszkontinuitást idővel az „eredmények", főleg az előbb vázolt logikai köntösben, kontinuitássá is oldhatták, átalakítva a kollektivizálás emlékezetét. A ma már emblematikussá vált, az életvitelszerűen eltűnőben lévő tradicionális paraszti (gazdálkodási) kultúrát bemutató, ugyanakkor a fennálló uralmi rendszert burkoltan, szakmai (pl. környezetvédelmi) tematizálással bíráló, szembesítő *…és még egymillió lépés* című filmsorozatban óhatatlanul is terítékre került a kollektivizálás meghatározó élménye. Az 1980-as évek közepének viszonyait rögzítő filmsorozat egyik zalai részében egy idős pálfiszegi (göcseji) házaspár portájának bemutatása kapcsán ráterelődött a szó a földek elvételére, amit a feleség kissé fragmentáltan így kommentált: „…annak idején… hát jó, hisz mindenütt elvitték… hát jó, hiszen rendben van… elvitték… jobb is, ha elvitték." Egy másik epizódban egy kávási, 86 éves néni válaszaiból a viszonya nem derült ugyan ki a kollektivizáláshoz, de egyes életesemények kronológiai azonosításában a „téesz előtti" és a „téesz utáni" idősíkokat használta, ami híven illusztrálja az eseménysor életpályákat meghatározó, vitathatatlanul sorsfordító jellegét.[82]

---

80 *Gaál A.–Vass F.:* i. m. 23–61.

81 A fogalom értelmezési kereteihez legújabban lásd: *Gyarmati György:* A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Bp., 2011., 319–322. Vö. *Apor B.:* i. m. 69–75.

82 …és még egymillió lépés. (Velemtől Szekszárdig.) Rendező: Rockenbauer Pál. 6. rész: A Zala völgyében (Kávás), 7. rész: Göcsejben (Pálfiszeg). MTV, 1986–87. Online: http://videotar.mtv.hu/Videok/2009/03/30/17/_Es_meg_egymillio_lepes_6_resz_A_Zala_volgyeben.aspx. Letöltés: 2013. aug. 24.

Kollektivizálás_könyv.indb 200 2015.02.06. 10:37:45

Összegzés

A magyarországi kollektivizálás regionális szintű feltárásával még adós a történettudomány. A vonatkozó helyi irodalomban a szocialista korban keletkezettek az üdvtörténetiségen belül elsősorban gazdaság(történeti)i szemléletet tükröznek, de a rendszerváltás utániak is általában csak minimalista módon, nemegyszer a kollektivizálás jelentőségét csökkentve, a korabeli megtörtséget a jelenben folytonossággá oldva ábrázolják az eseményeket. Jellemző a kárt szenvedettek arctalansága, a tömegesség bemutatásának hiánya, és nyilván ezzel összefüggésben a – helyhez rendszerint kötődő – szerzők emlékezetének, történetmondásának tudatos vagy tudattalan önkorlátozása.

A zalai kollektivizálás első hullámának sikertelensége részben a természeti viszonyokban keresendő. A tájegység több szempontú tagoltsága és az ebből fakadó birtokstruktúra eleve nem kedvezett a táblás művelésnek. Az 1945-ös földosztás után alakított földműves-szövetkezetek bázisán a negyvenes évek végén a politikai akarat zömmel életképtelennek bizonyuló földbérlő szövetkezeteket produkált, amelyek gazdasági eredménytelensége, így a közös gazdálkodás kezdettől fogva taszította a birtokos parasztságot. Az igazi „földindulás" az 1949 második felében megkezdett tagosításokkal kezdődött, amelyek érdeksérelmek sorát hozták magukkal. A folyamatot szabályozó politikai és erőszakszervezetek intenzív jelenléte árulkodott arról, hogy itt nem egyszerűen gazdasági kérdésről és annak racionálisnak vélt megoldásáról van szó, hanem egy olyan beavatkozási kísérletről a falvak életébe, amelynek célja a tradicionális társadalmi szövetek szétzilálása és más prioritások mentén való újraszövése.

A gazdákra nehezedő erős nyomás miatt az ellenállás főleg passzív formákat öltött, és letörésük érdekében a diktatórikus államhatalom szinte azonnal kriminalizálta őket. E cselekmények megítélésében, az osztályhelyzet előtérbe kerülésével, demonstratíve megmutatkozott a polgári jogegyenlőség megszűnése. Az ellenszegülés egyúttal azt is megmutatta, hogy a gazdák földtulajdonlása nem egyszerűen egy polgári értelemben vett tulajdonviszonyt testesített meg. Cselekedetük a kívülálló nézőpontjából esetleg irracionálisnak tűnt fel, de a saját közegükben elismert ellenreakcióként kezelték a tulajdontól való megfosztás, a gazdasági és társadalmi sértettség, a méltóság elvétele ellenében.

Közvetlenül a forradalom előtt a megye szántóterületének mindössze 14%-án – az összes terület 9,5%-án – folyt közös gazdálkodás. A zalai kollektivizálás első hulláma így teljes kudarccal végződött. A kollektív gazdaságok karakterükben inkább az államhatalom falvakba lenyúló politikai szerveiként „funkcionáltak", de semmiképp sem alulról építkező, önkéntességen alapuló gazdasági egységként. Terméseredményeikben nem tudták felülmúlni az egyéni gazdákat, így ennek a képződménynek egyetlen olyan szegmense sem volt, amely a birtokos parasztság szélesebb, különösen a módosabb csoportjaira vonzást gyakorolt volna. A kollektivizálásnak ez a szakasza leginkább a

Kollektivizálás_könyv.indb 201 2015.02.06. 10:37:46

nincstelen agrárproletárokat és az újgazdákat vette célba. Ezért a falvak társadalmi hálójának legerősebb kötelékeit alkotó, többgenerációs birtokosi öntudattal rendelkező kis- és középparaszti tömböket még nem tudta alapvetően megbontani.

A parasztság a forradalom leverése után jól érzékelhetően nem készült egyöntetűen és önfeladásszerűen az újabb kollektivizálásra. Az 1958 végén újrainduló kollektivizálás társadalmiasítása lényegesen szélesebb horizonton zajlott. Ezzel összefüggésben a hatalom képviselői cselekvő lojalitást elvárva terítették szét a felelősséget, a bűnösséget, okot adva ezzel a kölcsönös tabusításra. A munkás–paraszt ellentét demagóg kiélezésével felhergelt (párt)munkás agitátorok szemében a kollektivizálás – akár erőszakos – véghezvitelének teljes legitimitása volt. A parasztság bekerítési taktikája alapvetően változott az ötvenes évek elejéhez képest. Ezúttal kifejezetten a falu tehetősebb, a község által megbecsült és követett gazdáival kezdték a beléptetést. Míg 1956 előtt egy-két agitátor jelent meg a falvakban, addig 1958-tól kezdve egyszerre többtucatnyian, telente nem egy esetben százas nagyságrendben lepték el a falvakat a szervezők. Ez a fajta tömegesség és az ezzel együtt járó fokozott lelki-fizikai terror már meg tudta törni a gazdák ellenállását. A módosabbakat néhány nap vagy hét alatt megdolgozták, ezután a csoportdinamika érvényesült, melynek segítségével már csak pár nap kellett a szinte teljes bekerítéshez.

A belépési nyilatkozat aláírását követően, az életpályákban bekövetkezett törés ellenére sem tűnt el a paraszti ellenállás, melynek a terepe immáron bekerült az üzem keretei közé. A legtöbb, hosszabb távon is ható konfliktus azonban a falu bonyolultan rétegzett társadalmának a kollektivizálás ürügyén végrehajtani szándékozott homogenizálási kísérletéből fakadt. A tulajdon elvesztése mellett a hozzá elválaszthatatlanul kötődő tulajdonosi rang kvázialkalmazottivá süllyesztése, a méltóság elvétele volt a legfájóbb, nem megbocsátható bűn a gazdák szemében.

Évtizedekkel később, a nyolcvanas évekre, a társadalomban differenciáltabbá vált a kollektivizálás megítélése, a hivatalos diskurzus sáncain túl is egyre nagyobb teret nyert az alkalmazott állami erőszak relativizálása, illetve elfogadhatósága, amely képes volt átalakítani a kollektivizálás emlékezetét.[83]

83 *Gaál A.–Vass F.:* i. m. 47. Pogacsics Károly visszaemlékezése. Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2012. 200.

Kollektivizálás_könyv.indb 202 2015.02.06. 10:37:46

III. A kollektivizálás társadalmiasítása

KUNT GERGELY

„Nem vagyok politikus, csak egy buta csitri" – a kitelepítés kamaszszemmel[1]

A kitelepítettek egykorú nézőpontjairól nagyon keveset tudunk – ennek két oka van. Egyrészt a megfélemlítés légkörében minden bizonnyal nagyon kevés olyan kútfő keletkezett, amely az áldozatok személyes nézőpontját rögzíti; másrészt nem voltak olyan kísérletek, amelyek az áldozatok magántulajdonában mai napig meglévő kéziratok – levelezések, naplók, visszaemlékezések, önéletírások – összegyűjtésére és archiválására vállalkoztak volna, emiatt azok elvesztek-elvesznek a történeti kutatás számára. A hazai szakirodalomban tehát alig van olyan munka, amely ezen egykorú nézőpontokat vizsgálja.[2]

Az egodokumentumok mint társadalomtörténeti források fontosságát számos tanulmány hangsúlyozza, összegyűjtésük – országos szinten – mégis várat magára.[3] A hétköznapi emberek privát dokumentumainak megőrzése nemzetközi szinten már több évtizedes gyakorlat.[4] Ezzel szemben Magyaror-

1 A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

2 A szakirodalom döntően interjúkra és visszaemlékezésekre támaszkodik: *Dessewffy Tibor–Szántó András:* „Kitörő éberséggel". A budapesti kitelepítések hiteles története. Bp., 1989.; *Holopcev Péter–Irha Melinda:* Eltanácsoltak. Miskolc–Hortobágy, 1952–1953. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári füzetek, Miskolc, 2003.; Száműzöttek a Hortobágyon. Emlékek a borsósi kényszermunkatáborból 1952–1953. Szerk. Kováts Dániel. Bp., 2006.; „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet." In: Kitaszítottak I. köt. Szerk. Hantó Zsuzsa–Takács János–Füzes Miklós–Saád József. Bp., 2001.; *Széchenyi Kinga:* Megbélyegzettek: A kitelepítés tragédiája. Pomáz. 2008.; *Ispán Ágota Lídia:* Arisztokrata családok életmódja, életstratégiája 1945 után. Aetas 22. (2007) 2. sz. 31–52. Ritka kivétel egy levelezés elemzése: *Viczián Zsófia:* „Régen lev. lapokon láttam ilyent": levelek a kitelepítésből Budapestre. Budapesti Negyed 68. (2010) 2. sz. 162–180.

3 *Gyáni Gábor:* A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalok identitása. In: uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000. 145–160.

4 A „nemzeti" múltat és az állami intézmények anyagait archiváló intézmények (levéltárak, múzeumok) keretein kívül jórészt egyesületi, civil alternatív gyűjtemények jöttek létre: a Sussexi Egyetemen a Mass Observation Archive, Emmendingenben a Deutsche Tagebucharchiv; a franciaországi egyesületet (Association pour l'Autobiographie) maga Philippe Lejeune alapította Ambérieu-en-Bugey-ben, Ausztriában pedig a Bécsi Egyetem ad helyet a Sammlung Frauennachlässének, amely nevével ellentétben nemcsak női hagyatékokat gyűjt. – http://www.massobs.org.uk/menu_about_mass_observation.htm; http://www.tagebucharchiv.de/

Kollektivizálás_könyv.indb 205 2015.02.06. 10:37:46

szágon csak elszórt helyi kezdeményezések léteznek, amelyek közül a legjelentősebb Budapest Főváros Levéltárához köthető.[5]

A fentiek különösen érvényesek a kitelepítés alatt született privát dokumentumokra, éppen ezért rendkívüli Somlay Gizella 2009-ben kiadott naplója,[6] hiszen az azt megelőző majdnem 20 esztendőben csupán egyetlen napló jelent meg, amelyet a kitelepítésben írtak.[7] A Somlay-napló sejteti, milyen értékes kéziratok lehetnek még magántulajdonban. Kétségtelen értékét az adja, hogy egy kamaszlány és nem felnőtt írta. A 15 éves Gizellát, 21 éves nővérét, Györgyit és édesanyjukat – aki a naplóban csak Nacsaként szerepel – 1951 júniusában telepítették ki a fővárosból Tiszaföldvárra.

Gizella 1936-ban született Budapesten, és mivel nem tanulhatott tovább, nővéréhez hasonlóan ő is gyors- és gépírást tanult. Györgyi 1950 márciusától a Mélyépítési Tervező Vállalatnál volt tisztviselő,[8] amíg a családot a magdolnavárosi pályaudvarról Tiszaföldvárra nem deportálták. A kitelepítés oka az volt, hogy a lányok édesapja a második világháborúban vezérőrnagyként szolgált.[9] Somlay Zoltán 1890-ben született, 20 évesen végzett a Ludovikán, az első világháborúban a szerbiai fronton harcolt.[10] 1941-ben részt vett a Délvidék megszállásában,[11] 1941 decemberétől fél éven át a 102. könnyű hadosztály parancsnokaként szolgált a keleti fronton.[12] Hadosztályának feladata a

---

texte/wirueberuns.htm; *Jeremy D. Popokin:* Philippe Lejeune. Explorer of diary. In: J. *Philippe Lejeune:* On Diary. Eds. D. Popkin–J. Rak. Manoa, 2009, 5.; http://www.univie.ac.at/Geschichte/sfn/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=2&lang=en.

5 *Horváth J. András:* Lesz-e múltad Kovács János? Személyes magániratok Budapest Főváros Levéltárában. Budapesti Negyed 8. (2010) 2. sz. 3–20.

6 *Somlay Gizella:* Tiszaföldvári napló. 1951–1953. Pomáz, 2009. A naplóban szereplő neveket nem anonimizáltam, hiszen a szerző ennek maga sem érezte szükségét.

7 *Pallavicini-Andrássy Borbála:* Pallavicini-Andrássy Borbála kitelepítési és 1956-os naplója. Bp., 1990.

8 ÁBTL (= Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) 2.5.6. 114/15. (*Somlay G.:* i. m. 262. ÁBTL 2.5.6. [= Kitiltással, kitelepítéssel kapcsolatos iratok] 114/15, Somlay Zoltánné.)

9 1942-ben nyugdíjba ment. ÁBTL 3.1.9. (= Vizsgálati dossziék) V-1433 20/1-a. (= A Szovjetunióból hazatért hadifoglyok ítéletei. – Somlai Zoltán.) Tiszti anyakönyvének jelzetét sikerült megtalálni, azonban kartonja üres volt HL (= Hadtörténeti Levéltár) 1890/2234 AKVI.

10 A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok: 1941–1947. Összeáll. és szerk. Krausz Tamás–Varga Éva Mária. Bp., 2013. 594.

11 Uo.

12 A per anyaga ma már teljes mértékben hozzáférhető, hiszen 2013-ban egy dokumentumkötet részeként publikálták. A jelenlegi dolgozatnak nem célja, hogy bűnösségének a mértékét megítélje, így a kihallgatási jegyzőkönyve alapján csupán ismertetem a perét. A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban i. m. 225–231. A 2009-ben megjelent napló sikerén felbuzdulva Somlay Gizella már „írónőként" még két visszaemlékezést írt. Ezek azonban nem szolgálnak elemzésem tárgyául: *Somlay Gizella:* És azután... Életem története a kitelepítés után. Pomáz, 2012.; *Somlay Gizella:* Hogy kezdődött? Az emlékezés tükörcserepei gyermekkorból. Pomáz, 2013. A 2013-ban megjelent visszaemlékezés megírásában szerepet játszhatott, hogy ugyanebben az évben adták ki az apját is vádló, a magyar csapatok szovjet civilek ellen elkövetett atrocitásait tárgyaló dokumentumkötetet. Somlay Gizella a memoárjában a születésétől a kitelepítésig mutatja be a család életét. A kötetet kifejezetten apja ártatlanságának

Kollektivizálás_könyv.indb 206 2015.02.06. 10:37:46

partizánvadászat megszervezése és végrehajtása volt, amely számos polgári áldozatot is követelt. A falvakban meghúzódó partizánok elleni akció részeként több mint egy tucat, faházból álló falvat gyújtottak fel, amelyek teljesen megsemmisültek. Kihallgatása során Somlay érthető módon hangsúlyozta, hogy soha nem adott utasítást az elfogott partizánok kivégzésére, mert a német parancsnokság ezt megtiltotta, és az elfogottakat át kellett adni nekik. Az ezred- és zászlóaljparancsnokok azonban annak érdekében, hogy a partizánellenes akciókat a valóságnál sikeresebbnek láttassák, a jelentéseket, amelyek ellenőrzésére Somlaynak nem volt lehetősége, szántszándékkal manipulálták. Ennek legfőbb módja az volt, hogy az agyonlőtt civil lakosokat is partizánként tüntették fel.[13] Somlay kihallgatási jegyzőkönyve szerint a civil lakosság elleni atrocitásokat az alegységek parancsnokai önkényesen követték el, megakadályozni nem tudta, hiszen elhallgatták azokat előle, illetve a jelentések hitelességét nem állt módjában személyesen felügyelni. Vallomását végül így zárta: „Az én hibám adott esetben az volt, hogy vakon hittem ezeknek a jelentéseknek, és nem vetettem véget a zászlóaljparancsnokok önkényes cselekedeteinek."[14]

A háború befejezését követően Somlay Zoltánt több alkalommal letartóztatták, majd szabadlábra helyezték. 1947-ben az ÁVH elhurcolta otthonából, de májusban az Igazságügy Minisztérium megszüntette ellene az eljárást.[15] Ennek ellenére a Központi Hadseregcsoport 1947-ben letartóztatta, és Baden bei Wienben a szovjet katonai bíróság[16] zártkörű tárgyaláson vagyonának meghagyása mellett 25 évi javító munkatáborra ítélte.[17] 1948-ban érkezett a Gulag egyik leghírhedtebb táborába, Vorkutára, ahol a szénkombinátban, illetve a téglagyárban dolgozott. 1954-ben hagyta el Vorkutát, 1955-ben adták át mint háborús bűnöst a magyar hatóságoknak, majd a vizsgálati fogságból 1956 októberében szabadult.[18]

Gizella édesanyja Temesváron született, a tanítóképzőt és az egyetemet Szegeden végezte, ott kapta meg tanári diplomáját is.[19]

A 2009-ben megjelent – a szerző által a padláson végzett nagytakarítás közben meglelt – napló a határozat kézhezvételével kezdődik 1951 júniusá-

---

bizonyítására írta, így az ellene lefolytatott eljárást koncepciós pernek nevezi. „Ezzel a könyvvel Édesapám emlékének adózom. Édesapám katonatiszt volt és harcolt. Ez volt a dolga." A könyvből nem derül ki, mivel vádolták az édesapját, vagy hogy ő hazatérte után miként vélekedett frontszolgálatáról. Összességében az egész fronton töltött időszak homályban marad a visszaemlékezésben.

13 A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban i. m. 228.

14 Uo. 231.

15 ÁBTL 3.1.9. V-143 320/1-a.

16 ÁBTL 3.1.9. V-143 320/1-a.

17 ÁBTL 3.1.9. V-143 320/1-a.

18 A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban i. m. 594.

19 Debrecenben tanított 1938–1939-ben, majd amikor innen férjét áthelyezték Szegedre, ott folytatta munkáját 1940-től 1945-ig. A világháború befejezésének évében ment nyugdíjba. *Somlay G.:* i. m. 262.; ÁBTL 2.5.6. 114/15.

Kollektivizálás_könyv.indb 207 2015.02.06. 10:37:46

ban, és 1953 februárjában ér véget, fél évvel a kitelepítés vége előtt. Két részből áll: magából a naplóból, és az azt kiegészítő, csupán tízoldalas memoárból. A jelen tanulmány ez utóbbit egyáltalán nem használja, nemcsak csekély terjedelme, hanem retrospektív volta miatt sem. A feljegyzések átírásáról a szerző az előszóban a következőt jegyezte meg: „…változtatás nélkül úgy hagytam, ahogy íródtak, gyerekesen, őszintén és hitelesen."[20] Ez azt is jelenti, hogy nem került sor anonimizálásra sem. A tiszaföldvári mindennapokat nemcsak szöveg formájában, hanem vizuálisan is követhetjük, hiszen számos amatőr fotó dokumentálja őket.

A napló unikális mivolta indokolja, hogy két eltérő kérdésfeltevésű tanulmányban foglalkozzam Gizella 15 évesen kezdett naplójával. A *Kitelepítés és szocializáció, avagy a Rákosi-diktatúra korlátai mikroszinten* című tanulmány Gizella világképének azt a részét vizsgálja, amely generációkon átívelően, többnyire változatlanul van jelen egy-egy közösségben vagy családban.[21] Így ez a viselkedési és érintkezési normákra, illetve rögzülésükre, továbbá a Gizella önmeghatározásában kulcsszerepet játszó szociális és vallási identitásra fókuszál. Ezen képzetek átörökítésében és megőrzésében a kitelepítés alatt fontos szerepet játszott a család és Gizella kitelepített fiatalokból álló baráti társasága. E szocializációs közegek az „úri" viselkedési normák betartását továbbra is elvárták tagjaiktól, így érvényességüket a kitelepítés nemhogy nem törte meg, hanem ideiglenesen erősítette is.

A *jelenlegi tanulmány* Györgyi és Gizella állami erőszakra adott válaszait vizsgálja. Forrásait illetően a két tanulmány abban tér el egymástól, hogy a jelenleginek Györgyi is szereplője az általa írott kérelmek miatt.

Az Alltagsgeschichte kérdésfeltevéseiből merítve ebben az írásban végső soron a hatalom és az egyén viszonyát vizsgálom.[22] A kitelepítettekre fókuszáló kutatások a kitelepítetteket csupán passzív elszenvedőkként – mondhatni bábukként – láttatták, ezektől eltérően, úgy gondolom, az egykori áldozatoknak a kitelepítés idején is voltak cselekvési lehetőségeik, amelyekkel éltek is. Hiszen mikroszinten a kitelepítésük körülményeinek aktív alakítói-formálói és fenntartói voltak. A túlélés érdekében bizonyos esetekben alkalmazkodtak, más esetekben pedig kijátszották a politikai hatalom által szabott kereteket, így biztosítva minimális mozgásteret maguknak. Milyen lehetőségeik voltak az ellenállásra és érdekérvényesítésre a kitelepítésben az áldozatok között is talán legkiszolgáltatottabbaknak, a gyerekeknek és fiatalok-

20 *Somlay G.:* i. m. 5.

21 *Kunt Gergely:* Kitelepítés és szocializáció, avagy a Rákosi-diktatúra korlátai mikroszinten (kézirat, megjelenés alatt).

22 *Majtényi György*: „Uraltak" vagy „önfejűek"? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. Korall 5–6. (2001) 242–252.; *Alf Lüdtke:* Anyagiság, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte" perspektíváiról. Aetas 18. (2003) 156–157.; *Alf Lüdtke*: Introduction: What is the History of Everyday Life and Who are Its Practitioners? In: The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life. Ed. Alf Lüdtke. Princeton, New Jersey, 1995. 3–41.

Kollektivizálás_könyv.indb 208 2015.02.06. 10:37:46

nak? Milyen, a felnőttekétől eltérő eszközök álltak a rendelkezésükre? Ezek milyen cselekedetekben nyilvánultak meg a mindennapokban? Elsősorban e kérdések feltérképezésére vállalkozom.

Jelen tanulmány első részében azt elemzem, hogyan ruházta fel jelentéssel önmaga számára Gizella a kitelepítéssel együtt járó többé-kevésbé erőszakos eseményeket. Tehát azt boncolgatom, milyen korábbi történelmi eseményekkel állította párhuzamba a kitelepítést, és annak céljait miként interpretálta. A tanulmány második felében egy testvérpár állami erőszakra adott egyéni válaszait mutatom be és azt, hogy a korlátozott cselekvési lehetőségek között, a szűk mozgástérben Györgyi és Gizella miként próbálta érdekeit érvényesíteni. Stratégiáik megfigyelésére nemcsak Gizella naplóját, hanem nővére felmentési kérelmeinek érvrendszerét is elemzem. A felmentési kérelmek és a napló összehasonlításával arra is rámutatok, hogy a kérelmek mennyiben tükrözik az idősebbik lány valódi vélekedését, amelyet húga és az egész család is osztott, illetve melyek azok az elbeszéléselemek, amelyek segítségével kifejezetten lojális állampolgárként igyekezett magát megjeleníteni. Végül Gizella naplóján keresztül bemutatom, hogy a kitelepítettekkel szemben alkalmazott állami erőszak miként határozta meg a mindennapokat. Ezzel szoros összefüggésben feltárom, hogy a kitelepítés traumatikus tapasztalatainak feldolgozására ő milyen védekezési és pszichés megküzdési stratégiákat alkalmazott.

A kitelepítés Gizella szerint

A kitelepítést mint az állami erőszak alkalmazását az áldozatok különféle jelentésekkel ruházták fel. A jelentésadásnak Gizella naplójában két szintje van: az asszociációk és az interpretációk. Az egyes események kapcsán született – a történelmi előzményekre utaló – asszociációk a lakhely elhagyásának kényszeréhez és a vonattal való szállításhoz, valamint a kényszermunkához kötődtek. Gizella az interpretációkban a kitelepítés egyes eseményeit igyekezett önmaga számára érthetővé tenni. Próbált magyarázatot találni arra is, hogy miért telepítették ki őket, és az ennek következtében elszenvedett egyes események milyen funkciót töltöttek be elrendelőik számára.

A Somlay család korábbi ismeretei a kitelepítésről különösen az első bejegyzésből tárhatók fel, amelyben Gizella arról a napról emlékezett meg, amikor a határozatot megkapták. Bár korábban hallottak a kitelepítésről, arra nem számítottak, hogy rájuk is sor kerülhet. Gizella nem értette az okát, s az őket nevelő anya sem tudott felvilágosítást adni neki. „De hogy ránk is sor kerüljön, arra nem gondoltunk komolyan, hiszen Édesapámról – aki '45 előtt tábornok volt – ekkor már 4 éve nem tudtunk semmit."[23] A Somlay család úgy gondolhatta, hogy a politikai hatalom a katonaként szolgáló családfőt büntet-

23 *Somlay G.:* i. m. 11. 1951. jún. 6.

Kollektivizálás_könyv.indb 209 2015.02.06. 10:37:46

te meg, de hasonló megtorlás közvetlen módon a családot nem fenyegeti. Abban hihettek, hogy a családfő vélt vagy valós bűneiért a családtagok nem tartoznak felelősséggel. Korábban talán olyan esetekről hallottak, amikor a családfőt és családját együtt hurcolták el, s talán ezért érezték magukat biztonságban. Úgy hitték, hogy a megtorlás csak személyek, nem pedig egész családok ellen irányul.

Gizella a kitelepítéseket[24] elsősorban az 1944-es deportálásokkal állította párhuzamba. Bár akkor még csak 8 éves volt, a deportálások emléke élénken élhetett a családban, hiszen azon a napon, amikor a határozatot megkapták, rögtön erre asszociált: „Megindult egy gépezet, hogy a társadalomtól idegen elemektől (ezekhez soroltak minket is!) »megtisztítsa« a fővárost. S hogy ez a beindult gépezet mennyire hasonlított a nem is olyan rég és joggal elítélt hitleri gépezetre, azt hiszem, erről senkit sem kell meggyőzni."[25] Fenti érvelése szerint tehát nem azonosult a propaganda azon elemével, amely ezeket a családokat a társadalom ellenségeként határozta meg, hanem saját magukra csupán „idegen elemekként" tekintett. Önmagát tehát nem tekintette és máshol sem nevezte a politikai hatalom ellenségének. Másrészt úgy hitte, hogy az intézkedés csak a fővárosra korlátozódik. A deportálások és a kitelepítések közötti párhuzamot elsősorban az adta számára, hogy bizonyos személyeket összegyűjtenek, és vonattal elszállítanak. Később a naplójában számos helyen nem kitelepítettekként, hanem deposokként vagy deportáltakként nevezte meg önmagukat. Ennek a párhuzamnak a megerősítésében később szerepe lehetett annak is, hogy Tiszaföldváron egy szolnoki rendőr is ezt az analógiát használta a megérkezésükkor tartott beszédében: „Hálásak lehetnek ennek a rendszernek, hogy ilyen emberségesen bánik magukkal, holott erre nem szolgáltak rá. Bezzeg a régi Horthy-rendszer nem így vitte a zsidókat! Mindnyájan láthassák, mekkora a különbség!"[26] A rendőr a deportálások felemlítésével arra utalhatott, hogy a meggyilkolásuktól nem kell tartani, hiszen „csak" munkára viszik őket.

Ha elvétve is, de a zsidónak minősülő állampolgárok és a kitelepítettek közötti asszociáció más helyen is megjelenik a naplóban. Gizella, amikor már

24 A kényszermunka, különösen a gyapotszedés kapcsán a rabszolgatartásra asszociált, és önmagukat „fehér rabszolgáknak" nevezte: „Szeretem a gyapotmunkát, mert tiszta, és jól lehet mellette ábrándozni. Ma például átrepültem az óceánt, s arra gondoltam, hogy ez a végeláthatatlan gyapotmező egy amerikai ültetvény, s én nem kitelepített vagyok, hanem néger rabszolga." *Somlay G.:* i. m. 59. 1951. szept. 25. Nem tudni, honnan, de Gizella ismerte a *Zúg a folyó* című dalt is, amely az afrikai rabszolgák fájdalmait örökítette meg a Mississippi mentén. Az asszociáció hatására gyapotszedés közben ezt dúdolta magában. Ez a képzettársítás azonban kifejezetten pozitív jelentést hordozott számára, hiszen a rabszolgák felszabadultak, s csak idő kérdése, hogy velük ugyanez mikor történik meg. „Minden rabszolgaság egyszer véget ér. Eljön – el kell jönnie – felszabadításunk órája, s akkor újra lesznek emberi jogaink. A hit és lelkesedés vitt előre, észre sem vettem, alaposan lehagytam a többieket. A sor végére érve megfordultam." *Somlay G.:* i. m. 59. 1951. szept. 25.

25 Uo. 11. 1951. jún. 6.

26 Uo. 15. 1951. jún. 7.

Kollektivizálás_könyv.indb 210 2015.02.06. 10:37:46

megismerkedett néhány kitelepítettel, külön szólt azokról, akiket pár évvel korábban koncentrációs táborokba hurcoltak, s hozzájuk viszonyítva egyértelműen jobbnak ítélte meg a helyzetüket: „Neki tehát duplán kijutott! Ezzel persze nem azt akarom mondani, hogy amit velünk csináltak, igazságos, de ők még több joggal dühönghetnek."[27] A deportált zsidók és a kitelepítettek egyértelmű párhuzama ott is kimutatható, hogy a kényszermunkájukat figyelemmel kísérő felügyelőjüket egy alkalommal „kápónak"[28] nevezi. A fogalom használata azonban eltér annak eredeti jelentésétől, hiszen a felügyelőjük az igazi kápókkal ellentétben nem a saját csoportjukból került ki (azaz nem volt kitelepített).

Talán a fenti párhuzam miatt is Gizella attól félt, hogy Tiszaföldvárról még rosszabb körülmények közé szállíthatják őket. „Szétszakították a társaságot, a felét elvitték Vezsenybe dolgozni, s Isten tudja, mikor kerülnek haza. Meg aztán az ilyen kitelepítésnél nem is lehet nagyon tudni, hazakerülnek-e egyáltalán."[29] A Tiszaföldvárra kitelepítetteket legmélyebben az a hír rázta meg, amelyet 1952 szeptemberében a tanácsházán dolgozó egyik ismerősüktől hallottak. Eszerint „valószínűleg még ma éjjel elvisznek a kulákokkal együtt egy koncentrációs táborba, már csak valami jóváhagyás kell hozzá, arra várnak".[30] E hír hatására nemcsak a naplóírással, hanem az életével is leszámolt: „Nem tudom, mit hoz a jövő, de kérem az Istent, segítsen, hogy erős lélekkel bírjam a rám váró további megpróbáltatásokat, esetleg – ha rövid úton akarnak végezni velünk – a rám váró halált."[31] Naplója lezárásakor az egész életét értékelte: „Most, hogy talán utoljára látom telefirkált füzeteimet, melynek sorai között egy kis darabka életem bújik meg, számot vetettem magammal."[32] Komolyan számolt azzal, hogy előbb-utóbb megölik, így elsősorban a bűneire helyezte a hangsúlyt, és ebben nagy szerepet játszott, hogy gyakorló római katolikus volt. Amögött, hogy a koncentrációs táborba szállítás hallatán az egész családjának esetleges kiirtására asszociált, egyértelműen az áll, hogy itt a korábbi deportáltak sorsával számolt. Ha már saját magát nem tudja is, de a naplóját igyekezett megmenteni a koncentrációs tábortól, azaz a haláltól. Ezért a deportálásra várva feljegyzéseit egy farakás alá rejtette a mosókonyhában. Válságos szituációkban a napló megmentésének motivációjában már a tanúságtétel igénye érhető tetten: míg a szerző sorsa kilátástalan és bizonytalan, addig a naplónak túlélést akart biztosítani. Gizella ezt konkrétan meg is fogalmazta, amikor naplóját az utókor számára írt palackpostának[33] nevezte.

27 Uo. 24. 1951. jún. 18.
28 Uo. 27. 1951. jún. 23.
29 Uo. 31. 1951. júl. 28.
30 Uo. 220. 1952. szept. 20.
31 Uo.
32 Uo. 220.
33 Uo. 221. 1952. szept. 20.

Kollektivizálás_könyv.indb 211 2015.02.06. 10:37:46

Bár úgy vélte, az ünnepélyes befejezéssel a naplóját – és talán az életét is – lezárta, mint később kiderült, a hír csupán álhír volt, s így feljegyzéseit tovább folytatta:

> „Persze az is lehet, hogy valami miatt meggondolták magukat, vagy – s ez volna számunkra a legrosszabb – csak elhalasztódott, s amit ma megúsztunk, csak időnyerés, s Damoklész kardja továbbra is a fejünk felett lebeg. Mindenesetre szörnyű éjszakánk volt. Minden bizonytalan neszre felriadtunk, s vártuk, hogy konkretizálódjon. Sok negatív érzés van a világon, de azt hiszem, ezek közül az a rettegés a legrosszabb, amikor az ember még azt sem tudja pontosan, kitől és mitől fél, csak fél. Fél a hangoktól, fél a neszektől, fél a sötétségtől, fél a gondolatoktól. Testében mozdulásra kész feszültség, lelkében állandó permanencia, készenlét a rosszra."[34]

A Somlay család attól rettegett, hogy előbb-utóbb koncentrációs táborba szállítják őket, és csak néhány napot nyertek, így a legszükségesebbeket tartalmazó csomagjaikat bepakolva hagyták. A csomagok a bizonytalan jövő szimbólumai lettek a lakásban, ezért igyekeztek úgy tárolni őket, „hogy ne legyen szem előtt, hogy el tudjunk feledkezni róla. De ott volt, s mi tudtuk, hogy ott van, ott lapul a szoba sarkában, mint ahogy bennünk is a »mi lesz, ha mégis jönnek« rettenete."[35]

Néhány héttel később a Gizelláéknál tartott egyik összejövetelen kapták a hírt, hogy a kamaszokból álló baráti társaság egyik tagját elvitte az ÁVH. „Ott kucorogtunk 14-en összezsúfolva a pici szobában, mint megriadt nyulak, s közénk kúszott alattomos kígyóként a félelem. Körülfogta, körültekerte és fojtogatta ezt a sokszemélyes Laokoón-csoportot, lesve az alkalmas pillanatot, hogy megfojtsa bennünk a maradék élni akarást."[36] Ennek hatására Gizella a naplójában feltette a kérdést: „Ki felelős azért, hogy ilyenné vált az életünk?" Érdekes módon a személyre utaló kérdőszó ellenére nem embert jelölt meg, sőt nem is politikai ideológiát vagy társadalmi berendezkedést. Úgy érezte, elsősorban az állandó bizonytalanságból adódó félelem nehezedik rá leginkább a kitelepítettekre.

E kérdés kapcsán megpróbálta sorra venni, milyen következményei lehetnek a politikai rendszerre nézve annak, hogy embereket – ahogy ő nevezte – kizárnak a társadalomból, azaz kitelepítenek. Úgy látta, a kitelepítések valójában elrendelőik szándékával ellentétes hatást érnek el:

> „A kitelepítettek zöme középkorú, ill. annál idősebb, akik már nem tudnak, de nem is akarnak senkinek sem ártani, egyszerűen »élni szeretnének«, s itt van ez a maroknyi jó szándékú – mert állítom,

34 Uo. 221. 1952. szept. 22.
35 Uo.
36 Uo. 226. 1952. okt. 12.

Kollektivizálás_könyv.indb 212 2015.02.06. 10:37:46

> hogy jó szándékú (hiszen a múlt rendszert jobbára csak az óvodából ismerő) – fiatal, akik sokkal jobban be tudnának illeszkedni ebbe az új társadalmi rendbe, ha nem juttatnák állandóan eszükbe, hogy rájuk nem érvényesek az állampolgári jogok, pontosabban fogalmazva ki vannak zárva magából a társadalomból is. Így aztán nemcsak a beilleszkedés válik lehetetlenné, hanem egyetlen alternatívaként a szembehelyezkedés marad és az összefogás a többi »hasonlóval«. Nem vagyok politikus, csak egy buta csitri, de fel nem foghatom, mi ebben a bölcsesség."[37]

Ellenálláson ő a rendszerrel való tettleges szembefordulást értette. Úgy látta 17 évesen, hogy a kitelepítést végrehajtó politikai hatalom számára az idősebbek nem jelentenek veszélyt – talán elsősorban azért, mert fizikailag nem lennének erre képesek –, míg az erre alkalmas fiatalok pedig eredendően nem a rendszer ellenségei, és alkalmazkodnának az új viszonyokhoz. Érdekes, hogy ezt azzal támasztja alá, hogy az előző politikai rendszer iskoláiba nem jártak, így értelemszerűen nem is vehettek aktívan részt a Horthy-korszakban. Emögött az a kimondatlan érv húzódik meg, hogy így talán ennek a politikatörténeti korszaknak a Rákosi-korszak propagandájában tulajdonított szellemiségét nem sajátították el. A kitelepítéssel együtt járó megaláztatásra és megfélemlítésre pedig egyetlen lehetséges reakcióként az azt elrendelő politikai hatalommal való szembehelyezkedést látta. Így Gizella szerint a rendszer saját maga teremti meg a kitelepítés által az ellenségeit. Az idézet utolsó sora arra is rávilágít, hogy minden megaláztatás ellenére Gizellában tisztelet élt a politikusokkal szemben, akikről úgy vélte, hogy mindig olyan racionális döntéseket hoznak, amelyek hatalmuk megtartását szolgálják.

Összességében tehát Gizella úgy értelmezte a kitelepítést, mint az állami erőszak eszközét, amely egy korábbi diszkriminatív gyakorlatot követ. Másrészt úgy képzelte, hogy az olyan emberek ellen irányul, akik valójában nem ellenségei a politikai hatalomnak, csupán a kitelepítések által válnak azzá. Ezekkel az észrevételeivel összefüggésben két kérdést kell megvizsgálni: a kitelepítés milyen tapasztalatai húzódnak meg a fenti kijelentés mögött, valamint milyen eszközei voltak ezek ellensúlyozására és feldolgozására Gizellának és nővérének?

„Sztálin elvtárs is mondotta" – Györgyi felmentési kérelmei

Györgyi, Gizella nővére sajnos hosszabb napi feljegyzéseket nem írt, csupán határidőnaplót vezetett, amelyet azonban nem publikáltak. Húga úgy ír róla naplójában, mint aki az első napokban nehezebben viselte a kitelepítést: „szükségünk lesz türelemre is, mert a Györgyi egy hisztériás kenguru! Állandóan

37 Uo. 227. 1952. okt. 12.

Kollektivizálás_könyv.indb 213 2015.02.06. 10:37:46

bőg, hogy ő nem tud itt megszokni (mintha kérdezné ezt tőle valaki is!), ő kéri a felmentését, ő egy dolgozó nő stb. stb."[38] Az ekkor 21 éves Györgyi azért is tartotta nagy csapásnak a kitelepítést, mert a „legszebb leánykorában"[39] érte, megfosztva őt az otthoni társaságtól és környezettől. Bár Gizellát is minden valószínűséggel hasonló félelmek gyötörték, ezek mégsem jelennek meg a naplóban, amiben az is szerepet játszhatott, hogy kiskorú volt, nem tett, nem is tehetett kísérletet arra, hogy felmentését kérelmezze. Györgyi panaszkodását nehezményezve a következőt jegyezte meg:

> „Ehhez képest Jeremiás siralmai egy smafu! Egyébként biztos vagyok benne, úgysem sikerül a felmentése, nem azért hoztak ide bennünket, hogy nyomban szélnek is eresszenek! Ide s egymáshoz vagyunk láncolva, akár tetszik, akár nem. És a faluhoz, amit csak rendőrségi engedéllyel hagyhatunk el. Rabok vagyunk a szó szoros értelmében. (A nagyobb hitelesség kedvéért nekünk még rács is van az ablakunkon!)"[40]

Gizella csupán egyetlen alkalommal említi Györgyi kérelmét. Így a naplót olvasva úgy tűnhet, hogy csak június végén írt kérvényt a felmentése érdekében. Ezt a képet módosítják az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található iratok. Már a kitelepítési határozat kézhezvételének napján írt írógéppel kérvényt. A pozitív elbírálásban bízva azonban már a tiszaföldvári címüket adta meg, és innen is adta postára a Budapesti Rendőrkapitányságnak címezve.[41] Bizonyára ez az, amit Gizella a naplójában is említ. A levél Budapesten születhetett, hiszen a kitelepítésben nem volt írógépük. Az is lehetséges, hogy még a munkahelyén – az Állami Mélyépítési Tervező Irodában – írta. Hiszen a húga megemlíti, hogy nővére a rendelet kézhezvételekor még dolgozott, és csak délutánra ért haza. A másik, kézzel írt kérelmet szeptemberben címezte a Belügyminisztériumnak, ahogy húga a naplójában megjósolta, mindkettő hiábavaló volt.[42]

A kérelmek elemzésekor azt vizsgálom, hogy Györgyi miként jelenítette meg önmagát a szövegben, és hogyan érvelt felmentése érdekében. Arra is rávilágítok, hogy a propaganda egyes elemeit miként igyekezett felhasználni indokai alátámasztására. A hatóságokhoz írt levelekben megjelenő érvelését a húga naplójával egybevetve azt is kimutatom, milyen elemek jelentek meg nemcsak a kérelemben, hanem ezek közül, melyek tükrözik a család véleményét is.

38 Uo. 19. 1951. jún. 10.
39 Uo.
40 Uo.
41 ÁBTL 2.5.6. 114/15. Bp., 1951. jún. 6.
42 ÁBTL 2.5.6. 114/15. Tiszaföldvár, 1951. szept. 24.

Kollektivizálás_könyv.indb 214 2015.02.06. 10:37:46

Mindkét kérelem azonos szerkezetű. Azt az állítást vonja kétségbe, hogy a család, különösen pedig Györgyi rászolgált volna a kitelepítésre: „Nem vitatom, hogy logikai alapja lehet azon felvetésnek, hogy én ép úgy, mint 15 éves testvérhúgom, illetve édesanyám politikailag megbízhatatlanok vagyunk. Tény ugyanis, hogy édesapám a múlt rezsim tábornoka volt, és kétségtelen, hogy ellene 2 alkalommal népügyészségi eljárás indult 1946. év során. Ez a feltevés azonban téves!"[43] Az első kérelem későbbi részeiben ezen felvetés ellen igyekezett érvelni. Hangsúlyozta, hogy az apját a magyar hatóságok soha nem mondták ki bűnösnek, és szabadlábra helyezték. Majd rátért arra, hogy mindez a családot is súlyosan megviselte, azaz önmagukat az eljárások ártatlan áldozataként jelenítette meg: „Ezen hónapokon keresztül tartó tortúra természetesen nemcsak édesapámnak, hanem egész családunknak is alapos anyagi és lelki igénybevételt jelentett. Azonban ezen meghurcoltatások ellenére már édesapám is beilleszkedett a demokráciába és kétkézi földművesmunkával tartotta el családunkat. Mi pedig, leszármazottak, minthogy lassan felcseperedtünk igyekeztünk olyan ismereteket szerezni, amelyeknek birtokában a demokrácia hasznos dolgozói lehetünk."[44] Györgyi megpróbálta a családot és különösen az édesapját úgy megjeleníteni, mint akit a megaláztatások nem fordítottak szembe a politikai hatalommal. Kérelmében a Horthy-rendszert „múlt rezsimként" vagy „múlt rendszerként" említette, érdekes módon nem vette át a Rákosi-korszak politikai retorikájában kulcsszerepet játszó negatív jelzőket. Ennek az is az oka lehet, hogy édesapjának mint ártatlannak bemutatásával ez nem lett volna összeegyeztethető, másrészt amint azt húga naplója bizonyítja, a családi emlékezetben a Horthy-korszak megítélése pozitív volt. Az 1945 utáni politikai berendezkedést kérelmeiben „demokráciának" vagy „szocialista társadalomnak" nevezi, átvéve a korszak propagandaszövegét.

A leszármazottakról szólván az előbbi érvrendszer tér vissza. Önmagát és húgát is mint jelenlegi, illetve jövőbeli dolgozó nőt ábrázolta. Györgyi úgy próbálta magát láttatni, mint aki a rendszert a közelebbről meg nem határozott dolgozók államának tekinti. Az e mögött álló érvelést nem pusztán a kérvényben használta, ezt ő valóban így is gondolta. A húgának ugyanezzel érvelt: „ő kéri a felmentését, ő egy dolgozó nő", ezen azonban nem értett mást, mint hogy valóban gép- és gyorsíróként dolgozik. Eme érv részeként külön kitért arra, hogy az Állami Mélyépítési Tervező Iroda alkalmazottja, és a vállalati DISZ-nek is „odaadó és lelkiismeretes" tagja. Majd így folytatta:

> „Én ugyanis természetesnek tartom azt a folyamatot, ami előttem – részben a családomat is érintően – az osztályharc keretén belül zajlott le, és ha édesapámat bűnvádi úton neki fel nem róható felelősség nem is terhelte, a magam részéről nem tartom vitásnak, hogy kato-

43 ÁBTL 2.5.6. 114/15. Bp., 1951. jún. 6.
44 ÁBTL 2.5.6. 114/15. Bp., 1951. jún. 6.

Kollektivizálás_könyv.indb 215 2015.02.06. 10:37:46

nai pályával egy láncszeme volt a múlt rendszernek, s ekként politikai felelőssége kétségtelen. E felismerés következménye az, hogy én, valamint húgom és édesanyám is a politikai felelősség messzemenő következményeivel és az abból eredő hátrányokkal számoltunk. Éppen ezért, nyomban, ahogy lehetett, beálltam a dolgozók soraiba, hogy munkahelyemen, valamint munkahelyemen kívül is megmutassam azt, hogy apám foglalkozása ellenére megbízható és hasznos tagja vagyok a szocialista társadalomnak."[45]

Gizella naplójának egy bejegyzéséből is úgy tűnik, nemcsak Györgyi gondolta úgy és hitte el a propagandát, miszerint vannak társadalmi rétegek, amelyeket a politikai rendszer preferál. 1952 nyarán Gizella megdöbbenéssel jegyezte fel, hogy az egyik kitelepített társuk helyi szállásadóját elvitte az ÁVH: „Te jó Isten, hát már a falusiaknak sincs biztonságuk?"[46] Úgy vélte, velük, kitelepítettekkel ellentétben a falusiaknak nem eshet bántódásuk.

A napló egyértelműsíti, hogy mindkét lány úgy tekintett édesapjukra, mint aki ellen az eljárás politikai motivációjú volt, és nem valós tényeken alapult. Györgyi az érvelés ezen pontján is a család vélekedését írta le, amelyből következett, hogy naplójában a húga szintén politikai fogolynak nevezi apjukat, kimondatlanul szembeállítva a köztörvényes bűnözőkkel. Egy alkalommal Gizella azt hallotta, hogy Ugraiban Szolnokról hozott politikai foglyok dolgoznak. Abban a reményben, hogy talán láthatja édesapját, titokban elkerékpározott Ugraiba. Megpillantva a foglyokat, az arcok alapján kategorizálta őket: „Nem, kizárt dolog, ezek nem lehetnek politikaiak. Rosszabbnál roszszabb pofák, köztük egy-egy jámborabb, de az meg inkább ütődöttnek nézett ki, nem katonatisztnek."[47] Bár őket nem nevezte köztörvényeseknek, egyértelműen úgy vélte, hogy a külső alapján – legalábbis ez esetben – eldönthető, kik a valós bűnök alapján elítélt foglyok, s kik a politikai hatalom bűnbakjai. Velük állította szembe apja „becsületes, okos"[48] arcát.

Kérelmében Györgyi úgy jelenítette meg magát és a Somlay családot, mint akik elfogadták korábbi diszkriminálásukat. Ezen nemcsak a család anyagi ellehetetlenülése értendő, hanem az is, hogy a gyerekek nem tanulhattak tovább apjuk katonai pályafutása miatt. Györgyi mindvégig azt bizonyította, hogy apját büntetőjogi felelősség nem terheli, csupán politikai, ami azt is jelenti, hogy szerinte csak azért minősült bűnösnek, mert egy új politikai berendezkedésben ítélkeztek pályafutása fölött. Nem véletlen azonban, hogy nem nevezte meg, mit ért pontosan politikai felelősségen. Apjának politikai felelőssége az a pont, amelyet nem vont kétségbe, sőt egyetértését azzal számos szófordulattal nyomatékosította („természetesnek tartom", „nem tartom

45 ÁBTL 2.5.6. 114/15. Bp., 1951. jún. 6.
46 *Somlay G.:* i. m. 146. 1952. ápr. 19.
47 Uo. 89. 1951. nov. 30.
48 Uo.

Kollektivizálás_könyv.indb 216 2015.02.06. 10:37:46

vitásnak", „hátrányokkal számoltunk"), így mintegy magától értetődőnek láttatta a család diszkriminálását. Nem tiltakozott a korábbi megaláztatások ellen, mintegy elfogadta őket. Érvelésében ez mind azt szolgálta, hogy az újabb diszkrimináció, a kitelepítés jogtalanságát és szükségtelenségét még inkább hangsúlyozza.

Az idézet végén úgy jelenítette meg magát, mint aki apja foglalkozásával szembefordulva „dolgozó" lett. Erre kézzelfogható bizonyítékként másfél éves munkaviszonyát említette meg:

> „Azt hiszem, hogy másfél évi munkásságom jelenlegi munkahelyemen elég bizonyíték arra, hogy a demokráciának hasznos dolgozója vagyok és alkalmas arra, hogy azt a logikai felvetést, miszerint én az apám politikailag kifogásolható foglalkozása miatt megbízhatatlan vagyok – annál is inkább, mert aktív szolgálata idején még kisgyermek voltam –, megdöntse, és akként a politikai a politikai [sic!] megbízhatatlanságomat nyilván kellő alap nélkül feltételező most megtámadott véghatározatot az arra hivatott hatóság hatálytalanítsa, és legalább az én személyemet mentesítse a kitiltás alól."[49]

Végül pedig azzal érvelt, hogy az ő eltávolítása a munkahelyéről a munkaadója érdekeit is sérti, így végső soron közérdekbe is ütközik. – Érdekes módon kérelme csak arra irányult, hogy saját magát felmentesse a kitelepítés alól. Ebben a politikai hatalomról alkotott képzete is szerepet játszhatott. Hiszen sem kamaszkorú húgát, sem pedig idős édesanyját nem tudta dolgozó nőként megjeleníteni, mert az egyik még tanult, a másik pedig már nyugdíjas volt. Így esélyt sem látott arra, hogy kérelme rájuk nézve sikeres legyen.

Györgyi érvrendszerének alapeleme, miszerint a leszármazottak nem felelnek az ősök bűneiért, Gizella naplójában több helyen is felbukkan. Első alkalommal naplójának bevezető részében a család korcs kutyáját említette meg: „fajtisztaságát ellensúlyozandó csak azért is megmutatta ország-világnak, hogy nem a származás a fontos, remek házőrző lett." [50] Más témával kapcsolatban, de ugyanez a vélekedés jelenik meg, amikor egy Marie Antoinetteről szóló könyv kapcsán, párhuzamba állítva a kitelepítettek és a királynő sorsát, megjegyezte: „Ugyanúgy nem tehetett arról, hogy az volt, mint ahogy mi sem tehetünk róla, hogy oda születtünk, ahová. De legalább minket nem végeznek ki (csak el ne kiabáljam!)."[51] Azaz a család kutyája és a kitelepítettek, vagy éppen a francia királynő kapcsán ugyanaz az érv jelenik meg, miszerint nem a származás, hanem az egyéni tettek fontosak. Ez a tudás – az, hogy a gyerekek az apjuk tetteiből nem ítélhetők meg vagy el – mélyen rögzülhetett a lányokban, s talán édesanyjuk is ezt az értelmezést erősítette. Ez a hit is sze-

49 ÁBTL 2.5.6. 114/15. Bp., 1951. jún. 6.
50 *Somlay G.:* i. m. 9. 1951. jún. 6.
51 Uo. 123. 1952. febr. 1.

Kollektivizálás_könyv.indb 217 2015.02.06. 10:37:46

repet játszhatott abban, hogy a család nem számolt a kitelepítés lehetőségével, és ettől viszonylagos biztonságban érezték magukat.

Györgyi 1951 szeptemberében írt második kérelme az elsővel megegyező érvrendszerre épül: „csak logikai"[52] – tehát csak elméleti és nem valós – alapja lehet annak, hogy az apa katonai pályafutása miatt az egész család „politikailag megbízhatatlan".[53] Ebben is dolgozó nőként jelenítette meg magát, aki a „demokrácia hasznos dolgozója".[54] Ezt még azzal egészítette ki: „demokráciában nőttünk fel",[55] azaz mindketten fiatalok voltak, amikor a világháború befejeződött. Teljesen új elem a korábbi érvrendszerben csak a kérelem végén található, amely azt szolgálja, hogy a család és különösen a leszármazottak ártatlanságát bizonyítsa.

> „Panaszomat annál is inkább megteszem, mivel Sztálin elvtárs is mondotta: a gyermekek nem bűnhődhetnek apáik bűneiért! A Szabad Nép egyik augusztusi számában különben is benne volt, hogy a kitelepítések nem érintették a dolgozó kisembereket. Miért kell tehát nekem, dolgozó kisembernek bűnhődnöm bűntelen létemre akkor, amikor még mindig szabadon élnek a Főváros területén olyan egyének, akiknek eltávolítása valóban érdeke lenne a népi demokráciának?!"[56]

A korábbi, tehát még júniusban írt kérelmében is voltak olyan elemek, amelyek egyértelműen arra utalnak, hogy Györgyire hatott a politikai hatalom propagandája. Ugyanakkor a szövege úgy is értelmezhető: e toposzok felsorolása csak azt a célt szolgálja, hogy önmagát lojális állampolgárként jelenítse meg, s annak látszatát keltse, hogy bízik kérelmének pozitív elbírálásában. Ezzel az értelmezéssel szembeni hivatkozása Sztálinra azt sejteti, hogy úgy gondolja, Sztálin nem ért egyet azzal, ha a gyerekeket a szülők bűneiért ítélnek el. Őt olyan politikusnak képzelte, akire a helyi – tehát a kitelepítést elrendelő – pártelitnek is hallgatnia kell. Épp ezért utalt rá mint a döntéshozók számára abszolút tekintélyre.

A *Szabad Nép*-cikk, amelyre húga naplója szerint hivatkozott, nem augusztusban, hanem júniusban jelent meg. Az írás említi a „dolgozókat" is, s Györgyi ezt úgy értelmezte, hogy ő mint dolgozó tévedésből, ártatlanul került az alföldi faluba. Ezt ekkor már nemcsak másfél éves munkaviszonyával, továbbképző tanfolyamokon való részvételével, a DISZ-ben végzett munkájával támasztotta alá, hanem azzal is, hogy olyan „igazi" ellenségekre utalt, akiket a kitelepítés nem sújtott. Közelebbről nem nevezte meg, kikre és miért

52 ÁBTL 2.5.6. 114/15. Tiszaföldvár, 1951. szept. 24.
53 Uo.
54 Uo.
55 Uo.
56 Uo.

Kollektivizálás_könyv.indb 218 2015.02.06. 10:37:46

gondolt úgy, mint a „népi demokrácia" ellenségeire. A „Panaszomat annál is inkább megteszem"[57] kezdetű bekezdés azt is sejteti, hogy Györgyi elsősorban abban bízott, bár kérelmének érvelése nem változott, sikerül azt új tényekkel – Sztálin és a *Szabad Nép* – megerősíteni.

A napló és a kérelmek összehasonlításából egyértelmű, hogy Györgyi számos esetben a család vélekedéseit írta le, tehát azt, hogy ők otthon miként értelmezték a politikai hatalom egyes intézkedéseit és működését. A kérelmek rendszerhű kifejezései azonban nem tükrözik a család mindennapi nyelvhasználatát, hiszen Gizella a naplója szerint a korszak hivatalos retorikájában és propagandájában oly fontos kifejezéseknek általában egészen eltérő jelentést tulajdonít, ritka kivételtől eltekintve soha nem az eredeti tartalommal, hanem vicc formájában, ironikusan használja őket. A kitelepített fiatalok körében a pártállami retorika egyértelműen nevetség tárgyául szolgált. Györgyi tehát kérelmeinek rendszerhű nyelvezetével is igyekezett bizonyítani, hogy nemcsak dolgozó nő, hanem „bolsevikül" is megtanult.[58]

A „lélektani hadviselés" és a szimbolikus ellenállás

Gizella a már idézett 1952. októberi bejegyzésében „lélektani hadviselésnek" nevezte a kitelepítettek mindennapjait leginkább megkeserítő hatósági eszközöket, ami azt is jelzi, hogy fizikai erőszakot döntően nem alkalmaztak ellenük. A pszichés nyomásgyakorlás személyes tapasztalataival kapcsolatban éles szemmel figyelte meg: „Kétségtelenül szándékos az állandó frászban tartás, hiszen ez is egy módja – s még csak nem is kíméletes módja – gyötrésünknek."[59] A kamaszlány írásaiból számos – később tárgyalandó – eszköz rajzolódik ki, amelyek célja a kitelepítettek megfélemlítése és megalázása volt. Amit a kamaszlány frásznak, más helyen „félelemkészenlétnek" nevez, nem más, mint a stressz, amelyet a kitelepítés, az otthontól való megfosztatás okozott, az új – ismeretlen – és kiszámíthatatlan környezethez alkalmazkodás súlyosbított.[60] Az, hogy olyan eseményeknek voltak elszenvedői – pl. rendőri túlkapások, kényszermunka –, amelyeket egyáltalán nem befolyásolhattak, s azt, hogy mi történik velük, nem tudták.

57 Uo.

58 A sztálinizmus idejéből hasonló naplóelemzés Jochen Hellbeck nevéhez kötődik. Ő az ukrán kulákcsaládból származó Stepan Podlubnyi 1931 és 1939 között vezetett naplóit elemezte. Hellbeck több írásában vizsgálta azt, hogy Podlubnyi, azt követően, hogy 17 évesen Moszkvába érkezett, miként alakította ki szovjet identitását, és hogyan illeszkedett be a társadalomba. *Jochen Hellbeck:* Fashioning the Stalinist Soul: the Diary of Stepan Podlubnyi, 1931–1939. In: Stalinism: New Directions. Ed. Sheila Fitzpatrick. London, 2000. 77–177.; *Jochen Hellbeck:* Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin. Cambridge, MA, 2006. 53–115.

59 *Somlay G.:* i. m. 227. 1952. okt. 12.

60 *Richard C. Atkinson–Ernest Hilgard:* Pszichológia. Bp., 2005. 524–531., 488–491.

Kollektivizálás_könyv.indb 219 2015.02.06. 10:37:46

A fizikai terror ritkán jelenik meg a naplóban. A megfélemlítés legfőbb eszközei a zaklatás, az éjszakai ellenőrzés és a különféle rémhírek voltak. Fizikai atrocitásról Gizella csak egy alkalommal számolt be részletesen:

> „A rendőrség összeszedte az otthon maradt öregeket és le nem szerződötteket, s bevitette a tanácsházára őket. Ott már a tanácselnök és a rendőrfőnök vezetésével nagy mulatozás folyt. A falu elöljárói részegen, meglehetősen nagy hangon duhajkodtak. Mikor a mieink megérkeztek, fal mellé terelték a félelemtől reszkető idős embereket, lámpával világítottak a szemükbe, miközben vallatták őket mindenféle kémkedésről s egyebekről. S mikor szegények semmit sem tudtak mondani – honnan is tudtak volna –, kegyetlenül ütlegeltek, rugdosták őket. Volt, amelyik összeesett, úgy kellett felmosni."[61]

Ez az eset, a fizikai erőszak közvetlen alkalmazása az idősek ellen mélyen megfélemlítette a kitelepítetteket. Gizella nem értette, mivel szolgáltak rá erre: „Hogy van joga egyik embernek kezet emelni a másikra, csak azért, mert rosszkor és rossz helyre született, hogy teheti meg egy fiatal, életerős ember, hogy félig agyonverjen gyenge öregeket? Milyen mentsége lehet akárkinek, hogy ezt megteszi? Miféle jog az, ami ezt lehetővé teszi egy országban?"[62] Amint azt már számos korábbi idézet igazolta, Gizella úgy látta, hogy őket csupán a születésük miatt telepítették ki, amelyről azonban nem tehetnek. Nővérének korábban tárgyalt kérelmeiben ugyanez a védekezés szerepelt. Más világháborús kamasznaplók alapján talán ez az elképzelése is szerepet játszik abban, hogy Gizella a kitelepítést a holokauszttal állította párhuzamba, hiszen úgy értelmezhette, hogy annak áldozatai is születésüknél – azaz származásuknál – fogva tartoztak a diszkriminált csoportba, akárcsak ők.

Egy másik alkalommal krumplinudli-készítés közben jelentek meg a rendőrök, kivételesen nem ellenőrzési céllal, hanem azért, mert Györgyinek hoztak engedélyt a szolnoki utazáshoz. Ez is szerepet játszhatott abban, hogy fellépésüket Gizella ekkor nem látta megfélemlítőnek. „A rendőrök egész barátságosak voltak. Ezek is csak tömegben vadítják egymást, darabonként elviselhetőek."[63] Az „Ezek is" szavak arra a megfigyelésére utalnak, amelyet egy korábbi tapasztalata is alátámasztott, amikor társadalmi munkán lévő, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségébe tartozó asszonyokkal dolgoztak együtt: „külön-külön mindegyik szükségesnek tartotta, hogy biztosítson róla, nagyon sajnálnak bennünket, de együttesen lelkesen éltették Rákosi elvtársat. Most aztán igazodjon ki az ember! Vagy a sajnálat hamis, vagy az éltetés!"[64] Vagyis a politikai hatalom által életre hívott hatóságok és szervezetek tagjai csoporto-

61 *Somlay G.:* i. m. 40. 1951. júl. 31.
62 Uo. 40. 1951. júl. 31.
63 Uo. 113. 1952. jan. 11.
64 Uo. 73. 1951. okt. 21.

Kollektivizálás_könyv.indb 220 2015.02.06. 10:37:46

san mindig lojalitást mutatnak, ezért ellenségesek a kitelepítettekkel szemben, de ha egyedül vannak, kedvesebbek. Ekkor szerzett tapasztalatát Gizella később a rendőrökre is vonatkoztatta. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne félt volna tőlük. Igyekezett távolságtartóan és illedelmesen viselkedni velük szemben. „Az egyik különösen sokat bámészkodott. Csudára fixírozta a szekrény tetején levő lekvárokat, úgy látszik, édesszájú. Egy pillanatig megfordult az agyamban, hogy ha már így megkívánta, adok neki egy üveggel, de aztán észbe kaptam, hogy ez hatósági közeg lekenyerezése, ill. lelekvározása, s még rám húzhatnak érte egy pár évet, márpedig nekem az is elég, amit jelenleg töltök."[65] Gizella is észrevette tehát, hogy a rendőrök nemcsak az utazási engedélyt adták át: megjelenésüknek az is célja lehetett, hogy a lakást és berendezését megfigyeljék, ellenőrizzék. Az eseményeknek ez az értelmezése azonban Gizella naplójában nem jelenik meg, számára a rendőrök nézelődése csak ártatlan bámészkodás.

Az MNDSZ-csoport kapcsán említett kettősség a megérkezésük után, a faluban tett első sétája alkalmával is feltűnt Gizellának. Úgy látta, a helyiek viselkedését a kitelepítettekkel szemben a rendőrök jelenléte alapvetően meghatározza: „Ha nincs a látómezőben rendőr, köszönnek, s tekintetükben inkább bátorítás és részvét van, mintsem megvetés vagy gyűlölet. Talán nem is lesz itt olyan rossz, mondogattam Nacsának, s elismerően vizsgálgattam az utcák eperfáit. Tele van eperrel, most érő eperrel!"[66] Más alkalommal egy tanyán, ahol dolgozott, egy tyúkot kapott ajándékba. Az ajándékért cserébe a „tanyásasszony" csak annyit kért,[67] hogy tartsák titokban az ajándékozó nevét, mert különben veszélynek teszik ki őt. Ekkor a parasztasszony egyértelműen megfogalmazta, mi a helyiek kettős viselkedésének oka: „Azt is mondta, hogy ők valamennyien sajnálnak bennünket, csak azért nem mutatják ki, mert félnek, manapság mindenki fél, hiszen elég egy rosszul kimondott szó, s máris kuláknak bélyegzik meg őket, s akkor aztán se vége, se hossza a sok zaklatásnak."[68]

A kitelepítetteknek tilos volt a helyiekkel érintkezniük, és vásárolniuk is tőlük, de nem csak a Somlay család fiataljai tettek meg mindent a tilalom kijátszására. Arra azonban különösen ügyeltek, hogy a helyi lakosokat ne sodorják veszélybe. Gizella a kitelepítés kezdetén babos fejkendőt kötött, ha piacra ment vásárolni, abban a reményben, hogy így jobban beleolvad a környezetébe. Megdöbbenve jegyezte le, hogy bár a vásárlás sikerrel járt, a várakozásával ellentétben rendőröket nem látott a piacon. Ebből arra következtetett, hogy „Csökkent hát az éberség!"[69]

65 Uo. 113. 1952. jan. 11.
66 Uo. 19. 1951. jún. 8.
67 Uo. 213. 1952. szept. 5.
68 Uo. 214. 1952. szept. 5.
69 Uo. 36. 1951. júl. 14.

Kollektivizálás_könyv.indb 221 2015.02.06. 10:37:46

A feljegyzésekben gyakran feltűnő rendőrök kapcsán felmerül a kérdés, hogy egy kitelepített kamaszlánynak milyen eszközei voltak arra, hogy a hatóság embereinek döntését önmaga számára kedvező irányba befolyásolja. A napló szerint ez szituációfüggő volt, és rendkívül szűk mezsgyén mozgott. Egyik este egy rendőr igazoltatta, sőt még a kerékpárját is el akarta kobozni, mert lámpa nélkül biciklizett. Gizella szerencséjére azonban számos helybeli, lámpa nélkül kerékpározó fiatalt is igazoltatott a rendőr. Tőlük látta, hogyan lehet elkerülni a büntetést: „…azok rendőr elvtárs így meg rendőr elvtárs úgy, addig dumáltak, míg továbbengedte őket."[70] Ennek hatására Gizella is felbátorodott, akinek mint kitelepítettnek feltehetőleg egészen más tapasztalatai voltak a hatóság embereiről, mint a helyi fiataloknak. A rendőr befolyásolása érdekében először sírni kezdett: „…engem a nővérem meg fog verni, és hogy ő [a rendőr – K. G.] másokat is elengedett, pedig azoknak sem volt lámpájuk, és hogy miért haragszik rám."[71] Majd amikor a rendőr megkérdezte, hány éves, egy évvel fiatalabbnak vallotta magát, abban a reményben, hogy így elnézőbb lesz, és tisztelettudóan rendőr bácsinak szólította. Ezzel a megszólítással az igazoltatást felnőtt–gyerek relációba helyezte, ellentétben a helyi fiatalokkal, akik rendőr elvtársnak szólították őt. Mindennek hatására végül a rendőr elengedte. „Illedelmes kezét csókolommal köszöntem, s elpucoltam."[72] Ez a példa is jelzi, hogy lányként más érdekérvényesítési lehetőségekkel rendelkezett, mint például a katonakorú fiúk vagy a felnőtt férfiak. Ezt a társai is felismerték, és előfordult, hogy neki kellett az egész csoport nevében eljárnia – bár maga Gizella ezt úgy értelmezte, a felnőttek azért őt találták legalkalmasabbnak a feladatra, „mert én olyan vállalkozó szellemű vagyok".[73]

A napló alapján Gizellával kapcsolatban aligha beszélhetünk valós fizikai ellenállásról az őt ért megfélemlítésekkel szemben. Annak érdekében, hogy mégis szembeszálljon a megaláztatásokkal, jelentéktelennek tetsző cselekedeteit ruházta fel a szembeszegülés jelentésével. Így egyes tettei váltak – az ő értelmezésében – az ellenállás szimbólumaivá, amelyeknek azonban a környezet és a hatóságok nem tulajdonítottak hasonló jelentést. Ez jól látszik abban a jelenetben, amely bevagonírozásukat beszéli el a magdolnavárosi pályaudvaron, miközben gúnyos rendőrök sorfala között kellett elvonulniuk: „Engem a düh majd' szétrobbantott, látva a hatalomittas pofákon a rosszindulatot, s nem tehetek róla, ha merő »véletlenségből« az egyiknek a tyúkszemére léptem."[74] Az idézőjelbe tett kifejezés egyértelműsíti, hogy szántszándékkal lépett rá az egyik rendőr lábára. A naplója szerint egyes tetteknek ilyetén való értelmezését akkor alkalmazta, amikor az ellen tiltakozott, hogy tárgyként kezeljék, és a passzivitást a megaláztatásokkal szemben elviselhetetlennek

70 Uo. 55. 1951. szept. 11.
71 Uo.
72 Uo.
73 Uo. 77. 1951. okt. 26.
74 Uo. 13. 1951. jún. 7.

Kollektivizálás_könyv.indb 222 2015.02.06. 10:37:46

tartotta. Amikor a kitelepítettek megérkeztek Tiszaföldvárra, Gizella az ellenállás legalább szimbolikus megnyilvánulását hiányolta: „És mi engedelmesen mentünk, tömörültünk, mint a birkák! Csak legalább köptünk volna egyet! De nem, még azt sem!”[75]

Egy alkalommal Györgyivel mentek görögdinnyét venni – ami tilos volt a kitelepítetteknek –, és találkoztak a termelőszövetkezet gazdasági vezetőjével. Nővére el tudott rejtőzni, de Gizellának nem sikerült. „»Na, mi az, kisleány?« – szólt nevetve Dombi, és felém nyúlt.”[76] Nem tudni, hogy a gazdasági vezetőnek mi volt a szándéka a mozdulattal, talán Gizella fejét vagy arcát szerette volna megsimogatni, mozdulatát azonban a lány úgy értelmezte, hogy a férfi az akarata ellenére akarja őt megérinteni, de azt is jelentette számára, hogy a kitelepítettekkel bármit meg lehet tenni. „Mint egy vadmacska, haraptam a kezébe, és elkezdtem futni. Nem jött utánam, de hallottam, hogy káromkodik.”[77] Ezt a nem veszélytelen tettet naplójában úgy interpretálta, mint önállóságának és autonómiájának védelmét. Első ízben fogdosásnak, később enyelgésnek, szemtelenkedésnek nevezte az esetet. Ezután kifejezetten tartott a férfi bosszújától, ami azonban elmaradt, s bár számos alkalommal találkoztak, a gazdasági vezető a későbbiekben már nem próbálta megérinteni őt. Gizella ezt annak tulajdonította, hogy első alkalommal erélyesen lépett fel ellene: „Búcsúzóul kezet nyújtott, és kezét csókolommal köszönt. Ennek határozottan jót tett a harapás, megtanulta az illemet. Lehet, hogy a továbbiakban másokat is meg fogok harapni!”[78]

Hasonló inzultusok máskor is érték Gizellát. Egy alkalommal a konyhán dolgozott, amikor, mint írja, az egyik katona „konyhatündérnek nézett, és meghitt természetességgel belecsípett a fenekembe”.[79] Ezúttal a lánynak nem volt lehetősége azonnal visszavágni bántalmazójának – ebben szerepe lehetett annak is, hogy katona volt az illető. „…hirtelen támadt dühvel belevágtam a kanalat a kondérba, s a jó paprikás lé szertefröccsent, jutott mindenkinek a ruhájára, a meszelt falra, szóval piros és zsíros lett ott minden.”[80] A konyhai dolgozóktól kénytelen volt bocsánatot kérni, akik nem értették tettének motivációját, hiszen vagy nem látták, ami történt, vagy pedig természetesnek vélték a hasonló eseteket. Ezt követően a katona tányérjába kerülő mócsingos húsok jelezték, hogy ha más formában is, elégtételt vett az inzultusért: a katona a húsok fölött „elmerenghetett a sors és a véletlenek kifürkészhetetlen útjairól”.[81]

75 Uo.
76 Uo. 43. 1951. aug. 8.
77 Uo.
78 Uo. 74–75. 1951. okt. 22–23.
79 Uo. 79. 1951. okt. 28.
80 Uo.
81 Uo.

Kollektivizálás_könyv.indb 223 2015.02.06. 10:37:46

A naplóírás mint megküzdési stratégia

Nemcsak a szimbolikus ellenállás, hanem önmagában a naplóírás is fontos eszköze annak, hogy Gizellát nem törte meg az előzőekben tárgyalt „lélektani hadviselés". Bár számos tanulmány foglalkozik olyan naplókkal, amelyek hasonló szituációkban születtek, a pszichológiai elemzés rendre elmarad belőlük.[82] Akárcsak a fronton, a holokauszt idején vagy a Gulagon írt naplók, Gizella feljegyzése is krízisnapló, amellyel kapcsolatban Philippe Lejeune hangsúlyozza: „A krízisnapló […] a saját befejezését keresi. Kiutat keresünk a krízishelyzetből és következésképpen magából a naplóból is."[83] Ezek a naplók tehát a traumatikus időszakra korlátozódnak, a krízis elmúltával véget érnek.

A traumatikus időszak kezdetével szoros összefüggésben áll Gizella naplója is, hiszen – amint arról már volt szó – attól a naptól vezette, amelyen a kitelepítési rendeletet megkapták. Az első bejegyzését így kezdte: „Ahhoz, hogy én tollat ragadjak s elkezdjek naplót írni, valami világrengető nagy eseménynek kellett történnie."[84] Az írás nélkülözhetetlenségét a kitelepítés során maga is megfogalmazta, amikor édesanyja a naplóit megtalálta és összetépte, mert kompromittáló iratoknak tekintette őket. Ekkor Gizella nemcsak kamaszkori dacból fordult szembe a szülői akarattal: „Érzem, hogy szükségem van az írásra, nem tudok lemondani róla, kénytelen leszek titokban tovább írni, dugdosgatni, s ha egyszer mégiscsak teljesül Nacsa jóslata, egyedül menni a bitófa alá."[85] A naplóírás olyan tevékenység számára, amellyel a stresszel együtt járó szorongást mindennap le tudta vezetni, hiszen saját történeteket konstruált a felzaklató eseményekből, például egy váratlan rendőri ellenőrzésből, a kényszermunkából, vagy a véget érő kamaszkori szerelemből.[86] Olyan gondolatait és tetteit írta le, amelyeket a családjának nem is akart, nem is mert elmondani. Ilyen volt kamaszkori szerelmének részletezése, vagy az, hogy – amint arról már volt szó – titokban elment Ugraiba, abban a reményben, hogy apját a politikai foglyok között megpillanthatja.

Többnyire humorral, iróniával, gyakran pedig öniróniával beszélte el a mindennapokat. A korábbi idézetek kapcsán itt visszautalok a rendőrök „lelekvározására" – vagy arra, hogy nevelési céllal harapni fog, vagy hogy nővérét egy hisztériás kenguruhoz hasonlította. Hasonlóan fontos, hogy a Tiszaföldváron született első – már idézett – bejegyzését az eperfák bő termésére

82 Sokkal inkább történeti elemzésekről van szó, amelyekből a pszichológiai aspektus hiányzik: *Pihurik Judit:* Naplók és memoárok a Don-kanyarból, 1942–1943. Bp., 2007.; *Szenti Tibor:* Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból. (Tények és tanúk.) Bp., 1988.

83 *Philippe Lejeune:* Hogyan végződnek a naplók? In: uő: Önéletírás, élettörténet, napló: válogatás Philippe Lejeune írásaiból. Bp., 2003. 217.

84 *Somlay G.:* i. m. 9. 1951. jún. 6.

85 Uo. 37. 1951. júl. 24.

86 *James W. Pennebaker:* Rejtett érzelmeink, valódi önmagunk: az őszinte beszéd és írás gyógyító ereje. Bp., 2005. 43–64, 119–137.

Kollektivizálás_könyv.indb 224 2015.02.06. 10:37:47

utalva tette pozitív kicsengésűvé. A naplójában számos humoros motívumot lehet találni, amelyek hosszabb idézése és elemzése szétfeszítené jelen tanulmány kereteit. Más esetekben egész hosszan próbálta az aktuálisan sanyarú helyzetüket visszájára fordítani és viccesnek láttatni. 1951 telén, amikor már alig volt tüzelőjük, a következőt írta naplójába:

> „Szerintem nyugodtan kiírhatnánk az ajtónkra »Mirelite mélyhűtő«. El is gondolkodtam azon, milyen érdekes jelenség lennénk megfagyva. Tiszaföldvár ezzel országos hírnévre tenne szert. Jönnének a tudományos szakemberek megtekinteni a fagyott telepeseket. Az írókat megihletné sorsunk. A meseíró »Jéggé dermedt hercegek« címmel adná ki művét, egy realista író a »Cifra nyomorúság« címet adná. A detektívregény-írót, azt hiszem, nem is a hideg ihletné elsősorban, témáját ő máshonnan venné."[87]

Annak a segítségével, hogy számos alkalommal humorosan beszélte el a megalázó vagy stresszkeltő történeteket, képes volt perspektívát váltani, új, sajátos értelmezését adta a valójában nyomasztó kitelepítésnek.

A naplóírásra mint a kitelepítéssel együtt járó állandó stressz levezetésének eszközére nem mindenkinek volt szüksége és lehetősége, így a húszas éveiben járó Györgyi csak határidőnaplót vezetett. Ez azt is jelzi, hogy az életkori sajátosságok is állhatnak amögött, hogy Gizella több mint másfél éven keresztül kitartott a naplóírás mellett, s nemcsak a napi eseményeket, hanem az önmagára vonatkozó reflexiókat is rögzítette. A kamaszkor kitelepítés nélkül is válságos életperiódus. A kettős krízissel való megküzdésben számára nélkülözhetetlen szerepet játszott a naplóírás.

Összegzés

A tanulmány a kitelepített áldozatok egykorú perspektíváját mutatja be a kamaszkorú Somlay Gizella naplójának és 20 év körüli nővére, Györgyi felmentési kérelmeinek elemzésével. Ezek segítségével a kitelepítésről alkotott személyes olvasatuk és védekezési-túlélési technikáik, amelyek a retrospektív és a hivatalos anyagokban szinte láthatatlanok, mikroszinten feltárhatókká válnak.

A napló szerint a vonatút kapcsán Gizella a hét évvel korábbi deportálásokra asszociált. Az 1944-es deportálások ekkor már a kollektív emlékezet részévé váltak, legalábbis biztos, hogy a családi emlékezetben elevenen éltek. A kitelepítettek és a haláltáborokba deportáltak közötti párhuzam, úgy tűnik, mindvégig jelen volt, és állandó félelemmel töltötte el a kitelepítetteket. Gizella naplójából az is feltárható, milyen egyéni értelmezését adta annak az ese-

87 *Somlay G.:* i. m. 99. 1951. dec. 20.

Kollektivizálás_könyv.indb 225 2015.02.06. 10:37:47

ménysornak, amelyet ma kitelepítésként tartunk számon. Gizella nemcsak elszenvedte az eseményeket, hanem politikai eszközként értelmezve őket arra is rámutatott, hogy mindez magát a politikai rendszert is destabilizálja, hiszen olyanokat kényszerítenek szembenállásra, akik szerinte valójában alkalmazkodni és beilleszkedni szerettek volna.

Somlay Györgyi kérvényeinek és Gizella naplójának összehasonlító elemzésével a családban a politikai rendszerrel és a háborút követő felelősségre vonásokkal kapcsolatos képzeteket is feltártam. Rámutattam, hogy a kérelem a család vélekedéseit is tükrözte. Ezek szerint mindkét gyerek hitt apjuk ártatlanságában, így politikai fogolyként tartották őt számon. Ezzel párhuzamosan az a képzet is élt a családban, hogy a szülők tetteiért a gyerekek nem vonhatók felelősségre. A családi vélekedésnek volt az eredménye az is, hogy a kitelepítésük lehetőségével nem számoltak.

A kitelepítés során alkalmazott megfélemlítési eszközöket már a témával foglalkozó korábbi kutatások feltárták, de annak vizsgálata elmaradt, hogyan reagáltak erre mikroszinten az áldozatok. Gizella a kitelepítés mindennapos traumáját két eszközzel igyekezett feldolgozni: a szimbolikus ellenállással és a naplóírással. Az előbbi a napló szerint azt szolgálta, hogy önállóságát megőrizze azáltal, hogy egyes cselekedeteit szembeszegülésként, olykor pedig revansként értelmezte. Az ellenállás ezen mikroszintjét jelentő cselekedetek nyomait hivatalos dokumentumokban hiába keresnénk, és az emlékezetben is elhalványulnak. Pillanatnyi, szituatív jelentőségük azonban abban, hogy önbecsülését megőrizte, rendkívül nagy volt. Hiszen a szimbolikus ellenállás mint védekezési stratégia arra szolgált, hogy saját cselekedeteit tetszőlegesen értelmezze, így magára mint önálló, aktív cselekvőre, nem csupán a terror passzív elszenvedőjére tekinthetett. Másrészt rájött arra, hogy az ellenállás érzése csak olyan cselekedetekkel teremthető meg, amelyek a hatóságok vagy a külvilág számára nem észrevehetők. A kitelepítéssel való megküzdésnek emellett másik fontos eszköze maga a naplóírás volt: Gizella többnyire humorral számolt be az eseményekről, így adva új, elviselhető értelmet a kitelepítés mindennapjainak.

Kollektivizálás_könyv.indb 226 2015.02.06. 10:37:47

PAPP ISTVÁN

Falusi ügynökök

Informátorok a falusi társadalom és az állambiztonság szorításában

Bevezetés

Az interdiszciplinaritás sokat emlegetett és egyre szélesebb körben művelt gyakorlata az utóbbi években a magyar történetírás egyik nagy hagyományokkal rendelkező, de az utóbbi két évtizedben egyre inkább csendesen szunyókáló irányzatát, az agrártörténetet is elérte. Nem csupán arra gondolok, hogy a szélesebb áttekintést nyújtó rural history keretében a vidéki népesség históriáját lehetséges új keretekbe helyezni, hanem arra, hogy megkezdődött néhány megkövesedett fogalom újragondolása is. Az örvendetes folyamatra kitűnő példával szolgálnak a „kulák", illetve a hozzá szorosan kapcsolódó „kulákper" fogalom új értelmezését nyújtó tanulmányok, amelyek bőségesen merítenek az 1950-es évek hatalmi apparátusa termelte iratanyagból. Többek között Bolgár Dániel és Farkas Gyöngyi tanulmányai[1] világítottak rá a társadalomtörténet számos más területéről jól ismert tényre, hogy milyen buktatókkal járhat a diktatúra nyelvének automatikus elfogadása. S egyben rámutattak arra is, milyen valódi konfliktusok húzódhatnak meg a bürokratikus pártzsargon nyelvhasználata mögött. Magam is sokat merítettem ezen írásokból, és jelen tanulmányban egy másik, az agrártörténetben nemigen értelmezett fogalom, az „ügynök" szerepének értelmezését kísérlem meg, a falusi társadalmon belül.

Példáimat a hagyományos paraszti társadalom legsúlyosabb válságkorszakából, az 1958 és 1960 közötti kolhozosítás időszakából választottam. Döntő többségben B-, vagyis beszervezési, illetve néhány esetben M-, vagyis munkadossziékat választottam. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy mit várt a politikai rendőrség az általa foglalkoztatott falusi ügynököktől, milyen feladatokat bíztak rájuk, kiket és milyen szempontok alapján választottak ki erre

1 *Bolgár Dániel:* A kulák érthető arca. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Szerk. Horváth Sándor. Bp., 2008. 50–93., különösen 75–87.; *Farkas Gyöngyi:* Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. Aetas XXI. (2006) 4. sz. 146–170.; *Farkas Gyöngyi:* „A moziban sok szépet láttam a termelőszövetkezeti csoportokról, és mégis a II. r. vádlottnak hittem." Egy „kulák-per" és szereplői 1950-ből. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában i. m. 94–115.

Kollektivizálás_könyv.indb 227 2015.02.06. 10:37:47

a szerepre, és állambiztonsági nézőpontból eredményes volt-e ez a tevékenység. Előzetes hipotézisem szerint a falu és a falusi társadalom olyan mikroközösség, amely alapvetően alkalmatlan az ügynöki tevékenységre, hiszen az írásbeliség szerepe sokkal kevésbé meghatározó, a szövegalkotás szinte külső fenyegetés a fizikai munkát végző ügynökök számára, így a hálózati munka szinte eleve kudarcra volt ítélve. Ráadásul a beszervezett ügynökök egyszerre szembesültek az operatív tisztek elvárásaival és a hatalmi túlsúllyal, valamint az adott közösség erkölcsi szabályainak kényszerítő erejével. Ezért értelmezem a falusi ügynököket a lokális identitás és a hatalmi fenyegetés szorításában lévő emberként.

A mezőgazdasági szabotázselhárítás

A kollektivizálás során kialakuló paraszti ellenállást a politikai rendőrség zömmel a „szabotázs" típusú bűncselekmények közé sorolta.[2] A fogalmat tisztázó állambiztonsági segédkönyvek „politikai célzatú kártevésnek" minősítették a szabotázst, amelyet vagy egy konkrét munkafolyamat megbénításával, lassításával, megtagadásával, vagy a munkaeszközök megrongálásával, tönkretételével lehetett elkövetni. A parasztság termelőszövetkezetekbe kényszerítése közben egyes cselekményeket a politikai rendőrség a klasszikus „szabotázs" fogalomkörébe sorolt. Viszont számos olyan tiltakozási forma akadt (röpcédula, gúnyvers, felirat, a hatalom képviselőit érő verbális és fizikai inzultus, tüntetés), amelyek állambiztonsági nézőpontból sokkal inkább a belsőreakció-elhárítás körébe tartoztak volna. Bár kétségkívül volt együttműködés és információcsere a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályának különböző osztályai között, de az 1956 és 1962 közötti időszakban alapvetően a II/7., vagyis a Mezőgazdasági (Szabotázs-) Elhárító Osztály foglalkozott a falusi társadalom ellenőrzésével. Az osztály szervezeti előzményei egészen 1950-ig nyúlnak vissza, amikor még az Államvédelmi Hatóság I/4., vagyis Szabotázselhárító Osztálya egyik alosztályaként alakították ki a téeszcsék, állami gazdaságok, sőt általában a mezőgazdasági termelés ellenőrzésének kereteit. A mezőgazdasági elhárítás azonban 1950 végén önállósult, I/5. szám alatt. 1953-ban újból egyesítették az ipari elhárítással, ám egy év múlva ismét szétválasztották a két területet.[3] Az önálló mezőgazdasági elhárítás a

2 Ebben a fejezetben, ha külön lábjegyzetben nem jelölöm, egy korábbi tanulmányom eredményeire támaszkodom. *Papp István:* A Politikai Nyomozó Főosztály Mezőgazdasági (Szabotázs-) Elhárító Osztályának szervezettörténete, 1956–1962. In: A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962. Szerk. Cseh Gergő Bendegúz–Okváth Imre. Bp., 2013. www.betekinto.hu/2010_3_papp. (Letöltés ideje 2014. július 3.)

3 *Boreczky Beatrix:* Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950–1953. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999. Szerk. Gyarmati György. Bp., 95–96.; *Cserényi-Zsitnyányi Ildikó:* A Belügyminisztérium szervezeti változásai, 1953–1956. In: Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956. Szerk. Gyarmati György–Palasik Mária. Bp., 2013. 75–79.

Kollektivizálás_könyv.indb 228 2015.02.06. 10:37:47

politikai rendőrség 1962. augusztusi átszervezése előtt néhány hónappal, már májusban megszűnt. Tevékenységi körét a továbbiakban közrendvédelmi feladatként, a társadalmi tulajdon védelme címszó alatt látták el. Jelen esetben nem kívánom bemutatni a II/7. osztály teljes tevékenységét, csupán azokat a mozzanatokat érintem, amelyek szorosan kapcsolódnak a hálózati munkához. A három nagy szervezeti egységre tagolódó központ mellett minden megyében létezett a megyei rendőrkapitányságokon mezőgazdasági elhárító osztály. Míg a központban az a és b betűvel jelölt osztályok az országos hatáskörű intézményeket (agrár-felsőoktatás, kutatóintézetek), vagy kiemelt agrár- és feldolgozóipari üzemeket ellenőriztek, addig a c, vagyis instruktori alosztály tartotta a kapcsolatot a megyékkel. Elvileg az itt dolgozó operatív tisztek utasították, vagy adott esetben orientálták, tanácsaikkal segítették azokat a falvakban és kisvárosokban dolgozó kollégáikat, akiknek az ügynököket kellett kiválasztaniuk, kiképezniük, szemmel tartaniuk, és a tőlük kapott információkat feldolgozniuk. Persze mindez csupán a hivatalos iratokban lefektetett ideáltipikus állapotnak tekinthető, amely a valóságban közel sem működött ilyen gördülékenyen. Egyrészt azért nem, mert a politikai rendőrség különböző osztályai rivalizáltak egymással, s ezen belül a mezőgazdasági elhárítás elég alacsony presztízsű, népszerűtlen ágazatnak számított a szerv egészén belül. Így gyakran nem adtak át nekik megfelelő információkat, a képzettebb tisztek más területre vágytak, erős létszámhiánnyal küszködtek. Ráadásul a politikai rendőrség más részlegeihez képest a pártvezetés mezőgazdasággal foglalkozó politikusai erőteljesebben, direktebben avatkoztak bele az osztály életébe – bár az 1956-os forradalom leverését követően a politikai rendőrség egészére nézve igaznak mondható, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése törekedett a szervezet feletti kontroll biztosítására, ami a mezőgazdasági elhárításnál különösen érvényes volt. A II/7. osztály tevékenysége az erőltetett kollektivizálásról határozó döntésig, vagyis 1958 decemberéig a levegőben lógott.[4] Ennek két, szemmel látható jele is akadt: 1958-ban az apparátus több hónapon át osztályvezető nélkül végezte munkáját, ami példa nélkülinek számított a forradalmat követő megtorlás időszakában. Másrészt igen sokat késett annak a belügyminiszteri parancsnak a kiadása, amely a mezőgazdasági elhárítás pontos feladatkörét kijelölte volna. Az 1959. június 9-én kiadott 12. számú belügyminiszteri parancs megjelenésekor Magyarország egyes részein, különösen a Dunántúl bizonyos megyéiben már be is fejeződött a paraszti magángazdaságok felszámolása, a téeszek – vagy ekkor még inkább kolhozok – megalapítása. A késedelem nem csupán az apparátus zűrzavaráról árulkodik, s arról, hogy formális szabályok nélkül is dolgozhatott a politikai rendőrség, hanem másról is. Nevezetesen arról, hogy az állambiztonságnak nem szántak kiemelt szerepet a kollektivizálás folyamatában, pontosabban egy volt az össztársadalmi méretekben folyó kampányban

4 Az átmeneti időszakról lásd *Varga Zsuzsanna:* 1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására. In: 1956 okai, jelentősége és következményei. Szerk. Pál Lajos–Romsics Ignác. Bp., 2006. 299–307.

Kollektivizálás_könyv.indb 229 2015.02.06. 10:37:47

részt vevő szervezetek közül. A parancs legnagyobb újdonságát az jelentette, hogy stratégiaváltásra került sor. Addig a mezőgazdaság egészét megpróbálták átfogni és ügynökök révén ellenőrzés alatt tartani, ezt nevezte a szakzsargon vonalas elhárításnak. 1959 nyarától viszont azok a falvak kerültek az állambiztonság látókörébe, amelyeket különösen veszélyesnek tartottak, mivel a már meglévő vagy kiépülőben lévő termelőszövetkezetekbe „nagy számban kerültek be kulákok vagy egyéb ellenséges elemek".[5] E tanulmány keretei között nincs módom részletesen elemezni a politikai rendőrség, ezen belül a mezőgazdasági elhárítás állományának parasztképét, a falusi társadalomról alkotott felfogását. Annyit azonban különösebb vizsgálat nélkül kijelenthetünk, hogy a politikai rendőrség állománya a Kádár-korszakban a hatalmi apparátuson belül egyértelműen a sztálinista társadalomképhez ragaszkodó csoportot alkotott.[6] Ez tükröződik az apparátusi iratanyagban is, bár minél közelebb kerülünk a lokális szintekhez, annál árnyaltabb a kép. A II/7. osztály működését hivatalosan szabályozó belügyminiszteri parancsok nyelvezete egyértelműen a kemény, osztályharcos logikát fejezte ki. Ez tükröződött a megyei rendőrkapitányokat eligazítani kívánó utasításban is:

> „A főkapitány elvtársak és eljáró beosztottaik a termelőszövetkezetek elleni izgatásos és egyéb tsz-elleni bűncselekmények eseteiben gondosan vegyék figyelembe az osztályszempontokat, feltétlenül mérlegeljék az elkövetett cselekmény súlyát, jelentőségét, kihatásait, valamint az elkövető személyét. E vonatkozásban elvként kell alkalmazni:
> a., Osztályidegen és egyéb nyílt ellenséges személyekkel szemben el kell járni és ügyét át kell adni a vádhatóságnak.
> b., A dolgozó parasztok esetében fő súlyt a nevelésre, a meggyőzésre kell helyezni, s amennyiben nem nyílt és rendszerellenes, hanem félrevezetett emberrel állunk szemben, adminisztratív intézkedésként rendőrhatósági figyelmeztetést kell alkalmazni."[7]

Szemléletében, nyelvhasználatában a politikai rendőrség, azon belül a mezőgazdasági elhárítás tökéletesen illeszkedett a kollektivizálást a parasztság elleni hadjáratnak tekintő politikai felfogásba. Ennek megfelelően 1962

5 ÁBTL 4.2. Parancsgyűjtemény 10-21/12/1959. A mezőgazdasági elhárítás megjavításáról szóló 12/1959. (VI. 9.) számú belügyminiszteri parancs.

6 A sztálinista társadalmi modellről és annak társadalomtudományi tovább éléséről lásd *Majtényi György:* A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás" és „új értelmiség" Magyarországon a II. világháború után Bp., 2005. 27–36. Gyakorlatban történt, erőltetett létrehozásáról *David L. Hoffmann:* Peasant metropolis. Social identities in Moscow, 1929–1941. Ithaca and London, 1994. 73–106.

7 ÁBTL 4.2. Parancsgyűjtemény10-21/20/1959. A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésének biztosításáról, az ellenséges aknamunka felderítéséről és megakadályozásáról szóló 20/1959. (IX. 26.) számú belügyminiszteri parancs.

Kollektivizálás_könyv.indb 230 2015.02.06. 10:37:47

elejéig a II/7. osztály, illetve az alárendeltségében működő megyei mezőgazdasági osztályok igen aktívan próbálták felderíteni az ügyeket. Ez a tevékenység azonban még a hivatalos iratok tanúsága szerint is kudarcot vallott:

> „A statisztikai adatokat értékelve megállapítható, hogy a mezőgazdasági elhárítás elsősorban nem a profilját képező szabotázs-ügyek felderítésével és feldolgozásával foglalkozott – illetve foglalkozik –, hanem főleg izgatásos jellegű bűncselekményekben folytat felderítő munkát. […] A mezőgazdaság szocialista átszervezése azonban új helyzetet teremtett a mezőgazdaságban és ma már egyre inkább a termelési feladatok kerülnek előtérbe, ami a szabotázs tevékenység elhárítását állítja főfeladatul szerveink elé. Ezt a változást, mint ahogy a számok is mutatják, szerveink munkája nem tudta követni, és munkájuk zömét továbbra is az izgatásos jellegű ügyek – ügyjelzések feldolgozása teszi ki."[8]

Vajon valóban kudarcnak tekinthető a politikai rendőrség, ezen belül a mezőgazdasági elhárítás tevékenysége? Ha elfogadom a jelentésben lévő állítást, akkor magam is azonosulok azzal a szemlélettel, hogy igenis komoly szabotázs, politikai motivációjú kártevés zajlott a termelőszövetkezetekben, csak éppen nem tudták felderíteni őket. És ha nem történt ilyesmi? Ha csupán igazán falfirkák, a sötétben hazamenő párttitkárok arcán csattanó pofonok, kocsmai beszélgetések során elhangzó szidalmak vagy kesernyés gúnyversek tették ki a felderített cselekmények zömét? Ráadásul a megfelelő gépek, istállók, ólak, szakemberek és vagyon nélkül, rohamtempóban felállított téeszek zöme közgazdasági szempontból is eleve veszteséges, nem egy esetben működésképtelen volt. Minden politikai motiváció nélkül produkáltak a téeszek súlyos gazdasági zavarokat. Vagyis megint elérkezünk a diktatúrák, ezen belül a kommunista diktatúra társadalmának történetét vizsgálók régi dilemmájához: nyelvi küzdelemről van szó, vagy találkozhatunk tényleges tettekkel is, amelyek valóban komoly politikai oppozícióról tanúskodnak? Ezekre a kérdésekre nem csupán a későbbi korok történészei, hanem a korabeli pártvezetés, a politikai rendőrség is választ várt.[9] Többek között azt remélte a mező-

8 ÁBTL 1.6. 67-2823/1961. Jelentés a mezőgazdasági elhárítás helyzetéről, 1961. dec. 7.

9 Könnyen azt gondolhatnánk, hogy a politikai rendőrség vezetői egy az egyben átvették a pártvezetés sémáit, és elvakultan gyűlölték az ellenségnek tekintett paraszti társadalmat. Ez azonban nem feltétlenül volt így, még olyan esetekben és helyeken is felbukkannak reális, közgazdasági, agrárgazdasági érvek, ahol egyáltalán nem várnánk. Jó példa erre a II/7. osztályt vezető Rácz Sándor őrnagy, minden bizonnyal a Politikai Bizottság tagjainak készített, a kollektivizálás elindításáról határozó ülés előtt született jelentése. Ebben a téeszmozgalom nyilvánvaló gyengeségeit nem csupán az osztályellenség kártevő tevékenységével magyarázta, bár a fő hangsúlyt rájuk helyezte, hanem más okokkal is. Úgy vélte, hogy „azokban a tsz-ekben van kilépési vagy feloszlási hangulat, ahol a tsz-elnök szakmailag képzetlen, a gazdasági irányításhoz nem rendelkezik megfelelő képzettséggel, vagy jellembeli fogyatékosságai miatt nem alkalmas a vezetésre". Sőt még ennél is meglepőbb meglátásai voltak: „A vezetés gyengeségéből

Kollektivizálás_könyv.indb 231 2015.02.06. 10:37:47

gazdasági elhárítás vonalán foglalkozó, a falusi társadalmat figyelő ügynököktől, hogy ők majd megadják a feleletet.

Parasztszármazású falusi ügynökök

A falusi ügynök kifejezés némiképp önkényes kategória, amely a korabeli állambiztonsági forrásokban nem bukkan fel. Igazából kutatásaim folyamatát és eredményeit akartam vele érzékeltetni. A mezőgazdasági elhárítás, ezen belül a hálózati személyek tevékenységének vizsgálatát a parasztság sorsa iránti kíváncsiságom mellett a véletlen, illetve egy utóbb tévedésnek bizonyult előfeltevés indította el. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában végzett munkám során feltűnt, hogy az 1950-es évek végéről, 1960-as évek elejéről fennmaradt B-, vagyis Beszervezési dossziékban szereplő ügynökök között milyen sok a paraszti vagy éppen munkásszármazású, a mezőgazdaságban vagy az iparban dolgozó ember. Míg a későbbi korszakokban az ügynöki hálózatban dominálnak az értelmiségiek, nem tudtam ezt az aránytalanságot mással magyarázni, mint hogy bizonyára azért maradt fenn ennyi traktoros, fogatos, gyalogmunkás, brigádvezető, földműves B-dossziéja, mert őket mind a kollektivizálás során szervezték be ügynöknek. Ez az előfeltevésem azonban csak kismértékben bizonyult igaznak. A B-dossziék, legalábbis az általam áttekintett 24 dosszié közül ugyanis csak négy olyan személy akadt, akiket a mezőgazdasági elhárítás vonalán foglalkoztattak. Ez a kudarc viszont újabb kérdéseket vetett fel. Vajon feltételezhetem-e, hogy a politikai rendőrség operatív tisztjei szívesen választottak ki ügynöki munkára szegényparaszti származású személyeket, pusztán azért, mert megfelelő családi háttérrel, ideális életúttal rendelkeztek? Vajon az osztályalapon zajló beszervezés milyen sikerrel kecsegtetett? Mivel úgy véltem, hogy ezeknek a beszervezési dossziéknak a vizsgálata is igen sokat elárul a politikai rendőrség tisztjeinek társadalomfelfogásáról, tágabb értelemben véve a hatalom által ideálisnak, kívánatosnak tartott paraszti életútról, mellesleg sok minden átszűrődik a korabeli falusi társadalomról is, ezért nem hagytam figyelmen kívül ezeket a forrásokat sem. A bennük szereplő hálózati személyeket neveztem el „falusi ügynököknek", amivel nem a tevékenységi körükre, hanem a származásukra vagy lakóhelyükre utaltam. Felállítottam néhány előzetes vizsgálati szempontot, amelyek révén azt szerettem volna felderíteni, hogy miért eshetett rájuk az operatív tisztek figyelme, és miért zárult majdnem minden esetben kudarccal a hálózati munka. A 20, véletlenszerűen kiválasztott személyt az köti össze, hogy a hálózatból való

adódóan a tsz-ek egy részében kevés az ötlet, a kezdeményezés a gazdálkodásban, és igen sok lehetőséget – amelyet az egyéni gazdák látnak és lehetőségekhez képest kihasználnak – nem hasznosítanak. Pl. Pest megyében, Budapest közelségének kihasználása jövedelmező termékek – málna, földieper, primőráruk – termelése útján." ÁBTL 1.6. Összefoglaló jelentés a tsz-ek és tszcs-k helyzetéről, 1958. dec. 1.

Kollektivizálás_könyv.indb 232 2015.02.06. 10:37:47

kizárásukat követően az 1960-as évek végén traktorosként dolgoztak valamelyik termelőszövetkezetben, gépállomáson vagy állami gazdaságban. Állambiztonsági nézőpontból valamennyien ügynöknek tekinthetők, mivel a beszervezési folyamatot követően aláírták a nyilatkozatot, és fedőnevet kaptak. Az, hogy ténylegesen adtak-e jelentéseket, csupán elemzési szempontjaim egyike. Mivel az érdekelt, hogy a politikai rendőrség tisztjei kit tartottak származása folytán alkalmasnak hálózati munkára, azzal a kérdéssel nem foglalkoztam, hogy a dossziékban olvasható minősítések („szegény- és középparaszt", „ellenforradalmi tevékenység" stb.) pontosak-e. A jelölt kiválasztásáról ugyanis azon információk alapján született döntés, amelyeket az iratokban olvashatunk. Ezek alapján döntöttek az operatív tisztek is. Az egyes ügynökökkel kapcsolatban az alábbiakra voltam kíváncsi: szüleik társadalmi és vagyoni helyzete, a családi földbirtok nagysága; az ügynök iskolai végzettsége, munkahelyei; az ő és édesapja párt- vagy más politikai szervezetben viselt tagsága. Kiemelten fontos volt az ügynök 1956-os magatartása, hiszen adott esetben ez a politikai megbízhatóságot és a kompromittáló alapot egyaránt jelenthette. Természetesen lényeges a beszervezés célja és az, hogy a politikai rendőrség melyik szervezeti egységéhez kötődött. Nagyon fontos a beszervezés folyamata, különösen az, hogy ennek során milyen mértékű presszió, lelki nyomás érvényesült vagy érvényesülhetett, bár erre vonatkozó információk csak igen ritkán bukkannak fel a vizsgált forrásokban. Ezek után adódik a kérdés, hogy menynyire volt elégedett az operatív tiszt az ügynök munkájával, adott-e egyáltalán jelentéseket. Fontos, hogy miért szakadt meg a kapcsolat, és miért került sor hivatalosan kizárására a hálózatból. A szülők foglalkozását, társadalmi helyzetét illetően 20-ból 16 esetben találtam valamilyen információt. Általában elmondható, hogy a személyes életútra vonatkozó adatok az ügynökök valamilyen hivatalos szerv számára írt önéletrajzából, illetve a politikai rendőrség környezettanulmányából származnak, melyet a beszervezési jelöltek munkahelyi főnökeitől, falujának tanácsi és pártszervezeti dolgozóitól szerzett értesülések alapján állítottak össze. Ez újabb izgalmas vizsgálati szempontokat vet fel (hogyan szerkesztették meg az önéletrajzokat, mit hallgattak el, milyen hamis információkat adtak róluk), melyek elemzése most nem célunk. Az édesapát három esetben szegényparasztnak minősítették, négy esetben pedig az azonos helyzetet tükröző majorsági cseléd, uradalmi cseléd, gazdasági cseléd kifejezéseket használták. Két jelölt édesapja napszámosként, egy pedig kubikosként szerepelt. Akadt egy jelölt, aki egyszerűen parasztembernek nevezte az édesapját. Akadt „munkáscsaládból" származó és egy menhelyen felcseperedett jelölt is. Két-két esetben olvashatunk arról, hogy az édesapa belépett a termelőszövetkezetbe vagy állami gazdaságban dolgozott. Az egyik beszervezésre alkalmasnak tartott fiatalember édesapja egészen szép mobilitási pályát futott be: az eredetileg majorsági cseléd 1945-ben, a földosztáskor 11 katasztrális holdat kapott, és 1954-ben a fertődi tanács mezőgazdasági előadója lett,[10]

10 ÁBTL 3.1.1. B-90979. „Erdősi Lajos".

Kollektivizálás_könyv.indb 233 2015.02.06. 10:37:47

vagyis paraszti szemmel nézve földművesből irodistává/bürokratává vált. A jelöltek többsége megfelelt a hivatalos munkás-paraszt kategóriák valamelyikének, főként az utóbbinak. Ezzel együtt akadt néhány eset, amikor az operatív tiszt sem tudta igazán eldönteni, származási szempontból hová is sorolja az ügynökjelöltet. A „Bandi" fedőnevű ügynök édesapját napszámosként, summásként, vagyis az 1945 előtti agrártársadalom legszegényebb rétegéhez tartozóként írták le. Viszont a második világháborúban meghalt, és a nevelőapa, aki a nárai állami gazdaságban dolgozott, „állítólag csendőr volt".[11] „Bálint Károly" önéletrajzában azt állította, hogy édesapja munkás, és már az ő szülei is azok voltak. A jászberényi tanács végrehajtó bizottságától származó jellemzés összetettebb életutat rajzolt fel: az apa 1945 előtt piaci kereskedő volt, később a városi tanács igazgatási osztályát vezette. Ezután megtört a karrier, mert újból kereskedő, majd mezőgazdasági munkás lett.[12] Hasonlóan mobil, vállalkozó kedvű személyiségnek tűnik fel egy Vas megyei ügynök édesapja. A vasutasként dolgozó férfi 1947-ben cséplőgépet vásárolt, amelyet – az önéletrajz eufemisztikus kifejezésével élve – 1950-ben „állami kezelésbe vettek". Ezután az illető a körmendi gépállomáson dolgozott gépkezelőként. Könnyen előfordulhatott, mint a korszakban nem egy alkalommal, hogy immár államosított cséplőgépét működtette a továbbiakban is. Végezetül álljon két ellentétes példa az édesapák foglalkozásáról, a családi háttér jellemzéséről. A „Gólya Péter" dossziéjában szereplő iratok mindig másképpen minősítenek. A jelölt földműves családról beszélt 1957-es önéletrajzában. Egy ugyanebben az évben, szeptember 18-án keletkezett jelentés, amely a jelölttel folytatott beszélgetést foglalta össze, „egyszerű parasztcsaládról" szól, akiknek „éppen csak annyi földjük van, amiből családjukkal meg tudnak élni". A szeptember 26-án papírra vetett környezettanulmányban „szegény parasztcsalád" kitétel szerepel, amely az október 10-i beszervezési javaslatban immár „középparaszt" családdá alakult át. Végül az 1959-es leépítési javaslatban visszatértek a „szegényparaszt" származáshoz.[13] Nem tudom megmondani, mikor mi állt a minősítések, besorolások hátterében, de ez az eset is tanúsítja, hogy igen nagy óvatossággal kell eljárnunk az ügynökök társadalmi hátterének megrajzolásakor.

Egy esetben, „Harkai László"-nál határozottan érezhető, hogy igyekszik édesapja nehéz sorsát minél inkább dramatizálni, és ezzel saját megbízhatóságát – úgymond osztályalapon – igazolni:

11 ÁBTL 3.1.1. B-90041. „Bandi".

12 ÁBTL 3.1.1. B-86001. „Bálint Károly".

13 ÁBTL 3.1.1. B-85999. „Gólya Péter". Hogy mennyire önkényesnek, akár helyi hatalmi szempontoktól függőnek tekinthető a kategorizálás, arra jó példával szolgál „Agócs István". Édesapja 7 kh földön gazdálkodott, amivel az agrártörténeti szakirodalom szerint nem sokkal érte el a kisparaszti lét alsó határát, a dossziéban lévő környezettanulmányban mégis az olvasható, hogy „édesapját több alkalommal is középparasztként tartják számon". ÁBTL 3.1.1. B-89934. „Agócs István".

Kollektivizálás_könyv.indb 234 2015.02.06. 10:37:47

„Ezután elmondotta azt, hogy az ő apja is a múlt rendszerben 20 km-re járt el napszámba, gyalog Gut községbe, már éjjel 3 órakor fel kellett kelnie, és sok esetben elmondása szerint nem is volt munka, így igen nehéz körülmények között éltek. Elmondotta azt is, hogy ha ő olyanról szerezne tudomást, aki a rendszer ellen ellenséges tevékenységet fejtene ki, ő azt jelentené, mert kötelességének tartja. Az apja a múltban napszámos volt, jelenleg pedig 8 kh földje van, amelyből rendesen élnek."[14]

A beszervezni kívánt fiatalember kompenzálása nem csupán az édesapa sorsával magyarázható, amely igaz lehetett, hanem mással is: határozott szerepvállalással a vámospércsi 1956-os forradalmi eseményekben. Ezért is igyekezett érzékeltetni a jelölt a két rendszer közötti különbséget és édesapja sorsának javulását. Az eléggé önkényesnek tűnő minősítésekhez képest többet elárulhatott az ügynökök származásáról, családjuk gazdasági helyzetéről a kezükben lévő földbirtokok nagysága. Erről azonban a források sokkal inkább hallgattak, hiszen csak nyolc esetben jelöltek meg konkrét birtoknagyságot. Közülük öten említették meg, hogy az 1945-ös földosztás alkalmával kapott birtok jelenti a családi gazdálkodás alapját. Bár a földbirtok nagysága sem tekinthető a gazdasági helyzetet, a vagyoni állapotot minden kétséget kizáró kritériumnak (sokat számított a föld minőségét tükröző aranykorona-érték, egy vagy több tagban volt-e a birtok, és mit termesztettek rajta), ezzel együtt igen alacsony számokat találunk. Két család 3, ugyancsak kettő 5, három família pedig 7-8 katasztrális hold nagyságú birtokot mondhatott magáénak. Ezek alapján törpe- vagy kisbirtokosnak tekinthetők, akárcsak a legnagyobb, 11 katasztrális hold nagyságú birtokkal rendelkező családfő. A forrásokban nem esik szó sem az esetleges földbérletről, sem a gazdagabb parasztok – korabeli kifejezéssel élve „kulákok" – számára végzett bérmunkáról. Ez a korabeli falusi társadalmat ismerve valószínűsíti, hogy sok mindent elhallgattak, tanácsosnak véltek elhallgatni a jelöltek. Ne feledjük, hogy a beszervezések zöme 1958–1959-ben, vagyis a végső kollektivizálás során történt, amikor sokkal inkább a magántulajdon elhallgatása, mint bevallása látszott ésszerű magatartásnak.[15] A jelen írásban vizsgált hálózati személyek iskolai végzettségéről majdnem minden esetben, 20-ból 18 főnél rendelkezünk infor-

14 ÁTBL 3.1.1. B-90848. „Harkai László".

15 1959. január 1-jén a mezőgazdasági elhárítás vidéki alosztályai 567 ügynököt, 465 informátort, 13 rezidenst és 115 találkozásilakás-gazdát foglalkoztattak. Ez a szám egy év alatt jelentősen gyarapodott: 1960. január 1-jén 714 ügynök, 600 informátor, 25 rezidens és 196 találkozásilakás-gazda alkotta a hálózatot úgy, hogy közben 264 főt kizártak (mindegyik kategóriát összesítve). *Papp I.:* A Politikai Nyomozó Főosztály i. m. 204. A számszerű gyarapodással párhuzamosan csökkent a politikai rendőrség által az ellenséges kategóriához (ezen belül nyilván a „kulákok"-hoz) sorolt ügynökök aránya az 1959. évi első félévi 70%-ról az 1960. évi első félévi 55%-ra. ÁBTL 1.6. Az ügynöki operatív munka helyzete a II/7. Osztályon, 1960. szept. 19.

Kollektivizálás_könyv.indb 235 2015.02.06. 10:37:47

mációval. Úgy gondolom, hogy ez az adatsor az egyik legfontosabb tényező a falusi társadalmon belül végzett elhárítómunka értékelésekor. A 18 ügynökből heten hat elemit vagy általánost, hatan hét osztályt végeztek el, és csak hárman fejezték be az általános iskolát.[16] Ketten tüntették fel a traktorvezetői képzés elvégzését, de ehhez nem volt szükség az általános iskola befejezésére, így ez nem tekinthető szakképzettségnek. Egy ügynök valódi szakmát szerzett: traktorszerelő gépésznek mondhatta magát, egy másik pedig egy évet járt mezőgazdasági technikumba. A 18 ügynökből 13-an nem fejezték be az alsófokú oktatást, ami komoly kétségeket ébreszt az iránt, hogy alkalmasak voltak-e egyáltalán az ügynöki munkára. Hiszen a jelentések írása, ráadásul ezen tevékenység viszonylagos (két-három hetes) gyakorisága aránylag jó szövegalkotási, fogalmazási, helyesírási készséget kívánt, amellyel az ügynökök többsége nem rendelkezett[17] – részben iskolai képzettségénél, vagy inkább képzetlenségénél fogva, hiszen a hat vagy hét osztályt is általában nem a legjobb körülmények között, gyakran osztatlan falusi iskolákban végezték. Maga a paraszti életforma sem követelte meg az írásbeliség magasabb szintű ismeretét, főként olyan emberek számára nem, akik életük nagyobb részét kemény fizikai munkával töltötték, s közülük nemigen akadt, aki pusztán saját földbirtokának jövedelméből megélhetett volna. Nagyon tanulságos lenne a paraszti sorból származó ügynökök önéletrajzainak részletes elemzése, hiszen helyesírási, stilisztikai hibák tömegével találkozhatunk, nem egy esetben érezni a kínlódást, ahogy a rövid, tömör mondatokból összerakták a hatóságok által kívánt szöveget. Ebben a közegben erőszak nélkül a jelentésírás, a szövegek szerkesztése és megalkotása elképzelhetetlennek tűnhetett.

Az ügynökök munkahelyeinek áttekintése tovább erősíti az előbbiekben megfogalmazott feltevésemet. A 20-ból 17 esetben ismerjük a hálózati személy munkahelyét, amelyek képzettségüknek megfelelőek. Nyolcan állami gazdaságban, hatan gépállomáson, ketten termelőszövetkezetben dolgoztak, egy fő pedig kocsmáros volt. Foglalkozásukként legtöbben a traktoros vagy traktorvezető beosztást jelölték meg, de akadt közöttük favágó, kocsis, rakodómunkás és kubikos is. Többen is ki- és beléptek a termelőszövetkezetbe, egy ideig a családi földön dolgoztak, vagy néhány hónapot építkezéseken töltöttek. Döntő többségük a mezőgazdaságból élt, és az állami vagy a szövetkezeti szektorban, fizikai munkakörben dolgozott. Ez ugyancsak erősíti azt a

16 Az alapfokú képzésben a nyolcosztályos általános iskolát az 1940. évi XX. törvény tette kötelezővé. A gyakorlatban csupán 1945-től alkalmazták széles körben a törvényt. A 20 ügynökből életkora alapján, mivel 1932-ben vagy később született, elvileg 13-nak kellett volna nyolc osztályt végeznie. Vagyis az idősebbek között akadtak olyanok, akik ugyancsak alapfokú végzettséget mondhattak magukénak, s ez esetükben hat elemit jelentett.

17 Elvileg előfordulhatott, és nem egy alkalommal meg is történt, hogy az ügynök szóban adott jelentését a tartótiszt öntötte írásos formába. Ezt a gyakorlatot hosszabb távon elvileg nem lehetett folytatni, hiszen az ügynöki munkavégzés követelményei így nem teljesültek, mivel számos esetben arra hivatkozva zártak ki a hálózatból ügynököket, hogy nem adtak írásos jelentést. Ez a kitétel igen sok beszervezési dossziéba befűzött, kizárási határozatban olvasható.

Kollektivizálás_könyv.indb 236 2015.02.06. 10:37:47

feltételezésemet, hogy nemigen volt szükség a szövegalkotási készségükre, hiszen trágyahordás vagy favágás után sem idő, sem erő nem maradt hosszabb szövegek fogalmazására.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy ha ezek a jelöltek nem tűnhettek alkalmasnak komoly ügynöki munkára, milyen érvek szólhattak a beszervezés mellett. Az állambiztonság számára a megfelelő családi háttér, az elfogadható osztálykategória mellett komoly érvként jött számba a politikai lojalitás, amelyet a szülők vagy a jelölt párttagságával, tömegszervezetben való részvételével mérhettek. Nézzük meg, mi a helyzet ezen a téren! Itt mintha óvatosabbak lettek volna a jelöltek a beszervezés pillanatában. A többség inkább nem nyilatkozott erről a kérdésről, s más forrásból sem tudtak meg róluk erre vonatkozó információt. Az apák közül négyen határozottan pártonkívüliként jelennek meg, és ugyancsak négyen léptek be a Magyar Kommunista Pártba (mindnyájan 1945-ben), s átléptek a Magyar Szocialista Munkáspártba is.[18] Egy családfő pedig a Nemzeti Parasztpártot erősítette. Nincsen tehát egyetlen kisgazda vagy más párthoz tartozó sem, ami nem túl valószínű, még akkor sem, ha a parasztság szegényebb rétegei inkább a kommunistákat és a Parasztpártot támogatták. Ebben az esetben feltételezhetően megint okosabbnak tűnt a kellemetlen tényeket elhallgatni. Az ügynökök zöme életkorából adódóan a Dolgozó Ifjúság Szövetségében vagy a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetségben viselt tagságát tüntette fel. Ketten pártonkívülinek mondták magukat, míg meglepő módon hárman is MSZMP-tagok voltak, ami ellentétben állt a rájuk vonatkozó beszervezési tilalommal. A politikai szervezetekben viselt tagságnál találtunk néhány érdekes példát, amikor az ügynökök érezhetően igyekeztek a múlt „pettyeit" eltüntetni. Vagy éppen a tartótisztek, akik ugyanúgy érdekelve voltak abban, hogy bizonyos számú beszervezést produkáljanak, ezért feletteseik előtt meg kellett indokolniuk, miért tartottak alkalmasnak valakit hálózati munkára, akkor is, ha ezt korábbi életútja nem támasztotta volna alá. „Bandi" fedőnevű ügynök elismerte, hogy édesapja az 1940-es évek elején nyilas pártszolgálatos volt, de eltűnt a fronton. A nevelőapja viszont szociáldemokrata párttag volt, s nem írta le, hogy mi történt vele az MDP megalakulását követően. Ennél is érdekesebb azonban a saját stratégiája, amely mögött felsejlik a kényszerű igazodás: 1956-ban belépett a DISZ-be, de elhagyta tagkönyvét, ezért kimaradt. 1957 júliusában viszont kérte felvételét az MSZMP-be.[19] Egy másik jelölt, „Gólya Péter" esete arra példa, hogyan próbálta áthidalni az operatív tiszt az életútból adódó megbízhatatlanságot:

> „A párthoz és a Szovjetunióhoz való viszonyuk jó, ami abban mutatkozik meg, hogy a párt és a kormány rendeleteit magukévá teszik,

18 A Magyar Dolgozók Pártjában való részvételt nem szívesen említették az önéletrajzokban, pedig nehezen képzelhető el, hogy 1948-ban minden esetben megszűnt és csak 1956-ban folytatódott a párttagság.

19 ÁBTL 3.1.1. B-90041. „Bandi".

Kollektivizálás_könyv.indb 237 2015.02.06. 10:37:47

minden irányú beadási és adókötelezettségnek eleget tesznek, ezen a téren élen járnak. […] Az a tény, hogy középparasztok, és apja a felszabadulás előtt leventeoktató volt, nem zárja ki fent nevezett személy megbízhatóságát és a fentieknél fogva családja nem tartozik az osztályidegen személyek közé."[20]

Ugyancsak érezhető volt némi bizonytalanság „Jónás" alkalmasságát illetően. Édesapja ugyanis 1945-től 1948-ig a Nemzeti Parasztpártban vállalt szerepet. Őt viszont ellensúlyozta az édesanya, mivel „igen harcias, forradalmi természetű asszonynak ismerik". Tagja volt a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének, 1956 után az Országos Nőszövetségnek, sőt az erdőfűi szervezet titkára lett. Az alapvetően jelentéktelen szatelitszervezet falusi tisztségviselőjének fontosságát talán azért is igyekezett emelni az operatív tiszt, mert az ügynök 1947-ben a Szociáldemokrata Pártban találta meg politikai otthonát. Igaz, ezt a lépését később MDP-, majd MSZMP-tagsággal ellentételezte,[21] ami azonban ugyanúgy árulkodhatott politikai fejlődésről, mint karrierista alkalmazkodásról. Úgy tűnik, az operatív tiszt inkább az elsőt akarta láttatni. Az igazi megmérettetést azonban a jelöltek 1956-os viselkedése jelentette. Ez alapján nagyjából el is dőlt, hogy a párthoz, a „néphatalomhoz" hű személyként „hazafias alapon" szervezik-e be, számítva az önkéntes együttműködésre, vagy pedig terhelő adatok alapján megzsarolva, „pressziós alapon" válik valaki ügynökké. A helyzet azonban megint nem olyan egyértelmű, mint gondolnánk, hiszen nem létezett objektív mérce arra nézve, mi számított bűnnek 1956-ban, mit lehetett elnézni, megbocsátani, vagy mivel lehetett fenyegetőzni. Ez az ügynöki beszervezés előtt állók és a leendő tartótisztek mozgásterét ugyancsak bővítette.

A forradalom idején és az azt követő hónapban tanúsított magatartásról 15 ügynökkel kapcsolatban találtunk információt. Nyolc esetben arról olvashatunk, hogy az illető nem csinált semmit, távol tartotta magát az eseményektől, végezte az őszi munkákat, bejárt a gépállomásra. Ez mindenképpen növelte a megbízhatóságát, hiszen azt biztosan lehetett róla állítani, hogy legalábbis passzivitásával nem segítette az „ellenforradalmárokat". Sőt adott esetben még pozitív példával is szolgált, mint a „Gergely" fedőnevű informátor, aki „az ellenforradalmi idők alatt teljesen magára volt hagyatva, mivel senki sem törődött a tsz vagyonával, így rá hárult több munka, a tsz jószágállományának a gondviselése és egyéb munkák, melyet becsületesen végzett".[22] A megtorlás éveiben a szegényparaszti származás, az ahhoz társított passzív, a nagypolitikától távolságot tartó magatartás olyan tulajdonság lehetett, amely önmagában csábíthatta az operatív tiszteket a beszervezésre. Hiszen a forradalom eseményeiben elsősorban a munkás és értelmiségi vezetők domi-

20 ÁBTL 3.1.1. B-85999. „Gólya Péter" 10. Beszervezési javaslat, 1957. okt. 10.
21 ÁBTL 3.1.1. B-84645. „Jónás".
22 ÁBTL 3.1.1. B-87091. „Gergely".

Kollektivizálás_könyv.indb 238 2015.02.06. 10:37:47

náltak (itt most nem térek ki a fegyveres felkelőcsoportok társadalmi összetételére), és velük ellentétben a parasztságot általában nyugodtabb, megfontoltabb, nehezebben mobilizálható rétegnek tartották a politikai vezetésben. Ez a megközelítés érvényesülhetett az ügynökök kiválasztásában is. Talán az operatív tisztek is jobban bíztak abban, hogy a munkáját 1956-ban is fegyelmezetten elvégző parasztfiúból fegyelmezett ügynök válhat. Adódtak ellentmondásos esetek is, leszámítva a karhatalmi szolgálatot vállaló kocsmárost, aki nyilvánvalóan nagyon megbízhatónak számított. Előfordult, hogy valaki néhány napra Ausztriába vagy Jugoszláviába távozott, de hamar hazatért. Másnál arról szóltak a nem ellenőrzött hírek, hogy Budapesten járva géppisztolyt vitt haza a falujába, s azt nem adta le. Bár ez elvileg fegyverrejtegetésnek minősült, így súlyos következményekkel járt, állambiztonsági nézőpontból kitűnő pressziós alapként szolgált. Ugyanakkor voltak olyan esetek is, amikor komoly ellentmondás feszült az ügynök saját beszámolója és a máshonnan, például a munkahelyi főnökeitől vagy a községi pártszervezettől szerzett értesülések között. „Bálint Károly" azt állította, hogy megmutatta a szovjet csapatoknak, hol gyülekeznek a jászkiséri felkelők, és hol rejtették el fegyvereiket. Ennél kétségkívül életszerűbbnek tűnik munkahelyétől, a Felsőjászsági Állami Gazdaságtól kapott jellemzés:

> „Október 23 után őt is elfogta a túlzott nacionalista szemlélet, és a vezetőséget a többi társával együtt szidta, mint a bokrot. Az ellenforradalom dühöngése közepette gyakran jelent meg a munkahelyén […],[23] bár különösebb botrányt nem okozott. […] Véleményünk szerint nevelhető, de az első időben kézbe kell fogni."[24]

A kissé atyáskodó hangvételű beszámoló a megtévedt, de irányítható ifjúról szinte tálcán kínálta az állambiztonság számára az értelmezést: jó nyomon járnak, nem nagy erőfeszítéssel ügynökké formálhatják a fiatalembert. Ennél enyhébb volt „Fehér" bűne, aki az „ellenforradalmi események során néhány nap kivételével rendesen dolgozott". Később kiment Ausztriába, de ezt unokatestvére rábeszélésére tette. Ráadásul ő hazajött, míg húga kint maradt.[25] Ez megint éppen az az eset, amely a lojalitás és a zsarolhatóság határán billeg, nem túl nagy lelki ráhatással, szinte csak emlékeztetve a tetteire rá lehet venni az ügynöki munkára. Igazából nem is kell pressziót alkalmazni, el lehet őt könyvelni hazafias alapon beszervezett ügynöknek, ami viszont az operatív tiszt jó meglátását, talpraesettségét bizonyítja. „Halmi" 56-os története a kalandos életű linkóci fiatalemberé, aki a forradalom napjait a kaposvári laktanyában töltötte. Éppen november 4-én szerelt le, bár erős a gyanúm, hogy sokkal inkább az alakulat felbomlásából adódó zűrzavart használhatta

23 A 2003. III. tv. értelmében anonimizált adat.
24 ÁBTL 3.1.1. B-86001. „Bálint Károly".
25 ÁBTL 3.1.1. B-89841. „Fehér".

Kollektivizálás_könyv.indb 239 2015.02.06. 10:37:47

ki, és gyalog elindult a Bács-Kiskun megyei Kelebiára. Innen továbbment volna Ásotthalomra, de részegsége miatt áttévedt Jugoszláviába, ahol elfogták a határőrök, és egy hónapig a melencei gyűjtőtáborban élt. Ezután hazatért, és nem is történt volna semmi különös, ha két egykori rabtársa, akiket más ügyben hallgattak ki, nem állítja, hogy több ízben látták jugoszláv elhárítótisztekkel beszélgetni. Rögtön meg is született a Magyarországra átdobott jugoszláv kém története, amelyet azért a politikai rendőrség tisztjei sem erőltettek túlságosan. 1957. március 16-án preventív céllal őrizetbe vették „Halmi"-t, majd egy nap után elengedték, mivel aláírt. Sorsa sokkal rosszabbul is alakulhatott volna, de a politikai rendőrség akkor nem ebben volt érdekelt. Sőt őszinte vallomására hivatkoztak („Halmi" tagadott bármiféle jugoszláv kapcsolatot), és hazafias alapon beszervezett lojális ügynökként tartották számon. Azért érezhették, hogy ez nem egészen felel meg a valóságnak, és 1959-ben már kompromittáló alapról esett szó.[26]

Még egyértelműbb történet „Harkai László"-é, akiről a róla készített környezettanulmányban az állt, hogy „szimpatizált az ellenforradalmárokkal, és ezért létszámcsökkentés címén elbocsátották" a vámospércsi gépállomásról. Miben állt ez a szimpátia? Szülei október 26-án részt vettek a tanácsháza előtti tüntetésen, ahol édesapja egy vörös zászló rúdjával fejbe verte a falu végrehajtó bizottságának elnökhelyettesét, és a volt MDP-titkár fejére húzott egy Rákosi-képet. A felelősségre vonást azért kerülhette el, mert testvére tagja volt a tanács végrehajtó bizottságának. Jellegzetes 56-os falusi történet ez, sok száz hasonló történt az országban. Mindenesetre az 1958. október 29-én készült környezettanulmány után pontosan egy hónappal született meg a beszervezési javaslat, amelyben a 21 éves traktorostól többek között az „ellenforradalmi tevékenységben részt vevő" személyek felderítését várták, mivel „szülei is részt vettek abban". Három hónap múlva a katonai szolgálatát töltő férfit behívatták az őrs irodájába, ahol szembesítették önéletrajzával, és kikérdezték szülei 56-os magatartásáról. Ezek után úgymond önként felajánlotta, hogy jelent katonatársairól. Így formálisan újfent hazafias alapon beszervezett ügynöknek minősült, holott története klasszikus esete a politikai presszióval történő beszervezésnek.[27]

Egyetlen olyan információtípus van, amelyet mind a 20 ügynök esetében ismerünk: a beszervezést lebonyolító szerv, illetve a beszervezés célja, vagyis az, hogy kikről és milyen jellegű információkat kívántak megtudni. A jelen tanulmányban vizsgált ügynökök elsöprő többségét, 15 főt a Belügyminisztérium határőrségének kötelékéhez tartozó elhárítótisztek szervezték be. Két fő feladatot tűztek ki eléjük: a sor- és hivatásos állomány szemmel tartását, illetve a határokon átszökni kívánók, korabeli minősítéssel disszidálni szándékozók és az őket segítő embercsempészek figyelését. Néhány speciális kivétel akadt: az egyik ügynököt a Vas megyei Politikai Nyomozó Osztály szervezte

26 ÁBTL 3.1.1. B-87234. „Halmi".
27 ÁBTL 3.1.1. B-90848. „Harkai László".

Kollektivizálás_könyv.indb 240 2015.02.06. 10:37:47

be, de ugyancsak határőrizeti célra, egy másik hálózati személynek pedig a pápai helyőrség elhárítótisztje adta feladatul a legénység megfigyelését. Csupán három példát találtunk, amikor az ügynök feladata nem kapcsolódott a határ vagy a katonatársak figyeléséhez. A feltehetően sváb származású „Fahidi József"-et terhelő adatok alapján szervezte be az ÁVH Fejér Megyei Osztályának Móri Kirendeltsége, az „isztiméri volkbundisták közé".[28]

Két olyan ügynököt találtam, akikre kifejezetten a paraszti társadalom megismerésében számítottak. „Harmónia" 1953-ban került az ÁVH Veszprém Megyei Osztálya Pápai Kirendeltségének érdeklődési körébe a Csóti Állami Gazdaságban dolgozó traktorosként. Sokra azonban nem mentek vele, ezért 1957-ben ki kellett zárni. „Beszervezése óta konkrét ügyben nem dolgozott. Az ellenforradalom óta vele a kapcsolatot nem tartottuk, és jelenleg sem kívánjuk vele felvenni."[29] „Harmónia" története nem egyedi, részese volt annak az átrostálásnak, amelynek során alaposan megritkították a mezőgazdasági elhárításnak dolgozó ügynököket. A jászkiséri gépállomáson dolgozó „Bathó" kizárásakor ugyancsak megemlítették, hogy konkrét ügyben nem foglalkoztatták, csupán havonta egyszer hangulatjelentéseket adott. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy „baráti köre nincs, és arra sincs lehetősége, hogy olyan baráti kört szerezzen, akik nekünk érdekesek lennének".[30] Hasonló érvek alapján jutott a Somogy megyei Görgetegen élő „Bocskai Lajos" is a kizárás sorsára 1958 januárjában. Ő szintén nem dolgozott konkrét ügyben, s alkalmanként faluja hangulatáról jelentett. „Jelenleg a hírszerző lehetősége nem jó, így nem tudjuk foglalkoztatni. Gyenge képzettségénél fogva nem tud beépülni az ellenséges személyek közé, ezen keresztül nem élvezi azoknak bizalmát" – hangzott a leépítésről szóló verdikt.

Érdekes kivétel az eddigiekhez képest a „Győzelem" fedőnevű T-, vagyis találkozási lakás gazdája. 1951-ben az abonyi gépállomásról került az Államvédelmi Hatóság állományába, még a Dzerzsinszkij Tisztképző Iskolát is elvégezte. 1956-ban főhadnagyi rangban szerelt le a Szolnok Megyei Főosztálytól, de a forradalmat követően a karhatalomhoz csatlakozott. 1957-ben távozott a testülettől, s nem tudni, milyen módon, egy italbolt élére került. Egykori kollégái nyilvánvaló megbízhatósága mellett azért szemelték ki kocsmáját az ügynökökkel tartandó megbeszélésekre alkalmas T-lakásnak, mert igen jó helyen épült. A szolnoki vasútállomástól 300 méterre állt az épület, ahol csupán a kocsmáros és felesége dolgozott.[31] Így alkalmasnak bizonyult arra, hogy a vidéken élő ügynökök a megyeszékhelyre beutazva, a lebukás veszélye nélkül találkozhassanak a tartótisztekkel. Ez az egész mezőgazdasági elhárítás egyik kulcsmomentumának számított, hiszen nagyon nehéz volt olyan helyet találni a falvakban, kisvárosokban, ahol az ügynök feltűnés nélkül találkozha-

28 ÁBTL 3.1.1. B-84027. „Fahidi József".
29 ÁBTL 3.1.1. B-80158. „Harmónia".
30 ÁBTL 3.1.1. B-76716. „Bathó".
31 ÁBTL 3.1.1. B-89215. „Győzelem".

Kollektivizálás_könyv.indb 241 2015.02.06. 10:37:47

tott egy ismeretlennel. A kis közösségekben sokkal szembetűnőbb volt egy idegen, s azt is jobban számon tartották, ha valaki elment otthonról. Ezért egy jó lakásgazda sokat érhetett, nem véletlen, hogy a „Győzelem" T-lakáshoz három ügynököt: egy szolnokit, egy újszászit és egy szajolit kívántak csatolni. Az utóbbi kettőnek volt ez igazán fontos, hiszen ha valamilyen ürüggyel beutaztak a megyeszékhelyre, feltűnés nélkül betérhettek egy pohár fröccsre a kocsmába. Ennél jobb fedőtörténetet elképzelni sem lehetett az ügynök és a tiszt találkozásának fedezésére, állambiztonsági szakzsargonnal élve legalizálására. A határőrség számára végzett ügynöki munka adott esetben belépőként is szolgálhatott a mezőgazdasági elhárítás kapuján. A 15 ügynök közül három esetében is felajánlották, hogy leszerelésüket követően vegyék át őket a falujukat felügyelő politikai rendőrségi szervek. Egyiküket a BM Fejér Megyei Rendőrfőkapitánysága Politikai Nyomozó Osztályának VII. alosztálya nem kívánta foglalkoztatni, míg más esetben a Békés Megyei RFK mondott nemet, mivel a Szarvasi járásban elegendő ügynökkel rendelkezett. Egy esetben azonban valóban végbement az ügynök átadása. „Erdősi Lajos"-t a pápai helyőrség katonáinak ellenőrzésére használták fel, de másban is reménykedtek vele kapcsolatban: „Honvédségi személyek a laktanya környékén élő bortermelő személyeket látogatják, ezek között viszont sokan vannak, akik a régi rendszer hívei. Ezek ellenőrzésére is fel tudom használni." 1959-ben, leszerelését követően a katonai elhárítástól átvette a Győr-Sopron Megyei RFK kapuvári kirendeltsége. A sarród-nyárosmajori termelőszövetkezetben kívánták foglalkoztatni, mivel hajlandónak mutatkozott támogatni az állambiztonsági szerveket. Ez a hajlandóság azonban igen hamar elenyészett, úgy tűnik, szülőfalujában más szabályok érvényesültek. „A legalacsonyabb informátori feladatot sem képes végrehajtani" – írták róla néhány hónappal később. Ezt az ügynök azzal indokolta, hogy napokig kint tartózkodik a szántóföldeken, este pedig már nem találkozik senkivel.[32] Így aztán hamar leépítették.

Érdemes ezután áttekinteni, hogyan végezték ügynöki munkájukat a többiek, akiket szintén a határőrség operatív tisztjei vontak be a hálózati munkába. A határőrség szombathelyi parancsnoksága által foglalkoztatott traktorvezető, „Bánkúti" rendszeresen eljárt ugyan a találkozókra, „de feladatáról sok munkájára hivatkozva írásbeli jelentést nem adott". Így nem meglepő, hogy egyetlen konkrét ügyben sem foglalkoztatták, ezért 1957 márciusában kizárták.[33] „Bandi"-nak szintén Vas megyében, Torony község határában kellett felderítenie az esetleges embercsempészeket, miközben traktorjával az állami gazdaság két, egymástól 4 km-re lévő üzemegysége között ingázott. A feladatot azért vállalta, mert megtudták, hogy 1956 decemberében négy embert átsegített az osztrák határon. Az eléggé nehezen induló együttműködést tovább nehezítette, hogy a tartótiszttel a szabadban, a Torony és Sé közötti országúton találkozott, ahol bárki könnyen megláthatta. A hálózatból mégsem ezért

32 ÁBTL 3.1.1. B-90979. „Erdősi Lajos".
33 ÁBTL 3.1.1. B-76568. „Bánkúti".

Kollektivizálás_könyv.indb 242 2015.02.06. 10:37:47

zárták ki, hanem azért, mert a keveset fizető állami gazdaságból a várpalotai bányába ment dolgozni.[34] „Bandi" esete, mint cseppben a tenger, jól összegezte a mezőgazdasági elhárítás alapvető problémáit, amelyek a kollektivizálás során folytatott ügynöki munkát is kudarcra ítélték. A zsarolással beszervezett ügynök nehéz fizikai munkát végzett, sokat mozgott, a találkozókat az állandó lebukás veszélye lengte körül. Ráadásul, mint nagyon sokan a téeszesítéstől is sújtott, kevés jövedelmet nyújtó mezőgazdaságban, munkahelyet váltott, ahol nehéz volt utolérni. Ilyen körülmények között lehetetlen volt azt a stabilitást megteremteni, amelynek révén az állambiztonság megbízható jelentésekre számíthatott. Több paraszti származású ügynöknél alapvető problémaként merült fel az operatív tisztek szemében az általános műveltség hiánya. Egyrészt a politikai rendőrség állománya sem kiváló szellemi kvalitásairól vált híressé, ráadásul olyasmit kértek számon a beszervezni szándékozott embereken, ami számukra nem volt fontos, a mindennapjaikban nem játszott szerepet. Ez visszatérőn megbélyegző megállapításokhoz vezetett. Így történt ez „Aradi" esetében is. Neki a Hanság területén kellett a szökni kívánó emberekre és az őket segítő csempészekre figyelnie. Már 1955-ben beszervezték, és ekkor még nagyon dicsérték, mondván, „segítségével komoly, Nyugatról visszadobott ügynököt tudtak felderíteni és ártalmatlanná tenni". 1958-ban felelevenítették az együttműködést, s ekkor az operatív tiszt jellemzése már szöges ellentétben állt a korábbiakkal: „szűklátó körülsége folytán nemképpes [sic!] egyes feladatok végrehajtására. Nem képpes emberekkel irányított beszélgetést folytatni."[35] Lehet, hogy ilyen nagyot fordult a világ „Aradi"-val, bár inkább arra gyanakszom, hogy a korábbi jellemzést kozmetikázták, feltehetően nem egyedi esetként a katonai elhárítók. Több ügynök jellemzésében is azt olvashatjuk, hogy csupán kevés jelentést adott, azokat is főként szóban (alacsony iskolázottságuk miatt ez érthető is). Gyakran hivatkoztak arra, hogy elfoglaltságuk miatt nem értek rá jelentést írni. Emellett többször felbukkant az a motívum, hogy nem tudták megmagyarázni családjuknak, ismerőseiknek, miért is kell munkavégzés után vagy éppen hétvégén elmenniük otthonról. „Havas" kezdetben „a munkájára hivatkozott, hogy traktoros az állami gazdaságban és későn jár haza". Ő egyébként szívesen végezte volna az ügynöki munkát, de „mióta megnősült, felesége minden percét számon kéri".[36] Nagyon szemléletes és a paraszti társadalmon belül végzett ügynöki munka alapvető problémáit világítja meg a „Jónás" kizárásáról szóló tiszti jelentés:

> „A leépítés az alábbiak szerint folyt le. A fenti időben Erdőfű pusztán tartózkodtam. Az eset a délutáni időpontban történt, nevezett munkaidőn kívül a pusztába tartózkodott, és ott találkoztam vele. A találkozás után közöltem vele, hogy szeretnék vele beszélgetni és kb. ¾

34 ÁBTL 3.1.1. B-90041. „Bandi".
35 ÁBTL 3.1.1. B-79759. „Aradi".
36 ÁBTL 3.1.1. B-84249. „Havas".

Kollektivizálás_könyv.indb 243 2015.02.06. 10:37:47

> óra múlva jöjjön ki az Erdőfű előtt lévő híd utáni kanyarba az útra, és ott találkozunk. Ez meg is történt, a találkozó előtt az erdőben kinéztem egy helyet, ahol zavartalanul tudunk beszélgetni. […] Meg akartam vele íratni a nyilatkozatot, azonban arra kért, hogy írjam meg helyette és ő majd aláírja, mert a jobb kezén a mutató ujja nem hajlik, és nem tud írni vele olvashatóan."[37]

A találkozás abszurditását akkor tudjuk igazán elképzelni a hatékony információszerzés nézőpontjából, ha a téli hidegben didergő, az írástudással hadilábon álló ügynököt instruáló, a decemberi szürkületben az út szélén vakoskodó tartótiszt helyzetét összevetjük a Budapesten, a Kárpátia étteremben konyakot fogyasztó kollégájával, aki átveszi a legépelt jelentést a tudományos munkakörben dolgozó ügynöktől.

Természetesen itt is akadt kivétel, igaz, csupán egy elszántan és meggyőződéssel dolgozó ügynökre bukkantam a 20 vizsgált esetből. „Gárdonyi" 1951-től 1954-ig a Karhatalomnál[38] szolgált, többek között a tiszalöki erőmű építésén dolgozó német származású rabokat őrizte. Ezek után nem nagyon csodálkozhatunk, hogy 1956-ban és 1958-ban is vállalta a határőrség számára végzendő felderítőmunkát. A Szombathely melletti egykori uradalmi majorban élő traktoros nagy odaadással végezte tevékenységét: kutyájával átkutatta az erdőt, s 1958. augusztus 27-én elfogta Ficzere Bálint budapesti cukrászt. Bár a fiatalember 1000 forintot kínált neki, ha szökni hagyja, „Gárdonyi" apja segítségével bekísérte a majorba, és hívta a rendőröket. A sikeres akcióért 300 forint jutalomban részesült. Az elfogott cukrászt sikkasztás, tiltott határátlépés és devizabűntett vádjával 1959. február 20-án egy év két hónap börtönbüntetésre ítélték.[39] „Gárdonyi" tevékenységével felettesei a továbbiakban is igen elégedettek voltak: „Az informátor a találkozók 95%-án megjelenik, értékes jelentést a kiszökni szándékozó személyek jelentésén keresztül szóban adott." Kizárására végül 1959 márciusában került sor, mivel felvették az MSZMP tagjainak sorába, de megállapodtak, hogy „személyes kapcsolatként" továbbra is segíti a határőrség munkáját.[40]

Az általam bemutatott „falusi ügynökök" elsöprő többsége nem végzett érdemi hálózati munkát. A jelöltek zöme eleve alkalmatlan volt a feladatra, ezt jelzi egyébként, hogy mindannyiukat a legalacsonyabb ügynöki kategóriába, az informátoriba sorolták, vagyis a tartótisztek nem várhattak tőlük túlságosan sokat. Általában szóban és ritkán jelentettek, s a katonai szolgálat letel-

37 ÁBTL 3.1.1. B-84645. „Jónás". Szabó Ferenc százados jelentése „Jónás" inf. leépítéséről, 1958. dec. 21.

38 Az ügynök önéletrajzában a Belügyminisztérium Karhatalma kifejezés szerepel, holott a korszakban ez az Államvédelmi Hatóságé volt. Ez az apró kis pontatlanság jó példa arra, hogy nem egy esetben még a hivatásos állomány tagjai is jobbnak látták az ávós múlt elhallgatását.

39 ÁBTL 2.2.1. I/6. Ficzere Bálint operatív nyilvántartó kartonja.

40 ÁBTL 3.1.1. B-87179. „Gárdonyi".

Kollektivizálás_könyv.indb 244 2015.02.06. 10:37:47

tével nem sikerült őket falusi ügynökké formálni.[41] Aki pedig a határőrség számára eleve faluja környékén dolgozott, olyan nehézségekkel szembesült (sok elfoglaltság, a kemény fizikai munka miatti fáradtság, a találkozás nehézségei), hogy az operatív tisztek hamar lemondtak róla. Egy esetet kivéve nem sikerült konkrét ügyben felhasználni a jelentéseket, amelyek zömmel hangulatiak lehettek. Mindez azonban nem jelenti, hogy a politikai rendőrség nem kísérte figyelemmel a falusi társadalmat az 1950-es évek végén, az 1960-as évek fordulóján, csupán azt, hogy erre a feladatra a szegényparaszti sorból származó hálózati személyek nem voltak alkalmasak. A továbbiakban olyan konkrét példákat, ha úgy tetszik, ügynök-/informátortípusokat tekintek át, akik valóban adtak is jelentéseket a VII-es alosztályok munkatársainak.

A mezőgazdasági elhárítás falusi ügynökei

Az eddigiekben olyan ügynököket mutattam be, akik paraszti sorból származtak, falun éltek, de nem a mezőgazdasági elhárítás foglalkoztatta őket. Így tőlük nem is várták el, hogy a falusi elit azon tagjairól jelentsenek, akiket a hatalom az erőszakos téeszesítés legfőbb akadályainak tekintett. Nem tudni, hogy az állambiztonság mennyire volt tisztában az egyes falvak társadalmának tagozódásával, a különböző vagyoni helyzetű csoportok konfliktusaival vagy éppen együttműködésével. Az iratok alapján egyelőre nehéz egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy milyennek látta a politikai rendőrség a falusi társadalmat 1960 táján: valamiféle differenciálatlan ellenségkép érvényesült-e, amely összezáró, erős, szolidáris közösséggel számolt, vagy megbonthatónak, egymással szembefordíthatónak tartotta a falvakban élőket? A gyakorlat inkább az első választ, a hivatalos szövegek és állásfoglalások inkább a másodikat támasztja alá.

A szemléletnek nem csupán elméleti jelentősége volt, hanem sokat számított a politikai rendőrség eredményességi mutatóiban. Hiszen egy tehetős gazda a hozzá hasonló gazdákkal vagy a falusi értelmiség tagjaival (lelkész, tanító, orvos, állatorvos) kereste a kapcsolatot, velük járt egy társaságba. Ezért vele kapcsolatban igazán érdemi információkat egy szőlőt kapáló vagy aratáson dolgozó napszámos nemigen hozhatott: ha nem ültek le egy asztalhoz, milyen bizalmas információkat tudhatott volna meg? És ez fordítva is igaz: egy református lelkész sok pletykát, szállongó hírt hallhatott a gyülekezetében, de a más felekezetűek, a templomba nem járók vagy a presbitériumtól távol lévők politikai véleményét csak korlátozottan ismerhette. A következőkben olyan ügynökökről szólok, akiket kifejezetten a mezőgazdasági elhárítás

41 A falusi környezetben végzett állambiztonsági munka problémái az állomány oktatását szolgáló Államvédelmi Szemle hasábjain is teret kaptak. Ezeket tekintette át *Jobst Ágnes:* A politikai rendőrség szakirodalmi ellátásának kezdetei. Magyar Könyvszemle 129. (2010) 4. sz. 481–484.

Kollektivizálás_könyv.indb 245 2015.02.06. 10:37:47

foglalkoztatott, elsősorban azért, hogy a kollektivizálással szemben álló parasztság hangulatát, de inkább ellenséges tetteit, cselekedeteit (az ún. szabotázsakciókat) megismerje. Persze ehhez hozzá kell tennem, hogy a politikai rendőrség eleve abból indult ki, hogy ilyen akciók vannak vagy lesznek a jövőben. Azt, hogy a téeszesítéssel való szembenállásnak és az új téeszek sikertelenségének gazdasági, pénzügyi, munkaszervezési okai is lehetnek, fel sem tételezték, vagy ha elfogadták is, nem érdekelte őket.

Az előző fejezethez képest ezúttal nem áttekintő képet adok, hanem egy-egy konkrét példa kapcsán bizonyos, a mezőgazdasági elhárítást jellemző esetekre hívom fel a figyelmet. „Aranyosi László" a Baranya megyei Királyegyházán élt.[42] Édesapjától 16 katasztrális hold földet örökölt, s a korszerű gazdálkodás iránti nyitottságát jelezte, hogy 1939 és 1941 között elvégezte a Szentlőrinci Mezőgazdasági Szakiskolát. Ezek után nem meglepő, hogy a helyi politikai hagyományokhoz híven már édesapja belépett a Független Kisgazdapártba. Ő ugyan ezt nem tette meg, de „állandóan mellette agitált". Ez a megjegyzés sok mindent jelenthetett: akár az 1945-ös és 1947-es választásokon végzett szervezőmunkát, plakátolást, gyűlések szervezését, akár ismerősök meggyőzését, esetleg vitatkozást más pártok híveivel. 1956-os szerepét illetően két értelmezés feszül egymásnak: a politikai rendőrség környezettanulmánya szerint tagja volt a falu „ellenforradalmi bizottmányának". Ráadásul részt vett a helyi téesz feloszlatásában is. Ezt azzal támasztották alá, hogy ő írta alá azokat a papírokat, amelyek az adósság fejében a termelőszövetkezetnek átadott szarvasmarhák visszavételéről szóltak. Az ügynök saját értelmezésében úgy adta elő mindezt, hogy csupán véletlenül került be a rendet fenntartani kívánó bizottmányba, mivel egy gyűlésen felolvasták a nevét. Ráadásul csak november 4-e után kapták meg szarvasmarháikat a gazdák, s ő csupán tanúsította az átvételt. A beszervezést klasszikus állambiztonsági érvekkel indokolták: Királyegyházán nagyobb ellenállás várható a termelőszövetkezet megalakulásával szemben. A faluban „10 kulák és több volt ellenforradalmi személy van". Közülük öt embert nevesítettek, mint akik összejárnak, és megélhetési okokból elutasítják a kollektivizálást. A megyei VII-es alosztályon őket kívánták ellenőrizni. A beszervezésére igen drasztikus eszközökkel került sor, ennek hangulatát a tanulmányom legelső bekezdéseiben idéztem. Az alapvetően ágyhoz kötött, beteg feleségétől való elszakítással fenyegetett gazda összeroppant, és formálisan az ügynöki hálózat tagjává vált, érdemi tevékenységet azonban nem végzett. Eleve olyan helyen találkozott tartótisztjével, ahol nagynak tűnt a lelepleződés kockázata: a helyi futballpályán és a Szentlőrinc felé vezető műúton, a Hősök szobránál. A hat megbeszélt találkozóból háromszor jelent meg, s csak egyszer adott „értéktelen jelentést". Az utolsó, kudarcba fulladt találkozót követően beidézték a járási kapitányságra, Sellyére, ahova nem ment el.

42 ÁBTL 3.1.1. B-94320. „Aranyosi László".

Kollektivizálás_könyv.indb 246 2015.02.06. 10:37:47

Azt, hogy milyen taktikával és milyen eszközökkel érte el kizáratását a hálózatból, nem tudom megmondani. Az operatív tiszt a következőket rögzítette: „Elmondotta, hogy nagyon fél attól, hogy a községben valakinek a tudomására jut az a körülmény, hogy velünk kapcsolatban áll." Ezenkívül „fél attól, hogy ha a községen kívül megy a találkozóra, akkor őrizetbe fogjuk venni". Talán nem túlzás feltételezni, hogy az ügynök bízott abban, hogy nyílt letartóztatásra Királyegyházán nem kerül sor. Valószínűleg beszélhetett ismerőseivel, akik megnyugtathatták, hogy 56-os szereplése nem elégséges komoly büntetőeljáráshoz. Az első, váratlan sokkot követően, amikor aláírta a beszervezési nyilatkozatot, időt nyert, felmérhette a mozgásterét. Persze mindez csupán utólagos, de nem feltétlenül légből kapott spekuláció. Egy fontos mozzanatról mindenképpen árulkodik: „Aranyosi László" falujában, kis közösségében védve érezte magát, s a politikai rendőrség sem akarta, tudta ezt a közeget megtörni oly módon, hogy rávegye az informátori munkára.

A Nógrád megyei Ludányhalásziban élő „Ipoly" ugyancsak kompromittáló információk felhasználásával került a hálózatba. Bár szülei csak hat katasztrális holdon gazdálkodtak, ő a hat elemi mellett két polgárit, aranykalászos gazda tanfolyamot végzett, és repülőgép-szerelő végzettséget szerzett. 1945 első hónapjaiban tagja volt a Hunyadi SS-páncéloshadosztálynak, 1956-ban pedig a helyi forradalmi bizottságnak. Állítólag begyűjtési íveket égetett el, fegyveres őrséget szervezett. Őt is a faluban élő ellenséges személyek megfigyelésére kívánták felhasználni, így a volt csendőrökről, katonatisztekről, FKGP-tagokról és tehetős gazdálkodókról kellett volna adatokat gyűjtenie, kiemelten figyelve a „termelőszövetkezetbe történő rendszerellenességekre". A valódi nehézséget azonban nem múltjának pettyei jelentették „Ipoly" számára, hanem az, hogy a pár héttel korábban bevont jogosítványát nem kapja vissza. Bár ezt, vagyis a járművezetői engedély visszaadását a falusi, sőt a járási pártvezetőség, valamint a téesz vezetősége is kérte, a politikai rendőrség kezében jó ütőkártyának bizonyult. A jelölt végül aláírt, de talán már ekkor az motoszkált a fejében, hogyan tudna kibújni a kényszer alól. Nem csupán a jogosítványát kapta vissza, hanem rögtön felvett 100 forintot a költségeire, mondván, ennyibe került a buszjegy Salgótarjánba és vissza. Az ügynöki munkát a szokásos eszközökkel szabotálta el: nem jelent meg a találkozókon, vagy megjelent ugyan, de nem írta le beszámolóját, azzal indokolva, hogy fél. Arra hivatkozott, hogy traktorvezetőként sok a munkája, és hosszabb időt tölt más községekben, és a felesége is számon kéri, hogy miért jár el munka után hazulról. Végül kérte, hogy szüntessék meg a találkozókat.

„Ipoly" esete sűrítetten tartalmazza azt az alulról és felülről egyszerre megtestesülő nyomást, amely a falusi ügynököket még erősebb présbe fogta, mint a városi, értelmiségi környezetben élő hálózati személyeket. Az utóbbiak természetesen ugyanúgy szembesültek a barátaikról, ismerőseikről való adatszolgáltatás lelki terhével, de nem kellett a mindennapos lebukástól retteg-niük. A falun élő ügynök ezeken túl olyan tevékenységet végzett, vagy kellett volna végeznie, amely távol állt mindennapos életformájától. Hiszen egy ta-

Kollektivizálás_könyv.indb 247 2015.02.06. 10:37:47

nár, egy fordító, egy pap naponta alkotott, szerkesztett szövegeket, amire egy gazdálkodó sokkal ritkábban, esetlegesebben kényszerült rá. Emellett sokkal kevésbé tudott eltűnni, észrevétlenné válni, mindennapos útjait, a szokásostól eltérő viselkedését, mozgását és vendégeit sokkal jobban számon tartották, mint a nagyvárosi környezetben. Az állambiztonságnak, ha megbízhatóbb, alaposabb, tárgyszerűbb s egyáltalán olvashatóbb jelentéseket akart olvasni a kollektivizálás korának falusi társadalmáról, más ügynökökkel kellett próbálkoznia. Így például a mezőgazdasági elhárítás más területein dolgozókkal, akik munkájuk, származásuk révén legalább időlegesen kapcsolatba kerültek a faluval. Esetükben azonban a mezőgazdasági elhárításnak más jellegű problémákkal kellett szembesülnie. „Fehérvári" a Földművelésügyi Minisztérium Gépállomási és Gépesítési Főigazgatóságán dolgozott, feltehetően gépész- vagy agrármérnöki diplomát mondhatott a magáénak. Jelentései többségében a mezőgazdasági gépgyártásról vagy a tudományos intézetek életéről, szabványok, találmányok kalandos sorsáról számolt be. Néhány alkalommal vidéki kiküldetésre utazott, ilyenkor az adott tájegységgel kapcsolatban szállított információkat:

> „Szabolcs megyében a nyári aratási munkák igen vontatottan folytak. Ennek több oka volt. Egyik az, hogy igen nagymértékű volt a csapadék. A másik, hogy a gépek üzemeltetésénél előforduló műszaki hibák miatt az esőzések megszűnésével rendelkezésre álló kevés időt sem tudták kihasználni a betakarítási munkálatokra. Ezen hibák, noha nem haladták meg az 5%-ot, mégis azt eredményezték, hogy az aratási időt lerövidítették. Ennek eredménye, hogy a gépállomásokon a kombájnok teljesítménye minimális. Tiszavasváriban a kombájnra jutó learatott terület 45 kh/gép."

A tartótiszt értékelésében így vélekedett: „Az informátor feladata volt a Szabolcs megyei tsz-nél az aratást gátló tényezőkről jelentést adni. A jelentésbe főleg objektív akadályokat említ."[43]

Az állambiztonság számára az objektív hibák, akadályok, nehézségek érdektelenek, sőt némi malíciával élve egyenesen kellemetlenek voltak. Hiszen éppen azt mutatták meg, hogy nem az ellenség cselszövése, aknamunkája, kártevése húzódik meg egy-egy esemény mögött, hanem olyan okok, amelyeket még a „szocialista állam" sem tud befolyásolni. S ha volt olyan terület, ahol bőségesen lehetett efféle okokat találni, az bizony éppen a mezőgazdaság. Elég a csapadék mennyiségére, a talaj minőségére, a napsütéses órák számára, az elemi károkra, az árvizekre, a vadkárokra utalnunk, amelyekkel kapcsolatban nagyon közvetett és körülményes módon lehetett akár csak az emberi hanyagságot is bizonyítani. Ráadásul a mezőgazdasági termelőmunka, a növénytermesztés és az állattenyésztés önmagában is olyan összetett folya-

43 ÁBTL 3.1.2. M-16487. „Fehérvári". 1960. aug. 12. 23–24.

Kollektivizálás_könyv.indb 248 2015.02.06. 10:37:47

mat, ahol egy-egy apró lépés elmaradása is komoly károkat okozhat. Elég volt egy hűvösebb éjszaka, és a nyitva hagyott ólajtó mellett megfázhattak a naposcsibék, elég néhány két-három nap késés, és túlságosan elgazosodott a búzatábla, vagy éppen vízzel telítődtek a szemek. A nem megfelelő higiéniai körülmények melegágyai lehettek a különböző járványoknak, és még hosszasan lehetne sorolni. Ez különösen megnövelte az értelmezés lehetőségét, s ezért azok az ügynökök, akik szakszerűen mutattak be egy-egy eseményt, amely szemben állt az állambiztonság elé tűzött politikai célokkal, egyszerűen haszontalannak bizonyultak. Nem azt az információt szállították, amire az állambiztonságnak szüksége volt.

Még a szakszerű ügynöknél is kellemetlenebbnek bizonyult az az ügynök, aki azonosult a falu problémáival, és a jelentésírást arra is felhasználta, hogy a helyi apparátus egy-egy vezetőjét bírálja. A hálózati munka ilyetén felfogása lehetővé tette az ügynök számára, hogy tevékenységét a helyi közösségért végzett igazságtételként fogja fel. Így járt el „Balogh Tibor", az Állatorvostudományi Egyetem hallgatója, akit egyébként 1956-os szereplése miatt tudtak beszervezni. Ő 1959 szeptemberében összegezte Tiszaújfalun, a Tisza Termelőszövetkezetben töltött nyári gyakorlatának tapasztalatait:

> „A tsz, ahogy a tagokkal elbeszélgettem, nem valami jól megy. Már három éve nem volt pénzfizetés. Szerintem, ha a tsz még növelné állatállományát, abban az esetben ilyen hamarosan nem fordulna elő. Igaz, hogy a célkitűzés ez, s már növelték az állományt, s ami nekem nem tetszett, az az volt, ahogyan a párttitkár beszélt egy taggal. Tudniillik fültanúja voltam egy párbeszédnek, amelyet a párttitkár és a szőlészeti brigádvezető folytatott. […] Hogy miket mondtak egymásnak, azt nem írom le, mert a nyomdafestéket nem tűri, de ebből és még sok más jelből megállapítottam, hogy a párttitkári posztra műveltebb embert kell tenni, mint ami jelenleg van, mert ez nemhogy növelné a Párt tekintélyét, de inkább csökkenti."

A jelentést elfogadó Kovács Ferenc rendőr százados alapos feddésben részesült Rácz Sándor osztályvezetőtől: „Kovács e! Ne kérjen ilyen jellegű anyagot a hálózattól, erre nincs szükségünk. (A párttitkár jellemét boncolgatja, de semmilyen megjegyzése nincs az ellenséges személyeket illetően.) A feladatmeghatározás első pontja se jó. Ezt sem kell tőle kérnünk, hanem esetleg azt, hogy a faluban milyen tsz-ellenes, rendszerellenes megnyilvánulásokat tapasztalt, és ki részéről. Az általános falusi hangulatot pedig értékeli a Párt és tanács."[44]

A jelentés, de különösen a II/7. osztály vezetőjének megjegyzése nagyon fontos, mivel megvilágítja a korabeli politikai rendőrség elvárásait. Úgy tűnik, elviekben akár létezett valamiféle ideális feladatmegoszlás: a tanácsi és

44 ÁBTL 3.1.2. M-15205. „Balogh Tibor". 1959. szept. 3. 64–65.

Kollektivizálás_könyv.indb 249 2015.02.06. 10:37:48

pártapparátus figyelemmel kíséri a falvak általános hangulatát, míg az állambiztonság feltárja a politikai jellegű bűncselekményeket. Persze az is lehet, hogy az operatív tiszt félt a párttitkár szidalmazásától, és ez az aggodalom tükröződött megjegyzésében. Vagyis az előbbi ideális feladatmegosztás csupán absztrakt feltevés, amely a valóságban egyrészt keveredett, másrészt nem lehetett tudni, hogy hol húzódik a negatív, pesszimista hangulat és a politikai bűncselekmény vagy előkészületének határa. Hiszen a kollektivizálás miatti elkeseredés, elégedetlenség volt az általános hangulat, de enélkül viszont nem születtek volna meg a falfirkák, gúnyversek, nem vágták volna nyakon a sötétben ballagó párttitkárt, és nem került volna sor tüntetésekre.[45] Mintha a politikai rendőrség maga sem tudta volna, mire is vadászik pontosan: a mezőgazdasági termelőmunkát akadályozó objektív tények nem érdekelték, a helyi párt- és tanácsi vezetők bírálata kifejezetten bosszantotta.

Viszont mit kezdtek azzal a helyzettel, ha egy falu közössége kisebb-nagyobb morgások közepette, keserűségét-fájdalmát belülre zárva tudomásul vette az elkerülhetetlen kollektivizálást? Igazából nem sokat, csupán azt, hogy a foglalkoztatott ügynöknek újból és újból kiadták ugyanazt a feladatot, nem reflektálva arra a tényre, ha igazából nem történt semmi érdemi. Ez a folyamat rajzolódik ki „Tóth Sándor" esetében, aki a Baranya megyei Kölked református lelkészeként, majd pedig a téesziroda hivatalnokaként készítette jelentéseit. Ezekből az derül ki, hogy a kölkediek nem nagyon lelkesednek a téesz gondolatáért, de inkább a csendes időhúzás, halogatás, óvatos reménykedés a jellemző, nem pedig olyasmi, amire rá lehetne húzni a szervezkedés fogalmát. Az operatív tiszt kitartóan utasítja az ügynököt, neveket akar, s úgy tesz, mintha nem fogná fel, hogy az 1956 előtti keserű tapasztalatok önmagukban is elégségesek az elutasításhoz. „Tóth Sándor" egy alkalommal presbitereit jellemzi:

> „Fentebbiek – mint látható is – nagyobbrészt tsz-tagok voltak. Ha látnák azt, hogy a tsz jól fejlődik, s van komoly előrehaladás, könnyű volna újra beszervezni őket. Kár, hogy annak idején a tsz, melynek tagjai voltak, nem jól működött, kevés volt a jövedelem, s ezért bizonyos fokú kiábrándultság és félelem van bennük."[46]

Erre a nagyon fontos és óvatossága ellenére is könnyen érthető jelzésre az operatív tiszt nem úgy reagált, hogy a Rákosi-korszakban diszkreditálták a szövetkezés gondolatát, hiszen nem reagálhat így. A politikai rendőrség, s ezt talán nem hangsúlyoztam eléggé, osztályharcos alapon működő testület volt, amely nem egyszerűen a magyar államot, hanem a munkás-paraszt hatalmat védte. Vagyis nem valamiféle objektív, a társadalom valódi hangulatát, véleményét felmérő tevékenység volt a célja, legalábbis 1962 előtt bizonyosan

45 Az egyik legkitűnőbb esettanulmányt lásd *Farkas Gyöngyi:* A nyírcsaholyi asszonytüntetés. In: Nyírcsaholy története és néprajza. Szerk. Cservenyák László. Nyírcsaholy, 2012. 27–51.

46 ÁBTL 3.1.2. M-13388. „Tóth Sándor". 1959. szept. 22. 164–165.

Kollektivizálás_könyv.indb 250 2015.02.06. 10:37:48

nem, hanem a párthatározatok alapján kijelölt ellenség üldözése. Ezért nem lehetett az előbb idézett jelentést mint Kölked valódi hangulatát, a kollektivizálással szembeni ellenállás igazi gyökereit feltáró, vagy legalábbis azokra utaló hírforrásként felfogni. Így az alábbi értékelést adta-adhatta csupán az operatív tiszt: „Az ügynök feladata volt még a tsz-mozgalommal kapcsolatosan jelentést adni. Erről azonban egyáltalán nem jelentett semmit sem."

A folyamat a későbbiekben sem változik: az ügynök jelentéseiből nem derül ki, mi vagy kik bírták rá Kölked lakóit arra, hogy belépjenek a termelőszövetkezetbe. Egyszer csak létrejön a téesz, s amikor a pénzügyi-gazdasági nehézségekről esik szó, megint nem a rendszerszerű hibák jönnek elő, csupán egy-két középszintű vezető visszaélése. Egy jelentés azért mégis figyelemre méltó, mert felfedezhetünk valamiféle burkolt párbeszédet, amelyben az ügynök orientálni akarja a tisztet a kollektivizálás lebonyolításával kapcsolatosan. „Az emberekkel való beszélgetés során az derül ki, hogy várakozó állásponton vannak sokan az egyéniek közül. Ha erősebb agitáció jön, belépnek, de ha nem lesz ilyen, akkor megmaradnak egyéninek egészen addig, amíg csak lehetséges" – írta „Tóth Sándor" 1959 novemberében. A jelentést átvevő tiszt kérdésének köszönhetően érdekes mozaikok kerülnek elő a kollektivizálás lélektanáról:

> „Figyelemre méltó az, hogy az ügynöktől megkérdeztem, hogy mit jelent az ő kifejezése, hogy erősebb agitáció. Ezzel kapcsolatban azt mondta el, hogy semmi esetre sem arra gondol, hogy üzemi munkások mennek agitálni, hanem arra, hogy más községből menne el Kölkedre jól menő tsz tagsága, és ott Kölkeden azok segítenének a tsz szervezésében. Erre véleménye szerint azért van szükség, mert a parasztok az üzemi munkásnak a szemébe mondják agitáció során, hogy maga napi 8 órát dolgozik, azután szórakozik és pihen, és nem tudja azt, hogy mi a paraszti munka, és erre ne tanítson minket, parasztokat."

Sokat idézett és alapvető konfliktus ez, amely a városi munkásokat vagy a nevükben érvelő agitátorokat élesen elítélő, a felülről való felvilágosítást mély megaláztatásnak tartó parasztemberek mentalitásáról árulkodik.

A kollektivizálás folyamatában, az ellenállás lehetséges gócaiként szolgáló falvak ellenőrzésében, szemmel tartásában nem csupán a szoros értelemben vett mezőgazdasági elhárítás kapott szerepet. Már csak azért sem, mert a téeszesítés olyan össztársadalmi szintre emelt politikai kampány volt, amelyben az ipari munkások, az újságírók, a pártapparátushoz tartozók, a belügyi szervek emberei, az értelmiségiek, a faluról elszármazott egyetemi hallgatók egyaránt megkapták a maguk részfeladatát.[47] Igen fontos szerep hárult a pe-

47 A kollektivizálás „társadalmiasításáról" lásd *Ö. Kovács József:* A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Bp., 2012., különösen 277–393.

Kollektivizálás_könyv.indb 251 2015.02.06. 10:37:48

dagógusokra, akikhez a következőkben bemutatandó ügynök is tartozott. Ők egyrészt a direkt agitációban kaptak kiemelt szerepet, másrészt önmagukban is a falusi társadalom közvéleményt formáló személyiségeinek számítottak.[48] Így történt ez a „Bóta Olivér" fedőnevet viselő ügynök esetében is, akit 1956-os szerepvállalása miatt 1957 márciusában szerveztek be. Középiskolai tanárként hosszú időn át elsősorban az egri Dobó István Gimnáziumban, majd a káli általános gimnáziumban tanító kollégáiról adott jelentéseket. Bár a Heves Megyei Rendőrkapitányságon belül a belsőreakció-elhárítással foglalkozó osztály tartotta őt, 1958 októberétől 1960 októberéig számos alkalommal adták át jelentéseit a VII-es osztálynak, vagyis a mezőgazdasági elhárításnak. Ez az információcsere teljes mértékben bevett gyakorlatnak számított a politikai rendőrség berkeiben, mivel előfordult, hogy egy ügynök olyan személyről vagy eseményről tudósított, aki vagy amely nem tartozott a konkrét területhez, viszont más részlegeket kifejezetten érdekelt.

„Bóta Olivér" úgy dolgozott a mezőgazdasági elhárítás számára, hogy ő maga nem is tudott erről: a kollektivizálási hullám két éve alatt folyamatosan kapott erre vonatkozó feladatokat. Amikor a téeszesítés kiváltotta elégedetlenség kezdett elcsendesedni, újból visszatérhetett a megyei értelmiség megfigyeléséhez. „Bóta Olivér" esete bizonyítja, hogy a kollektivizálás társadalmiasítása nem csupán a civil életben, hanem a politikai rendőrségen belül is megtörtént, az elhárítás egész területén kiemelten kezelték az erre vonatkozó információkat. Mi történt az így megszerzett értesülésekkel? Egy 1959. november 25-én adott jelentést értékelő tartótiszti megjegyzés világos képet ad: „Az ügynök feladatát megoldotta. Jelentésében foglalkozik Kál község tsz-fejlesztésével. A jelentés op.[eratív] szempontból értékes, mivel konkrét véleményeket jelent, amit felsőbb szervek tájékoztatására fel tudunk használni."[49]

Milyen körből, kikről tudott információkat adni egy középiskolai tanárként dolgozó ügynök? Feljegyezte a falvakból érkező tanítványaitól kapott híreket, a tanárkollégák idős szüleitől származó értesüléseket, gyűjtötte az állatorvos ismerőseitől eredő történeteket. Újból hangsúlyoznom kell, hogy ebben az időszakban a kollektivizálás olyan, az egész társadalmat átjáró politikai hadjárat volt, ami messze kiemelte az eseményt az agrárvilág szűk köreiből. Az erőszakos tagosításokról, a lelki dresszúráról, a kíméletlen agitációról, a gazdálkodók anyagi ellehetetlenítéséről szóló hírek áttörték a város és falu közötti információs határt. Nem kellett ebben az időszakban a parasztság körében élni ahhoz, hogy a kollektivizálás hírei eljussanak a kicsit is érdeklődő emberhez. „Bóta Olivér" tevékenysége elsősorban ebből a szempontból érdekes: hogyan és mit közvetít egy értelmiségi a felzaklatott falvak mindennapjaiból. Jó áttekintő képet adott egy 1959 kora tavaszáról származó jelentésében:

48 A kérdés jelentőségét elemzi *Ö. Kovács J.:* i. m. 230–232.
49 ÁBTL 3.1.2. M-14035. „Bóta Olivér". 1959. nov. 25. 249.

Kollektivizálás_könyv.indb 252 2015.02.06. 10:37:48

„Dr. Mánya Kristóf megyei vezető állatorvos február 22-én így nyilatkozott: A tsz-ek megalakítása 5 hete folyik, óriási iramban. Ő maga is többször részt vett agitációs munkában, aznap is Poroszlón volt. A mozgalom rendkívül nagy jelentőségű, az egész parasztságot és az egész gazdasági életet átalakítja. A parasztság nyugodt, beletörődik sorsába. Jelenleg igen sok nehézség lesz (gazdasági épületek építése, tagosítás), de egy-két év múlva jó eredmények lesznek. Nem lesz lényeges vagyoni különbség az emberek között, és egy pár év múlva szegény ember sem lesz.
Január 23-án a káli gimnázium tanári szobájában is folyt beszélgetés. Gedei Zoltánt közelről is érinti a kérdés, mert szülei egyéni parasztok. Szerinte Vámosgyörkön nagyon gyakran húzódoznak a parasztok, de tudják, hogy előbb-utóbb úgyis végre kell hajtani. Petrovai József azt állítja, hogy a Jászságban, Szolnok megyében nagyon erőszakosan hajtják végre a tsz-ek megalakítását. Amíg az illető nem írja alá a nyilatkozatot, el sem mennek a lakásáról. Tasi Imre szerint Füzesabonyban is elkeseredés van. Szüleit nemigen érdekli az ügy, mert nemigen van földjük, vasutasok."[50]

Ebből a jelentésrészletből is kitűnik az ügynök távolságtartása, mintha a különböző vélemények egymás mellé sorakoztatásával is taktikázna: nem kívánja azt sugallni, hogy minden rendben van a téeszesítéssel, de tartózkodik az erőteljesebb kritikától is. Feltételezésem szerint ez összefüggésben lehet azzal, hogy „Bóta Olivér" nem találkozott naponta azzal a közvetlen nyomással és feszültséggel, amelyet a falvakban élő ügynökök átéltek. Ő csupán közvetítő volt, így jobban megszűrte, megszerkesztette a kollektivizálásról szóló véleményeket.

Az utolsóként bemutatandó ügynök, „Tóth István" története jól tükrözi azokat az anomáliákat, amelyek a korszakban a mezőgazdasági elhárítás egészét jellemezték. Ügynöki útja elsősorban a parasztsággal kapcsolatos ismeretek komoly hiányáról, a paraszti észjárás alapvető félreismeréséről árulkodik, aminek következében az informátor a falu és a politikai rendőrség közötti présbe szorult.

„Tóth István"-t 1959. május 13-án szervezte be Kottán József rendőr hadnagy, a Zala megyei VII-es alosztály munkatársa. A folyamatot a beszervezési dosszié hiányában nem ismerjük, a hálózati nyilvántartó karton pedig – jellegéből adódóan – csupán szűkszavúan tájékoztat. A kereskedelmi érettségivel rendelkező, a zalaszentgróti járási szövetkezeti központ revizoraként dolgozó, 34 éves férfit terhelő adatok alapján kényszerítették az együttműködésre.[51] „Tóth István" kiválasztásában szempont lehetett, hogy Zala megyében nőtt fel, Pakodról származott, foglalkozásából adódóan nem okozhatott neki gon-

50 ÁBTL 3.1.2. M-14035. „Bóta Olivér". 1959. márc. 23. 200.
51 ÁBTL 2.2.2. „Tóth István" hálózati nyilvántartó kartonja.

Kollektivizálás_könyv.indb 253 2015.02.06. 10:37:48

dot szövegek alkotása, több településről is hozhatott információkat, mivel egy egész járást kellett ellenőriznie. Vagyis a mezőgazdasági elhárítás egy ideális ügynök képét építette fel, de ez az imázs éles ellentmondásba került a valós viszonyokkal.

Az 1959 májusától dolgozó ügynök több jelentésének végén a „nem értékes", „semmitmondó", „nem konkrét" megjegyzések szerepelnek, sem a tartótiszt, sem pedig felettese nem volt elégedett az eredményekkel. Ők a kollektivizálás ellen szervezkedő, mozgolódó parasztság hangadóiról, konkrét bűncselekményekről vagy annak előkészítéséről vártak információkat, ehelyett az informátor zömében panaszokat, morgolódásokat vagy időhúzásról árulkodó tudósításokat szállított. Noha már az első jelentésekben is több jel mutatott arra, hogy „Tóth István" személye nem alkalmas a zalai falvak parasztságának szemmel tartására, mégis közel egy év telt el, mire 1960 áprilisában az ügynök világosan összefoglalta, miért nem tud a falusiakhoz közel kerülni. Persze ne felejtsük el: „Tóth István" alábbi jelentése éppen úgy szolgálhatja az önfelmentést, a kapcsolat megszakításának előkészítését, mint akár a tényleges életviszonyok bemutatását.

„Házasságkötésemmel elkerültem a faluból" – írta az ügynök.

> „A távollétem ideje alatt az otthoni viszonyok jelentősen megváltoztak. Édesanyám halálával az idősebb családokkal a kapcsolat félbeszakadt. Én viszont részben a családalapítással járóan természeténél fogva elmaradtam a régi legénytársaságtól, részben pedig az elköltözésem is kiszakított. Visszaköltözésem után – munkakörömnél fogva – csak esetenként vagyok idehaza, az egész napi távollét után a családom el is várja tőlem, hogy köztük töltsem szabad időmet. Viszont anyagi körülményeink is arra kényszerítenek bennünket, hogy a legnagyobb takarékossággal éljünk. A kicsi gyermeket otthon felügyelet nélkül magára nem hagyhattuk, így még nyilvános szórakozóhelyre sem mehettünk éveken át. Így aztán közelebbi kapcsolatot nem is tudunk kiépíteni. Úgynevezett összejáró viszonyban senkivel sem vagyunk. A közvetlen szomszédokkal jószomszédi, beszédes viszonyt tartunk, de úgy mondjam, negyedévek elmúlnak, hogy utcán át történő beszélgetésen kívül velük nem érintkezem. A község többi lakosával amolyan köszönő viszonyban vagyok."[52]

Hogy így teltek-e „Tóth István" családjának mindennapjai, azt természetesen nem tudjuk, de nem is ez a fontos, hanem az, hogy képes volt olyan reálisnak látszó, nagyon is hihető képet rajzolni, amely erősen elbizonytalaníthatta a politikai rendőrséget. Ha ez alapján nem szakították is meg vele rögtön az együttműködést, azzal, hogy különösebb kommentár nélkül elfo-

52 ÁBTL 3.1.2. M-13730. „Tóth István". 1960. ápr. 12. 63.

Kollektivizálás_könyv.indb 254 2015.02.06. 10:37:48

gadták az ügynök szempontjait, beismerték, hogy nem számíthatnak tőle fontos információkra.

„Tóth István" tartótisztjét az ügynök vonakodása nem érhette meglepetésként. Már a találkozások fizikai lebonyolítása sem ment könnyen, hiszen a batyki elágazásnál, a Pókaszepetk–Pakod közötti úton vagy Zalaegerszegen a megyei tanács épülete melletti ligetben bizony álladóan fennállt a dekonspirálódás lehetősége. Ennél fontosabb, hogy az ügynök már első jelentései egyikében érzékeltette, hogy terhére van az állambiztonsági munka.[53]

A következő alkalommal azt az általános jellegű feladatot kapta, hogy derítse ki, a községekben hogyan fogadják a téesz megalakítását, kik azok, akik belépnek, és kik akadályozzák a munkát. Vagyis az állambiztonság saját előfeltevéseinek igazolását várta el az ügynöktől, mivel a tiszt nem tudott megjelölni konkrét neveket és településeket mint célpontokat. Ez lehetővé tette a részleges hárítást: „Az ügynök elmondta, hogy csak egy héttel előbb tudja csak meg, hol melyik községben dolgozik. Ezért nem is tudjuk még konkrét feladattal ellátni. Szüksége van arra, hogy kapcsolatokat építsen ki."[54]

A helyzet ősszel sem sokat változott, mivel söjtöri tapasztalatait az ügynök így összegezte: „Az italboltban több estét töltöttem. Ott azonban ilyen jellegű kérdésekkel részletesebben foglalkozni nem tudtam, mivel ismeretlen vagyok a faluban, s így tartózkodóan viselkedtek velem szemben a megszólítottak."[55] A kocsmában bizalmatlanul hallgató, szinte ellenséges falusi közeg más jelentésben is visszaköszönt mint a sikertelenség egyik oka. Végül egy alkalommal rávilágított arra, miért is eleve rossz választás a személye: „Az ügynök arra hivatkozik, hogy beosztása gátolja abban, hogy a feladatát rendesen végrehajtsa, az emberek nincsenek bizalommal feléje, félnek tőle, mivel revizor."[56]

Talán nem túlzás azt állítani, hogy egészen figyelemre méltó eszköze az állambiztonság öleléséből való szabadulásnak, de legalábbis a távolodásnak: az ügynök a felettes hatalom előtt önmagára mint hivatalos közegre hivatkozik, mint akitől félnek a falusiak. Ezt az érvet igen nehezen lehetett cáfolni egy olyan erőszakszervezetnél, mint a korabeli magyar politikai rendőrség. Ott nyilvánvalóan tisztában voltak azzal, hogy félnek tőlük, hiszen erre a presszióra alapozva tudták elérni többek között „Tóth István" beszervezését. A kezdetben oly szépnek látszó ügynökkép azonban fokozatosan összeomlott, elsősorban magának az ügynöknek köszönhetően, aki jól meg tudta magyarázni, miért is nem képes az együttműködésre. Ez nem féltetlenül történt olyan tudatosan és végiggondoltan, mint ahogy most leírom, de a végeredmény mégis egy töredezett, zaklatott viszony lett az ügynök és az elhárítás között.

53 ÁBTL 3.1.2. M-13730. „Tóth István". 1959. aug. 19. 33.
54 ÁBTL 3.1.2. M-13730. „Tóth István". 1959. aug. 28. 34.
55 ÁBTL 3.1.2. M-13730. „Tóth István". 1959. okt. 9. 42.
56 ÁBTL 3.1.2. M-13730. „Tóth István". 1960. aug. 1. 75.

Kollektivizálás_könyv.indb 255 2015.02.06. 10:37:48

Összegzés

Az előzetes hipotézisben feltételezett állításom (falusi társadalom vs. politikai rendőrség, és kettejük között az ügynökök) igazolása vagy cáfolata érdekében 27 ügynök tevékenységét vizsgáltam meg. Közülük 20 személynek a beszervezési dosszié alapján próbáltam meg az ügynöki pályáját értelmezni, míg hét másik személy különböző viselkedési módokat, adott esetben stratégiákat testesített meg. Az első csoportba tartozók fizikai munkát végző, alacsony iskolázottsággal, hiányos műveltséggel rendelkező, a szövegalkotást komoly kihívásként/kényszerként megélő fiatal férfiak voltak, akiket általában szülőhelyüktől távol, idegen környezetben, igen gyakran sorkatonai szolgálatuk alatt szerveztek be ügynöki munkára. A politikai rendőrség vélelmezett származásuk („dolgozó paraszt") miatt tartotta őket alkalmasnak a hálózati munkára, holott szüleik és saját politikai múltjuk nem feltétlenül támasztotta alá ezt az igényt. A 20 személy közül csupán hármat javasoltak más állambiztonsági szervnél további foglalkoztatásra, de végül csak egy esetben került erre sor.

Az ügynökök és tartótisztjeik viszonya mindvégig zaklatott maradt, a találkozók igen gyakran elmaradtak, és az operatív tisztek nem voltak elégedettek a kapott információkkal. Így ezek a beszervezések állambiztonsági nézőpontból egyértelműen kudarcként értelmezhetők, s rejtett ellenállásként vagy hallgatásként az ügynökök szempontjából. Utóbbiak igen gyakran hivatkoztak arra, hogy közvetlen környezetük (családtagjaik, barátaik, szomszédjaik, munkatársaik) miatt nem áll módjukban a találkozón megjelenni, vagyis nem vállalták a tudatos konspirációt, az azzal járó konfliktusokat.

A második csoportba tartozó ügynökök adtak ugyan jelentéseket, nem is feltétlenül érdekteleneket, de szinte mindegyikük másként fogta fel szerepét. Volt, aki tudatosan vagy burkoltabban igyekezett kibújni a feladatok alól, volt, aki szakmai beszámolóval vagy társadalomkritikával próbálkozott, más a feladata végrehajthatatlanságát bizonygatta (a pénzügyi revizor ügynök). Közös jellemzőjük, hogy az operatív tisztek sem a valódi szakmai bírálat, sem a valódi társadalmi konfliktusok iránt nem mutattak érdeklődést: hozzá nem értésből vagy éppen félelemből. Mintha az elhárítószervek az ügynököktől várták volna, hogy kitalálják, mit várnak tőlük, és tálcán kínálják azokat az ügyeket, amelyek beilleszthetők a sztálinista ellenségkeresés sémájába. Mivel ilyen jelzések nem érkeztek, ezek a történetek is a kudarcok számát gyarapították, s az ügynököket viszonylag hamar kivonták a falusi környezetből.

További fontos kutatási szempont lehet, hogy felfogható-e a mezőgazdasági elhárítás csődje a rurális és az urbánus szemlélet és társadalom közötti konfliktusként. Vagyis a városi, főként nagyvárosi, értelmiségi környezetre szabott politikai rendőrségi munka nem volt-e eredendően kudarcra ítélve a falusi mikroközösségben?

Kollektivizálás_könyv.indb 256 2015.02.06. 10:37:48

TÓTH HELÉNA

Névadó, KISZ-esküvő, temetés

A társadalmi ünnepek kialakítása és a kollektivizálás, 1958–1962

1978 novemberében a Magyar Kommunista Párt megalakulásának 60. évfordulója alkalmából a Békés megyei Pártbizottság a következő felsorolásban foglalta össze a második világháború óta eltelt időszak fontosabb folyamatait:

> „A következetes harc eredményeként a negyvenes évek utolsó éveiben létrejött a munkásosztály hatalma, s most már az egyesült párt kitűzhette a szocialista társadalmi forradalom feladatainak fokozatos megvalósítását. Kiépült a proletárdiktatúra politikai rendszere, az iparban uralkodóvá lettek a szocialista termelési viszonyok, *a mezőgazdaságban kezdetét vette a kollektivizálás, kibontakozott a kulturális forradalom*."[1] (Kiemelés tőlem – T. H.)

A felsorolás hagyományos eszköze a történetalkotásnak.[2] A beszédtervezet készítői egyazon összefüggő folyamat részeként mutatták be a második világháború után bekövetkezett változásokat. Az ipar, a mezőgazdaság átalakítása és a „kulturális forradalom" az elbeszélésben összekapcsolódott, szerves részét alkotta a társadalom gyökeres megváltozásáról-megváltoztatásáról szóló narratívának. A beszédtervezet szerzői nem történeti tapasztalatra építettek, hanem a marxista ideológiát vetítették rá a háború utáni évtized történetére. Az elmélet szerint a termelőeszközök újraelosztásának át kellett volna alakítania a kultúrát, a világnézetet és az életmódot is.

A megvalósítás, korántsem meglepő módon, összetettebb kapcsolatot mutat az államosítás, a kibontakozó szocialista kultúra és a születő „szocialista életmód" között. Noha a Békés megyei Pártbizottság a hetvenes évek végén igyekezett harmonikus képet festeni a gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok között elvileg törvényszerűen szoros kapcsolatról, a kollektivizálás

1 Beszédtervezet a Magyar Kommunista Párt alapításának 60. évfordulójára, Békés megyei Pártbizottság ülése, 1978. nov. 1. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára, MSZMP Békés megyei Pártbizottságának ülései, 108 ő. e. 37.

2 Az irodalmi minták és a történetírás közötti kapcsolatról *Hayden White:* The Historical Text as Literary Artifact. In: Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism. Ed. by Hayden White. Baltimore, 1978. 81–100.

Kollektivizálás_könyv.indb 257 2015.02.06. 10:37:48

második hullámának (1958–1961) elemzése azt mutatja, hogy az ún. „kulturális forradalom", azaz a „szocialista életmód" kialakulása nem egy csapásra keletkezett a gazdasági reformokból.

Figyelemre méltó, hogy a termelőszövetkezetesítés második hulláma egy időre esik a „szocialista életmód" új elemeinek széles körű bevezetésével, nevezetesen: az ún. szocialista társadalmi szertartások kidolgozásával. A tanulmányban arra keresem a választ, hogy ez a két, első olvasatra kifejezetten különböző folyamat hogyan függött össze. Tézisem leegyszerűsítve: a „szocialista hétköznapok" átalakításának kísérlete ideológiai alapon a kollektivizálás tágabb kontextusában értelmezhető. Ö. Kovács József szerint a „kollektivizálást célszerű egy szűkebb és egy tágabb jelentéstartalommal értelmezni. Az általában használt, első jelentésben az agrárvilágban végrehajtott pártállami beavatkozás révén az egyéni gazdaságok felszámolását és közösnek gondolt üzemek kialakítását, a földek és tartozékok »összegyűjtését« (collectio) értjük"[3] rajta. Másik jelentésében viszont a kollektivizálás „túllép a szűken vett agrár-, parasztság- vagy falutörténeti kereten".[4] A tanulmányomban elemzett példa a kollektivizálásnak ezt a tágabb meghatározását alkalmazza: amely a faluközösségen mindenképpen túlmutatott, bár kétségtelenül a faluközösségre is hatással volt. A „szocialista családünnepek" – a kor saját szóhasználatában: „társadalmi ünnepek" (pl. névadó, házasságkötés, temetés) – története számtalan közelítésben vizsgálható. Tanulmányomban elsősorban az ünnepek és a kollektivizálás egymásra hatását és az abból fakadó konfliktusokat elemzem.[5]

Párba állítani a szocialista névadó, a KISZ-esküvő vagy a szocialista temetés problémáját és a falusi társadalom termelőszövetkezetekbe kényszerítését, első pillantásra alighanem furcsa. A történész szempontjából a kapcsolat azért fontos, mert az ötvenes évek végén a szocialista állam a magánélet különböző tartományait, rétegeit nagy lendülettel és – ami talán még fontosabb – addig alig tapasztalt alapossággal akarta beolvasztani a közösségi életbe, egyfelől a földtulajdon újraelosztása révén, másfelől azáltal, hogy a családi ünnepeket a szocialista társadalom nyilvános (így ellenőrizhető) közösségi eseményeivé tette. A kettő egyazon stratégia részeként értelmezhető, ha más és más területen és különféle mechanizmusok útján valósult is meg.

Jelen tanulmánykötet fő témája az erőszak. A szocialista ünnepek bevezetésével kétségtelenül nem járt együtt közvetlen fizikai nyomásgyakorlás, aho-

3 *Ö. Kovács József:* Sűrített népnevelő. A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959). Korall 36. (2009) 32.

4 Uo. A kollektivizálás definíciójáról lásd még *Lynne Viola:* Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Ed. Iordachi Constantin–Arnd Bauerkämper. Bp., 2014. 49–77., 50.

5 Tehát itt nem foglalkozom azzal a kérdéskörrel, hogy a kommunizmus mennyiben értendő politikai vallásnak. A témáról többek között: *Michail Ryklin:* Kommunismus als Religion. Die Intellektuellen und die Oktoberrevolution. Aus dem Russischen von Dirk és Elena Uffemann. Frankfurt/M.–Leipzig, 2008.

Kollektivizálás_könyv.indb 258 2015.02.06. 10:37:48

gyan a falusi társadalom termelőszövetkezetekbe kényszerítésével igen. Ez többek között arra vezethető vissza, hogy a szocialista ünnepek kidolgozása és elterjesztése a „vallásos világnézet elleni harc" keretében zajlott, melyet a párt megkülönböztetett mind az „egyház elleni harc"-tól (ahol akár a fizikai erőszak is elfogadható eszköznek számított), mind pedig az osztályharc egyéb formáitól. Az ideológiai átnevelés más törvények szerint folyt, mint a termelőszövetkezetesítés; megengedett volt a hosszabb idő, a kisebb sebesség, nem rendeltek hozzá határidőkhöz kötött, számszerűen szabott célokat, és földrajzi „átszervezési egységeket" sem alakítottak ki, mint a termelőszövetkezetek esetében.[6] A két folyamat különbsége abban is megjelent, hogy míg a termelőszövetkezetek megszervezésében a „hódítói beszédmód" dominált – a forrásokban feltűnően gyakoriak a hadviseléssel kapcsolatos kifejezések, a nyelvezet általában véve katonás –, addig a szocialista családi ünnepek bevezetéséhez köthető forrásokban konzekvensen pedagógiai nyelvezetet használtak, amely más típusú, dinamikájú konfliktusokat generált és legitimált.[7]

A magánélet szocialista átalakításában mutatott türelem ugyanakkor nagyon is beleillik abba a legitimációs stratégiába, amely más területeken a közvetlen fizikai erőszak alkalmazását tartotta kívánatosnak. A második világháború után a kommunista ideológia szerint a gazdaság átszervezése és a különböző szekularizációs intézkedések következményeképpen az emberek gondolkodásmódjának szinte magától meg kellett volna változnia. Az ötvenes évek végére azonban a pártvezetés számára világossá vált, hogy sem a gazdasági változtatások, sem az egyházak mozgásterének radikális szűkítése nem elegendők a „szocialista tudat" kialakulásához.[8] Az ötvenes évek végi termelőszövetkezetesítés szervezésének hátterében olyan tapasztalatok álltak, mint az ötvenes évek elején alapított termelőszövetkezetek rövid életű felbomlása és a templomba járók számának az 1956-os forradalmat követő növekedése.[9]

A Népművelési Intézet irattára és az Állami Egyházügyi Hivatal dokumentumaira (tanulmányokra, belső használatra készült jelentésekre, propagandairatokra), továbbá a korabeli sajtóra támaszkodva, a kollektivizálással összefüggésben a tanulmány két részben vizsgálja a szocialista társadalmi ünnepek történetét. Az első rész a szocialista ünnepek bevezetésének hátterét tárgyalja, ezzel összefüggésben azt, hogy a kollektivizálás hogyan jelent meg a tervekben és milyen formát öltött a megvalósításban. A második rész, szorosabban kapcsolódva a tanulmánykötet témájához, áttekinti, milyen konfliktusokkal számoltak és milyen megoldásokat javasoltak a szocialista ünnepeket

6 *Ö. Kovács József:* A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Bp., 2012. 366.

7 Uo.

8 *Tomka Miklós:* Church, State and Society in Eastern Europe. Washington, D.C., 2005.

9 A termelőszövetkezetek kialakításának első hullámáról: *Varga Zsuzsanna:* „Kényszeríteni kell a parasztot…" Hatalom és agrártársadalom az 1950-es években. In: Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon. Szerk. Szederjesi Cecília. Salgótarján, 2008. 53–65.

Kollektivizálás_könyv.indb 259 2015.02.06. 10:37:48

kidolgozó szerzők. Idetartozik az a kérdéskör is, hogy milyen ellenségképet állítottak fel, és ennek milyen következményei voltak.

„A vallás elleni világnézeti harc az általános osztályharc része".[10] A kollektivizálás formái

„Sűrített népnevelőnek" hívta, fekete humorral, a korabeli szóhasználat a gumibotot, a kollektivizálás sok helyütt elmaradhatatlan velejáróját. A képzettársítás keserű tapasztalatokon alapult.[11] Az állam először a meggyőzés békésebb módszereivel, részben a „nem sűrített" népnevelők bevonásával kísérelte meg rávenni a földtulajdonosokat arra, hogy lépjenek be a termelőszövetkezetekbe. Ám ha az érvelő-rábeszélő kísérlet eredménytelen maradt, ha a falusi népművelés hagyományos eszközei (mint az ötvenes évek elején alapított termelőszövetkezetek „sikertörténeteit" bemutató, felvilágosító diafilmvetítések, a modern mezőgazdaság alapelveiről tartott ismeretterjesztő előadások, a „régi világon" gúnyolódó karikatúrák) hatástalannak bizonyultak,[12] a fizikai erőszak következett, amelynek alkalmazását a központi hatalom a helyi szervezetekre rótta feladatul, s amely csakugyan gyorsabbnak és hathatósabbnak mutatkozott. A szóösszetétel így a „meggyőzés" módjának egész spektrumát foglalta magában (a diafilmtől a gumibotig), és örökítette meg a kulturális emlékezet részeként. Az erőszak elméletével foglalkozó történész kölcsönveheti Gyáni Gábor szavait: „strukturális erőszak nagy valószínűséggel (bár nem minden esetben) a kulturális erőszakkal jár együtt. Kettőjük egybeszövődése teszi a helyzetet különösen súlyossá az áldozat szempontjából."[13] A kulturális erőszak sok formában jelenhet meg, általánosságban azonban „a strukturális erőszak tudatosítására hivatott nyelvi kódrendszer átvételében és napi használatának kényszerében kulminál".[14]

---

10 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a vallásos világnézet elleni eszmei harcról, a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelőmunka feladatairól. (1958. júl. 22.). In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. Bp., 1973. 237.

11 *Ö. Kovács J.:* A paraszti társadalom felszámolása, i. m. 327.

12 Az ötvenes évek elején egész sorozat diafilm készült a „sikeres" termelőszövetkezetekről. Válogatásképp: *Hogyan él a kistormási „Dózsa" termelőszövetkezet parasztsága?* (Bp., 1951), vagy: *Látogatás a kiskirálysági „Ifjú gárda" termelőszövetkezet*ben (Bp., 1951). Mivel ezekben a diafilmekben gyakran megjelent Rákosi Mátyás (amint épp beszédet tartott vagy a portréja a háttérben), az ötvenes évek végén aligha használták őket a falusi „felvilágosító" munkában. A műfaj a Rákosi-képek elhagyásával azonban tovább élt, mint például *Az új Magyarország* című alkotás 1959-ből, amely az ipar és a mezőgazdaság fejlődését mutatta be.

13 *Gyáni Gábor:* A látható és láthatatlan erőszak. In: Megtorlások évszázada, i. m. 46.

14 Uo. Jó áttekintés az erőszak fogalom történetéről és elméletéről: *Wilhelm Heitmeyer–John Hagan:* Rahmenbeschreibung. In: Internationales Handbuch der Gewaltforschung. Hg. Wilhelm Heitmeyer–John Hagan. Wiesbaden, 2002. 34-42.

Kollektivizálás_könyv.indb 260 2015.02.06. 10:37:48

A falusi társadalom termelőszövetkezetekbe kényszerítésének második világháborút követő első hullámát egy olyan kódrendszer kialakítása kísérte, melynek központi eleme volt a „kulák" alakjában megtestesülő ellenségkép kialakítása. Mint arra Bolgár Dániel felhívja a figyelmet, a kulák szó már 1945 előtt is létezett, leginkább az úgynevezett népi írók műveiben. A kollektivizálás első hulláma idején, 1949 és 1956 között azonban a szó új jelentéstartalommal telítődött. Az új diskurzus a kulák alakját kizárta a szocialista társadalomból. A kulák nem lehetett a dolgozó nép része akkor sem, ha földtulajdonát rég elvesztette, s vele azt a vonását is, amelyen elvileg maga a kategória alapult.[15]

A termelőszövetkezetesítés második, 1958–1961-es hulláma nem szakított ezzel az ellenségképpel. Vele egy időben azonban új stratégia jelent meg a kommunista propagandában egy másik, régi ellenféllel szemben. 1958 őszén az MSZMP új fejezetet nyitott az egyházak és a vallásos világnézet elleni harcban. Az úgynevezett „szocialista családi ünnepek" bevezetése ez új stratégia fontos részét alkotta. Az óvatos fogalmazás („vele egy időben") arra utal, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása és a kultúrpolitika új irányvétele között nem lehet azt az egyirányú ok-okozati összefüggést felállítani, amelyet a marxista ideológia feltételezett vagy éppen megszabott. Az egyház és a vallásos világnézet elleni harc magyarországi új szakaszának alakulásában a Szovjetunióban meghirdetett vallásosság elleni kampány éppúgy szerepet játszott, mint az 1956-os forradalom tapasztalata.

Nem véletlen, hogy az MSZMP épp 1958 őszén kezdett el újra a vallás kérdéskörével foglalkozni.[16] Az időzítésben minden bizonnyal szerepet játszott a szovjet példa. A Nyikita Hruscsov nevével fémjelzett desztalinizációs folyamat rendelkezései törekedtek a sztálini rendszer túlkapásainak ellensúlyozására a Szovjetunióban (például a személyi kultusz felszámolásával, az erőszakos iparosítás lassításával), másfelől felélesztették a kommunizmus építésének a második világháborút követő évtizedekben elhanyagolt feladatait, így az ateista nevelést is. A világháború idején a szovjet állam azért mutatkozott viszonylag engedékenynek a keresztény ortodox egyház iránt, hogy biztosítsa a hadviseléshez szükséges széles körű társadalmi összefogás lehetőségét.[17] Hruscsov szemszögéből azonban az ortodox egyház és általában a

15 *Bolgár Dániel:* A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában. Szerk. Horváth Sándor. Bp., 2008. 50–94.

16 1958 őszén nemcsak Magyarországon, hanem az NDK-ban is napirendre került a szocialista családi ünnepek témája. A szocialista temetésekről áttekintés: *Felix Robin Schulz:* Death in East Germany, 1945–1990. New York, 2013. A szocialista temetések bevezetéséről és változó funkcióiról: *Tóth Heléna*: Shades of Grey. Secular Burial Rites in East Germany. In: Changing European Death Ways. Eds. by Eric Venbrux–Thomas Quartier. Münster, 2013. 141–164.

17 Tatiana Chumachenko szerint „Első pillantásra paradoxnak látszik, hogy a második világháború, történelmünk legtragikusabb eseménye az orosz ortodox egyház javára szolgált". („At first glance it seems paradoxical that World War II, the most tragic event in the history of our country, became the salvation of the Russian Orthodox Church.") *Tatiana A. Chumachenko:*

Kollektivizálás_könyv.indb 261 2015.02.06. 10:37:48

vallásosság iránti tolerancia a sztálini időszak legalább olyan káros örökségének számított, mint a kiterjedt politikai erőszak. A szovjet kommunista párt Központi Bizottsága 1954 júliusában határozatot hozott a tudományos-ateista propaganda hibáiról és hiányosságairól, amelyet röviddel utána, novemberben újabb határozattal erősített meg. Ezek a határozatok a rákövetkező négy évben jobbára csupán papíron léteztek, ám a Sztálin halála után kialakult hatalmi viszály csillapodása és az Orosz Ortodox Egyházügyi Bizottság 1957-es átszervezése után, 1958 októberében a Központi Bizottság újabb, ezúttal titkos határozattal felelevenítette az 1954-es terveket, és ismét kiemelt fontosságú feladatként jelölte meg a vallásosság és az egyház elleni harcot.[18] A szovjet állam egy sor új rendelkezéssel drasztikusan szűkítette az ortodox egyház mozgáskörét: súlyos adókat vetett ki az ortodox egyházra, szigorította a teológia oktatására vonatkozó szabályokat, megtiltotta új templomok építését, ezzel párhuzamosan pedig többletforrásokat biztosított az ateista világnézet terjesztésére.

Az egyház- és kultúrpolitika irányváltása a Szovjetunióban tehát a desztalinizáció egyik fontos eleme volt. Az MSZMP Központi Bizottsága 1958 júliusában hozott határozatot az egyház és a vallásos világnézet elleni harcról. A párthatározat aligha ragadható ki a szovjet példa összefüggéséből, mégsem puszta másolata annak, hanem megoldást nyújtott egyben az MSZMP számára épp időszerű problémára is. A statisztikák ugyanis azt mutatták, hogy az 1956-os forradalom idején és a rákövetkező években jelentősen megnövekedett a templomba járók száma. „Az ellenforradalom óta a klerikális befolyás a néptömegek felé jelentősen megemelkedett", írta Szabó Károly, a Pest megyei tanács vb-elnöke.[19] A városi munkásság templomba járását Mark Pittaway egyenesen úgy mutatja be, mint egyik jelét annak a kudarcélménynek, amely ezt az MSZMP számára kiemelten fontos társadalmi réteget a forradalom leverését követően érte.[20] Azzal együtt, hogy a statisztikák legalább annyira tükrözhették a számokat összeállító helyi párttitkárok és iskolaigazgatók megfelelési kényszerét, mint a valóságot, a kommunista pártok általában nehezen birkóztak meg a ténnyel, hogy a munkásság nem eleve ateista (sőt még az elkötelezett kommunisták sem mindig feltétlenül azok). Nem véletlen, hogy a párthatározat negyedik pontja újra kimondta: „a vallás a párt és tagjai számára nem lehet magánügy." Az egyház és a vallásosság elleni harc új szakasza Magyarországon saját mozgástörvények szerint folyt, illeszkedve az 1956-os forradalom és leverése következményeinek a feldolgozásába.

Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev Years. New York–London, 2002. 3.

18 Uo. 153–154.

19 Idézi *Zábori László:* Egyházpolitika Pest megyében, 1950–1989. Egyháztörténeti Szemle 2. (2004) 103–119.

20 *Mark Pittaway:* The Workers' State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958. Pittsburgh, 2012. 232.

Kollektivizálás_könyv.indb 262 2015.02.06. 10:37:48

1958 júliusában a magyar párthatározat két ütközési felületet jelölt meg. Egyrészt megerősítette, hogy bár a „vallásos világnézet és a marxizmus–leninizmus között kibékíthetetlen ellentét van", „ez az ellentmondás nem antagonisztikus jellegű", másrészt megállapította, hogy „a klerikális reakció vallási köntösbe bújt politikai reakció", és „a szocialista társadalmi rendszer és a klerikális reakció közötti ellentét, a dolgozó és a reakciós osztályok között lévő osztályellentét – kibékíthetetlen, antagonisztikus jellegű".[21] A vallásos és a marxista–leninista világnézetek – mint kibékíthetetlen, de nem antagonisztikus ellentétek – közötti, valamint az ettől különböző, az egyház és a szocialista rendszer – mint kibékíthetetlen és antagonisztikus ellentétek – közötti küzdelem az ötvenes évek eleje óta különböző intézményekhez kötődött. Egyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal[22] feladata a „klerikális reakció elleni harc" irányítása és szervezése volt, amelyet ehhez szabott eszközökkel végzett: megfélemlítés, lehallgatás, ügynökjelentések, az egyházak pénzügyi felügyelete (így például a papi fizetések állami támogatása vagy ennek megvonása), útlevelek kiadása vagy megtagadása stb. A Népművelési Intézet pedig a vallásos világnézet elleni harc központja lett, ehhez illeszkedtek a népművelők, a dia- és ismeretterjesztő filmek, a könyvek, a folyóiratok és a kiállítások. Az új párthatározat kivitelezése is ezen intézmények hatáskörébe került.

Ez korántsem jelenti azt, hogy a kétfajta konfliktus elkülönült volna egymástól, és ne lett volna közöttük átfedés. Például 1960-ban a „Népköztársaság elleni izgatás" vádjával több hullámban, csoportosan tartóztattak le papokat, teológia karon tanuló hallgatókat és vallási felekezetek életében tevékeny szerepet vállaló nem egyházi személyeket. A letartóztatottak többsége sikeres, népszerű hitoktató volt, vagy valamiképp megtalálta a hangot az ifjúsággal, így tekintélyre tett szert körükben. Valódi „bűnük" leginkább az volt, hogy veszélyeztették az ateista nevelés eredményességét, tehát egy olyan folyamatot, amelyben elvileg az ötvenes évek végére már a mértékletességnek kellett volna érvényesülnie. Mégis állítható, hogy a „klerikális reakció elleni harc", illetve a „vallásos világnézet elleni harc" különböző mozgástörvények szerint folyt. A párthatározat megfogalmazása szerint: „Nem szabad összekeverni a vallás mint világnézet elleni harc eszközeit, módszereit a klerikális reakció elleni harc módszereivel. Amíg a vallásos világnézet leküzdésében a felvilá-

21 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a vallásos világnézet elleni eszmei harcról, i. m. 237.

22 Az Állami Egyházügyi Hivatalt 1951-ben alapították „az állam és a vallásfelekezetek közötti ügyek intézésére". Hatáskörébe tartozott az állam és a vallásfelekezetek közötti egyezmények kidolgozása és végrehajtása, a személyi kérdések, a vallásos oktatás felügyelete, az állam és a vallásfelekezetek közötti financiális teendők intézése és az egyházra vonatkozó jogszabályok előkészítése. Az ÁEH-t az 1956-os forradalom idején beolvasztották a Művelődésügyi Minisztériumba, ám 1959 júniusától ismét önálló szervezetként működött. *Köpeczíné Bócz Edit:* Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége. Bp., 2004. 16–17.

Kollektivizálás_könyv.indb 263 2015.02.06. 10:37:48

gosító és nevelő munka eszközeit alkalmazzuk, addig a klerikális reakció ellen a politikai és adminisztratív harc minden eszközét igénybe vesszük."[23]

Az 1958-as párthatározatot többek között az különböztette meg az eddigi, hasonló határozatoktól, hogy első alkalommal fogalmazta meg a családi ünnepeket fontos propagandafeladatként. Bár a határozat nem tért ki részletesen arra, pontosan melyik ünnepekről van szó, de a propaganda egyik elhanyagolt területeként utalt a szertartásokra, közelebbről pedig a munkásmozgalmi temetéseket nevezte meg.

A munkásmozgalmi temetésnek természetesen megvolt a maga gyakorlata és hagyománya. Az erről szóló kiadványok, útmutatók rendszeresen utaltak arra, hogy a magyar munkásmozgalomban már a 19. század elején felbukkantak a világi szertartások, a céhlegények ünnepségeinek elemei, a század végén pedig megjelentek az úgynevezett munkástemetések.[24] Természetesen az idevágó kiadványok az ötvenes évek végétől kezdve azért is utaltak ezekre a történelmi példákra, hogy a történelmi folytonosság szuggerálásával legitimálják a szocialista családi ünnepek bevezetését. 1958 őszén azonban különösen időszerűvé vált a munkásmozgalmi temetések kérdése: az 1956-os forradalomról és leveréséről szóló pártállami narratívában fontos szerep jutott (idézve az agitációs és propaganda osztály hivatalos szóhasználatát) egyrészt az „ellenforradalom mártírjai" felravatalozásának és eltemetésének, másrészt az sem mellékes, hogy az 1958. július végi párthatározat Nagy Imre kivégzése után alig egy hónappal született. [25] A kivégzés minden bizonnyal élénken foglalkoztatta a KB tagjait, hiszen a temetéseket külön tételként vették fel a „vallásos világnézet elleni harcról" szóló szövegbe.

Nem új jelenség, hogy különböző politikai rendszerek az ünnepi kultúrára politikai tőkeként tekintenek.[26] Már az 1949-es kommunista hatalomátvétel előtt bevezettek új ünnepnapokat (május 1., április 4., november 7.), valamint elkezdődött az egyházi ünnepek átértelmezése, illetve eltörlése (munkanappá nyilvánítása).[27] 1949 után ez a folyamat egyértelműen felgyorsult, de életeseményekhez kapcsolódó, családi ünnepekről egészen az ötvenes évek végéig nem született központilag meghatározott, átfogó tervezet. A második világháború után a felekezeteket szinte szó szerint beszorították a templom négy fala közé, amikor elkobozták az egyházi földbirtokokat és államosították az isko-

23 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a vallásos világnézet elleni eszmei harcról, i. m. 237.

24 *Rácz Zoltán:* Családi és társadalmi ünnepek. Kézikönyv a tanácsok és a társadalmi szervezetek aktivistái részére. Bp., 1964. 9. Munkásmozgalmi temetésekről: *Apor Péter:* Fabricating Authenticity in Soviet Hungary. London, 2014. 125–165.

25 *Rév István:* Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism. Stanford, 2005. 126–128.

26 A Horthy-rendszerről például: *Kunt Gergely:* Irredenta kultusz és háborús propaganda az iskolai ünnepeken, 1939–1944. Korall 33. (2008) 41–61.

27 Lásd Palkó László András részletes tanulmányát. *Palkó László András:* Sírva vigadtunk. Ünnepek és ünneplési szokások Magyarországon az 1956-os forradalom és szabadságharc levérését követően. 1. rész: Valóság 2013. 3. sz. 90–111.; 2. rész: Valóság 2013. 5. sz. 56–73.

Kollektivizálás_könyv.indb 264 2015.02.06. 10:37:48

lákat, az egyházi egészségügyi intézményeket. Ez természetesen nem jelentette, hogy a templom négy fala között az egyház teljes szabadságot élvezett volna. Az Állami Egyházügyi Hivatal figyelemmel kísérte a miséket és a papok lelkipásztori tevékenységét, az olyan esetekben pedig, ahol az ÁEH a „népi demokrácia elleni" tevékenységet vélt felfedezni, a szankciók egész tárháza állt rendelkezésre a papság megfélemlítésére, büntetésére. Mindezzel együtt a második világháború után az egyház és az állam szétválasztása a gyakorlatban azt jelentette, hogy az egyház legitim hatásköreként a lelkipásztori munkát jelölték ki, egészen szűken értelmezett keretek között. Idetartoztak a családi ünnepek is, de csak azok számára, akik nem voltak párttagok.[28] A párttagoknak elvileg tilos volt vallási szertartásokon részt venniük, nemcsak templomba nem járhattak, de gyermekeiket megkereszteltetni, egyházi esküvőt tartani, családtagjaikat pappal eltemettetni sem volt szabad.[29]

Noha a családi ünnepek rítusaira nem dolgoztak ki szocialista alternatívát, ezek politikai jelentőségével a párt nagyon is tisztában volt. A második világháború utáni időszakra jellemző különös kompromisszumokról vall, hogy Rákosi Mátyás 1949 előtt még keresztapaságot is vállalt. Politikusok efféle szerepvállalása történelmi hagyomány, amely Rákosi idejéig többnyire nem ütközött az egyházi szabályokkal Magyarországon. Így például Horthy Miklós keresztapasága összeegyeztethető volt a kor politikai kultúrájával, amelyben a kereszténység kiemelt szerepet játszott,[30] Rákosié mint ateista ideológiát képviselő, zsidó származású politikusé azonban feszegette a kereteket. Más szóval: ezek a keresztelők rávilágíthatnak arra, micsoda kompromisszumokra kényszerült az egyház a második világháborút követően. Hogy valójában mekkora volt a tétjük e kompromisszumoknak, azokon a példákon mérhető, amikor egy pap megtagadta a keresztelést. Ez történt 1947-ben Bácsbokodon, ahol a helyi plébános, Cserháti Gergely nem vállalta a Györe család tizenegyedik gyerekének keresztelését, akinek Rákosi lett volna a keresztapja.[31] Cserhátinak több aggálya is volt a tervezett keresztapasággal szemben. Mivel Rákosi általában nem jelent meg személyesen a keresztelőkön, Cserháti

28 Egy 1972-es felmérés szerint a papoknak különösen nagy megterhelést jelentett, hogy munkájukat a szűken értelmezett lelkipásztori tevékenységre kellett korlátozniuk. *Nyíri Tamás:* Hogyan él a magyar klérus? Teológia 1972. 6. sz. 182–189.

29 Természetesen a párttagok közül is sokan jártak templomba, ha nem is rendszeresen, megkereszteltették gyerekeiket, és kértek egyházi temetést. Az Állami Egyházügyi Hivatal aktái között található egy jelentés Szombathelyről, 1965-ből, amelyben a meg nem nevezett szerző (aki az egyházmegyéről részletes információkkal rendelkezett) találóan összefoglalta a kialakult gyakorlatot. Mint írja, kétfajta pap létezik, „aki a kommunizmust vallási konkurenciának tekinti", és aki ezt nem bánja, de elvárja, hogy az ifjú pár vagy a gyászoló család a szekuláris rítusok után hozzá is elmenjen: „ezek a kommunizmust akarják megkeresztelni." Relatiok a társadalmi actiohoz (sic!). Szombathely, 1965. júl. 15. MOL XIX-A-21-c 0002-002-1-41-7d, 26., 1.

30 Vö. *Paul A. Hanebrink:* In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism and Anti-Semitism, 1890–1944. Cornell, 2006.

31 *Hetényi Varga Károly:* Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. 2. köt. Abaliget, 1994. 34.

Kollektivizálás_könyv.indb 265 2015.02.06. 10:37:48

kompromisszumként felajánlotta a családnak, legyen a helyi párttitkár a keresztapa, aki meg van keresztelve, és legalább papíron katolikus. Cserhátit két évvel később, 1949 őszén demokráciaellenes szervezkedés vádjával letartóztatták. A Györe család elmaradt keresztelője a fő vádpontok egyike volt,[32] bizonyítékul szolgált Cserháti „reakciós" nézeteire, és általában arra, hogy nem támogatja a szocializmus építését. A vád akaratlanul is érdekes paradoxont jelenített meg: Cserhátit azért tartóztatták le, mert megakadályozta, hogy annak a pártnak a vezetője, amelyik tiltja tagjainak a részvételt a vallási szertartásokon, keresztapaságot vállaljon.

Aligha csak az elmaradt keresztelő állt a Cserháti-per hátterében. A történelem kegyetlen iróniája, hogy ezt felrótták Cserhátinak nemcsak a vád paradoxonja miatt, hanem azért is, mert 1949 után Rákosi számára már nem volt vállalható a „politikai keresztapaság" (bár továbbra is kapta a felkéréseket). Egyik magyarázata ennek talán Rákosi növekvő paranoiája lehet, amellyel nem fért össze, hogy egyes emberekkel bensőséges családi köteléket alakítson ki (még ha személyesen nem jelent is meg az ünnepen). Bár mindenki számára világos volt, hogy „keresztapasága" szimbolikus cselekedet, a keresztgyerekek családjai a „családi" kapcsolat ürügyén leveleikben később gyakran szívességeket kértek tőle. Minden bizonnyal ez is szerepet játszott abban, hogy az 1948-as hatalomátvétel után Rákosi visszautasította a felkéréseket. Továbbá, amennyiben Rákosi politikai opportunizmusból vállalta ezt a szerepet 1949 előtt, a hatalomátvétel után már semmiképp nem kényszerült rá.

Némiképp sarkítva mondhatnánk, hogy a meggyőződéses kommunisták számára az egypártrendszer nem tágította, hanem inkább szűkítette az ünnepi lehetőségek körét. Amikor egy kétségbeesett kommunista fiatalasszony arról kérdezte levélben Rákosit, hogy hithű kommunista is megkereszteltetheti-e a gyerekét, ő annyit válaszolt: „a férjének igaza van" – aki ellenezte a keresztelőt.[33] Leszámítva a helyi kezdeményezéseket, az 1950-es években életeseményekhez kötődő szertartásokkal pozitívan nem, csak negatívan lehetett megjeleníteni a kommunizmus melletti elkötelezettséget. Mivel a keresztelő szertartásnak nem létezett központilag kínált vagy hitelesített szocialista-kommunista ellenpárja, legfeljebb a keresztelő hiánya lehetett például jelzésértékű. A második világháború végéig a lakosság több mint 90%-a meg volt keresztelve, tehát adott esetben a keresztelő elhagyása valóban feltűnt. Ez persze nem jelenti, hogy azok a szülők, akik nem kereszteltették meg a gyerekük, automatikusan elkötelezett kommunisták lettek volna.

A „vallásos világnézet elleni harcról" 1958 júliusában hozott párthatározat az első lépés volt a szocialista társadalmi szertartások *központi* kialakítása felé. A Művelődésügyi Minisztérium a Népművelési Intézet bevonásával terveket készített a különböző társadalmi szertartások szocialista formájára és népszerűsítésére. A Népművelési Intézet novemberben kapta a feladatot, hogy

32 Uo.

33 Dátum nélküli levél, közli *Kő András–Nagy J. Lambert:* Levelek Rákosihoz. Bp., 2002. 20–21.

Kollektivizálás_könyv.indb 266 2015.02.06. 10:37:48

tegyen javaslatokat egy új, szocialista ünnepi kultúra kiépítésére, és az év decemberében már készen is állt az átfogó programterv, amelynek fő irányelvei a rákövetkező évtizedekben nem sokat változtak.[34] Alig egy évvel a párthatározat után, 1959 októberében már filmhíradóban mutatták be a példaszerű szocialista névadót (Budapest IX. kerület), 1960-ban pedig a Népművelési Intézet gépírásos módszertani útmutatót bocsátott közre a főbb családi ünnepek szocialista formájáról, a kiadvány fontosabb részeit diafilmen is megjelentették.[35] Az első kiadványok Rácz Zoltán nevéhez köthetők, aki a Népművelési Intézetben még további három évtizeden keresztül, egészen a rendszerváltásig a szocialista családi szertartások kidolgozásának és terjesztésének meghatározó, bár a maga módján tragikus vagy épp tragikomikus alakja volt.[36]

Az új ünnepek feltalálása és bevezetése olyan gyorsan történt, hogy még az infrastruktúra kérdéseit sem tisztázták. Például azt sem, hogy kinek a hatáskörébe tartoznak majd az új szertartások. A sietséget részben magyarázzák a már létező helyi kezdeményezések, amelyek Rácz Zoltánnak éppúgy okot adtak a derűlátásra, mint az aggodalomra. A Népművelési Intézet első kiadványai „az igények tömegméreteiről" írtak (ami kétségtelenül túlzásnak tekinthető), ugyanakkor beszámoltak arról, hogy az „említett kezdeményezések önkéntes jellegéből következően néhol káros jelenségeket is" tapasztaltak, például azt, hogy a KISZ-esküvők költségeit a közösségtől hajtották be.[37] Az 1960-ban kiadott módszertani útmutató ezért úgynevezett Társadalmi Ünnepi Bizottságok felállítását javasolta, amelyeket az 1960. szeptember 22-én kelt, 3243/1960. kormányhatározat hozott létre. Ugyanezzel a határozattal szabályozták az új szocialista családi ünnepségekhez kapcsolódó közigazgatási feladatokat is.[38]

---

34 Szerző nélkül, de valószínűleg *Rácz Zoltán* közreműködésével: Javaslat a családi és társadalmi ünnepek, szertartások bevezetésére és elterjesztésére. Bp., 1958. december 22. Népművelési Intézet Adattára (NI), 807. A Népművelési Intézet archívuma az intézet jogutódjánál, a Magyar Művelődési Intézetben található. A Népművelési Intézet ezen a téren végzett feladatairól részletes áttekintés: Jelentés a családi ünnepek társadalmi formáinak és tartalmának kialakításáról és meghonosításáról. Bp., 1960. március 21. NI 1189. 1–2. Ezúton köszönöm Hargitai Máriának, a Magyar Művelődési Intézet könyvtárvezetőjének a kutatásomhoz nyújtott segítségét.

35 Magyar Film Híradó, 41/1959. október; *Rácz Zoltán:* Családi ünnepek és szertartások. Módszertani útmutató névadó ünnepségek, házasságkötések és gyászszertartások társadalmi rendezéséhez. Bp., 1960.; *Rácz Zoltán:* Családi ünnepek, társadalmi szertartások (diafilm). Bp., 1960.

36 Bár a Népművelési Intézetben más témák is a hatáskörébe tartoztak, kiemelten a társadalmi ünnepekkel foglalkozott. Volt munkatársai szerint a háta mögött „szocialista püspöknek" hívták Ráczot. (Az információt köszönöm Hargitai Máriának.)

37 *Rácz Z.:* Családi ünnepek és szertartások, i. m. 3.

38 Palkó László András felhívja rá a figyelmet, hogy ez a kormányhatározat sem a Magyar Közlönyben, sem a Határozatok Tárában, sem pedig a Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteményében nem jelent meg, csupán végrehajtásra küldték szét a tanácsokhoz. *Palkó L. A.*: i. m. 66. A korabeli sajtót tanulmányozva azonban egyértelmű, hogy már a határozat életbe lépése előtt megkezdődik a propagandamunka az új szertartások bevezetésével kapcsolatban. A ké-

Kollektivizálás_könyv.indb 267 2015.02.06. 10:37:48

A Társadalmi Ünnepi Bizottságok felállítása természetesen nem szabott gátat sem a helyi kezdeményezéseknek, sem a szekuláris, de szocialista szemszögből mindenképp furcsállható rituális formáknak (pl. a gyermek felemelése vagy a kézrátétel a névadón). Egy 1964-ben kiadott kézikönyv szerint:

> „Több mint két évvel ezelőtt bukkant fel először a névadó ünnepségen a szívre tett jobb kéz és a pólyára tett bal kéz, mint az eskünek és a spiritiszta pólyatáncoltatásnak valami sajátos keveréke, mint valami újfajta misztérium. Néhol még az ünnepséget vezető anyakönyvvezető, vagy tanácsi vezető is rátette a kezét a pólyára, hogy az »áldást osztó mágikus hatás« ezzel biztosabbá váljon."[39]

Ám semmi biztosíték nem volt rá, hogy a helyi kezdeményezések beolvadnak a Népművelési Intézet vezette átfogó programba, és arra sem, hogy egynémely forma és tartalom nem ássa alá, nem torzítja el azokat az elveket, amelyeket az új rítusoknak közvetíteniük kellett. 1962-ben a Belügyminisztérium és a Művelődési Minisztérium új rendeletben erősítette meg a tanácsok szerepét (BM–MM 104/1962.), ami arra utal, hogy a szocialista családi ünnepek központosított bevezetésének első szakaszában a tanácsokat nem mindig vonták be a szervezésbe, vagy – ami minden bizonnyal gyakran előfordult – a tanácsok egyszerűen nem akartak foglalkozni a feladattal.[40] Ráadásul mivel a szocialista családi ünnepek bevezetése egy kezdettől hosszú távra tervezett, átfogóbb program keretében történt, a Népművelési Intézetnek nem voltak eszközei (pl. konkrét, számszerűsített, meghatározott időn belül teljesítendő célok), amelyekkel a tanácsokat együttműködésre kényszeríthette volna, mint ahogy olyan eszközei sem voltak, amelyekkel az együttműködés hiányát büntethette volna.

Megjegyzendő, hogy magának a Népművelési Intézetnek sem lehetett határozott elképzelése arról, milyen formát öltsenek az új, szocialista szertartások. Erre vallanak a megjelentetett minták. Az 1959-es Híradóban látható névadó például felső-középosztálybeli lakást, szűk körű összejövetelt mutatott, ahol családias környezetben, jól öltözött emberek gyülekeztek. Az anyakönyvvezető házhoz ment, a két ünnepelt kisbaba pedig ezüstkanalat kapott ajándékba.[41] Ezzel szemben a néhány hónappal később kiadott diafilmek tömegrendezvényként mutatták be a névadót, amelyet nem lakásban, hanem művelődési házban tartottak, az üzem vagy faluközösség együtt ünnepelte a kisbabákat, az úttörők sorfalat álltak. A minták különbségére természetesen

---

sőbbi szakirodalom is a BM–MM 104/1962. sz. rendeletre hivatkozik, amely részletesen szabályozta a tanácsok feladatkörét a társadalmi szertartások szervezésében. *Rácz Z.:* Családi és társadalmi ünnepek, i. m. 19.

39 Uo. 15.

40 Talán ezért is fogalmaz Rácz Zoltán 1964-ben ennyire egyértelműen: „Tanácsi közreműködés nélkül névadó ünnepséget rendezni nem lehet." Uo. 19.

41 Magyar Film Híradó, 41/1959. október.

Kollektivizálás_könyv.indb 268 2015.02.06. 10:37:48

az lehetne a kézenfekvő magyarázat, hogy a Népművelési Intézet a társadalom különböző rétegei számára különböző formában próbálta vonzóvá tenni az új rítust: a filmhíradó nézői és a népművelési diafilmek célközönsége között aligha volt nagy átfedés. A különböző mintáknak mindazonáltal közös vonása, hogy egyszerre több kisbabának rendeztek névadót, szimbolikusan ezzel is szélesebb társadalmi összefüggésbe helyezve a családi eseményt. A központi elképzelések bizonytalanságának jele továbbá, hogy amikor a Népművelési Intézet munkatársai furcsállották vagy nehezményezték a helyi kezdeményezéseket, nem tudtak kiforrott ellenajánlatokra hivatkozni.

A Népművelési Intézet új szertartásokra tett javaslatai egyrészt egy megkülönböztetetten szocialista életpályamodellhez kínáltak semmiből teremtett, semmilyen számottevő hagyományra nem épülő rituális keretet, másrészt már meglévő, messze nyúló hagyományokban élő ünnepeket akartak átalakítani. A névadón, házasságkötésen, temetésen kívül forgatókönyvet dolgoztak ki az első személyi igazolvány átadására („ifjúavatás"), valamint a szakmunkások avatására. Hosszú távú célként az egyházi év eseményeinek átértelmezését tűzték ki: a karácsony a szülői szeretet ünnepe lett volna (beleértve az „állam gondoskodását a gyerekek iránt"); a húsvét alkalom lett volna az úttörőavatásra vagy sportversenyekre, „tömegjátékokra"; a búcsúkat, tájünnepeket, a védőszentek ünnepeit „vidám vásárokkal" kellett volna helyettesíteni a Népművelési Intézet tervei szerint.[42]

A „vallásos világnézet" elleni harc új tűzvonala: a falu és a család[43]

Az új ünnepi kultúra kialakítása több szálon fonódik össze a falusi társadalom termelőszövetkezetekbe kényszerítésével. Kapcsolatuk ideológiai alapja volt, amint az a párthatározatban állt, hogy a „vallás elleni világnézeti harc az osztályharc része". Az ötvenes évek végén, a termelőszövetkezetek alapításának második hulláma idején, ismét a falu lett az „osztályharc" egyik leglátványosabb színpada. A társadalmi ünnepekre vonatkozó legkorábbi tervezet is mint különleges oktatási területet említi a falut. Az 1958-as párthatározat szerint pedig „a vallásos ideológiának mély gyökerei vannak elsősorban a társadalom elmaradottabb rétegeiben; a falusi társadalom és a városi kispolgárság között, az elmaradottabb munkásrétegek, asszonyok és fiatalok, valamint az értelmiség között. Egyes párttagoknál is fellelhető a vallásos ideológia hatá-

42 Javaslat a családi és társadalmi ünnepek, szertartások bevezetésére és elterjesztésére, NI 807. 5. Érdekes forrás a szocialista ünnepek bevezetéséről az NDK-ban: *Klemens Richter:* Der Umgang mit dem Tod und Trauer in der Bestattungsriten der Deutschen Demokratischen Republik (DDR). In: Im Angesicht des Todes. Ein interdisziplinäres Kompendium. Hg. Hansjakob Becker–Peter-Otto Ullrich–Bernhard Einig. St. Ottilien, 1987. 231.

43 *Rácz Z.:* Családi és társadalmi ünnepek, i. m. 120.

Kollektivizálás_könyv.indb 269 2015.02.06. 10:37:48

sa."[44] A szocialista ünnepek szerzői egyrészt mint kútforrásból merítettek a faluban élő hagyományokból, másrészt hosszú távon céljaik, feladataik között szerepelt a „babonás" szokások eltörlése (a marxista ideológia ezek közé sorolta a vallási hagyományokat is).[45] Ebben az összefüggésben nyerték el az új szocialista társadalmi és családi ünnepek közösségépítő és egyúttal „nevelő" jelentőségüket. Azt, hogy az ünnepléseknek közösségformáló erejük van, az MKP, majd az MDP már 1945–1948 között politikai tőkeként kamatoztatta. Az ötvenes évek végen azonban a szembeötlő újdonság inkább az volt, hogy ekkor először terjesztették ki a nyilvánosság elvét a tágabban értelmezett magánéletre. A társadalmi gyakorlatban ez a folyamat már minden bizonnyal korábban elindult. Ez egyrészt azokban a helyi kezdeményezésekben csapódott le, amelyekre Rácz utalt, másrészt pedig az egyéni életutak a rendszer elvárásainak megfelelő átformálásában.[46] Az ötvenes évek végén azonban ezek a kezdeményezések új kontúrokat és első alkalommal, még ha kezdetleges formában is, de infrastruktúrát kaptak. A családi élet eseményeinek a munkahelyi vagy a társadalom más, nagyobb közösségi színpadain zajló bemutatása és újraértelmezése, más szóval a magánélet „átpolitizálása" pedig több ponton szorosan összefonódott a falusi társadalom gyökeres átalakításával.[47]

A szocialista ünnepek kevés kivétellel átfogóan mindenkit érintettek, mindenkit megcéloztak. A falu azonban a kezdetektől fogva különleges területnek számított. A három következő rövid példa (zárszámadó ünnepség, idősek napja, falusi esküvő) három különböző módját mutatja be annak, hogyan rendelődött hozzá az ünnep a faluhoz, a termelőszövetkezethez.

Elsőként a termelőszövetkezetet mint társadalmi-gazdasági egységet ruházták fel saját ünnepi kultúrával a zárszámadási ünnep formájában. Ez az esemény volt hivatott a gazdasági év lezárásának rituális keretet adni, feladatai között szerepelt egyfelől a jutalomosztás, másfelől a felvilágosítás-népnevelés-népművelés. A zárszámadási ünnepség szolgált összekötő kapocsként a termelőszövetkezet gazdasági tevékenysége és a faluközösség társadalmi élete között. Más szóval, ez volt az az alkalom, amikor a termelőszövetkezet gazdasági és társadalmi vállalásai, szerepei kölcsönösen hitelesíthették és megerősíthették egymást. Bár a zárszámadási ünnepség nem sorolható a szűken vett családi ünnepek közé, mégis kifejezte azt, hogyan fogalmazták meg a

44 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a vallásos világnézet elleni eszmei harcról, i. m. 236.

45 „Ha van olyan helyi hagyomány, mely az ünnepi est keretébe beilleszthető, elevenítsék fel azokat (sic!), feltéve, hogy nem elavultak vagy nevetségesnek hatók." *Szűts László–Rácz Zoltán:* Útmutató termelőszövetkezeti zárszámadási ünnepség rendezéséhez. Bp., 1965. 10.

46 *Bodó Julianna:* Átjárási technikák a szocializmusban a társadalom privát és hivatalos szférája között. In: Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról. Szerk. Bodó Julianna. Miercurea Ciuc, 1998. 31.

47 A magánélet „átpolitizálásáról": *Apor Péter:* A mindennapi élet öröme. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában, i. m. 17.

Kollektivizálás_könyv.indb 270 2015.02.06. 10:37:48

szocialista ünnepek írói a család és a társadalom (ebben az esetben a falusi társadalom) kapcsolatát. Egy 1965-ben kiadott kézikönyv szerint:

> „A parasztember, aki munkáját azelőtt családi keretek között végezte, a falu közéletében csak alkalmanként vett részt. Ma a szövetkezetben sokkal szorosabb kapcsolatban van a közösséggel, mint régen. Ez a tényező azt eredményezte, hogy a régi zárt paraszti életmód fellazult, és lehetőség nyílik a közösségi gondolkodásmód kialakulására. A régi tudatformák maradványai azonban rendkívül szívósak, és azok felszámolását csak céltudatos és módszereiben jól megválogatott nevelő tevékenység gyorsíthatja meg, amely annál eredményesebb, minél jobbak a gazdaság elért eredményei."[48]

A termelőszövetkezetek gazdasági és közösségépítő (a marxista ideológiában megkövetelt kettős) – ez esetben a családot helyettesítő, felváltó – szerepe a nyugdíjasok ünnepében is formát öltött. A korabeli szakirodalom a „szocialista humanizmus" képviselte értékek közül gyakran emelte ki az idősekkel való kíméletes, szeretetteljes bánásmódot. Az „öregek napját", s ennek származékát, a termelőszövetkezeti „idősek napját" a hatvanas évek elején vezették be egy új hagyomány teremtésének igényével. Meghatározása szerint az ünnep: „figyelmeztető […] a hétköznapokra: a kötelező és állandó figyelmességre az idős emberek iránt *abban a társadalomban, amelynek egyik fő gondja az emberi élet meghosszabbítása, ahol már egyetlen ember sem felesleges."* (Kiemelés tőlem – T. H.)[49] A falusi életre alkalmazva a humanista elv különös fényt kapott. A termelőszövetkezetek korabeli argumentatív-ideológiai legitimációja egyrészt a termelés hatékonyságának növelésére, másrészt az új társadalmi értékek megvalósítására, harmadrészt a „nyugdíjas paraszt" alakjára hivatkozott.[50] Ebben a narratívában a falu világa kegyetlen környezet volt, amely nem törődött a már nem munkaképes öregekkel. A szocialista társadalom egyik fő feladata a marxista ideológia szerint az volt, hogy eltörölje a munkások és parasztok közötti különbségeket („legyen mindegyik dolgozó"). Ennek értelmében kapott a „dolgozó paraszt" a termelőszövetkezet tagjaként szintén nyugdíjat, és részesült a többi kiváltságból, amelyet, úgymond, a városi munkásság harcolt ki magának. Az „öregek napja" ezért lett „különösen fontos […] falun, ahol a régi világ könyörtelensége az idős, munkaképtelen, vagy magatehetetlen embert csak tehernek, felesleges kenyérpusztítónak tartotta".[51]

A faluról festett sötét kép így arra szolgált, hogy hozzájáruljon a termelőszövetkezet mint humanisztikus-civilizációs intézmény legitimálásához.

48 *Szűts L.–Rácz Z.:* Zárszámadási ünnepség, i. m. 4.
49 *Rácz Z.:* Családi és társadalmi ünnepek, i. m. 211.
50 *Ö. Kovács J.:* A paraszti társadalom felszámolása, i. m. 318.
51 *Rácz Z.:* Családi és társadalmi ünnepek, i. m. 214.

Kollektivizálás_könyv.indb 271 2015.02.06. 10:37:49

Ahogyan az elhagyhatatlan ünnepi beszédek narratívája hangoztatta: a termelőszövetkezet alapítása egy jobb, igazságosabb, a szocialista humanizmus mércéi szerint emberibb faluközösség megteremtéséért történik.[52] Arról, hogy a szövetkezetek alapításának vesztesei is voltak, természetesen szó sem esett. Miként arról sem, hogy az elmélet támasztékául szolgáló falukép meglehetősen egyoldalú volt és valótlan. Azt pedig az „öregek napján" különösen nem említették meg, hogy az időseket több termelőszövetkezetben törölték a tagok közül, „hogy ne kelljen utánnuk [!] SZTK-járulékot fizetni, megfosztva őket mindazoktól az előnyöktől (orvosi kezelés, gyógyszerellátás stb.), akit [!] részükre a társadalombiztosítás nyújthat".[53]

A faluközösség nemcsak mint gazdasági és társadalmi egység szerepelt külön a propagandában, hanem a családi ünnepek terén is. A falusi esküvőre a városi (tanácsi) megfelelőjétől eleve eltérő mintaforgatókönyvet írtak, amely számolt a helyi életformákkal, hagyományokkal, szokásokkal. Szerephez jutott benne a lakodalmas menet, a térzene, a községekben felállított hangosbemondó és a lakodalom. Hozzátartozott például az, hogy a friss házasok rögtön az esküvő után elmennek a fényképészhez, vagy hogy a faluban „kihirdetik" az ifjú párt.[54] A faluval szemben mutatott kitüntetett viszonyulást azonban nyilvánvalóan a felvilágosító-népművelői szándék is mozgatta. A faluhelyen élők ideológiai átnevelését megkülönböztetett módon akadályozta – a párt szemszögéből – a vallás. Így a „babonákról" szólva az új társadalmi szertartások szerzői voltaképp a vallásos világképről beszéltek, ott is, ahol ezt nem mondták ki nyíltan. A helyzet összetettségét mutatja azonban, hogy a termelőszövetkezetek alapításában az egyház korántsem csupán akadályként jelent meg, hanem olykor egyenesen közreműködőként: a „békepapok" (akik tevékenyen részt vettek a szocializmus építésében) alighanem meggyőződésből vagy megalkuvásból, a többiek pedig a megfélemlítés miatt cselekedtek így.

Míg a termelőszövetkezetesítés elválaszthatatlanul együtt járt a „szocialista kultúra" terjesztésével, a népművelők szemszögéből konkurenciaként is megjelent. A szövetkezetek legitimációjának részét alkotó argumentum-fel-

52 A termelőszövetkezet idős tagjainak ünneplése a nyolcvanas években is ajánlott ünnepként szerepelt az idevágó szakirodalomban, noha teljesen ellentétes előjellel. „Falun, a termelőszövetkezetekben az idősek és a fiatalabbak kapcsolata élőbb a városiakénál. Ez érthető, hiszen a kisebb közösségek kapcsolatai *mindig* szorosabbak, *ezenkívül* a tsz-ekben igen sok idős ember tovább dolgozik a nyugdíjkorhatárnál. Ezért ezeket a rendezvényeket is *magától értetődő természetességgel* szervezik a szövetkezetekben, ahol az idős tagokról való gondoskodás szinte a mindennapi feladatok közé tartozik." *Rácz Zoltán:* Családi események, társadalmi szertartások. Bp., 1981. 207–208. Az ünnep leírásának érdekes vonása, hogy szinte szó szerint egyezik az 1964-es szöveggel. Ám míg a hatvanas évek elején a falut elvileg a termelőszövetkezet szelídítette meg, addig a nyolcvanas évek elején Rácz Zoltán a falut mint eszményi kisközösséget mutatja be anélkül, hogy említést tenne a termelőszövetkezet közösségformáló szerepéről.

53 KSH-jelentés, 1959. máj. MaML, MSZMP, 1. F. 1959. Idézi *Ö. Kovács J.:* A paraszti társadalom felszámolása, 318–319.

54 *Rácz Z.:* Családi és társadalmi ünnepek, i. m. 78.

Kollektivizálás_könyv.indb 272 2015.02.06. 10:37:49

világosító munka legalább részben ugyanis azokra nehezedett, akiknek a „szocialista kultúrát", benne a „szocialista ünnepi" szertartásokat kellett népszerűsíteniük, a helyi körülményekhez igazítaniuk, ott meggyökereztetniük. Rácz Zoltán egyik jelentésében aggodalommal írt arról, hogy faluhelyen a népnevelőknek, népművelőknek a „gazdasági nevelésen" túl sem erejük, sem kedvük nem maradt más feladatokra, így az új szertartásokra sem. A tapasztalatok szerint az új ünnepek elterjedésének sikere nagyban a helyi erők támogatásán múlott, így nem voltak nélkülözhetők a népnevelők, népművelők helyi személyi kapcsolatai. Már a hatvanas évek elején világossá vált, hogy a gazdaság- és a kultúrpolitika egymással összhangban álló célkitűzéseinek megvalósítása a falusi gyakorlatban hátráltatja egymást. A kiszorítósdi 1962 után, a termelőszövetkezetek alapításának második hullámát követően csak erősödött.

A falusi társadalom termelőszövetkezetekbe kényszerítésének lerohanásszerű gyorsaságával ellentétben a világnézeti harc kezdettől hosszú távú feladatként fogalmazódott meg. A számos magyarázó ok közül az egyik biztosan az, hogy a mezőgazdaság kollektivizálására már létezett kész minta, a társadalmi szertartásokra azonban nem. Bár Csehszlovákiában már 1954 óta működtek szocialista családi ünnepekkel foglalkozó bizottságok, és az NDK-ban is bevezették az úgynevezett ifjúsági avatást, ezek a kezdeményezések még ott is gyerekcipőben jártak. Továbbá a mezőgazdaság átszervezésében az állam fékezetlenül megjeleníthette hatalmi fölényét, az új társadalmi ünnepeket, szocialista szertartásokat azonban, legalábbis az 1956-os forradalom és leverése után már nem lehetett a Rákosi-rendszerre jellemző tömegmozgalmi módon bevezetni. Megfelel ennek, hogy Rácz Zoltán következetesen elítélte az erőszakos kísérleteket még akkor is, ha gyors sikerrel jártak.[55]

A mértékletesség alighanem abból is táplálkozhatott, hogy az első években a statisztikák (amelyeket minden bizonnyal kritikusan kell szemlélnünk) az új szertartások meglepően gyors terjedését mutatták. A Népművelési Intézet 1960 márciusában készült jelentése szerint a névadók „mindössze néhány hónapos múltra tekinthetnek vissza, [mégis] ezek sokfelé már gyakori jelenségekké váltak",[56] a KISZ-esküvők „hagyományszámba menő formákat alakítottak ki" (főleg a munkások között), és az első években az egyházi szertartás nélküli temetések száma is gyorsan nőtt. Utóbbira Budapest a példa, ahol egy év alatt 50%-kal emelkedett a szocialista temetések száma: minden tizenhatodik temetésre egyházi szertartás nélkül került sor.[57] A statisztikák többféleképpen is értelmezhetők. Egyrészt megerősíthetik, hogy csakugyan léteztek helyi kezdeményezések a szocialista ünnepi kultúra kiépítésére, volt iránta

55 Uo. 4.

56 Ez főleg a városokra vonatkozott. Többek között Budapestet, Kecskemétet és Debrecent nevezte meg a szerző. *Rácz Zoltán:* Jelentés a családi ünnepek társadalmi formáinak és tartalmának kialakításáról és meghonosításáról. Bp., 1960. március 21. NI 1189, 3.

57 Uo. 4.

Kollektivizálás_könyv.indb 273 2015.02.06. 10:37:49

kereslet. Másrészt, mint azt más tapasztalatok is mutatták, a társadalmi ellenőrzés és megfigyelés Rákosi-rendszer idején „begyakorolt" mintái alighanem tovább éltek: például az üzemi névadók szervezését a szakszervezetek gyakran tervfeladatként valósították meg.[58] Többször megtörtént, hogy üzemek jutalmakkal csábították dolgozóikat a névadókra. A társadalmi ünnepek bevezetése idején tehát keveredett a belső igényből és érdeklődésből fakadó, valódi önkéntesség (például a meggyőződéses kommunistáké) a félelemből eredő, „elébe futó" önkéntességgel (amely a Rákosi-rendszer társadalmi öröksége volt).

Noha mind a párthatározatok, mind a titkos jelentések és belső használatra készült dokumentumok hangsúlyozták a fokozatosság elvét, a szocialista ünnepek szerzői tisztában voltak azzal, hogy az új ünnepek és szertartások bevezetésével a „vallásos világnézet elleni harc" új tűzvonala nyílt meg nemcsak az egyházzal szemben, hanem a családon belül is. Régi jelenség, hogy egyazon családon belül különböző politikai nézeteket képviselhetnek a családtagok.[59] Azzal sem az ötvenes évek végén találkozni először, hogy meggyőződéses kommunisták meginognak, megkereszteltessék-e a gyermeküket vagy sem, vagy a halálos ágyukon mégis fel akarják venni az utolsó kenetet. Ami újdonság, hogy hivatalosan, tanácsi infrastruktúrával megtámasztva, bevezették a társadalmi státusz- vagy állapotváltás szocialista megünneplésének formáit. Ettől kezdve tehát, ha vita támadt a családban, hogy milyen családi ünnepet szervezzenek, a szocialista megoldás mint gördülékenyen megvalósítható, olajozottan működő, a pártállam tekintélyével megerősített választási lehetőség kínálkozott.

A világnézeti/ideológiai szembeállítás az ünnepségekhez ajánlott szövegekben is gyakran megjelent, mégpedig gyakran falusi környezetben. Például a szocialista névadókhoz ajánlott versek között már a legkorábbi módszertani útmutató is első helyen közli G. Szabó László *Egy újszülött névadásán* című versét, amely egy falusi névadó történetét és dramaturgiáját mutatta be.[60] Ne-

58 A rákövetkező évtizedekben a társadalmi szertartások aránya folyamatosan nőtt, bár a statisztikák értelmezésekor figyelembe kell venni, hogy a névadó mellett a szülők gyakran meg is kereszteltették a gyereket, vagy hogy a világi temetés után titokban pap áldotta meg a sírt. Az Állami Egyházügyi Hivatalnak küldött adatok szerint a szocialista szertartások száma a hetvenes évek végéig folyamatosan nőtt, attól kezdve viszont stagnált. 1979-re a névadók aránya 33% körül állapodott meg, a „társadalmi esküvők" aránya a nyolcvanas évek elejére elérte a 71%-ot, és kis kilengésekkel a rendszerváltásig e körül az érték körül maradt. A szocialista temetések aránya 1982 körül állapodott meg, 16%-on. Ezek az arányok a rendszerváltásig nem változtak számottevően. Az összesített statisztikák nem mutatják, hogy a társadalmi szertartások megoszlása területenként is változott: a legtöbb szocialista szertartást Békés megyében szervezték, a legkevesebbet Szabolcs-Szatmár megyében. *Köpeczíné Bócz E.:* i. m. 128–129.

59 Érdekes példáját nyújtja annak, hogy a családtörténetben hogyan jelennek meg egymással összeegyeztethetetlen politikai nézetek, Duncan Shields párhuzamos életrajza a Rajk fivérekről. *Duncan Shields:* A Rajk fivérek. Bp., 2007.

60 *Rácz Z.:* Módszertani útmutató, i. m. A vers Rácz 1964-es kézikönyvében is első helyen áll a névadóval kapcsolatos versek sorában. *Rácz Z.:* Családi és társadalmi ünnepek, i. m. 47. A

Kollektivizálás_könyv.indb 274 2015.02.06. 10:37:49

héz volna feltárni a vers hatástörténetét (például hogy hány névadón szavalták), ám az biztos, hogy e rövid vers különösen tisztán mutatja a névadás témáit, kliséit, és élesen rávilágít azokra az ütközésekre, amelyek a névadó és más, szocialista családi ünnep hátterében meghúzódtak. Az első versszakban a költő megnevezi a névadó résztvevőit: „jóbarátok, rokonok karéja", majd bennük a társadalom egészét pillantja meg képzelete: „kicsiben a haza gyűlt köréd ma, / hogy új fiát frissiben köszöntse." A második versszak sorsközösséget állít a társadalom és az újszülött között.[61] Tanulmányom látószögéből csak most következik a lényeg. A harmadik és a negyedik versszakban a szerző ugyanis megrajzolja ez elfogadó és befogadó közösség körvonalait, szembeszökően világnézeti követelmények szerint:

Nem hideg víz csurran homlokodra
s nem riaszt tömjénes, szürke szentély,
rád szeretet sugárzik lobogva:
nem szenvedni – boldogulni lettél.

Erős kezek emelnek magasba
S felmutatnak, hogy mindenki lásson:
Öröködbe lépő kicsi gazda
Győzöl minden ósdin s babonáson.

A támadó két középső versszakot követő ötödik és hatodik strófa ismét barátságos hangvételű, elmondja, hogy az újszülött beváltja a hozzá fűződő reményeket. Bár a vers nem nevezi meg, kik az „ósdik" és a „babonások", szereposztása azt sugallja, hogy kívül esnek a jó barátok és rokonok körén. A célozgatásban megidézett „másik világ" az, amely úgymond a szocializmus ellen hangolja a kisváros vagy a falu közösségét.[62] (Ironikus, hogy a két középső versszak épp egy olyan jelenetet idéz meg, amelyet Rácz Zoltán ízléstelennek tartott, a gyerekek felemelését a névadó alatt. [63]) A „falu szája" azonban csak addig jelentett veszélyt a szocialista ünnepek szerzői szempontjából, amíg egyedül ő volt képes „behatolni" a család mások számára hozzáférhetetlen belső életébe, hogy ott megosztottságot teremtsen. A szocialista ünnepekkel és szertartásokkal azonban a „vallásos világnézet elleni harc" tűzvonala immár a családon belülre került. A szocialista ünnepek korabeli szakanyagainak elgondolása szerint a szocialista ünnepek alkalmas eszközt jelen-

kisgyerekes magyar olvasóknak G. Szabó László neve alighanem ismerősen cseng. *Télapóvárás* című versét a bölcsődékben és óvodákban ma is szavalják a gyerekek, megzenésített *Négy vándor* című verse az általános iskolai énektankönyvekben is felbukkan.

61 A családi eseményekről szóló kézikönyv 1981-es kiadásában a versnek már csak ez az első versszaka szerepel ajánlott szövegként. *Rácz Z.:* Családi események, i. m. 250.

62 *Rácz Z.:* Családi és társadalmi ünnepek, i. m. 67.

63 A gyermek felemelésének motívuma egybevág azzal a gyakorlattal, amelyet Rácz Zoltán nem tartott megfelelőnek a szocialista névadó számára. Lásd a 40. jegyzetet.

Kollektivizálás_könyv.indb 275 2015.02.06. 10:37:49

tettek a családon belül támadt világnézeti ütközések családon belüli megoldására.

Az összeütközések húzódhattak generációk között: például a szülők ragaszkodtak a templomi szertartáshoz, a fiatalok azonban „szívük szerint" már inkább a „modern" KISZ-esküvőt választották volna. Lenin nyomán Rácz Zoltán így fogalmaz: „az új társadalmi rend még egy ideig törvényszerűen magával hurcolja a régi rendben meggyökeresedett nézeteket."[64] A fiatalságot pusztán életkoránál fogva is eleve szövetségesnek tekintették tehát az ünnepek bevezetésében és a falu ideológiai átnevelésében, alighanem azzal a titkos reménnyel, hogy az iskolákban az ateista nevelés előbb-utóbb meghozza a gyümölcsét.[65] Más szóval, a párt abban reménykedett, hogy ha a „kicsi gazdát" esetleg megkeresztelték is, mire elérkezik nősülésének ideje, nem a templomban teszi majd, hanem a kultúrházban.

A konfliktusok azonban húzódhattak a nemek között is. Az új rítusokban a nők kettős szerepben jelentek meg. Noha társadalmi helyzetüket 1945 után számos törvénnyel szabályozták, a nemek közötti egyenlőtlenséget csupán papíron szüntették meg. A nőknek volt választójoguk, és az élethivatások/szakmák teljes köre nyitva állt előttük, az egyetemi pályától kezdve olyan fizikai munkákig, amelyek korábban csupán férfiak számára kínáltak hivatást,[66] ám a lényegében paternalista szocialista állam a nőket mégis inkább a magánélet, az otthon képviselőinek tekintette, nem politikailag egyenlő félnek vagy szilárd ideológiai partnernek.[67] Nem véletlen, hogy az 1961-ben kiadott, társadalmi ünnepségeket bemutató diafilm névadókról szóló fejezetében az első képkockán egy büszke apukát látunk, amint pólyás kisfiát tartja a karjában. Mögötte terített asztal. A felirat szerint az apuka döntött a szocialista névadó mellett. Anya, nagyszülők, más családtagok nem láthatók a képen, az ő hozzájárulásukat az ünnep szervezéséhez egyedül a hosszú, terített asztal jelzi. A következő képkocka a meghívó szövegét mutatja. Ebben a néven nevezett apa „és felesége" – név nélkül – értesíti a vendégeket a névadóról. Bár az ünnepségről készült képeken az anyák tartják karjukon a kisbabákat (a diafilmen éppúgy, mint a névadás más, nyomtatott anyagainak illusztrációin), a döntéshozást a Népművelési Intézet mégsem bízta rájuk. 1964-ben Rácz Zoltán követendő példaként említette meg, hogy néhány helyen „az újszülöttek fogadásának emlékére az édesapák az úgynevezett gyermekligetben egy-egy fácskát ültetnek el".[68]

A nők ugyanakkor lehetséges szövetségesek is voltak a szocialista ünnepek bevezetésében, akiket meg lehetett és meg is akartak nyerni az ügynek. A

64 Uo. 65.

65 Ezért írja Rácz Zoltán: „Ifjúságunk többsége ma már a helyes úton jár, vagy – ha kerülő utakon is – arrafelé tart." Uo.

66 Jó áttekintés: *David Crowley, Susan E. Reid* (eds.): Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc. Oxford, 2002.

67 *Tóth Eszter Zsófia:* Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban. Bp., 2010. 36.

68 *Rácz Z.:* Családi és társadalmi ünnepek, i. m. 14.

Kollektivizálás_könyv.indb 276 2015.02.06. 10:37:49

meggyőzésükre szolgáló egyik leghatékonyabb eszköznek a Népművelési Intézet az esztétikát tartotta. Minden szocialista ünneppel kapcsolatban hangsúlyozták a szépészeti elemek jelentőségét, amelyeket kimondottan a nőkkel hoztak összefüggésbe. Például: „Az esküvőkkel kapcsolatos külsőségek különösen a nőkre hatnak. A legtöbb leánygyermek már 10-12 éves korában az esküvőjéről, a menyasszonyi ruháról, a fátyolról ábrándozik."[69] A lányok idővel házasuló fiatal nők lesznek, akik úgy gondolják, hogy a szép ruhához nélkülözhetetlen a templomi gyertyafény és az orgonaszó. Tehát, folytatódott az érvelés, a házasságkötő termeket úgy kell megépíteni és díszíteni, hogy a templom bensőségességével és meghittségével is felvehessék a versenyt, és a fiatal lányok a házasságkötő teremben is szívesen felvegyék a szép, fehér ruhát.

Összegzés

A Kelet-Közép-Európában kialakított és meghonosított szocialista ünnepek eddig született, jól áttekinthető szakirodalmában általánosan elfogadott az állítás, amely szerint az új társadalmi ünnepek az 1970-es évekre terjednek el. Időrendben, a desztalinizációs folyamat lezárása, az ipar és a mezőgazdaság államosítása után a kommunista pártok jelentős erőket fordítottak a mindennapok átstrukturálására és átpolitizálására. Egyrészt létező keresletet igyekeztek kielégíteni, a „szocialista társadalomban" csakugyan léteztek olyan rétegek, amelyeknek – meggyőződésből vagy opportunizmusból – szocialista ünneplési formákra volt igényük. Másrészt a „vallásos világnézet elleni harc" új fejezetét nyitották meg ezen a módon. Az NDK-ban már az ötvenes évek elején bevezették az „ifjúságavatást", amely a konfirmációt volt hivatott kiszorítani, a többi családi ünnepre a hatvanas–hetvenes évek során dolgoztak ki forgatókönyveket a rendszeresség igényével.[70] Bulgáriában szintén a hetvenes évek elején vesz nagyobb lendületet a szocialista családi ünnepek bevezetése.[71]

Hasonló időrend figyelhető meg Magyarországon is. A Népművelési Intézet az 1970-es években élte látványos „fénykorát":[72] Rácz Zoltán továbbkép-

69 Uo. 66.

70 Ezeket a forgatókönyveket a lipcsei Zentralhaus für Kulturarbeit, illetve a drezdai Institut für Kommunalwirtschaft adta ki. A temetésekről jó áttekintés, főleg az 1960-as évek végétől: *Jane Redlin*: Säkulare Totenrituale: Totenehrung, Staatsbegräbnis und private Bestattung in der DDR. Münster, 2009.

71 Áttekintésként *Klaus Roth:* Feste, Feiern, Rituale im östlichen Europa. Studien zur sozialistischen und postsozialistischen Festkultur. Berlin, 2008.

72 „Ezt a munkát nem lehet rutinszerűen csinálni, komolyan, az eddiginél jóval komolyabban kell venni az illetékes minisztériumban éppen úgy, mint a tanácsoknál, és komolyan kell csinálni. Nem valamiféle pótlékra van szükség, hanem embereknek nyújtott humánus, maradandó élményekre, amelyek »díszbe öltöztetik a szíveket«." *Palkó Magda:* Élni a lehetőségekkel. A családi és társadalmi ünnepek szervezőinek ózdi konferenciájáról. Világosság (1973) 64.

Kollektivizálás_könyv.indb 277 2015.02.06. 10:37:49

zést tartott az Állami Egyházügyi Hivatalban, új lendületet vett a szónokképzés, a szocialista családi szertartások mindinkább a hétköznapok részévé váltak.[73] A társadalmi ünnepek, ha nem terjedtek is olyan mértékben, ahogy azt a Népművelési Intézet munkatársai remélték, de szakszerű kidolgozottságukhoz kétség sem fért. A hetvenes évek elején 52, családi ünnepeket szervező iroda működött.[74] Az évtized végére hatalmas infrastruktúra fejlődött ki, irodákkal, nyomtatványokkal, a tárgyi kultúra kellékeivel, beszédmintákkal és szervezett szónokképzéssel.[75]

A Népművelési Intézet virágzása mégis csalóka látszat. A termelőszövetkezetesítés lezárulásával ugyanis megváltozott a politikai lojalitás fogalma. Kádár János beszédeiben sokszor sokféleképpen megfogalmazták ezt. Egy példa 1965-ből:

> „Aki nem foglalkozik összeesküvéssel, árulással, nem játszik össze az ellenséggel, az imperializmussal, hanem törvénytisztelő ember, az a szocializmust építi, velünk van. Még akkor is, ha nem akarja, még ha lélekben ellensége is a kommunizmusnak. Amikor bejár a munkahelyére, elvégzi a feladatát, akkor nem a kapitalizmust, hanem a szocializmust építi."[76]

A szocializmus építésének pragmatikus meghatározása arra szolgált, hogy széles körű társadalmi legitimációt szerezzen az 1956-os forradalom leverése után hatalomra került kormánynak. Ennek következtében valamenynyire csakugyan oldódtak a társadalmi feszültségek. Az ötvenes években a „kulák" akkor sem járulhatott hozzá a szocializmus építéséhez, ha önként és elkötelezetten akart volna, mert mint osztályellenséget megfosztották a lehetőségtől. Most csak az nem volt a folyamat része, aki tett valamit ellene.

Az ellenségkép átértelmezése ugyanakkor aláásta a népművelők munkáját. A Népművelési Intézet 1970 szeptembere és 1972 júniusa között a falusi értelmiség körében végzett felmérését összefoglaló nagyszabású tanulmány úgy találta, hogy a falusi értelmiség túlnyomó része elválasztja egymástól a szaktudást és az ideológiai-világnézeti képzettséget (amelyből a szocialista kultúrában való tudatos részvétel is levezethető volt). A tanulmány idézi az egyik interjúalanyt: „Hogy szakmailag képzem-e magam, az, elismerem, közügy. Sok függ attól, olvasok-e szakkönyveket, és mit valósítok meg belőlük a szövetkezetben. De hogy mit és mennyit olvasok szépirodalmat, hogy járok-e színházba, vagy moziba, ahhoz nemcsak senkinek semmi köze, hanem a

73 A továbbképzésekről: MOL, XIX A 21 e e.t-00010-1/c-1974.

74 *Palkó M.:* i. m. 64.

75 A szónokok változatos csoportot alkottak: főállású könyvtárostól mozdonyvezetőig minden szakmát megtalálni. *Virág F. Éva:* A beszéd ingyenes. Élet és Irodalom 1979. febr. 24. 16.

76 Kádár János, Salgótarjánban, a Megyei Pártbizottság és a Hazafias Népfront vacsoráján elhangzott felszólalása. 1965. júl. 15.

Kollektivizálás_könyv.indb 278 2015.02.06. 10:37:49

munkában sem érezteti hatását."[77] A tanulmány szerzője a következő megjegyzést fűzi ehhez: „Hibás okoskodás! Hogy milyennek látjuk a világot, hogyan formáljuk környezetünket, az igen-igen nagy mértékben függ attól, hogyan művelődünk. Különösen az értelmiségieknél van így, akik e »privát« tevékenységükkel tulajdonképpen a harmadik értelmiségi funkció [példamutatás a közösségben] jó ellátásához gyűjtenek muníciót."[78] A szocialista ünnepekben való részvétel pedig éppen ennek a „harmadik" funkciónak lett volna az egyik legfontosabb megnyilvánulása. Az, amit a népművelők ideológiai közönynek érzékeltek a falusi értelmiség köreben, alighanem a Kádár-rendszer alapjául szolgáló kompromisszum ésszerű következménye volt.

A szocialista gazdaság és szocialista kultúra versenyében rendszerint a kultúra maradt alul, a faluban is. Rácz Zoltán, aki komolyan vette a szocialista humanizmus célját, így vált az évtizedek során mind tragikusabb, vagy ha úgy tetszik, mind tragikomikusabb alakká. Amikor ismételten elmarasztalta a Fővárosi Temetkezési Intézetet, amiért nem mutat kellő együttműködést a szocialista temetések népszerűsítésében, amikor többször is arról panaszkodott, hogy a tanácsok nem veszik komolyan az új szertartások ápolását és terjesztését, amikor újra és újra figyelmeztetett, hogy szervezettsége ellenére milyen alacsony színvonalú a szónokképzés, aligha ébredt rá, vagy aligha mert, akart ráébredni, hogy a szocialista hétköznapok átalakításának erőteljes kezdeti szakasza szorosan a mezőgazdaság átszervezéséhez kapcsolódott, és jelentőségét, lendületét csupán a történelmi pillanatnak köszönhette. Amikor a falusi társadalom termelőszövetkezetekbe kényszerítésével hivatalosan lezárult az osztályharc, a szocialista szertartások ideológiai fegyverként veszítettek fontosságukból, a szocialista kultúra építése és retorikája mögött már nem álltak olyan erős érdekek, mint az ötvenes évek végén. Mindazonáltal a szocialista családi ünnepek aránya, ha több megtorpanással is, de egészen a nyolcvanas évek közepéig növekedett, amikor felnőtté vált az a nemzedék, amelyik már a „valós és létező szocializmus" rendszerében szocializálódott.

A szocialista családi ünnepek kiépítése kezdeti, lendületes szakaszának maradandó öröksége, hogy a világnézetek közötti harc visszavonhatatlanul behatolt a családi események világába. A harccal járó összecsapások és erőszak (elsősorban a „lelki terror") immár nem az állam és az állampolgárok között, hanem a családon, a rokonságon, a család életterén belül nyilvánult meg, amikor arról kellett korántsem jelentéktelen döntést hozni, hogy templomban vagy társadalmi szertartás keretében ünnepeljenek-e. Efféle kérdésekre pedig annak a korábban idézett interjúalanynak is választ kellett adnia a családján belül, akit, mint láttuk, egyébként nem érdekelt a szocialista kultúra.

77 *Garami László:* A falusi értelmiségről, a falusi értelmiségnek. A Népművelési Intézet vizsgálata. 1970. szeptember–1972. június. Bp., 1973. 197.

78 Uo.

Kollektivizálás_könyv.indb 279 2015.02.06. 10:37:49

BERTA JÁNOS

A ménesgazda: kollektivizálás – hatalom – film

A kollektivizálás és a Rákosi-rendszer egy filmes és irodalmi ábrázolása

Bevezetés

Az 1970–1980-as évek fordulóján számos, a Rákosi-korszak ellentmondásait és atmoszféráját elemző film készült, amelyeket a magyar filmtörténet „ötvenes évek-filmeknek" nevez. Ezek egyik funkciója a Kádár-rendszer alaptételének bizonyítása (ez a rendszer más, mint a Rákosi-rendszer), egyúttal a rezsim elfogadottságának erősítése volt. A kemény diktatúráról szóló egyik nyitófilm Kovács András Gáll István regényéből készült adaptációja, *A ménesgazda*. A film és a regény egy déli, határ menti méntelep mikroszintű jellemzése révén ábrázolja a korszak politikai viszonyait, a társadalmi változásokat, illetve az egyén lehetőségeit, sorsát. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a filmben, illetve a regényben a kollektivizálás, a paraszti társadalom átalakítása és az ezekhez kapcsolódó erőszak miként jelenik meg.

Hipotézisem szerint, habár első látásra sem a filmnek, sem a regénynek nem központi témája a téeszesítés; a kollektivizálásra adott reflexió, illetve a korszakban végbemenő társadalmi változások (pl. az 1945 előtti parasztság helyzetének többszörös megváltozása), mégis a cselekmény nélkülözhetetlen hátterét alkotják, és az események mögött ily módon megfigyelhető társadalmi-politikai változások nyújtják a művek kultúr- és társadalomtörténeti elemzésének lehetőségét. Ugyanakkor a film elkészítésének története, a regény és a film kritikai fogadtatása és a művek történelemképe alapján jól megragadhatók a kádárizmus Rákosi-korszakhoz való viszonyának diszkurzív sajátosságai, ambivalenciái. A két mű vizsgálatával e kérdések feltárására és elemzésére teszek kísérletet.

1945 után a magyar parasztság, a paraszti hagyományok és kultúra tovább élése, változása visszatérő eleme a filmeknek. Mivel a parasztság Magyarországon hagyományosan nagy társadalmi csoportnak tekinthető, elkerülhetetlen, hogy paraszti származású emberek váljanak filmrendezővé, akik időnként a múlttal való saját, személyes számvetésüket is a paraszti hagyományokról, társadalomról és múltról szóló filmeken keresztül mondják el.

Kollektivizálás_könyv.indb 281 2015.02.06. 10:37:49

A paraszti társadalom átalakítása, a mezőgazdaság (erőszakos) átszervezése az 1948–1962 közötti időszakban politikai jelentőségénél fogva maga is meghatározó témának számított a magyar film történetében. A téma a paraszti társadalomból, a vidéki életformából fakadó kérdések hátteréként is megjelent, de gyakran a téeszek megalakítása, illetve konkrét hatásuk kerül a film központi kérdésfeltevései közé. Az 1940–1950-es években a korszak (művészet)politikai viszonyaihoz mérten a téma elsősorban propagandacélokat szolgált a filmművészetben, mint például a termelési filmek előfutárának is tekinthető *Talpalatnyi föld*ben (Bán Frigyes, 1948), amelyben a szegényparasztok kizsákmányolásának ellenszereként tűnik fel a film végi összefogás. A nyíltan propagandisztikus *Tűzkeresztség* (Bán Frigyes, 1951) a szövetkezetesítés nehézségeit dolgozza fel, természetesen pozitív végkimenetellel. A *Hintónjáró szerelem* című együgyű filmvígjátékban (Ranódy László, 1955) az egyéni gazdálkodó és a téeszvezetés közeledéséhez a gyerekeik szerelme járul hozzá. A Rákosi-rendszer második felében, illetve 1956 után a parasztság és a mezőgazdaság megjelenítése a filmekben (és általában a filmgyártás) elszakadt a nyílt propagandától, így az alkotók művészileg is igényes, nagy hatású filmeket készíthettek. Ilyen Fábri Zoltán *Körhintá*ja (1956), amelyben a téeszesítés még konkrétan megjelenik, vagy Makk Károly *Ház a sziklák alatt* (1958) című alkotása, amely egyik síkon a szegényparaszti kilátástalanságról beszél.

Az 1960-as évek magyar filmművészetének egyik sajátossága, hogy a filmek a jelen kérdéseit a múlt összefüggéseiben vizsgálják, és a történelmet reflexió tárgyává teszik, ezáltal másfajta értelmezést adva mind a közelmúlt történéseinek, mind a jelen társadalmának. Sok alkotás foglalkozik a paraszti hagyományokkal, illetve azzal, hogy mit kezdhet az 1960-as évek megváltozott társadalma azokkal a kulturális tradíciókkal, amelyek a paraszti kultúra és társadalom értékeiből erednek (pl. Jancsó Miklós: *Oldás és kötés* [1963]; Gaál István: *Sodrásban* [1963], *Zöldár* [1965], *Keresztelő* [1967]; Sára Sándor: *Feldobott kő* [1968]). Közülük is kiemelkedik két alkotás, abból a szempontból, hogy a paraszti társadalom elmúlt éveinek történéseit a jelen perspektívájából elemzi, s nagyon hangsúlyossá válik bennük a kollektivizálás traumájának megjelenítése (Kósa Ferenc: *Tízezer nap* [1967]; Fábri Zoltán: *Húsz óra* [1965]).

Az 1960–1970-es évek fordulójától a rendezők figyelme a múlt feldolgozásáról, illetve a múlt hatásának elemzéséről a kortárs problémák, aktuális társadalmi kérdések elemzésére irányul. A hetvenes évtized elején a filmművészetben a szociológia hatására a társadalmi jelenségek, például a mezőgazdaság aktuális helyzete, megismerése és elemzése kerül előtérbe, gyakran dokumentumfilmes formában. Egy téeszelnök leváltása, visszahívása kapcsán a hatalmi viszonyok, illetve a politikai mechanizmusok működése Gazdag Gyula és Ember Judit 1972-es filmjének, *A határozat*nak a központi kérdése. Ezúttal a téesz működése inkább csak apropóul szolgál egy általánosabb, rendszerkritikusabb szemlélet kibontakoztatásához, akárcsak az évtized második felében a Gulyás testvérek, Gyula és János *Vannak változások* (1978) című filmjében, amely Végh Antal szociográfiája alapján mutat be egy községet,

Kollektivizálás_könyv.indb 282 2015.02.06. 10:37:49

ahol az elmaradottság hátterében sikkasztási csalások húzódhatnak meg. A vidéki élet legteljesebb körű bemutatását, kitérve a téeszesítés folyamatára és a téesz kortárs működésére, öleli fel B. Révész László, Hanák Gábor és Római Róbert 1972-ben útjára indított, hosszú évtizedeken keresztül forgatott dokumentumfilm-sorozata, a *Pogány – Egy magyar falu évtizedei 1970–2000*.

A nyolcvanas évek beköszönte ismét fordulatot hozott a magyar film történetében, hiszen a játékfilmes forma kiüresedése, illetve a közönséggel való kapcsolat elbizonytalanodása a dokumentarizmus még markánsabb előretörésével járt. Ezzel párhuzamosan a dokumentumfilmek politikailag is hangsúlyosabb szerepet vállaltak,[1] s ennek eredményeként számos, film- és társadalomtörténeti szempontból is kiemelkedő dokumentumfilm készült. Többségük a történelmi dokumentumfilm műfajába sorolható, alapvetően szubjektív visszaemlékezésekre alapozva Magyarország korábbi, leginkább 1945–1956 közötti történetének eseményeit eleveníti fel, kitérve a koncepciós perekre, kitelepítésekre, második világháborús katasztrófákra, vagy a Rákosi-diktatúra visszaéléseire. Gondolatmenetünk szempontjából két alkotás emelkedik ki a sorból.

Ember Judit 1982-ben forgatta évekig dobozban tartott dokumentumfilmjét, a *Pócspetri*t, amelyben egy vidéki egyházi iskola államosítása elleni tüntetés megtorlását és az érintettek koncepciós elítélését elemzi. A film közvetett módon szól ezekről a kérdésekről, azonban az is felfejthető, hogyan viszonyult egy falusi közösség az agresszívan előrenyomuló kommunista politikához, továbbá hogy a tiltakozás az egyházi iskola államosítása ellen bizonyos szempontból kiállásként is értelmezhető a paraszti életmód, kultúra értékei, illetve a földtulajdon védelmében.[2] Azzal, hogy a falu társadalma fellép az iskola államosítása ellen, valójában a kommunista diktatúra kiépülése, intézkedései ellen lép fel. Ugyanazzal a mentalitással védik egyházi iskolájukat, amellyel sokan mások a földjüket védték egy-két évvel később.

Gulyás Gyula és Gulyás János *Ne sápadj!* című filmje a filmszociográfia eszköztárával mutatja be egy korábbi téeszelnöknek, a falu központi alakjának, a folyton tenni akaró Medve Alfonznak az életét, azon keresztül pedig egy, a helyi adottságokat szem előtt tartó gazdálkodási formának lehetőségeit, illetve annak korábban politikai okokból meghiúsított sorsát.[3] Medve Alfonz

1 Ez a megállapítás nem jelenti, hogy a játékfilm megszűnt, vagy nagyon látványosan háttérbe szorult volna, a filmtörténetírás szempontjából azonban a nyolcvanas évek uralkodó filmműfaja Magyarországon a dokumentumfilm lett: „A politikai szerepvállalás és a társadalmi praxis szempontjából úgy a játékfilmnek, mint a dokumentumfilmnek megvan a maga »aranykora«: a játékfilmé a hatvanas évek, a dokumentumfilmé a nyolcvanas évek." *Varga Balázs:* A magyar dokumentumfilm 1945 után. In: Magyar Mozgóképtár 6. Dokumentumfilmek 1945-től napjainkig. Szerk. Komár Erzsébet. Magyar Nemzeti Filmarchívum, Bp., 2008.

2 „A mélyebb rétegek és a régi paraszti reflexek világosan feltárulkoznak a filmben, ahogy a szereplők elmondják, hogy az iskola államosítása azért volt igazán fenyegető számukra, mert a földjüket féltették az államosítástól." *Ágh Attila:* Ó azok, a negyvenes évek… Filmvilág 30. (1987) 7. sz. 9.

3 A film folytatása Medve Alfonz történetét kiterjeszti az 1990-es évtizedre, nyomon követve a főhős alkalmazkodását a megváltozott következményekhez. Gulyás János: *Ne kavarj!* 1997.

Kollektivizálás_könyv.indb 283 2015.02.06. 10:37:49

alakjában egy parasztpolgárt ismerhetünk meg, akinek személyiségében a közösségért tenni akarásnál talán csak a föld, az állatok szeretete és ismerete a meghatározóbb. Ő a mindig küzdő parasztember alaptípusa, akinek egy célja van az életben: a föld megművelése.

A hetvenes évek végén a magyar filmek egy része az ötvenes évek elnyomó diktatúrájának elemzése, bemutatása felé fordult. A néhány évig tartó intenzív érdeklődés kezdetben a korszak politikai atmoszférájára irányult, majd a szubjektív visszaemlékezések irányába mozdult el. A komor, tragikus hangvételű és történetvezetésű „ötvenes évek-filmek" a Rákosi-diktatúra aspektusait, elsősorban a hol rejtett, hol nyílt terrort ábrázolják, elemzik a filmnyelv eszközeivel.[4] A filmek egyik fontos hozadéka, hogy lefektetik az ötvenes évekről szóló beszédmód alapjait, nagymértékben befolyásolva az ötvenes évekről a szélesebb nyilvánosságban kialakult képet. Az alkotások alapvetően a politikatörténet szempontjából értelmezhetők, még ha általában személyes sorsokon, modelleken, mikrotörténeteken vagy szubjektív emlékeken keresztül jelenítik is meg a korszakot.[5] Azt mutatják be, hogyan élték meg a kisemberek a diktatúrát. Kovács András[6] *A ménesgazda* című alkotása ebből a szempontból kivétel.

A film 1978-ban készült Gáll István[7] azonos című regénye alapján, mely az író legnagyobb kritikai sikerének tekinthető. A regényt mind az olvasók,

---

4 Az irányzat legismertebb filmjei: Gábor Pál *Angi Vera* című alkotása 1979-ből, amely egy fiatal lány pártiskolai tapasztalatait taglalja; Mészáros Márta Napló-sorozata (*Napló gyermekeimnek,* 1982; *Napló szerelmeimnek,* 1987; *Napló apámnak, anyámnak,* 1990) egy filmrendezőnek készülő lány viszontagságait dolgozza fel; Bacsó Péter *Te rongyos élet* (1983) című filmje pedig egy volt arisztokratafeleség-színésznő megpróbáltatásait mutatja be sokszor groteszk hangnemben.

5 A közbeszédben, illetve a művészeti alkotásokban az 1950-es évek értékelése sokáig szinte kizárólag politikatörténeti perspektívában jelent meg, s ehhez a perspektívához igazodnak ezek a filmek is. Ezért a filmek értékelése az esztétikai, művészeti szempontokon túl a politikatörténeti nézőpontból történt, mint sok esetben még ma is. Még ha személyes történettel és elbeszélésmóddal találkozik is a filmben a befogadó, az értelmezés során sokszor az a befogadói attitűd válik elsődlegessé, amely a korszakra vonatkozó történeti tudásunk által meghatározott, illetve az esemény- és politikatörténet fordulóit, ismereteit veti össze a filmek cselekményével.

6 Kovács András (filmpolitikus, filmrendező) 1925-ben született Kolozsvár mellett, Kidén. Bölcsész tanulmányok után 1950-ben diplomázott a Színház- és Filmművészeti Főiskolán. Eleinte dramaturgként dolgozott, 1951 és 1957 között a filmvállalat dramaturgiai osztályának vezetője. Rendezőként 1960-ban mutatkozott be *Zápor* c. filmjével. Legnagyobb sikereit a jelenkori társadalom aktuális kérdéseit elemző dokumentum- és játékfilmjeivel (*Nehéz emberek,* 1964; *Extázis 7-től 10-ig,* 1969; *Falak,* 1968), illetve a 20. századi történelem egy-egy korszakát, azok erkölcsi kérdéseit feszegető játékfilmjeivel (*Hideg napok,* 1966; *A ménesgazda,* 1978; *Októberi vasárnap,* 1979; *A vörös Grófnő,* 1984) érte el. A kilencvenes évektől leginkább dokumentumfilmeket és tévéfilmeket készített. 1981–1986 között a filmművész szövetség elnöke, 1996–1998 között az MTV Közalapítvány kuratóriumának elnöke volt, 1970-ben megkapta a Kossuth-díjat, 2004-ben a Magyar Mozgókép Mestere díjat.

7 Gáll István 1931-ben született Budapesten. Fiatalságának fontos tapasztalata volt hat hónapos határőrszolgálata 1951-ben Sopron, majd a déli határ mellett. Itt szerzett tapasztalatai több művében is megjelennek. Volt a Magyar Rádió dramaturgja, rajzfilmdramaturg, illetve az *Új Írás* rovatvezetője. Prózaírói tevékenysége mellett mindvégig meghatározó kritikusi munkás-

Kollektivizálás_könyv.indb 284 2015.02.06. 10:37:49

mind a kritikusok elismeréssel fogadták,[8] ugyanakkor az író sikere megakadt, a későbbiekben pedig „kiesett" az irodalmi kánonból, elsősorban a nyolcvanas évek elején meginduló posztmodern irodalmi alkotások és írók térnyerése következtében (Esterházy Péter, Nádas Péter, Hajnóczy Péter stb.). A regény (és az író egész életműve) illeszkedik az 1970-es években a magyar prózairodalomban uralkodó realista irányzathoz.[9]

A történet az ötvenes években játszódik a Dél-Dunántúlon, egy fiktív községben, a jugoszláv határ mentén. A falu határában működik az előző rendszer maradványaként, zárványaként egy méntelep, ahová a regény indulásakor a szegényparaszti, cselédszármazású Busó Jánost nevezik ki megbízott telepvezetőnek. A méntelep dolgozóinak mindegyike a Horthy-rendszer reprezentánsa: tisztek, tiszthelyettesek és az őket kiszolgáló civil vagy katonai személyzet. A regény kisebb részben az új és a régi politikai rendszer képviselőinek ellentéteiről, a tisztek között szerveződő összeesküvés megakadályozásáról, nagyobb részben az ötvenes évek személyi kultuszának, a diktatórikus hatalmi mechanizmusoknak a működéséről szól. A regény és a film cselekményvezetése is a diktatúra helyi szintű működését ábrázolja egy-egy személyes példa, sors felvázolása révén, ügyelve arra, hogy a korrajz, illetve az ötvenes évekről való beszéd hiteles maradjon.

A helyi téesz vezetőjének öccsét, Busó Janit azért nevezték ki a méntelep élére, hogy rendet teremtsen, szemmel tartsa a volt „horthysta tiszteket", ez azonban nem sikerül neki. Miután a volt tisztek megölik, őket a méntelepről menekültükben a határon lövik le. Mind a regény, mind a film elsősorban a Rákosi-rezsim erőszakosságát, a politikai hatalom eszközeit ábrázolja, így a hangsúly nem a cselekményt záró gyilkosságra és a tisztek megölésére esik, sokkal inkább a hatalom rejtett mechanizmusainak és erőszakos attitűdjeinek összeegyeztethetetlenségéből fakadó folytonos kudarcokra. Mind a regény, mind a film igyekszik a Rákosi-rezsim politikáját, ideológiáját és erőszakos, diktatórikus társadalomátalakító törekvéseit nyomon követni, hitelesen ábrázolni, és mindkét alkotás illeszkedik abba a történelemszemléletbe, illetve társadalomelméleti keretbe, amely az 1970-es évek végén egyfelől a Rákosi-rend-

sága is. Legismertebb regénye *A ménesgazda*, de más írásaival is viszonylagos ismertséget, sikereket ért el: *Patkánylyuk* (1961), *Az öreg* (1975), *Vaskor* (1980). Általában történelmi és kortárs kérdéseket feszegető, realista stílusú regényeket, novellákat írt. 1978-ban megkapta a Kossuth-díjat. Irodalomtörténeti értékelésében az 1970–1980-as évek fordulóján jelentkező, majd az 1980-as években kiteljesedő prózai irányzat hozott változást, így Gáll István is vesztett jelentőségéből, és marginális pozícióba került. 1982-ben hunyt el.

8 A korszak irodalmára vonatkozó ismereteim megszerzésében Böhm Gábornak vannak elévülhetetlen érdemei, akinek ezúton is köszönöm segítségét.

9 Az 1970-es évek prózairodalma a mából visszatekintve nem tűnik formabontó, forradalmi korszaknak, talán ezért is lehetett Gáll István regénye akkora siker (ezzel nem kívánom kisebbíteni az érdemeit, csupán rávilágítani arra, hogy esztétikai szempontból nem tartozik a különleges művek közé). Az évtizedben alapvetően három irodalmi tendencia tűnik felvázolhatónak: a szociográfiai irodalom, a *Magyarország felfedezése* című sorozattal az élen; a realista stílusú regények, mint pl. Gáll szövege, illetve az évtized vége felé induló posztmodern próza alkotásai.

Kollektivizálás_könyv.indb 285 2015.02.06. 10:37:49

szerről való tudásunk alapján körvonalazható volt, másfelől pedig a kádárizmus jellemző beszédmódja és értelmezése a Rákosi-korszakról annak érdekében, hogy minél markánsabban elhatárolódhasson tőle. A filmadaptáció követi a regény cselekményét, mondanivalóját, és filmnyelvi megoldásaiban stílusát is: Jani nézőpontjából ismerjük meg a történetet.

A történet alapján kérdéses lehet, hogy *A ménesgazda* mennyiben nyújt alapot a vidéki életformán túl a mezőgazdaság átszervezésének megismeréséhez. Egy szorosabb olvasattal azonban felismerhetjük, hogy a kollektivizálás olyannyira jelen volt az ötvenes évek vidéki mindennapjaiban, hogy a korról szóló, az 1970-es években íródó történetnek szerves részét, hátterét adja: ily módon a befogadónak lehetősége nyílik, hogy e mű révén is átélje a kollektivizálás általános tapasztalatát és erőszakosságát.

A fentiek tükrében a regény és a film elemzése során három központi probléma tárgyalására teszek kísérletet:

– a kollektivizálásnak, az ötvenes évek erőszakos mezőgazdasági törekvéseinek megjelenése a két műben, s az ezek alapján kialakítható kép a magyar társadalom ötvenes évekbeli változásairól;
– a Rákosi-korszak társadalomátalakító elképzelései a két mű alapján, illetve az ennek szolgálatába állított eszközök megjelenése és formái;
– a két mű kritikai fogadtatásából kiolvasható kádári diskurzus, illetve történelemszemlélet a Rákosi-korszakról.

Kollektivizálás és a mezőgazdaság erőszakos átszervezésének megjelenése a két műben

Az 1945-ös földosztás után 1948-ban meghirdetett szövetkezetesítést a politikai hatalom birtokosai sokkal kisebb mértékben tudták véghezvinni, mint remélték, ezért adminisztratív és egyéb eszközökhöz folyamodtak a terv sikeres végrehajtása érdekében. A fizikai kényszerítés mellett a beszolgáltatás, a „kulákok" zaklatása és a tagosítás tűnik az erőszakosabb, a különféle agrárversenyek pedig a „békésebb", propagandisztikus eszköznek. Mindent összevetve az 1940–1950-es évek fordulójának téeszesítése, illetve a téeszesítés első hulláma messze elmaradt a várakozástól. Egyrészt nem sikerült a magyar mezőgazdaság jelentős átalakítása (az agrár-magánszektorban dolgozók aránya 1949 és 1955 között 96%-ról 72%-ra csökkent, de ebben nem a szövetkezetesítés az egyedüli ok[10]), másrészt 1949-ben és 1950-ben a szövetkezetekbe olyanok léptek be, akik nem, vagy csak elenyésző mértékben rendelkeztek földdel (kisparasztok, mezőgazdasági bérmunkások[11]), és csak 1951-től kezdtek (különböző eszközök hatására) belépni a középparasztok.

10 *Valuch Tibor:* Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében. Bp., 2001. 194.
11 Mindamellett, hogy a propagandában, illetve a kezdeti időszakban a hatalom ezt a réteget találta a legalkalmasabbnak a politikai mobilizációra, ezáltal a belépésre a szövetkezetekbe.

Kollektivizálás_könyv.indb 286 2015.02.06. 10:37:49

Viszont a politikai nyomás következtében sokan felhagytak a földműveléssel 1949 és 1953 között.

A regény és a film cselekményében a mezőgazdaság, illetve annak átalakítása konkrét formában kevéssé van jelen, a kollektivizálás mint az események mozgatója, háttere azonban szervesen megjelenik: a szereplők motivációját, döntéseit gyakran a háttérben zajló téeszesítés függvényében érthetjük csak meg. Konkrét jelenetek is ábrázolják – a filmben és a regényben egyaránt – a téeszesítés problémáját, illetve utalnak annak kérdéses megvalósítására. Ilyen jelenet az, amikor Jani a film elején a kocsmárosnővel való incselkedés után hazatér, és ott találja barátait, akik egyben a helyi politikai elit tagjai is: testvérét, Mátyást, az Új Barázda (a könyvben Új Élet) Tsz elnökét; Máthé Kristóf párttitkárt, 1919-es kommunistát, családi barátot; és Vizi Jóska (a regényben Péter) határőrt. Vacsora közben Janit figyelmeztetik, hogy a volt tisztek között államellenes szervezkedés jelei mutatkoznak – a „D" tisztek csoportjára utalnak. A jelenet vége felé egy öreg parasztember Máthé Kristófnak elpanaszolja, hogy a tagosításkor neki kiutalt földet öt darabban kapta meg, és kéri Máthét, hogy legalább kettőben adják ki a földjét. Ugyanez a jelenet a regényben dramaturgiailag más helyen található, más szereplőkkel.[12] A szövegben Mátyás számol be a tagosítás problémáiról, részletesebben, plasztikusabban. Ebben a kontextusban a tagosítás egyértelműen a nagygazdák, a „kulákok" elleni „hadjárat" egyik hatásos eszközeként jelenik.

> „Mert üssük a kulákot! – ki lett adva a parancs. […] Úgy kell csinálnunk, hogy minden földet betagosítunk a téeszbe, nagy táblákat alakítunk ki. Jó ez nekünk, nem mondom, de akitől elvesszük, annak nem adhatjuk ki egy tagban máshol a földjét. Még akkor se, ha tehetnénk. […] Az a parancs, hogy egy meg fél holdakat adjunk cserébe, távol egymástól. És ezeket a messzi, rossz földeket amúgy is nehéz megjárni, hát még a szétszórt parcellákat! De így kell lennie, Schobert ellenőriz. Hadd nyögjön a kulák. Hadd futkozzon, mint pók a falon. Mert a beszolgáltatás marad, ez tudni való."[13]

A fenti jelenetben két aspektus tűnik figyelemre méltónak. Az egyik, hogy a regény (és némiképp a film is) szinte pontról pontra leírja a tagosítás folyamatát. Ennek valószínűleg az lehetett az oka, hogy mindkét alkotást

---

Vö. *Ö. Kovács József:* A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. Bp., 2012. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3.) 89–90.

12 A film lényegében követi a regény szerkezetét és narratív technikáit, de a rendező sok esetben átrendezi a cselekményt, kisebb változtatásokat hajt végre. Mindez a filmes és az irodalmi elbeszélés különbözőségeire vezethető vissza. Erről lásd *Kovács András:* Műfaji problémák. In: A ménesgazda. Gáll István és Kovács András filmje. Ötlettől a filmig. Vál. Újhelyi János. Bp., 1979. 139–170.

13 *Gáll István:* A ménesgazda. http://mek.oszk.hu/02500/02536/02536.pdf (utolsó letöltés: 2014. október 8.) 32.

Kollektivizálás_könyv.indb 287 2015.02.06. 10:37:49

olyan közönségnek is szánták, amely valamilyen okból (pl. életkor, lakóhelyi környezet) nem találkozhatott a tagosítás gyakorlatával. Ez egyfajta ismeretterjesztő jelleget kölcsönöz a műveknek, ugyanakkor az események értelmezési keretét is pontosan kijelöli. Mátyás embersége, illetve a filmben a parasztember kétségbeesése egyaránt azt jelzi, hogy a tagosítás célja a téeszek földterületének egységesítése mellett sokkal inkább politikai jellegű: a „kulákokkal", illetve a téeszbe belépni nem akaró gazdákkal szembeni ellehetetlenítő stratégiának fontos eszköze, csakúgy, mint a beszolgáltatás, amely kevésbé markánsan, de szintén megjelenik *A ménesgazdá*ban.

A mezőgazdaság és a politikai diskurzus ötvenes éveket idéző jellemzésének másik eszköze a „kulákok" ellen folyó politikai hadjárat ábrázolása. A kortárs történeti kutatások bizonyították, hogy a „kulák" fogalma relatív: bár a törvényhozás szintjén határozták meg a paramétereit, de a helyi vezetők vagy saját igényeik szerint kezelték a kifejezést, vagy a fentről érkező utasításnak kellett bármi áron megfelelniük. A regényben Mátyás Janinak panaszolja el, hogy mindent meg kell tenniük a „kulákok" megbélyegzésére: ki kell tenni gazdákat a téeszből, vagy külön gazdák földterületét kell összevonni, hogy megfeleltethetők legyenek a kategorizálásnak: „Ketten léptek be, de most összeadtuk a holdakat, hogy kijöjjön a kulák."[14]

A korabeli hivatalos és nyilvános diskurzusból körvonalazható, hogyan alakult ki a „kulák" fogalmának politikai tartalma.[15] A diskurzusból kiolvasható egy általános kulákkép (a *makrokulák*[16]), amely révén, a részletek ismerete nélkül, általánosságok alapján felismerhető a „kulák", s így bárkinek lehetősége nyílik ítéletet mondani felette. E fogalomalkotási metódusnak a lényege, hogy „megalkottak egy tipikusnak vélt kulák testtípust és viselkedést, csakhogy ez immár a tulajdonviszonyok mellett, önmagában is a kulák felismerésének eszközévé vált".[17] Erre *A ménesgazdá*ban is találunk példát. Mátyás szóvá teszi Rákosi elvtársnak a Parlamentben, hogy mennyire nehéz a nagyüzemi gazdálkodás. Válaszul hajnalban elviszik egy internálótáborba, hogy válasszon magának mezőgazdasághoz értő szakembert a rabok közül (már az is figyelemre méltó, hogy szó esik az internálótáborokról és az abban

14 Uo. 31.

15 *Bolgár Dániel:* A kulák érthető arca. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Szerk. Horváth Sándor. Bp. 2008. 50-93.

16 Bolgár gondolatmenete szerint a „makrokulák" elvont fogalmi kategória, amely a politikai diskurzus alapján körvonalazható, és legfontosabb tulajdonsága, hogy kizsákmányoló, ezért nem lehet a dolgozó parasztsághoz sorolni. Emiatt könnyen elkülöníthető azoktól a társadalmi osztályoktól (munkások, dolgozó parasztság), amelyek az ötvenes évek elejének politikai szótára szerint a hatalom birtokosai. A makrokulák nem dolgozó, hanem dolgoztató, és ennek alapján könnyen osztályellenség válhat belőle. Bolgár elkülöníti még a viselkedési kulák fogalmát, amely a korszak nyilvános diskurzusa alapján a kulák fizikai és viselkedésbeli attribútumai mentén körvonalazható, illetve a mikrokulák fogalmát, amely az egyes, lokális esetek alapján leírható kulákot jelöli, vagyis hogy egy-egy faluban ki és milyen szempontok alapján vált kulákká. vö. *Bolgár D.:* i. m.

17 Uo. 73.

Kollektivizálás_könyv.indb 288 2015.02.06. 10:37:49

raboskodó gazdákról). A felsorakoztatott rabok közül néhányat ezekkel a szavakkal küld el a tábori rendőr: „A bérlő nem kell, az csak nyúzta a cseléd vérét, de a földhöz nem ért."[18] A jelenetben ugyan bérlőről van szó, ami nem feleltethető meg teljesen a „kuláknak", de ugyanazzal a gyakorlattal találkozunk: a bérlőt mint ellenséget ránézésre megismeri a rendőr.

A kollektivizálás ábrázolásában a regény és a film között egy ponton érzékelhető csak markáns különbség. Amikor az ÁVO éjszaka megjelenik a méntelepen, szóba kerül Jani pártiskolai múltja, pontosabban az, hogy miért is tanácsolták el onnan. A regényben Jani a leninizmust feljebbvalónak értékelte a sztálinizmusnál, a filmben azonban egy cikk bírálata szolgál ürügyül kizárásához:

> „[Ávós] – Mi volt magának az a pártiskolai ügye?
> [Jani] – Ez hogy jön ide?
> – Maga csak válaszol, én kérdezek!
> – Magamtól jöttem el…
> – Kizárták, mert rágalmazta a pártot.
> – Ez nem igaz! Nem igaz… Szemináriumi vita volt. A vezető belém kötött. Azt mondta, hogy én… én azt állítottam, hogy a Szabad Nép nem olyannak mutatja be a szövetkezeteket, mint amilyenek valójában. De ez… ez csak egy cikkre vonatkozott, egy részletre, és nem az egész újságra vagy a pártra. Egy riporter is tévedhet, nem? És ez nem rágalmazás volt, én cs…
> – Látja mibe keveredett? És a párt bizalmából maga most mégis fejes. Mi pedig segíteni szeretnénk."[19]

A változtatás valódi okát megfejteni nem lehet, azt azonban nem tartom véletlennek, hogy a módosult cselekményben a szövetkezetesítés az ürügy, amely jelezheti, hogy ennek rejtett traumája mélyen beleivódott a hetvenes évek társadalmába, illetve a hetvenes éveknek az ötvenes évekről szóló gondolkodásmódjába.

A Rákosi-rendszer társadalomátalakító törekvései *A ménesgazda* tükrében

A Rákosi-korszak viszonyait, illetve ezek változásait olyan szűrőn keresztül mutatják be a vizsgált alkotások, amely társadalomtörténetileg két fontos támpontot adhat. Egyfelől nyomon követhetjük, hogy a Rákosi-korszak milyen elképzelésekkel próbálta meg hatalmát megerősíteni és a magyar társadalom átalakítását véghezvinni. Másfelől pedig megfigyelhető, hogy ez mi-

18 Idézet a filmből, ill. *Gáll I.:* 102.
19 Idézet a filmből.

Kollektivizálás_könyv.indb 289 2015.02.06. 10:37:49

lyen konkrét lépéseken keresztül zajlott egy adott közegben, helyi szinten milyen politikai döntések születtek, illetve a mikrokörnyezetben ezek miként valósultak meg. (A kérdést persze árnyalja, hogy nem egykorú esetekről, hanem egy fiktív keretbe ágyazott, múltra visszatekintő reflexióról beszélhetünk, amely sokat elárulhat arról, hogy a kádárizmus milyen értelmezési kereteket tartott legitimnek a Rákosi-diktatúrával kapcsolatosan, erről azonban dolgozatom harmadik részében kívánok részletesebben szólni, a film és a regény recepcióját elemezve.) Fontos megjegyezni, hogy habár két fikciós alkotásról van szó, amelyekben pontos történeti elemzéseknek nem lehet helyük, az alkalmazott realista elbeszélői stílus, illetve a korszakban uralkodó irodalmi-filmes irányzatok alapján a fiktív történet hűen tükrözi az 1950-es évek történeti attitűdjeit. Ezek alapján (a szerzői áttétel beépülését figyelembe véve) elgondolkodhatunk arról, hogy az 1950-es évek történelmi eseményeit miként jeleníti meg egy fiktív történet, és ezáltal a fiktív történet mennyiben tekinthető történeti leírásnak.

Az, hogy az 1948 utáni esztendőkben Rákosi politikai rendszere olyan társadalmi csoportok diszkurzív létrehozásával és előnyben részesítésével kívánta megszilárdítani hatalmát, amelyek az előző rendszerben kiszolgáltatottnak számítottak, jól nyomon követhető a történetben. Ennek legkézenfekvőbb bizonyítékát a főhősök származása, az osztályelmélet alapján elképzelt helyzete adja. Busóék a második világháború előtt cselédek, szegényparasztok voltak, és a cselekmény idejében[20] immár a falu vezetői közé tartoznak. A hivatalos diskurzus és az ideológiai célkitűzések alapján arról lett volna szó, hogy a korábbi, polgári társadalmi szerkezetet átalakítsák, és a munkás és szegényparaszt társadalmi csoportok igényeit figyelembe vevő, igazságosabb társadalomszerkezetet alakítsanak ki.[21] *A ménesgazda* történetéből kiolvasható, hogy a kezdeti átalakítások, amelyek a munkások vagy parasztok helyzetének javítását szolgálták volna, valójában hamar elbuktak a politikai célok érvényesítése közben.

Busó Jani a cselekmény kezdetén többször is büszkén, már-már rátartian hangoztatja, hogy immár olyan igazságosabb társadalmi-politikai rendszerben élnek, amelyben ők is vezetők: „Mi vagyunk az urak, maga meg nagyságos asszony, ilyen világ van"[22] – mondja az anyjának a regény egyik pontján. Ugyanakkor a helyi közeg gyakran felkapaszkodásnak, indokolatlan előretörésnek értékeli az effajta változásokat, ezért is keveredik szóváltásba Jani a kocsmáros menyével, Katival, illetve ezért is verik össze éjszaka, miután

20 A regény esetében nem tudjuk a pontos évszámot, a film elején viszont 1950-et látunk kiírva, amelyre a nézők pontosabb orientációja végett volt szükség, a forgalmazók kérését szem előtt tartva. Vö. *Veress József:* Kovács András. Bp., é. n. 114.

21 Ennek ellentmondásairól lásd *Valuch Tibor:* Gazdaság és társadalom. In: Magyarország története, 1944–1953 – digitális történeti segédkönyv. Szerk. Rainer M. János–Lux Zoltán. http://www.rev.hu/sulinet45/index.htm (utolsó letöltés: 2014. október 8.).

22 *Gáll I.:* i. m. 27.

Kollektivizálás_könyv.indb 290 2015.02.06. 10:37:49

a kocsmában összeszólalkozott azokkal, akik az ő és társai előrelépéséből tréfát űztek.

A Rákosi-korszak új vezető rétege nem egyik napról a másikra fogadtatta el magát szűkebb környezetében – ha elfogadtatta. Helyi szinten a korábbi vezetők hatása, befolyása gyakran meglehetősen erős maradt (ezért is történhetett sokszor erőszakosabb fellépés velük szemben), másfelől „az államszervezet felső szintű MDP irányításának egyértelművé válása alsóbb szinteken csak meglehetős fáziskéséssel, az ötvenes évtized első éveit kitöltő időeltolódással követte a párt dominálta rendszer teljes vertikumban történő működésbe lépését, illetve annak helyi szintű társadalmi tudomásul vételét".[23] Vagyis a kommunista párt helyi képviselői eleinte nem rendelkeztek valódi politikai, döntéshozó súllyal. Ugyanakkor „a helyi kommunista párttitkárok ugyanúgy a község szegénysoron lakói közül kerültek ki, mint a velük többé-kevésbé egyívású tanácsi vezetőkké (elnökké, titkárrá) lett (új)gazdák".[24] Ez egyfelől azt eredményezhette (legalábbis a központi elképzelés szerint), hogy a vidéki lakosság könnyebben akceptálja a politikai változásokat (hiszen a helyi reprezentáns politikai vezetők saját sorukból kerültek ki), másfelől pedig azt, hogy ez a réteg egy idő után feleslegessé vált, a politikai döntések útjába került, ennek értelmében ki kellett őket szorítani a helyi hatalomból. *A ménesgazdá*ban ennek szemléltetésére Máthé Kristóf 1919-es veterán kommunista sorsa szolgálhat, ha esztétikai és dramaturgiai okokból nem ennyire részletesen is. A történet elején még ő tűnik az egyik legbefolyásosabb embernek, majd az események előrehaladtával fokozatosan veszít politikai erejéből, míg a végén leváltják. Ő is együtt cselédeskedett Busóékkal, Mátyást jó barátjának, Janit személyes pártfogoltjának tekinti. Ugyanakkor szerepét, illetve a lokális viszonyokat jól jellemzi, hogy a filmben kijelenti a neki panaszkodó parasztembernek: „Különben is, most én vagyok itt a tiszteletes meg a szolgabíró is. És ha ez nem elég…"[25]

Ez a félmondat jól példázza, hogy az új társadalmi-politikai berendezkedés funkcionáriusait, illetve a helyi vezetők szerepét a vidéki társadalomban alapvetően korábbi fogalmi struktúráik alapján értelmezték. „A falvak paraszti társadalma számára, mely akkor még a népesség felét adta, inkább volt az állam helyi reprezentánsa a községháza elöljárója még azután is, midőn – a tanácsrendszerű közigazgatás bevezetése nyomán – az egykori bíró tisztében a tanácselnök, a volt jegyző posztján pedig a tanácstitkár lett a helyi autoritás."[26]

A cselekmény során megfigyelhető, miként távolodik el Máthé és bizonyos értelemben Busó Mátyás is a hatalomtól. Ebben a mozgásban követhető nyo-

23 *Gyarmati György:* A Rákosi-korszak – másképp szemlélésének – vázlata (1945–1956). Árkádia online módszertani portál. http://arkadia.pte.hu/tortenelem/cikkek/gygy_rakosi (utolsó letöltés: 2014. október 8.).

24 Uo.

25 Idézet a filmből.

26 *Gyarmati Gy.:* i. m.

Kollektivizálás_könyv.indb 291 2015.02.06. 10:37:49

mon, hogy az a társadalmi réteg, amelyre eleinte az új politikai vezetőknek szükségük volt, és amelyre alapozva megszilárdították a hatalmukat, hogyan vált kegyvesztetté, s hogyan vette át a helyét egy új káderréteg. Máthé a történet végére eltűnik a helyi politikai életből (ki tudja, talán internálják is, az ő sorsa nyitva marad), Mátyás helyzete pedig meginog, veszélybe kerül mint az egyik legsikeresebb téesz vezetője. Velük szemben felülről, kívülről érkező, politikailag jobban támogatott emberek kerülnek vezető pozíciókba (a filmben Schobert elvtárs, a regényben Máthé helyettese, Keresztes elvtárs). Mind a filmben, mind a regényben vannak előjelei ennek a folyamatnak (például az, amikor Mátyás második vonalról beszél Janinak,[27] akik befolyásosabbak náluk, vagy amikor Máthé panaszkodik neki, hogy Keresztest a nyakára ültették, és hiába tűnik úgy, hogy a helyettese, valójában sokkal befolyásosabb, mint ő: „Olyan helyekre telefonál, ahová én csak tiszta gatyában, ünneplősen kiöltözve mernék beállítani – ha hívnának. De nem hívnak. Föntről küldték, mit számít az, hogy a helyettesem?"[28]). Ebben az értelemben *A ménesgazda* az ábrázolás szintjén megjeleníti és megerősíti azt a történeti narratívát, miszerint relatív szempontok alapján dőlt el, kiből lesz a helyi hatalom birtokosa, és hogy a dinamikusan változó politikai tényezőknek az emberek és a vezetők egyaránt ki voltak szolgáltatva.[29] Ebben a kettős folyamatban egyrészt azt figyelhetjük meg, miként változtathatták meg „politikai indíttatásból a segéd-, betanított és szakmunkás, valamint az agrárproletár és szegényparaszti csoportok tagjai […] tömegesen társadalmi helyzetüket, váltak szellemi foglalkozásúakká és vezetőkké",[30] illetve azt, hogyan vált bizalomvesztetté ez a réteg nagyon rövid időn belül, és miként kényszerült politikai (és gyakran egzisztenciális) értelemben mellékvágányra.

A hetvenes évek történelemszemlélete és *A ménesgazda* kritikai fogadtatása

Alapvetően mind a regény, mind a film kritikái *történeti, politikatörténeti* kontextusban közelítenek a művekhez, és a *hatalom,* a politikai *elnyomás* kérdéskörei vizsgálják (mint ahogy a művekben is ez a központi szál). Az értékelések fontos fokmérője a *hitelesség,* illetve annak számon kérése a műalkotásokon,

27 Itt Mátyás nem csupán a filmben közvetlenül is megjelenő ÁVH-ról beszél, amelynek említése a korszakra jellemző totális kontroll és erőszak primer megjelenését szolgálja, hanem politikai értelemben, a „frontvonalra" helyezett vezető réteg mögött felsejlő, valós irányítást végző háttérrétegről.

28 *Gáll I.:* i. m. 89.

29 Ezt a folyamatot vázolja fel Farkas Gyöngyi is, amikor a tyukodi tanácstitkár pártból való kizárásának körülményeit, az ottani politikai mozgatórugókat és mikrokörnyezetet elemzi. Farkas példája is azt igazolja, hogy a regény és a film cselekményének sok szempontból történeti forrásértéke, hitelessége van. Vö. *Farkas Györgyi*: „…a külső látszat és nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével..." Kollektivizálás és ellenségteremtés (Tyukod, 1951). Korall 10. (2009) 2. (36.) sz. 5–30.

30 *Valuch T.:* Gazdaság és társadalom, i. m.

Kollektivizálás_könyv.indb 292 2015.02.06. 10:37:49

mert a történelmi eseményeket az egyén, a kisember perspektívájából ábrázolja a cselekmény, amit a kritikák mind kiemelnek, mondván, így a történet, illetve a helyszín *modellezi* a történelmi események, a hatalmi mechanizmusok működését.

A kritikák szinte mindegyike kiemeli a korszaknak azt a sajátosságát, hogy az élesedő osztályharc sokak számára valóság volt. A kritikusok egyfelől igazodnak a kortárs történeti narratívához, amennyiben kiemelik a film hitelességét, másfelől maguk is a marxista társadalomelmélet, osztályelmélet alapjain állnak. Ezen persze nem csodálkozhatunk, hiszen az 1970-es években a nyilvános beszédben még mindig a marxista szemlélet az egyeduralkodó, még ha addigra a honi szociológia szolgált is más alternatívákkal.

A kritikák tehát úgy beszélnek a filmről és a regényről, mint amelyek a hatalomról, az elnyomásról és a morális helytállásról szólnak. „A cselekmény alapmenete így eléggé egyértelműen tolja el az ábrázolást erkölcsi, illetve politikai kérdések felé, s dicséretére váljék a regénynek, hogy nem torpan meg a – téma- és tárgyválasztás tekintetében – manapság csaknem járatlan úton."[31] Ezek az értelmezések természetesen a két mű inherens, lényegi sajátosságaira világítanak rá, ugyanakkor ki is jelölik fogadtatásuk és hosszú ideig meghatározó értelmezésük kereteit.

A cselekmény helyszíne kapcsán a kritikák kiemelik, hogy egyfajta modellhelyzetről van szó, vagyis a méntelep olyan környezetnek minősül, amelyben a politikai viszonyok vegytisztán jeleníthetők meg, illetve ahol (az elszigeteltségnek is köszönhetően) élesebben, felnagyítva ábrázolhatók a folyamatok, az eseményekre adott reakciók. „Busó János drámáját Gáll […] zárt modell keretében mutatja be. […] az író Busó János »kis világát« a körülvevő nagyobb világba beágyazza."[32] „Az egy helyre zártság, a steril laboratóriumi modell tökéletes képi megvalósításban jelentkezik."[33] Mindennek (a kritika szerint) az a hozadéka, hogy a nagy történelmi folyamatok ábrázolhatóvá, a befogadó számára pedig átélhetővé válnak az egyéni, mikroszintű perspektíva alkalmazásának köszönhetően.

Mind a regény, mind a film recepciójában fontos szempont a megvalósítás hitelessége, ugyanakkor kétféle vélemény látszik körvonalazódni. Az egyik póluson a regény (és részben a film) realisztikus elbeszélését méltatva pozitívumként jelenítik meg a műalkotások történeti hitelességét. A filmbeli második vonal kapcsán jegyzi meg Kulcsár Szabó Ernő, hogy „Busó Mátyás úgy jellemzi a szocialista államhatalom eltorzult mechanizmusát, hogy közben maga is megretten a felismeréstől. Ilyenkor teremti újra a regény a valóságos történelmi klímát, mesterien érzékeltetve emberi sorsok és szerepek vég-

31 *Kulcsár Szabó Ernő:* Gáll István: A ménesgazda. Alföld 28. (1977) 5. sz. 69–71.

32 *Taxner Ernő:* Határhelyzet. Napjaink 16. (1977) 2. sz. 9.

33 *Domokos László* kritikája. Az eredeti kritikából idéz: A ménesgazda kritikai fogadtatása. In: A ménesgazda. Gáll István és Kovács András filmje i. m. 291–305. Eredeti megjelenés: Dél-Magyarország 1978. okt. 13.

Kollektivizálás_könyv.indb 293 2015.02.06. 10:37:50

zetes determináltságát."[34] Mind a hitelesség, mind a determináltság kérdése megjelenik Németh S. Katalin kritikájában is: „Bár a történetben benne rejlik az általánosítás lehetősége, epikai hitelét éppen egyedi volta határozza meg. Az az írói képesség, amely a valóság talaján teremt modellt, »itt és most« cselekvési lehetőséggel, a környezettől determináltan."[35]

A másik póluson a kritikusok – leginkább a filmet elmarasztalva – azt állítják, hogy a kortárs (azaz az 1970-es évekbeli) történetszemlélet és tudás jelenik meg benne, és ez egyfajta történelemhamisításként, a korabeli viszonyok torzításaként értelmezhető, amitől a korszak ábrázolása leegyszerűsítő, sematikus.[36] Miért nem tér ki a film pontosabban a korszak viszonyaira, és az akkor valóban létező (!) osztályharcot, a valóban létező ellenséggel szembeni küzdelmet miért egyszerűsíti le, illetve mitizálja pusztán a jó és rossz erők harcára? – kérdezik a kritikák. „Azt az érzékeny, késhegyen balanszírozó egyensúlyt, amit a regény teremtett meg az osztályharc jogosultsága és eltorzult formái megítélésében, a film – számos értéke ellenére – nem adta vissza teljesen."[37] Ezért a film az egész korszak viszonyait sokszoros leegyszerűsítések árán képes csak ábrázolni: Kovács „az egész korszak mechanizmusát akarta működtetni. És itt, a realizmus emberi méretre szabott dimenzióiból kilépve, átjutott a tudományos-fantasztikus mesefilm leegyszerűsített (kevésbé udvariasan: sematikus) világába, ahol titokzatos, sötét erők ördögi terveket szőnek, és a jók életére törnek."[38] Ennek pedig egyenes következménye, hogy – a regénnyel szemben – az ötvenes évek harca a személyi kultusz körülményei között mitikus tevékenységgé nő a filmben: „A történet értelmezésében van a hangsúlyváltás, a leegyszerűsítés. A kort meghatározó szellemi háttér halványodik el, válik egyoldalúvá és formálissá a filmváltozatban: a társadalmi elemzés realizmusa egy romantizálóbb, vulgarizálóbb szemléletnek adja át a helyét."[39]

Ezt a gondolatmenetet fedezhetjük fel Rényi Péter kritikájában is, aki a regény és a film szoros összevetésével jut hasonló konklúzióra. Egyfelől kifogásolja a film sematizmusát a regényhez képest, ami a jók (ti. Busó Jani és a tisztek) és rosszak (a személyi kultuszt működtetők) harcaként mutatja be a történetet: „a képlet arra van redukálva, hogy az egyik oldalon állnak Busóék és Bazsiék, akik szót érthettek volna, ha nem lett volna az általános bizalmat-

34 *Kulcsár Szabó E.:* i. m. 70.

35 *Németh S. Katalin:* Gáll István: A ménesgazda. Kortárs 21 (1977), 4. sz. 660.

36 Ez a vélemény elsősorban Gyertyán Ervin *Népszabadság*ban, illetve Rényi Péternek, a *Népszabadság* főszerkesztő-helyettesének a *Filmkultúrá*ban közölt kritikájából olvasható ki. Az, hogy a párt elsődleges ideológiai szócsövének vezető kritikusairól van szó, megmagyarázza szemléletük vonalasságát.

37 *Gyertyán Ervin* kritikája. Az eredeti kritikából idéz: A ménesgazda kritikai fogadtatása. In: A ménesgazda. Gáll István és Kovács András filmje i. m. 291–305. Eredeti megjelenés: Népszabadság 1978. okt. 15.

38 *Létay Vera* kritikája. Az eredeti kritikából idéz: A ménesgazda kritikai fogadtatása i. m. 291–305. Eredeti megjelenés: Élet és Irodalom 1978. okt. 28.

39 *Gyertyán E.:* i. m.

Kollektivizálás_könyv.indb 294 2015.02.06. 10:37:50

lanság légköre, a másik oldalon azok az erők, amelyek élezték a konfliktusokat, mesterségesen kreálták az ellentéteket."[40] Ugyanakkor Rényi azért marasztalja el elsősorban a filmet, mert szerinte nem mutatja be a Horthy-rendszer kiszolgálóinak ellenséges viselkedését az 1950-es években, ezzel kvázi igazolva a kiélezett, pattanásig feszült helyzetben hozott politikai döntéseket. Mivel a tisztek korábbi viselkedése Janiban és társaiban mély nyomot, egyfajta zsigeri gyűlöletet okozott, ami a regényből kiolvasható, de a filmben elsikkad, nem érthetjük meg, milyen motivációk húzódnak Jani, a tisztek és a politikai elit döntései mögött:

> „Gáll – azáltal, hogy kendőzetlenül mindenféle taktikai óvatosság nélkül bemutatja, miféle mély ellentétek választják el Busó Janit a tisztektől és a tiszthelyettesektől – nem menti fel az akkori politikai vezetést a hibái alól; sőt, a különbség Busó naiv, érthető ellenérzései és a szektás irányítás értelmetlen manipulációi között így érzékelhetőbb. Kovácsnál, minthogy visszafogottabban ábrázolja Busó dühét és gyűlöletét Bazsiék iránt, nem élhetjük és érezhetjük át igazán: hogyan hagyták cserben Busóékat akkoriban azok, akiknek az lett volna a dolguk, hogy a maguk tapasztalataival segítsenek nekik."[41]

Rényi gondolatvezetésében egy lépéssel továbbmegy, mint a pusztán ideológiai alapon ítélkező kritikák, és a regény meg a film megoldásainak ilyen mértékű különbségeire magyarázatot keres és talál. Véleménye szerint azért működik jobban Gáll regénye, mert a két szerző között generációs különbség figyelhető meg. Gáll annyi évvel fiatalabb Kovácsnál, hogy számára a korszak inkább történelem, mint személyes tapasztalat, míg Kovács láthatóan nem tud megszabadulni emlékeitől, szubjektív preferenciáitól, és saját tapasztalatát, utólagos értelmezését vetíti vissza a korszak viszonyaira: „Gáll objektívabban és tágasabban láttatja ezt a kort, mint Kovács látja, aki a maga szubjektívabb szemléletmódjához idomítja vissza a regényt."[42] Az érvelés nem csupán ideológiai aspektusokat tükröz, hanem bekapcsolja a történelem fogalmát az interpretációba, amelyet szubjektív elemekkel dúsít fel.

Összegzés

Dolgozatomban egy sajátos sorsú és helyzetű regény és film kapcsán három kérdésre kerestem a választ. Egyrészt azt kívántam körbejárni, hogy miként lehet egy irodalmi és filmművészeti alkotásban nyomon követni a kollektivi-

40 *Rényi Péter:* A regény és a film történelmi szemléletéről – Kovács András: A ménesgazda. Filmkultúra 14. (1978) 9–10. sz. 11.

41 Uo. 13.

42 Uo. 14.

Kollektivizálás_könyv.indb 295 2015.02.06. 10:37:50

zálás traumáját, tapasztalattörténetét, és hogy az itt olvasható történet, narratíva mennyiben igazolható a történettudományi kutatások eredményeinek tükrében. Másrészt arra kerestem a választ, hogy egy adott korban játszódó fikciós alkotásban milyen mértékben jelenik meg a kor története, illetve történelme, s hogy a korra vonatkozó történeti tudásunk, ismeretünk mennyiben jelenik meg a művekben, illetve mennyiben befolyásolja a művek olvasatát. Harmadrészt pedig az a kérdés izgatott, hogy a regény és a film kritikai fogadtatása alapján mit tudhatunk meg a kádárizmusnak a Rákosi-korszakról alkotott történelemképéről.

A ménesgazda cselekménye az 1950-es évek vidéki Magyarországán játszódik ugyan, mégis csupán érinti a korabeli vidéki társadalom egyik legnagyobb traumáját, a kollektivizálást. Maga a téeszesítés csupán a cselekmény hátterét adja, azonban olyan szervesen, erőteljesen jelenik meg a történetben, hogy feltételezhetjük (és elemezhetjük): a kollektivizálás olyan meghatározó tapasztalat volt a korszak történelmében, hogy az 1950-es évek vidékének mindennapjairól nem lehet úgy beszélni, hogy ne érintenénk a téeszesítést, ne válna a kollektivizálás a narratíva szerves elemévé.

Maga a regény és a film a politikai hatalom mechanizmusait elemzi, az általánosabb kérdést egy sajátos közegbe helyezve. A Rákosi-diktatúra jellemzése, leírása ugyanakkor nem képzelhető el a korszak politikai és társadalmi mozgásainak, a hatalom durva társadalomátalakító törekvéseinek megjelenítése nélkül. Egy történelmi témájú irodalmi, művészeti alkotás gyakran személyes nézőpontok felől közelíti meg tárgyát, mindemellett – és ez mindenképpen *A ménesgazda* értékeit erősíti – a korszak társadalmi viszonyainak feltérképezése, a politikai játszmák leírása és az ezek következtében végbement változások érzékeny megjelenítése nagyban hozzájárul az átélhető, hiteles történelemkép kialakításához.

A ménesgazda elemzése, illetve a film és a regény recepciójának értelmezése arra is rávilágít, miként lehet egy regényt és egy filmet (mint fiktív alkotásokat) forrásként kezelni, és milyen sajátosságokra figyelhetünk fel (kell figyelnünk) egy ilyen folyamatban. A vizsgálat egyik legfőbb tanulsága – és ez leginkább a két művet fogadó kritikák elemzésekor válik egyértelművé –, hogy egy történelmi film vagy regény legalább annyira (ha nem jobban) szól arról a korszakról, amelyikben készült, mint arról, amelyikről témája szól. Hiszen nem csupán azt figyelhetjük meg, hogy *A ménesgazda* mit mutat meg a Rákosi-korszak emberi és társadalmi viszonyairól, hanem azt is, hogy a kádárizmus miként kezelte ezt a korszakot, milyen történelemképet alakított ki róla, és milyen elvárásokat támasztott azokkal az alkotásokkal szemben, amelyek ezt a korszakot választották témájukul.

Kollektivizálás_könyv.indb 296 2015.02.06. 10:37:50

SZILÁGYI MÁRTON

Illúzió és utópia között

Miként ábrázolta a hatvanas évek magyar irodalma a téeszszervezést?

Az 1945 utáni magyarországi történelem talán legnagyobb társadalmi átalakulását jelentő téeszszervezés ügye a korabeli nyilvánosságban is sokszor érintett és taglalt témának számított, ám erősen jelen voltak azok a keretek is, amelyeket a politika és propaganda határozott meg, s amelyeket nem léphettek át a nyilvános megjelenés reményében fogalmazott írások. Ezek az előzetesen meghúzott cenzurális határok megszabták a téma lehetséges irodalmi ábrázolását is. Noha sem az 1950-es években, sem a jelenlegi tanulmány tárgyalta korszakban, az 1960-as évek elején nem jött létre a magyar irodalomban a téeszszervezésről szóló, reprezentatívnak tekintett nagyregény, számos irodalmi mű érintette ezt a kérdést, mi több, az ábrázolás tendenciái körül viták is kialakultak, amelyek első lépésben irodalmi kérdéseket tárgyaltak ugyan, latens módon azonban ott húzódott bennük a valóságtükrözésnek a marxista esztétika által centrálisnak tekintett kérdése is. Márpedig ez a tipikusnak vagy atipikusnak minősített jelenségek kapcsán mindig visszavezetett ahhoz a problémához is, hogy voltaképpen mi is történik ekkor a magyar falvak világában.

Az alábbiakban a bonyolult kérdéskör elemzését mélyfúrásszerű vizsgálattal kísérlem meg. Egyfelől a korszak három, korukban komoly visszhangot kiváltó regényének elemzését kívánom a téeszszervezés szempontjából tematikus kiindulásként elvégezni, szembesítve a művek poétikai megformálását azzal az egykorú kritikatörténeti szempontrendszerrel, amelyet a nyilvánosságban megjelenő recepcióban meg lehet ragadni. Másfelől részletesen értelmezni kívánom Csák Gyula regénye, a *Mélytengeri áramlás* körül kibontakozó, igen kiterjedt vitát, hogy érzékelni lehessen a korlátozott nyilvánosságban egyáltalán feltehető kérdéseket, s ilyenformán azt a diszkurzív mezőt, amely a falu világának ábrázolását övezte. A tanulmány tehát inkább reprezentatívnak tekintett példákon kíván szempontokat nyújtani a téma megközelítéséhez, s nem átfogó elemzésre törekszik.

A munka nyilvánvaló nehézsége – sok egyéb mellett – abból fakad, hogy az interpretációnak olyan korabeli szöveganyagra kell támaszkodnia, amely eleve korlátozott szemlélettel jellemezhető. Bizonyos típusú kérdések fel sem merülhettek a nyilvánosság akkori színterein, sőt a politikailag vagy ideológiailag meghatározott tiltás mibenléte is csupán az anyagból magából követ-

Kollektivizálás_könyv.indb 297 2015.02.06. 10:37:50

keztethető ki. A személyfölötti, a megjelenés feltételeül szabott keretet az egyéni megszólalás retorikája csak bonyolult és aprólékos módon módosíthatta, s akkor is többnyire rejtett formában. Ezért az egykorú szövegeket inkább csak diszkurzív módon érdemes elemezni, azaz elsősorban a korabeli beszédrend elemeit kell azonosítani, s csak ezután, ehhez viszonyítva lehet a kijelentések státuszát meghatározni.[1] Ez voltaképpen kódfejtő munka: mintha egy ma már ismeretlen nyelv és fogalomkészlet megfejtésén munkálkodnánk, ráadásul olyanon, amely mintha a mi nyelvünkből lenne összerakva, mégis idegen. A tanulmány kettős tétjét egyfelől ennek a rekonstrukciós műveletnek a sikere adhatja, másfelől pedig az ily módon a szépírói reprezentációban feltáruló valóságértelmezés rétegeinek föltárása.

A korszak önértelmezése a téeszszervezésről

Ha a hatvanas évek elejének a téeszszervezésről a nyilvánosságban megjelenő képét kívánjuk megérteni, a hivatalos propagandának az írói nyilvánosságba beépülő cenzurális korlátját a szociográfus Márkus István 1967-es tanulmánykötetének utószavában is azonosíthatjuk. A bekezdés természetesen Márkus saját pozíciójának fényében is értelmezhető: az 1956-os szerepe, a Nagy Imre köréhez tartozása miatt börtönre ítélt és amnesztiával szabadult szerző az egzisztenciáját és a szellemi életben elfoglalt helyét kívánta visszanyerni, így érhette el, hogy korábbi, részben még a második világháború előtt vagy az 1950-es években keletkezett és publikált tanulmányai újra megjelenjenek. Mondatai azonban jól tükröznek egy szélesebb értelmiségi álláspontot is – noha azt természetesen nem lehet eldönteni, hogy Márkus ekkor taktikából vagy meggyőződésből foglalt-e így állást.[2] „A kötet utolsó harmadát a legutóbbi három évben írtam, azután tehát, hogy mezőgazdaságunk nagyüzemi átszervezése – végre visszavonhatatlanul – megtörtént, és a termelőszövetkezeti gazdaságok jelentős része megszilárdult. Az 1959–1961-es átszervezést nemcsak összehasonlíthatatlanul jobbnak tartom az 1950–1952-es kollektivi-

1 Ehhez lásd *Kalmár Melinda:* Ennivaló és hozomány: A kora kádárizmus ideológiája. Bp., 1998. A megközelítés legfontosabb előképe és mintája azonban: *Scheibner Tamás:* A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1963. Bp., 2014. (Ligatura).

2 A jelentős szociográfusi életművet létrehozó Márkus tudományos és közéleti pályafutása még nincs feldolgozva. Hatvanas évekbeli szellemi pozícióját jól tükrözi egy még publikálatlan visszaemlékezés, amelyet a szerző szívességéből használhattam: *Szilágyi Miklós:* Emléktöredékek Márkus Istvánról (kézirat). Márkus kapcsán Eörsi István memoárjában fölbukkant egy olyan információ is, amelyet a könyv megjelenése után még hosszú évekig élő Márkus – tudtommal – soha nem cáfolt: eszerint őt a börtönben beszervezték ügynöknek. Lásd *Eörsi István:* Emlékezés a régi szép időkre. [Bp.], 1988. 194–195. Vö. még *Szőnyei Tamás:* Titkos írás. Az állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, I–II. kötet, Bp., 2012. Itt: I. 1053–1054. Esetleges ügynöki tevékenységének részletei még nem ismertek – mindazonáltal meggyőződésem szerint ennek az alább elemzendő vitában játszott szerepéhez aligha van bármi köze.

Kollektivizálás_könyv.indb 298 2015.02.06. 10:37:50

zálási kísérletnél, hanem egyszerűen: elkerülhetetlennek, szükségszerűnek. Tovább halogatni ezt a mi viszonyaink közt nem lehetett. Részletekről, itt-ott arányokról lehetne vitázni – de nem érdemes. A fontos az, hogy a nehéz szakaszon túlkerültünk, a történelmi feladat teljesült. Már nem az a kérdés, hogyan lehetett volna még jobban vagy körültekintőbben csinálni, hanem az: hogyan tovább?"[3]

Márkus mondataiból jól kirajzolódik a hivatalos állásponthoz igazodó, a sajtónyilvánosságban és a könyvkiadásban egyedül megjelenésre engedélyezett logika rendje: a téeszszervezés két szakaszának elkülönítése, s ezzel együtt a második szakasznak mint szükségszerűségnek elfogadása (amelybe azért belefér, hogy az 1950-es évek eleji módszereket finoman és a teljesen meg nem haladott múlt elemeinek kijáró óvatossággal lehet bírálni, mindig hangsúlyozva, hogy az irány helyes volt, csak itt-ott, helyi szinten adódtak „túlkapások"). Az irodalmi nyilvánosságban csak az ezen előfeltevések elfogadásával lehetett a téeszszervezésről írni.[4]

Ez nemcsak a szépirodalmi művekre volt érvényes, hanem a róluk szóló kritikai diskurzusra is. Az öncenzúrára kényszerítő beszédrend és a korlátozott nyilvánosság szabályai ugyanis gyakorlatilag lehetetlenné tették a falu világát a téeszek létrehozásával gyökeresen átalakító szándékok kritikus megközelítését – a módszerek és az erőszak jelenlétének megvitatásáról nem is szólva. Jellemző módon az egyik besúgói jelentés őrizte figyelemre méltó megfogalmazásban, hogy ez a kettős beszéd hogyan volt jelen – s ez a részlet arra is rávilágít, hogy még a korlátozottság szóvá tétele is csak bizalmas (pontosabban: bizalmasnak hitt) körben és a szóbeliségben volt lehetséges. 1966-ban a korszak egyik mértékadó irodalom- és filmkritikusának, a később öngyilkosságot elkövető B. Nagy Lászlónak szavait idézte így az egyik ügynök:

> „Szerinte a kritikusok helyzete a legrosszabb. Hiszen az író, a költő mindent megírhat, mert van egy code-rendszere. Nagy László költőt emlegette: Nagy László már kialakított egy code-rendszert, és abban mindent elmond. Ám a kritikus feladata éppen az volna, hogy az olvasó felé közvetítse a költőt, érthetőbbé tegye, megmagyarázza, vagyis dekódolnia kellene Nagy László verseit. Ezt azonban nem teheti meg, mert nem vállalkozik arra, hogy Nagy Lászlót denunciálja. Ő érti, mit mond Nagy László, de nem írhatja le."[5]

Ez az állítás a téeszszervezés 1960-as évek eleji ábrázolására nézvést is megvilágító erejű lehet. Az egykorú kritikai visszhang ugyanis valóban nem sokat segít abban, hogy kérdéseket lehessen feltenni általa: a kritikák nem mutatnak egymástól jelentősen eltérő előfeltevéseket, s a művek kihagyásos,

3 *Márkus István:* Mit láttam falun? (1945–1966). Bp., 1967. 312.
4 Ehhez lásd még *Szőnyei T.:* i. m. I. 499–505.
5 Uo. I. 644–645.

Kollektivizálás_könyv.indb 299 2015.02.06. 10:37:50

az olvasó háttértudására apelláló retorikai stratégiáit sem fedik fel. B. Nagy László szavainak megfelelően úgy is mondhatnánk, nem „dekódolják" a művek esetleges titkolt intencióit. Utólagosan nem lehet tehát azt az eljárást követni, hogy a művek korabeli státuszát vagy szellemi környezetét tüzetes recepcióértelmezésre alapozzuk, kibontván a meglévő, de annak idején dominánssá nem váló értelmezéseket (ahogyan ezt más időszakokra vonatkozó kritikatörténeti elemzések megtehetik). Pontosabban: módosítanunk kell a recepcióértelmezés stratégiáján, hiszen nem azonosíthatjuk a befogadás egykorú rétegeit a megjelent kritikákkal. Már csak azért sem, mert az ottani állítások sem egyszerűen definitív kijelentések, hanem részei egy olyan korabeli beszédrendnek, amely a kihagyásoknak és elhagyásoknak is jelentőséget tulajdonított.

Az egykorú besúgói jelentéseknek ezért is lehet komoly jelentőségük: időnként ezek segíthetnek a nyilvánosságból kiszorult vélemények és értékelések megismerésében. Persze nem mindig állnak ilyenek a rendelkezésünkre. S ha nincsenek, akkor az elemzés szempontjait érdemes alaposan átgondolnunk. Értelmezési keretként tanulságosabb az egykori műveket és a rájuk vonatkozó, korabeli recepciót mint egy közös diszkurzív tér elemeit felfognunk, s e diszkurzív rend megértése után lehetséges megragadnunk a műveknek azokat a pontjait, ahol a szövegbe többnyire logikai vagy retorikai „hibaként" beépülő elemek mint rejtett jelentésképző centrumok működhettek. Persze ez a módszer sem teljesen csalhatatlan, hiszen éppen az egykorú támpontjai hiányoznak: az értelmezőnek mindig célszerű kételkednie, hogy amit látni vél, az nem csupán önnön szándékának és gyanakvásának visszfénye-e. Azaz nem túlinterpretálás-e, ha olyasmit is észrevesz a szövegben, amit korábban senki sem fedezett fel. Ám ezt a veszélyt érdemes vállalni: az 1960-as évek elejére jellemző zárt beszédrend mellett csak így van esély nem monolit tömbként felfogni a korabeli irodalom világát, hanem megérteni egykorú (vitákban s megszenvedett dilemmákban gazdag) dinamikáját is.

Egy irodalmi vita és ami még mögötte van

Az ilyen elemzéshez[6] kínálhat kiindulópontot az a vita, amely Csák Gyula[7] akkor még csak folyóiratban publikált riportja, a *Mélytengeri áramlás* körül alakult ki.[8] A vita irodalmi volt, fórumát jórészt irodalmi folyóiratok adták, s a

6 Az elemzés módszertanául egyrészt a magyar kritikatörténet metodológiáját vettem alapul (vö. *Dávidházi Péter:* Hunyt mesterünk: Arany János kritikai öröksége. Bp., 1992. 15–71.), másrészt Scheibner Tamás monográfiájának elméleti tanulságait (*Scheibner:* i. m.).

7 Csák Gyula (szül. 1930) prózaíró; munkásságáról összefoglalóan lásd A magyar irodalom története 1945–1975 III/2. A próza és a dráma. Szerk. Béládi Miklós–Rónay László, Bp., 1990. 1191–1194.

8 *Csák Gyula:* Mélytengeri áramlás. Új Írás 1962. 5. sz. 449–468.

Kollektivizálás_könyv.indb 300 2015.02.06. 10:37:50

részvevők is írók voltak.[9] A polémia inkább az ábrázolhatóság és a megítélés határairól, tágabb értelemben pedig az irodalmi szociográfia feladatmeghatározásáról szólt, s nem arról, mi is történik téeszszervezés címén falun.[10] Hogy aztán mennyire hatolt le legalább a szociográfia kapcsán a kérdések mélyére, az már nem ennyire egyértelmű.

A vita aligha volt spontán képződmény, legalábbis kiindulásában biztosan nem. Az első fázisát két olvasói levél – valószínűleg csak részleges – közlése adta az *Új Írás*ban. Az első, egy közelebbről ismeretlen, hódmezővásárhelyi olvasó, Szabó Áron levele: dicsérte Csák írását és igaznak tartotta. A másik levélíró Pápáról, akit csak T. Gy.-ként jelöltek, viszont teljesen elutasította, mondván, „[n]ekünk pártos írások kellenek, nem pedig ilyen »tárgyilagos« leírások".[11] Az olvasói levél mindig kényes műfaj, s különösen az ún. „szocializmus" időszakában nem lehetünk biztosak benne, hogy valóban beküldött véleményről van szó, s nem fiktív szerzőségű szerkesztői állásfoglalásról. Illés Lajos visszaemlékezése arról győzhet meg, hogy itt nem erről volt szó: Csák írása valóban polarizált s egymástól végletesen eltérő olvasói reakciókat hívott elő.[12]

Az igazi polémia azonban nem is itt, hanem egy másik, rivális periodikában, a *Kortárs*ban kezdődött. Márkus István vitacikkéből[13] sem lehet eldönteni, mennyire volt saját kezdeményezésű reakció, vagy mennyire megrendelt írás – más forrás pedig nem áll rendelkezésünkre a cikk születéséről. Mindenesetre aligha lett volna bármiféle vita Csák cikkéből, ha ezt nem látja indokoltnak a *Kortárs* főszerkesztője, Király István.[14] Ennyiben tehát érthető Csák reakciója, amelyet egy besúgói jelentés őrzött meg. Eszerint ugyanis az író arról panaszkodott az egyik ügynöknek, hogy „[m]ég jobban fáj neki, hogy a Kor-

9 A vita személyes hitelű, visszaemlékezésen alapuló legrészletesebb összefoglalása: *Illés Lajos:* Az Új Írás hőskora. Irodalmi történetek, emlékezések. Bp., 2002. 101–112. A Kiadói Főigazgatóság számára 1962-ben készült, névtelen összefoglalás a vita addigi szakaszait szintén összefoglalja: Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból 1961–1970 (Dokumentumválogatás). S. a. r., szerk. és a jegyzeteket írta Tóth Gyula. Bp., 1992. (Irányított irodalom), 120–121.

10 Ezt a szempontot emelte ki Lázár István, de írása megelégedett egy felületes szemlével, s nem vetett fel mélyebb módszertani vagy szemléleti kérdéseket: *Lázár István:* Föl-földobott kő. Fiatal írók szülőföld szociográfiái. Valóság, 1963. 6. sz. 64–68. A *Népszabadság* is közölt egy, a Csák körüli vitához kapcsolódó, de általában a riporttal foglalkozó elméleti cikket, amely konkrétan nem is szólt a vitáról: *Héra Zoltán:* Tárgyilagosság, tudatosság: széljegyzetek egy vitához. Népszabadság 1962. okt. 24. (249. sz.), 9.

11 Új Írás 1962. 7. sz. fülszöveg; 8. sz. fülszöveg.

12 „Rövidesen különböző hangvételű levelek érkeztek, melyek közül két egymásnak ellentmondó, szélsőséges véleményt a folyóirat borítólapjának a »fülén« közzétettünk." *Illés L.:* i. m. 105.

13 *Márkus István:* A mélytenger és áramlása. Kortárs 1962. 8. sz. 1207–1216.

14 Király István (1921–1989) irodalomtörténész, a korszak egyik legnagyobb hatású, számos vezető tisztséget betöltő alakja a magyar kultúra intézményrendszerében. Pályájára és pozíciójára lásd a vele készült interjút: Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sorstörténetéből. Az interjúkat készítette és a kötetet szerkesztette Csáki Judit és Kovács Dezső. Bp., 1990. 29–34., 48–63., 193–213., 382–388.

Kollektivizálás_könyv.indb 301 2015.02.06. 10:37:50

társban is megtámadtatja Király István".[15] Király később valóban, a nyilvánosság előtt is magára vette a felelősség egy részét, igaz, nem abban a formában, ahogyan ezt az ügynöki jelentés szerint Csák vélte, tehát nem nevezte magát megrendelőnek.[16] A dologhoz persze hozzátartozik, hogy a *Kortárs*ra reagálni kívánó *Új Írás* is igyekezett gondosan megszervezni a választ. Ugyancsak Csáktól (pontosabban a besúgójától) ismerjük a taktika első változatát: „De az Új Írás válaszolni akar, és az a jó ötletük támadt, hogy az »urbánus« Vas Istvánnal íratnak majd az ő védelmében cikket, ez ui. taktikailag jobb, mint ha egy volt népiessel védetik meg."[17] Illés Lajos máshogy emlékszik (vagy talán a vita másik fázisát őrizte meg az emlékezete): szerinte Márkus cikkének megjelenése után ő fordult Veres Péterhez és Lengyel Józsefhez, azaz ő kérte föl őket, hogy írjanak cikket Csák védelmében.[18] Igen rövid idő alatt tehát kialakult a frontvonal, amely az *Új Írás* és a *Kortárs* egymás elleni nyílt állásfoglalásait vitte a nyilvánosság elé, ahogyan ezt egyébként Illés emlékezése több, egykorúan nem publikus adalékkal is igazolja.[19]

Márkus cikke érdekes, többszálú érvelést követ. Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert a későbbi vitacikkek egyértelműen leszűkítették az értelmezését, s felvetett szempontjainak egy része így teljesen elsikkadni látszott. Márkus értelmezése ugyanis nagyrészt azon alapszik, milyen műfajú szövegként fogta föl Csák cikkét, s ennek megfelelően milyen olvasási stratégiát választott hozzá. Tagadhatatlan, hogy Csák nem orientálta olvasóját műfajmegjelölő alcímmel, s az írásnak a folyóiratban elfoglalt helye (a lapszám első részében, a szépirodalomnak fenntartott egységben jelent meg) sem tette egyértelművé, hova is sorolható a szöveg. Márkus ezt a hiányt úgy oldotta fel, hogy irodalmi riportnak nevezte a művet, majd minden különösebb indoklás nélkül eltekintett az irodalmiság minden tényezőjétől, s a riportjellegnek megfelelően mérte hozzá a közvetlen valóságábrázolás szociográfiai kritériumaihoz. Amit ezek

15 A jelentést lásd *Szőnyei T.:* i. m. II. 526–527.

16 *Király István:* Nyilatkozat személyes ügyben. Kortárs 1962. 10. sz. 1591–1592.

17 *Szőnyei T.:* i. m. II. 527. Vas István egyébként nem szólalt meg a vitában.

18 *Illés L.:* i. m. 105.

19 Uo. 105–109. A háttérben ez – az egyébként azonos politikai platformon álló – Pándi Pál és Király István nézetkülönbségeként is felfogható volt (Pándi az *Új Írás* szerkesztője volt). Kettejük kapcsolatának feszültségeibe ez minden további nélkül belefért; ehhez számos adalék található a Pándi Pálról szóló interjúkötetben: Rejtőzködő legendárium… i. m. A vitát mint a két folyóirat közti nézetkülönbséget értelmezte (még Csák kötetének megjelenése előtt): *Horváth Zsigmond:* Viták, nézetek, eszmék. Alföld 1963. 3. sz. 96–98. Ehhez érdemes hozzászámítani Csák Gyula 1993-as interjúját is, amely harminc év távlatából visszatekintve – nyilván igen leegyszerűsítve – így értelmezte a vitát: „Jó egy éve zajlott a könyv körül a vita, és a vége felé azt fedeztem fel, hogy itt már nem az írás témája, műfaja, színvonala felett dörög az égi háború, hanem a népi-urbánus iszonyat pusztító és dermesztő szele süvít. Könyvem az általam korábban alig ismert »urbánus« Pándi Pál szerkesztett folyóiratban jelent meg először, és az önmagukat »népieknek« érzők és titulálók eleve csak rossznak tételezték, ha egy zsidó származású szerkesztő a magyar parasztságról szóló írást merészel közreadni." *Varga Lajos Márton:* Harmincéves a Mélytengeri áramlás: Beszélgetés Csák Gyula szociográfiájának hajdani fogadtatásáról. Népszabadság 1993. nov. 24. (274. szám), 22.

Kollektivizálás_könyv.indb 302 2015.02.06. 10:37:50

után számon kért a könyvön, az a választott mércéből következett, hiszen Márkus világossá tette: nem tudja, melyik faluról szól az írás.[20] Csák művét persze empirikus alapjaiból kiindulva is lehetett (volna) bírálni. Gyakorlatilag ezt tette Mocsár Gábor az *Alföld*ben, amikor rögtön leszögezte: a cikk, amelyről azt is tudta, hogy egy készülő könyv részlete, Nádudvarról szól, majd helyismeretét felhasználva példákat hozott arra, Csák hol és hogyan módosított a tapasztalatain – ezzel egyébként a szöveg irodalmias jellegét hangsúlyozta, csak éppen azzal a minősítéssel, hogy az írás ilyenformán nem igaz, noha irodalmilag jó.[21] Márkus módszere alapvetően eltért Mocsárétól. Amikor azt kifogásolta, hogy Csák csak „impressziókat" rögzít, de „semminek sem jár a végére",[22] méltányolható módon kért számon egy olyan metodológiát, amely az empirikus társadalomtudomány mércéje szerint lett volna képes megragadni a meg nem nevezett falu átalakulását. Ez az eljárás azonban akkor és úgy csúszott át rendszerlegitimációs érvelésbe, amikor és ahogyan Márkus röviden megírta Csák cikkének ellendarabját is: karcagi látogatása emlékeire, tapasztalataira utalva fölrajzolt egy pozitív példát a téeszszervezés eredményeire. Ezzel mintegy visszamenőleg is azt sugallta, hogy Csák „impressziókra" épülő módszere *csak* azért rossz, mert nem a téeszek üdvös hatását és sikereit mutatja be.

Voltaképpen ez utóbbi intenció vált dominánssá a Márkus cikkére reagáló véleményekben is. Csák erősen sérelmezte Márkus írását, amit fel is panaszolt magánkörben (ennek bizonyítéka a már idézett ügynöki jelentés),[23] de a nyilvánosságban is: az *Élet és Irodalom*nak adott interjújában is beszélt erről. Amennyire e két reakcióból megítélhető – különösen úgy, hogy az ügynöki jelentésekben mindig fenntartásokkal kell kezelni az információ pontosságát –, Csáknak több baja is volt Márkus véleményével. A privát körben elhangzott minősítés szerint a szerző személyével magával, pontosabban felhatalmazottságával is gondjai voltak, mert úgy vélte, Márkus nem áll a szocializmus iránti elkötelezettség szilárd platformján, mint ő (itt nyilván Márkus parasztpárti indíttatására és a Nagy Imréhez való kötődésére célozhatott): „ráadásul azzal a Márkus Istvánnal [írattatta meg a cikket Király – Sz. M.], aki annak idején a »Somogyi összegezés«-ben 1956-ban sokkal kevésbé pártos alapról bírálta a falusi állapotokat. Az ő [ti. Csák Gyula – Sz. M.] eszmei szilárdságát és osztálybázisát ui. nem lehet kétségbe vonni, viszont Márkus enyhén szólva kompromittálva van."[24] Az interjúban Csák természetesen már mást hangsú-

20 „Én a Csák felfedezte falut nem ismerem." *Márkus I.:* A mélytenger i. m. 1211. Ebből a mondatból persze az is következhet, hogy tudta, melyik településről van szó, csak mélyebb, a Csákéval ütköztethető ismeretei nem voltak a helységről.

21 *Mocsár Gábor:* Panoptikum és mélyáram, Alföld 1962. 4. sz. (júl.–szept.), 123–131.

22 *Márkus I.:* A mélytenger i. m. 1208.

23 A jelentés léte persze azt is bizonyítja, hogy Csák ügyére és a körülötte kialakuló vitára felfigyelt az állambiztonság, s igényelték az erről szóló ügynöki háttér-információkat.

24 *Szőnyei T.:* i. m. II. 526–527. Az emlegetett, 1956 júliusában keletkezett Márkus-cikk belekerült a szerző kötetébe is: Helyzetkép és javaslat. In: *Márkus I.:* Mit láttam falun? i. m. 151–178.

Kollektivizálás_könyv.indb 303 2015.02.06. 10:37:50

lyozott: azt kifogásolta, hogy igazságfeltáró szenvedélyét és szándékát inkább segíteni kellene, mint gáncsolni, s a riporteri kérdésre ki is mondta, hogy ezzel Márkus cikkére céloz.[25] A Csákot az *Új Írás*ban megvédő Lengyel József is ehhez az értelmezéshez csatlakozott: sem Márkus érveire nem reagált, sem a témához nem kapcsolódott. Rögzítette viszont azt, hogy Csák politikailag abszolút helyesen járt el: „Szenvedélyes igazságkeresés jellemzi a »Mélytengeri áramlás«-t, Csák Gyula írását. Ez kommunista attitűd."[26] Mind Csák, mind Lengyel ugyanazt sérelmezte, s voltaképpen ugyanazon logika alapján: magának a vitának a léte volt a legfőbb sérelem,[27] az, hogy Márkus – a sugalmazott intenció szerint más(ok) ösztönzésére – megtámadta a cikket, s ezzel kétségbe vonta Csák „állampolgári becsületét".[28] Lengyel József ráadásul mindezt „végképp elavult, de korántsem elfelejtett módszer"-nek nevezi, ami az 1950-es évek nyilvánosságára, a kritikának a politikai feljelentéssel kevert válfajára tett célzásként érthető.[29] S mivel ez az eljárás soha nemcsak írást és szerzőt feltételez, hanem megrendelőt is, ez az utalás már nagyban érintette a Márkus cikkét közlő *Kortárs*at is; nem meglepő, hogy Király István főszerkesztő, „személyes" ügynek minősítve az okot, éppen ezt utasította vissza.[30]

A Csák írása elleni állásfoglalás előhívta azt az érvelést is, amely szerint az empirikus valóságfeltárás jogát vonják itt kétségbe olyanok, akik vagy egy korábbi, rossz emlékű korszak emberei, vagy egyszerűen a hatalom aktuális kiszolgálói – ennél konkrétabban nem lehet a vita dokumentumaiból azonosítani a feltételezett ellenfelek fantomképét és jellemzőit. Az ellenségképzés műveletére azért volt szükség, hogy a Csák módszere melletti – persze az esetleges írói hibák említését is tartalmazó – kiállás fontosságát retorikailag is meg lehessen indokolni.[31] A vita sajátos vonása, hogy Mocsár Gábor rövid időn belül másodszor is megszólalt az ügyben, különösen úgy, hogy a második, immár a *Kortárs*ban közölt cikkében szó szerint megismételte korábbi kritikájának egy részét. Mintha a *Kortárs* felsorakoztatott volna mindenkit, aki hajlandó Csák írását kritizálni, s ebben még az sem zavarta, hogy Mocsárnak második megszólalásában voltaképpen nem volt új mondanivalója. Ebben a második reflexióban, amely a lassan megszilárduló felosztás szerint Csák írása ellen foglalt állást, az az érdekes, amit Mocsár újonnan tett hozzá mondandójához. A Csákkal folytatott személyes beszélgetést idézvén föl, elárulta: az

25 [Szerző nélkül], Interjú egy vitáról: Hozzászólások a „Mélytengeri áramlás"-hoz. Élet és Irodalom 1962. szept. 22. (38. szám), 3.

26 *Lengyel József:* Miért támadják a „Mélytengeri áramlás"-t? Új Írás 1962. 9. sz. 1010–1012. Itt: 1010.

27 Vö. Csáknak a besúgói jelentésben rögzített véleményével: *Szőnyei T.:* i. m. II. 526–527.

28 Ezt az elemet Lengyel József cikke vitte bele a vitába: „Ama figyelmeztetés, hogy Csák ne vonjon le következtetést, mely a »tudat és magatartás elemi előrehaladását kérdőjelesen« kétségbe vonja, Márkus fogalmazásában és céljában se több, se kevesebb, mint Csák Gyula állampolgári becsületének óvatos-merész-kérdőjeles kétségbevonása." *Lengyel J.:* i. m. 1012.

29 Uo.

30 *Király I.:* i. m.

31 Erre példa: *Farkas László:* „Impressziói mindenkinek vannak". Új Írás 1962. 10. sz. 1145–1146.

Kollektivizálás_könyv.indb 304 2015.02.06. 10:37:50

író attól tartott, az írásáról folytatott vitának súlyos, egzisztenciális következményei lehetnek. „[Á]rtó szándékot tulajdonítanak neki, könyvét, melynek az említett írás csak egy részlete, nem adják ki." Mocsár ezt persze tagadta, de úgy vélte, „az Új Írás úgy tálalja fel az olvasói közvélemény megoszlását, mintha csak azok vitatnák a Mélytengeri áramlás hitelét, akik – pártosság címén – lakkozást várnak el az íróktól".[32] Mindez egybevág Csák egzisztenciáját féltő szorongásával, s érthetővé teszi a besúgói jelentés megőrizte véleményét éppúgy, mint a vita rejtett tétjének állandó sejtetését és a Csák védelmében kiállók stratégiáját is. Ennek tudatában érthető a *Kortárs*ban megszólaló Veres Péter glosszája is, amely láthatólag tompítani igyekezett a vitát. Veres megelégedett egy „mindenki mondhassa el a véleményét" tartalmú, békítő szándékú glossza közlésével, amely semmiféle konkrétumot nem tartalmazott a vita lényegéről, viszont – noha a *Kortárs*ban Csák ellen volt szokás állást foglalni – inkább Csák pártját fogta. Olyannyira, hogy felbukkant benne az az állítás is: „Olyan kritikai szemlélettel, amilyen a Márkus vitatott írásaiban érvényesül, soha nem születhetne nekünk valósághű, realista mai irodalmunk, de még publicisztikánk sem."[33]

A másik hangsúlyos elem annak sejtetése, hogy Márkus a karcagi példa alapján csak egy „lakkozott", kizárólag a pozitívumokat bemutatni akaró leírást kért számon, ráadásul kétséges erkölcsi felhatalmazottsággal, hiszen ő nem is igazi kommunista. Ez erős leegyszerűsítése volt ugyan Márkus vitacikkének, mégsem nélkülözött minden alapot. Hiszen a körültekintőbb és alaposabb módszertan szorgalmazását Márkus valóban csak olyan példákkal mutatta fel, amelyek ezt a tendenciát érzékeltették. Másrészt mivel ő a vitában többet nem szólalt meg,[34] s a végül kibontakozó polémia későbbi szakaszai nem érintették a téeszek létének és működésének alapjait, a szociográfia vagy szociografikus próza igazi metodológiai problémái teljesen kívül rekedtek a vitaszituáción. Hacsak nem Kiss Ferenc írását idézzük föl: ő éppen amellett érvelt (a vitában egyébként szokatlan határozottsággal), hogy Csák írása nem tekinthető „bátor"-nak, s művének „egész struktúráját épp a nyílt színvallástól való félelem s az odamondás fojtott ingerének talán ösztönös, de mindenképpen ügyes egybejátszása határozza meg".[35]

Vagyis az első, látszólag a téeszszervezés és a téeszek ábrázolásáról kialakuló irodalmi vita éppen arról nem beszélt, ami a tárgya lett volna: tünetértékű, ahogyan eredeti céljától eltért, s egy pillanat alatt a rejtett szándékok firtatása és a becsület kétségbe vonása lett a legfőbb eleme. S még csak a szociográfia módszerének kérdéséhez sem tudott igazán hozzájárulni.

---

32 *Mocsár Gábor:* Pontos látlelet, vagy érdekes olvasmány? Kortárs 1962. 10. sz. 1586–1589. Itt: 1586.

33 *Veres Péter:* Véleményszabadság! Kortárs 1962. 11. sz. 1744–1745. Itt: 1744.

34 Az ÉS riporteri kérdését is elhárította, mondván, nem akar magyarázkodni: Élet és Irodalom 1962. szept. 22. (38. szám), 3.

35 *Kiss Ferenc:* A bátorság ügyében. Kortárs 1962. 11. sz. 1745–1748. Itt: 1745.

Kollektivizálás_könyv.indb 305 2015.02.06. 10:37:50

Csák Gyulának a folyóiratközléssel beharangozott könyve aztán 1963-ban jelent meg,[36] s amennyire a korszak kiadványainak ismeretében a kivitelezése megítélhető, komoly kiadói marketinggel. A kemény kötésű, kis alakú kötetet illusztrációk – Bornemisza László grafikus erre a célra készült rajzai – díszítik, volt külön papírborítója, amelyen fülszöveg méltatta a könyvet, kiemelte „újszerű"-ségét. Úgy tűnik, a Magvető igyekezett kiugratni a kötetet kiadványai közül, s ami akkoriban kiadói eszközökkel elérhető volt, hozzárendelte a könyvhöz (ha ugyanis inkább elsüllyeszteni akarta volna, nem csatol hozzá tájékoztató vagy dicsérő fülszöveget, s nem is illusztráltatja). A megjelenés előtt lezajlott vita kellő érdeklődést gerjeszthetett a könyv iránt, s ez sikert ígért a kiadónak.

Az ekkor publikált szöveg jóval hosszabb volt, mint ami belőle annak idején az *Új Írás*ban napvilágot látott. A kézirat ismerete híján persze megítélhetetlen, hogy eredeti szándékához képest Csák a vita hatására módosított-e a szövegen, de néhány mozzanat mindenesetre erre látszik utalni. A könyv például már elbeszél egy találkozást a sikeresen működő téesz elnökével – márpedig ez mintha válasz lenne Mocsár Gábornak, aki kifogásolta, miért nem beszél Csák azokról, akik létrehozták és működtetik a szövetkezetet.[37] Márkus nehezményezte, hogy a helybeli tanítók nem szerepelnek a szövegben, csak a róluk szóló negatív minősítések[38] – a könyvben immár van egy jelenet az iskolaigazgatóval és néhány kollégájával is.[39] Lengyel József idézett a folyóiratcikkből egy példát arra, hogy a kiegyensúlyozott szemléletű Csák – lám csak – nem kizárólag a negatívumokat hangsúlyozza: „Csák megmutat egy lakodalmat mindenféle furcsasággal és ferdeséggel együtt. De a pozitívumot is: a lakodalom, papi segédlet, templomi esküvő nélkül megy végbe. Ami falun nem csekély haladás."[40] Mintha erre a dicséretre kívánna ráerősíteni a könyv azzal, hogy tartalmaz egy beszélgetést a hívei fogyatkozása miatt indulatos református pappal, valamint egy leírást egy öngyilkos lány temetéséről, amelyet „kommunista" módon tartanak meg, egyébként a falu megelégedésére, egyházi közreműködés nélkül.[41]

A *Mélytengeri áramlás* bővebb változatában sem áll a művészi szövegalakításnak túl magas szintjén: stiláris értelemben a szöveg nem változott, s itt sincs eligazító alcím a műfajra nézvést. A mű itt is inkább publicisztikus riportnak tűnik (az első kiadás fülszövege is a „riportregény" kifejezést alkalmazza), bár a szerző láthatólag tudatosan törekedett arra, hogy bizonyos poétikai eszközökkel elemelje a művet az egyszerű tényrögzítéstől. Először is homályban marad a helyszín, csak utalásokból lehet annyit kikövetkeztetni,

36 *Csák Gyula:* Mélytengeri áramlás. Bp., 1963.
37 Vö. *Mocsár G.:* i. m. 130–131.
38 *Márkus I.:* A mélytenger i. m. 1211.
39 *Csák Gy.:* Mélytengeri áramlás, 1963. i. m. 219–233.
40 *Lengyel J.:* i. m. 1010. Vö. Tóth Heléna tanulmányával a társadalmi ünnepek falusi elfogadtatásáról e kötetben.
41 *Csák Gy.:* Mélytengeri áramlás, 1963. i. m. 161–173, 214–218.

Kollektivizálás_könyv.indb 306 2015.02.06. 10:37:50

hogy az ábrázolt falu az Alföldön található. Ettől még persze nem válik azonosíthatatlanná a terep (Nádudvar),[42] ám ez a megoldás is azt a célt szolgálja, hogy a partikularitásból az általános érvényű helyzetkép szintjére emelkedjék föl a falu recens állapotát bemutató körkép. Csák számára a tudósítás a falu világáról természetes módon a téesz állapotáról és megítéléséről szóló vélekedések bemutatását jelenti: ebből a szándékból következik, hogy egy kívülről érkező, önarcképszerű – s nem is nagyon fikcionált vagy saját magától eltávolított – író-narrátort alkalmaz, aki a faluban különböző emberekkel beszélget, s beszélgetőtársai mindannyian valamilyen társadalmilag tipikus figurává emelkednek. Ráadásul a tipizálás – talán az írói, stiláris tehetség korlátozott mivolta miatt is – nem annyira az ábrázolásban vagy a jellemzésben mutatkozik meg, hanem mindig és visszatérően a narrátor minősítéseiben. Ez a hamar kiismerhető, mechanikus módszer voltaképp csak egyetlen méltányolható kompozíciós ötletet tartalmaz: a narrátor utoljára találkozik a számára – és mint a regényszöveg egyértelművé teszi, a falu számára is – legfontosabb személlyel, a Sándor nevű téeszelnökkel. Róla ilyenformán már számos vélemény elhangzik, ő minősül afféle „korunk hősé"-nek, aki sikeresen képes vezetni a téeszt – ezek az anticipációk pedig felkeltik az érdeklődést személyisége iránt. Az már más kérdés, hogy ezt a feszültséget a könyv sem fenntartani nem tudja, sem kezelni: az utolsó, már Budapesten lezajló beszélgetés laposnak és érdektelennek bizonyul, nem utolsósorban azért, mert a regény főhőse voltaképpen maga a narrátor, aki minden beszélgetőtársának a jelenlétét és szavait arra használja, hogy saját, a szocializmus ügye iránti elkötelezettségét és az új világ elfogadásának indulatát kifejezze.

A téeszszervezés kapcsán a regény tézise röviden összefoglalható, s jól harmonizál a Márkus István könyvének utószavából idézettekkel: a téesz léte megváltozhatatlan realitás, s ez a jövő útja. Voltaképpen minden egyes beszélgetés ezt igazolja, legyen szó akár a falu egyetlen, téeszbe belépni nem akaró gazdájáról, aki egyébként részeges és bogaras emberként ábrázolódik. Mivel az interjúalanyok mindegyike a múlt és a jelen egybevetésével a „most azért mégiscsak jobb" álláspontját hangsúlyozza, az ő világukon kívül álló, a téeszhez nem tartozó gazda alakjában a haladásra képtelen, élhetetlen, múltba ragadt paraszt karikaturisztikus figuráját rajzolja meg a könyv, minden méltányolható erkölcsi alapot elvitatva tőle.

A körképszerű szerkesztés egyébként azt is lehetővé teszi, hogy egymással össze nem egyeztethető nézetek jelenjenek meg – ezt azonban szinte teljesen ellensúlyozza a narrátor személye, aki amúgy is mindenkit helyre tesz és kiigazít saját szólama erős minősítéseivel. A könyv oly módon veti fel a kényesnek számító kérdéseket, hogy vagy másokkal mondatja ki, de utána rögtön súlytalanná is teszi a narrátori szólammal, vagy ez utóbbi feladatot egy másik szereplő szólamával végzi el. Ennek legszebb példája az, amikor a téeszbe látogató külföldi vendég (aki ráadásul még nyugatnémet arisztokrata is) tolmács segít-

42 A helyszínt vitacikkében már Mocsár Gábor azonosította: *Mocsár G.*: i. m. 123.

Kollektivizálás_könyv.indb 307 2015.02.06. 10:37:50

ségével megkérdezi két fiatal téeszdolgozótól: volt-e kényszerítés a téesz szervezésekor? A válasz ugyanaz: volt – ám az indoklás egy anekdota arról, hogy maguk a téeszbe belépni szándékozók „erőszakoskodtak" a tanácstitkárral, nem hagyván őt nyugodtan ebédelni, annyira szerették volna már aláírni a belépési papírokat.[43] Ez az eljárás kellően eltávolítja mind a felvetett kérdéseket, mind az elhangzó véleményeket a narrátortól, ám mégiscsak a ráismerés lehetőségét és a bátorság illúzióját kölcsönzi a könyvnek – bár annak természetesen nincs nyoma, hogy az irodalmi nyilvánosságban bárki is dekódolni akarta volna az efféle célzásokat. Hiszen az imént felidézett jelenetnek kétségtelenül van olyan jelentése is, hogy azt „beszélik", történtek erőszakos beléptetések is. Mi több, a jelenet végén megidézett reakció (mindenki nevet a furfangos történeten) úgy is felfogható, hogy az erőszak létének tudatában ki-ki azon derül, miképpen kerülték meg a válaszadók a provokatív kérdést.

Csák írásának retorikájában és poétikai megoldásaiban több szinten is megjelenik ez az ambiguitás.[44] A könyv ismeretében úgy látszik, a folyóiratközlést követő vita több ponton is mintha ezt érzékelte volna. A műfaji minősítés elmaradása, s ebből következően a számon kérhető írói vagy szociográfusi kritériumok elbizonytalanítása éppúgy idetartozik, mint a szocializmus igazát feltétlenül vállaló narrátor szerepeltetése és állandó ütköztetése mindazon véleményekkel, amelyek az új korszak „hibáiról" beszélnek. A teljes könyv ismeretében is kiegyensúlyozatlanságnak hat, hogy egy ennyire jól menő téesz vajon mitől lett sikeres, ha tagjai nem lelkesednek érte osztatlanul – ezt a szerkesztés, amely egymás után közli az egyszerű, időnként elégedetlen téesztagoknak és a téesz vezetőinek szólamait, nem teszi érthetővé. A könyv szerkezete ilyenformán azt látszik sugallni, hogy a téesz sikere csak azon múlik, mennyire rátermettek a vezetők, és a sikerhez az is elengedhetetlen, hogy a téesztagok ne is szóljanak bele a működés mindennapjaiba. Az elért anyagi gyarapodás meg amúgy is érdektelenné tesz minden egyéb kritikát, s mindenkit a jövőbe mutató téeszgazdálkodás mellé állít. Ezt legfeljebb a kétségkívül még meglévő (de majdan kiküszöbölendő-kiküszöbölhető) „hibák" árnyékolhatják be, de ezek részletezésére a könyv nem is vállalkozik: csak annyit rögzít, hogy vannak ilyenek.

A könyv megjelenése azt sugallja, kritikája a hatvanas évek elején hivatalosan még egészében tolerálhatónak bizonyult, különösen hogy ez a felfogás számos, a rendszert erősítő elemet is tartalmazott. A folyóiratközlés körüli vita is ezért erősítette föl Csák kommunista elkötelezettségének tényét: hiszen ezáltal vált hangsúlyozhatóvá, hogy itt a jobbítás szándéka működik, a téma és a szerző beengedhető a nyilvánosságba, mi több, támogatható is. Ehhez kapóra jött Márkus István vitacikke, hiszen Márkusban fel lehetett mutatni az

43 *Csák G.:* Mélytengeri áramlás, 1963. i. m. 114–115.

44 Kiss Ferenc már idézett vitacikkének a bátor szókimondást Csáktól elvitató érvei azt mutatják (*Kiss F.:* i. m.), ezt már az egykorú recepció is érzékelte.

Kollektivizálás_könyv.indb 308 2015.02.06. 10:37:50

ezt felfogni nem képes, az ötvenes évek „sematikus" világszemléletét követő kritikus fantomképét is.

Tamási Áron írói hattyúdala

A Csák Gyula könyve körül feltáruló helyzet segíthet visszamenőleg is megérteni egy néhány évvel korábbi regény poétikáját és fogadtatását. Tamási Áron utolsó regénye, a *Szirom és Boly*,[45] szüzséjét tekintve – különösen mai nézetből – tézisregénynek tűnik, ráadásul olyannak, amelyik nyíltan propagandisztikus tartalmakat hordoz: a cselekvény végső pillanata egy falu teljes azonosulása a téeszszervezés eszméjével, aminek következtében mindenki önként belép a termelőszövetkezetbe. Tamási több ponton figyelemre méltó módon próbálja poétikailag árnyalni ezt a beállítást: ezzel nem változtatja ugyan meg, de némileg többrétegűvé teszi az ábrázolás tendenciáját. A művészi tehetség eltérő mértékét akkor becsülhetjük meg igazán, ha Tamási könyvét összevetjük például Csák Gyula imént elemzett „riportregényével", amelyhez képest a *Szirom és Boly* komoly irodalmi teljesítménynek tűnik. A regény alcímének („Magyar rege") műfajmegjelölése a meseszerűség, a valóságtól való eltávolítás lehetőségét hordozza, s ezt erősíti föl a narráció választott formája is: a regény nagyobbik részét egyetlen elbeszélői hang tölti ki, s ezzel olyan én-elbeszélés jön létre, amely az emlékezés pozícióját jelöli ki a főszereplő-narrátor számára. Ezt ráadásul az is bonyolítja, hogy a reflektált elbeszélői pozíció mégsem a lezárt események utáni, teljes emlékezés: a regény elején kiderül, hogy az írásba foglalt eseményeknek még csak egy része esett meg, így a történet még nyitva van.[46] A narrátor, Szirom apó rögzített nézőpontot képvisel, a természeti és társadalmi környezet ábrázolását is ez hitelesíti.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy Tamási több prózapoétikai eszközt is alkalmazott annak érdekében, hogy a tendenciózus történetszövést minél inkább eltávolítsa saját magától. Nem teljesen hatástalanul. Egykorúan akadt kritika, amely kizárólag a regénynek ezzel a vonásával számolt, empatikusan, és a mű sajátosságait Tamási egész életművéhez mérve, így a recenzióból ki sem derült, hogy mindezek a stiláris megoldások egy ideologikus tartalom kifejtésének érdekében jöttek létre.[47] Az újvidéki *Híd*ban megjelent recenziójában még a magyarországi viszonyokon kívül álló, Jugoszláviában

45 *Tamási Áron:* Szirom és Boly. Magyar rege. Bp., 1960.

46 „S hadd beszéljem el Pünkösd hava után a következő hónapokat is, egészen addig, amíg a hónapokból kitelik legalább kilenc. Fohászkodom a reményhez, hogy legalább ez a kilenc kerekedjék ki csakugyan, vagyis ötvennyolc májusától ötvenkilenc februárig, ebben az én írásomban, minden öröküljön meg. Bár, ki tudja, hogy mind a kilenc hónap meg fog-e örökülni?! Mert ugyanis azokból hét és fél hónap már a hátam mögött van ugyan, de hét egész hét még a jövőben rejtőzik." *Tamási Á.:* i. m. 8.

47 *Bajkó Mátyás:* Tamási Áron mai tárgyú csángó regénye (Szirom és Boly). Alföld 1960. 5. sz. 127–129.

Kollektivizálás_könyv.indb 309 2015.02.06. 10:37:50

élő kritikus, Bori Imre is kifejezetten mellékesnek minősítette a téeszszervezés témáját: „A szövetkezetalapítás, a mesterséges megtermékenyítés, az állami gazdaság élete csak keret itt, de nem a lényeg."[48]

Általában is feltűnő, hogy a regény recepciója mennyire óvatosan kerülte el, hogy megemlítse, a szöveg egy téesz megalakításának mintatörténete: a voltaképpen csekély számú kritika nem említi, hogy Tamási aktuálisnak szánt műve milyen latens politikai alkuba megy bele a megjelenés és írója rehabilitálása érdekében. Az egykorú fogadtatásból egyébként hiányzik a művet éppen emiatt méltányoló ideológiai szólam is:[49] a megjelent kritikák olvastán a regény ideologikus céltételezésének tényét nem is lehetne megragadni. Mintha ez esetben a tapintat működött volna: a korábbi írói érdemek visszatérő hangsúlyozása a kritikákban jórészt elfedi a regény kapcsán felmerülő esztétikai kifogásokat éppúgy, mint azt a nehezen magyarázható fordulatot is, hogy az 1956-os szerepvállalása miatt folyamatosan nyomás alatt tartott író[50] miképpen adhatott ki a kezéből ennyire erőteljesen propagandisztikus művet.[51]

Mindezt leginkább Féja Géza példáján lehet valószínűsíteni (hiszen a korlátozott nyilvánosság miatt hiányoznak a források a valódi bizonyításhoz). Féja népszerű, három éven belül két kiadásban is megjelent életrajza például inkább hangsúlyozza Tamási önarckép-teremtési szándékát Szirom apó alakjában és korábbi műveinek tematikus visszfényét, s a korabeli problémákhoz való kapcsolódásról szólva megelégszik ezzel az eufemisztikus mondattal: „Tamási Áron jól látta a mai falu válságait és ellentmondásait, ki is fejezte, de kerülte a korszakváltás megrázó drámáit."[52] Mindez annak fényében még érdekesebb, hogy egy besúgói jelentés szerint 1960. május 1-jén egy társaságban Féja még „hamisnak tartotta Tamási Áron új regénye, a *Szirom és Boly* székely nyelvezetét, sőt azt mondta, egyesek *Szirom és téboly* címen emlegetik".[53]

---

48 *Bori Imre:* Az öreg Ábel. Híd 1961. 9. sz. 810–811. Itt: 811.

49 Aligha tekinthető véletlennek, hogy a könyvről a *Népszabadság* nem közölt recenziót: ha közölnek egy elismerő (vagy legalábbis semleges) kritikát, egyenértékű lett volna a Tamásinak való politikai megbocsátás gesztusával. Ezt pedig Tamásival kapcsolatban aligha érezték indokoltnak; lásd Orbán László 1957-ben elhangzott előadásának Tamásit érintő részét: Zárt, számozott, bizalmas: Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956–1963 (Dokumentumok). Szerk. Cseh Gergő Bendegúz–Kalmár Melinda–Pór Edit, Bp., 1999. 83.

50 Erről lásd *Márkus Béla:* Különös kiegyezés? A hatalom és Illyés Gyula, illetve Tamási Áron. Kortárs 2009. 7–8. sz. 142–151.; *Szőnyei T.:* i. m. I. 519–524.

51 Ennek kapcsán lásd az egyik legutóbbi irodalomtörténészi értékelést: *Sípos Lajos:* Tamási Áron. Élet- és pályarajz. Bp., 2006. 193–196.

52 *Féja Géza:* Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1967. (Arcok és vallomások), 159.

53 *Szőnyei T.:* i. m. I. 504. Bár azt nem lehet rekonstruálni, mire gondolhatott Féja (ha egyáltalán ezt és így mondta), annyi megkockáztatható: mivel ebben a könyvben a székely tájszólás imitálására ráépülő, ám az eddig elmondottak értelmében személyesként ábrázolt narratív szólam már szinte önálló életet él, modorosságával jórészt el is fedi a történetszövés döccenőit, s elleplezi az ideologikus tartalmat. Olyannyira meghatározónak mutatkozik, hogy a regény legfőbb szerkezeti váltását is szinte érzékelhetetlenné teszi.

Kollektivizálás_könyv.indb 310 2015.02.06. 10:37:50

Amennyiben hitelt lehet adni ennek az adatnak, úgy tűnik: Féja tudatosan kerülte ki Tamási-monográfiájában azokat a mozzanatokat, amelyek alapján az írót – elsősorban morális okokból – el lehetett marasztalnia. Ami pedig a besúgói jelentés székelyességre tett utalását illeti, ez esetben talán nem csupán stiláris fenntartásról lehetett szó.[54]

Tamási a szubjektív szólamra épített narrációval jórészt megteremti annak lehetőségét, hogy ne lehessen rajta számon kérni valamiféle objektív igazságot. Csakhogy Szirom apó saját magától és saját magáról elhangzó története olyan szembetűnő hiányokat mutat, hogy az már kifejezetten manipulatívnak tetszik, s ezt nem tudja elfedni a személyesre hangolt, egyéninek feltüntetett világlátás, illetve ennek erősen stilizált nyelvisége sem. A regény a bukovinai székelyek hontalanná válásának és többszöri áttelepülésének például sokkal rövidebb (voltaképpen csak említésnyi) terjedelmet szentel, mint amekkorát az esemény az egyéni és közösségi emlékezetben betöltött. Tamási ezzel a korlátozással felvillantja, de nem írja meg azt a témát, amelyik a 20. századi magyar történelem egyik feldolgozatlan, akár szimbolikussá is növeszthető traumája volt.[55] A *Szirom és Boly* elbeszélője úgy jut el a regényidőnek számító 1958–1959-hez, hogy nem tér ki a svábok kitelepítésére (pedig Szirom apó veje éppen egy helyi sváb gazda lesz, akinek kapcsán kínálkozna ez a történetszál is). Szót sem ejt az első téeszszervezési hullám agresszivitásáról, valamint 1956 helyi eseményeit sem említi. Teljesen konfliktusmentesnek ábrázolja a falu közigazgatási irányításának és a faluba odahívott (egyébként helybeli születésű) plébánosnak a viszonyát: a tanácselnök elfogadja, hogy lesz papja a falunak, a plébános pedig nyilvánosan támogatja a téesz megalapítását. A téesz eszméje ilyenformán tiszta választásnak tűnik, olyasminek, amiben erőszaknak vagy kényszerítésnek nyoma sincs, egyedül a nyilvánvaló előnyöket kell hozzá mérlegelni. Ezen elemek miatt a megteremtett narrátor belső hitellel nem nagyon rendelkezik, egyszerű szólamként létezik, nem személyiségként. S még ezen a poétikai megoldáson belül is önellentmondások mutatkoznak.

Tamási ugyanis a kilenc fejezetre tagolt regény utolsó fejezetére narrátort vált: az első nyolcat Szirom apó szólamaként ismerjük meg, az utolsóban azonban az unoka, Pálocska lép elő elbeszélővé, ő mondja el az elsődleges narrátor halálának és temetésének a történetét. A váltás a regény koncepciója szerint is jelentős: hiszen a nyolcadik fejezet azzal fejeződik be, hogy Szirom apó odahagyja az állami gazdaságot, és elszánja magát, hogy falujában megalakítja a téeszt. A kilencedik fejezetből pedig kiderül, hogy miután az alakuló gyűlésen megválasztják elnöknek, néhány nap múlva meghal. A kimondat-

54 Ezt egyébként – más kiindulásból s más következtetésre jutva – az egyik egykori kritika is szóvá tette: *Diószegi András:* Tamási Áron: Szirom és Boly. In: uő: Megmozdult világban. Bp., 1976. 356–362. Különösen: 361–362. Vö. még *Taxner-Tóth Ernő:* Tamási Áron. Bp., 1973. 140–142.

55 A bukovinai székelyek kálváriájának regénnyé formálására az 1980-as években Tamás Menyhért író tett több kísérletet is. Mint például: Vigyázó madár. Az utolsó fejezet apám regényéből. Bp., 1981.; Esőrácsok. Bp., 1984.; Balbina. Bp., 1987.

Kollektivizálás_könyv.indb 311 2015.02.06. 10:37:50

lan, de félreérthetetlen utalás tehát mózesi szerepet juttat neki: elvezeti népét, a címbe is foglalt „boly"-t az Ígéret Földjére, de ő már nem léphet be oda.

A szöveg szerint itt stiláris törésnek kellene megmutatkoznia: Pálocska amiatt szabódik, hogy ő nem tud úgy fogalmazni, mint a nagyapja. „Erre is nehezen szántam rá magam, mert bennem már nincs meg az a tudomány, hogy olyan pelyhes szavakkal és jelképes szólásokkal tudjak beszélni, mint ahogy az én Szirom tátó nagyapám tudott."[56] S noha az egykorú recepció itt-ott – elsősorban a szöveg kifejtett intencióit ténynek véve – értekezett a váltásról,[57] a generálissá és automatikussá váló székelyes idiómák alkalmazása miatt nem képződik meg egy gyökeresen más narrátori hang vagy személyiség: szó szerint is visszatérnek a regény korábbi részében Szirom apóhoz kötődő szóképek és metaforák, de általában a szöveg ritmusa és stiláris jellege is változatlan marad. Így – bár a regény kétségkívül elkerüli azt, hogy a főhős belső reflexiói számon kérhetők legyenek akkor, amikor a legnagyobb ellentmondásba kerülne önmagával, tudniillik a téesz gyakorlati megalapításakor – a szerkezeti váltás poétikailag nem bizonyul meggyőzőnek.

Tamási regényében egy fiktív dunántúli – alighanem Tolna megyei[58] – falu szolgál a cselekvény hátteréül, ahol betelepített bukovinai székelyek élnek. Az író koncepcióját egy olyan népkarakterológiai fikció adja, amely a székelyek általánosnak vélt sajátosságaiból vezeti le a direkt ideológiai tartalmat is.[59] Hiszen a bukovinai székelyek lakta falu azért lép be egységesen a megalapítandó téeszbe, mert a náluk eleve meglévő közösségi érzület természetes módon és organikusan átváltható a közös gazdálkodásba. Ezt az egyik kritika plasztikusan meg is fogalmazta:

> „Tamási regényében sohase szabad elfelejtkeznünk az »adott helyzetről«. A székely »telepesek« sajátos adottságairól, arról, hogy náluk a közösségi érzés épp az egykori idegen környezet és állandó harcok miatt jobban kifejlődött. Ezenfelül a földet a felszabadulással együtt kapták ajándékul, nincs meg tehát bennük az a fajta földgyűjtő szenvedély, mely a közös gazdálkodás akadálya lehetne. Ez Tamási könyvének *sajátos* tanulsága."[60]

56 *Tamási Á.:* i. m. 195.

57 Mint például: *Izsák József:* Tamási Áron. Kismonográfia, Bukarest, 1969. 98.

58 Ezt nemcsak azért lehet sejteni, mert a bukovinai székelyek letelepítése itt történt meg, hanem a regénybeli falunév (Baglyod) képzési módjában nagyon emlékeztet a Tolna megyei Kakasd nevére, márpedig ott valóban betelepített bukovinaiak éltek.

59 Ennek kapcsán tanulságos összevetést kínál: *Bodó Julianna:* „Így kollektivizáltak minket…" Kulturális antropológiai elemzés két székelyföldi településről. Csíkszereda, 2004. (Helyzet könyvek).

60 *Fodor Ilona:* Tamási Áron: Szirom és Boly. Kortárs 1960. 8. sz. 295–297. Itt: 295–296. Kiemelés az eredetiben.

Kollektivizálás_könyv.indb 312 2015.02.06. 10:37:50

Fodor Ilona általánosítása persze magából a könyvből van elvonva, így érvényessége sem terjed túl Tamási regényének fikcióteremtő hajlamán. Különösen ha mellé teszünk egy jóval későbbi szociográfiát: Mészáros Sándor könyve egy Tolna megyébe telepített, bukovinai székely parasztember (megjegyzem: a szerző anyai nagyapja) vallomására épít, s ebben nyoma sincs egy ilyen általános, a téesz eszméje iránt elfogadó, közösségi érzületnek. Sőt a narrátor személyes élményének centruma éppen az, amit Tamási kihagy vagy erősen marginalizál a *Szirom és Boly*ban: a kitelepítések tapasztalatai, illetve a téeszbe belépést elodázni akaró szándék.[61]

Tamási regényének fogadtatása aligha volt olyan egyöntetű, ahogyan a kritikai visszhangból sejthetnénk. A Szőnyei Tamás feldolgozta jelentés és a népi írók 1960-as évek eleji hangulatáról szóló elemzés[62] alapján valószínűsíthető, hogy Tamásinak ez a könyve is erősítette azt a benyomást: az ún. „népi írók" emblematikus figurái megalkudtak a hatalommal. Diószegi András kritikájának mondata ennek ismeretében sajátos eufemizmusnak tűnik: „Érthető tehát a megkülönböztetett figyelem is, amellyel az irodalmi közvélemény a könyv megszületését kísérte."[63]

Húsz óra

Tamási regénye bizonyosan nem tartozott még csak rövid ideig sem a szerző életművének kanonikus részéhez. Egészen más volt a státusza Sánta Ferenc korjelző jelentőségű, a hatvanas évek magyar irodalmában komoly hatású regényének, a *Húsz órá*nak. Harmadik példaként érdemes talán ennek a műnek a téesz irodalmi ábrázolásához való viszonyát szemügyre venni. E mű sokat emlegetett jellemzői közé tartozik a riportjelleg: ám ez itt – szemben Csák Gyula könyvével – hatásos poétikai eszköznek bizonyul. Ezt jól mutatja a szöveg két változatának viszonya egymáshoz: az első, folyóiratközlés még inkább az irodalmi riport jegyeivel jellemezhető, ám Sánta ezt a verziót jelentősen átírta, s ezt jelentette meg kötetben is.[64] Ebben a végleges szövegben a riportforma már inkább imitált poétikai formává vált: az egyes szövegegységek – szinte kivétel nélkül – a riporterként meghatározható szerzői énnek egy-

61 *Mészáros Sándor:* A kék hegyeken túl…, Bp., 1987. (JAK füzetek 29.)

62 *Szőnyei T.:* i. m. I. 499–505.

63 *Diószegi A.:* i. m. 357.

64 *Sánta Ferenc:* 20 órás riport. Kortárs 1963. 10. sz. 1483–1512.; 11. sz. 1643–1667.; 12. sz. 1801–1827. Itt jegyzem meg, hogy számomra érthetetlen, miért nem elemezte soha senki, Sánta milyen változtatásokat hajtott végre a folyóirat-publikációhoz képest a regényszövegen, illetve hogy ezeknek a módosításoknak milyen poétikai következményei voltak. Vasy Géza monográfiája az egész kérdést ennyivel intézi el: „Sánta regénye először 20 órás riport címmel jelent meg a Kortársban. Könyv alakban a következő évben olvashattuk a végleges címmel, a szöveg elég jelentős mértékű stilisztikai megváltoztatásával, krónika műfaji megjelöléssel." *Vasy Géza:* Sánta Ferenc, Bp., 1975. (Kortársaink), 137.

Kollektivizálás_könyv.indb 313 2015.02.06. 10:37:50

egy személlyel folytatott dialógusára épülnek, s ennek a másik domináns szereplőnek a szólamát jelenítik meg.[65] A mű a dokumentumszerű hűség illúzióját is fel akarja kelteni – annál meglepőbb egyébként, hogy a szakirodalom még csak kísérletet sem tett arra, hogy számot vessen azzal a kérdéssel, milyen történelmi esemény adhatta a regény kiindulópontját. Az azonban bizonyos, hogy a regény alapvető intenciói közé tartozik a referenciális olvasat fölkínálása; s ha ezt komolyan vesszük, érdemesnek tűnik abból a szempontból is számot vetni vele, egyneműnek tekinthető-e innen nézvést.

A *Húsz óra* utólagos nézetből vizsgál meg egy múltbeli eseményt. Ez utóbbit elég könnyen meghatározhatjuk – az egykorú recepciónak sem okozott gondot az azonosítás –, hiszen 1956 októberének egyik tragikus pillanatáról van szó, amikor is egyrészt a volt párttitkár, Varga Sándor lelövi egykori barátját és osztályostársát, Kocsis Benjámint, másrészt pedig a falubeliek egy csoportja, köztük a szintén egykori barát, Balogh Anti rálő Igazgató Jóskára, a téeszelnökre. Ha a regény időjelző utalásait nézzük, pontosan nem határolható be, mikor is történt mindez – nyilván október 23-a után. Ennél azonban kissé bizonytalanabb, mi is tekinthető az elbeszélés jelen idejének. Az egyik szereplő, az egykori tanársegéd felesége évekkel korábbi eseményekként utal vissza 1958-ra és 1959-re,[66] szóba sem hozva egyébként a forradalom utáni megtorlások tényét, vagy akár csak lokális megjelenését, s ez pusztán kronológiailag elég tág lehetőségeket engedne meg; két egybevágó korjelző utalás azonban egyaránt hat, esetleg hét évvel későbbinek mutatja a narrátor kérdezősködését. Balogh Anti azt mondja, a fia és a gyilkossá váló Varga „az Isten tudja, mikor látták egymást utoljára, van annak tán hat esztendeje is, ha igaz...",[67] az Igazgató Jóska és Balogh Anti 1956 novembere táján (mindenesetre az 56-os forradalom leverése után) lezajlott nagy verekedésének tanúja, az öreg éjjeliőr pedig azt állítja magáról: „Hetedik esztendeje vagyok ebben a szolgálatban..."[68] Ez pedig azt jelenti, hogy 1962-re kell tennünk a regényidő szinkrón pillanatát.[69]

Csakhogy ebből következik a regény legmeghökkentőbb ellentmondása is. A IV. egységben a narrátor felkeresi a falu fiatal orvosát, akit arról a bizonyos estéről kérdez: „Szeretném, ha mondana néhány szót arról, amikor kihívták ahhoz a Kocsis Benjáminhoz."[70] Az orvos a választ határozottan megtagadja ugyan (amihez nincs köze, arról nem akar beszélni), de azt elismeri: „Ami ezt a Vargát és a másikat, a Kocsis Benjámint illeti, valóban én voltam kint náluk."[71] Csakhogy korábban ugyanez az orvos kap egy másik kérdést is

65 Erről a sajátosságról a legszínvonalasabban Bori Imre értekezett: *Bori Imre:* Irodalmi szociográfia – szépirodalom. In: Bori Imre huszonöt tanulmánya. A XX. századi magyar irodalomról. Újvidék, 1984. 381–386.

66 *Sánta Ferenc:* Húsz óra. Krónika, Bp., 1964. 69. (VII. egység.)

67 Uo. 7. (I. egység.)

68 Uo. 223. (XVIII. egység.)

69 Annak idején Vasy Géza is erre a következtetésre jutott: *Vasy G.:* i. m. 138.

70 *Sánta F.:* Húsz óra i. m. 33. (IV. egység.)

71 Uo. 35. (IV. egység.)

Kollektivizálás_könyv.indb 314 2015.02.06. 10:37:51

a narrátortól: „Mióta van itt?" Erre pedig azt válaszolja: „Három éve!" Akárhogy számolunk is, ez bizony semmiképpen nem egyeztethető össze a narráció egyéb, időviszonyokra vonatkozó utalásaival: ha az orvos három éve van itt, akkor nem lehetett jelen hat évvel korábban a gyilkosság színhelyén, vagyis vagy ez a kijelentése hamis, vagy a másik. Gondolhatnánk persze arra, hogy másféleképpen kellene értenünk a választ: hátha csak arról van szó, hogy a házban lakik három éve. Ezt a lehetőséget azonban az orvos szavai teljesen kioltják:

> „Beletette az arcát a tenyerébe: – Három kerek és hosszú, hosszú éve! Nem tudom megszokni! Igazán akartam, mert beláttam, hogy nem tehetek mást, hacsak nem akarok egészen tönkremenni. Nem megy! Ott [azaz Budapesten – Sz. M.] nőttem fel, ott jártam iskolába, ott jártam egyetemre, ott van anyám, apám, mindenki, akit szeretek, és akihez valami közöm van... Nem megy!"[72]

Tehát a három év csakis azt az időszakot jelölheti, amelyet az orvos a fővárostól távol, ebben a faluban volt kénytelen tölteni. Az össze nem illés nyilvánvaló: Sánta regényében felbukkan egy olyan elem, amely teljességgel ellentmond a regény egyéb poétikai megoldásainak. S ha esetleg írói figyelmetlenséggel kívánnók magyarázni a jelenséget, óvatosságra inthet az, hogy ezen a ponton a regényszöveg egészen a legutóbbi kiadásig változatlan, vagy, ami még figyelemre méltóbb: a mű első, 1963-as, még folyóiratbeli publikálásakor a narrátor kérdésére az orvos még azt a választ adta, hogy „öt éve" van a faluban![73] Ez sem illenék ugyan bele teljesen a regény belső időviszonyaiba, de mindenesetre közelebb állna egy elfogadható kronológiához: csakhogy Sánta láthatólag akként módosította a szöveget, hogy a logikai törés teljesen nyilvánvaló legyen, s ehhez a változtatáshoz ragaszkodott is. Ilyenformán a szövegnek ez a pontja olyan árulkodó jelnek tekinthető, amelynek felhívó szerepe van: a „hiba" arra hívja fel a figyelmet, hogy közvetlen környezetének kiemelt szerepe van a mű egész világán belül, azaz nem egyszerűen fogyatkozásról van szó, hanem dekódolható poétikai üzenetről.[74] A Budapestről vidékre költöző, teljesen magányos, saját pincéjében egy senkitől nem látogatható, egyszemélyes bárt kialakító fiatal orvos ugyanis éppen ezáltal válhat szimbolikus figurává: az 56-os forradalom utáni megtorlások elől Budapestről elmenekülő, belső emigrációba húzódó értelmiségi jelképes magatartásának megtestesítőjévé. A hozzárendelt attribútumok (a dzsessz, illetve Edith Piaf hallgatása, a sokat keresett Gauguin-reprodukció)

72 Uo. 32. (IV. egység.)

73 „– Mióta van itt?
– Öt éve!" *Sánta F.:* i. m. (1963) 1492.

74 Ilyen jellegű elemzésre lásd *Keresztesi József:* Hibát hibára: Petri György kései költészete és a hiba poétikája. Jelenkor, 2001. 74–81.; *Szilágyi Zsófia:* A féllábú ólomkatona, avagy a hiba poétikája. Jelenkor, 2001. 82–88.

Kollektivizálás_könyv.indb 315 2015.02.06. 10:37:51

a regény születésének kontextusában a „dekadens" életérzés hordozóinak számítottak; egységesen azonban az elvágyódás, a Nyugat iránti nosztalgia kifejezését szolgálták. A „hibával" Sánta két szinten kötötte hozzá a regény világához az orvost: a narráció egysége érdekében szüksége volt arra, hogy a figura hozzákapcsolható maradjon az 1956-os falusi eseményekhez. Nyilván ezért kellett úgy beállítani, hogy ő is tanú, még ha csak néma, vallani nem akaró tanú is. Egyúttal viszont az ily módon a szereplő körül fölsejlő 1956-os aura elegendő volt arra, hogy mentalitásában, sorsában az 1956-os forradalom túlélőinek egyik olyan magatartásformáját villantsa fel, amely a regény többi szereplője révén nem jeleníthető meg. Viszont tipikus vonásokkal rendelkezik: ez utóbbira utal tehát az a mondat, amely szerint az orvos csak jóval a forradalom után érkezett, menekült volna a faluba, hogy – mint megfogalmazza – ne menjen tönkre teljesen. Vagyis Sánta itt egy elliptikus retorikai alakzatot alkalmazott, a kihagyás révén kívánt valami olyasmit közölni, aminek nyíltabb megfogalmazását vagy szükségesnek, vagy lehetségesnek nem látta. Ez a leginkább aposiopesisként meghatározható elhagyás – hiszen nem egy szintaktikai elem, hanem egy egész logikai gondolatalakzat maradt el – általában igen erős retorikai felhívó szereppel rendelkezik;[75] éppen ezért több mint feltűnő, hogy a *Húsz órá*ra vonatkozó kritikai és irodalomtörténeti szakirodalom egyáltalán nem észlelte és nem dekódolta ezt a jelzést. Az orvos alakjával legalább futólag szembesülő tanulmányok is megelégedtek a regény fogadtatásában uralkodónak tekinthető ideológiai színezetű értékelésekkel.[76] A kritikai recepció egyszerűen elsiklott a kronológiai tévedésben jelzett jelentéstöbblet mellett; s ez annál feltűnőbb, mert a regény egy másik, nyilvánvaló narrációs „hibáját", az imitált téeszjegyzőkönyv beiktatását a kritikák nemcsak felfogták, hanem még jelentőséget is tulajdonítottak neki. Talán elegendő most csak három példát idéznem erre az értelmezői eljárásra. Z. Szalai Sándor például így fogalmaz:

> „Ha kimondottan a regénykompozíció igényével olvassuk a Húsz órát, felvethetjük, hogy a Kossuth tsz vezetőségi ülésének jegyzőkönyve eléggé szervesen épül-e a történetbe. De ez a mozzanat is tulajdonképpen az élet realitására utal: a szövetkezet akaratlanul »rántódik be« a művészi felderítésbe, s többek közt a párt »új politi-

75 Vö. *Szabó G. Zoltán–Szörényi László:* Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába. Bp., 1988. 144.

76 Ennek a legradikálisabb változatát – részben más Sánta-műveket elemezve – a következő két, egyébként marginális helyen, egy nem országos terjesztésű egyetemi kiadványban megjelent tanulmány képviselte*: Kiss János:* Közélet vagy magánélet? Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét c. könyvéről. Tiszta szívvel 1965. szept., 2. sz. 130–137.; *Haraszti Miklós:* Hozzászólás. Tiszta szívvel 1966. 3–4. sz. 109–117. Vö. még Földes Anna tanulmányával, ahol nem a figurának a narratív szerkezeten belüli pozíciója bizonyult értelmezendőnek, hanem a figura erkölcsi megítélése: *Földes Anna:* A *Sokan voltunk*-tól a *Húsz órá*-ig. Sánta Ferenc írói pályájának első évtizede. In: uő: Húsz év – húsz regény. Bp., 1968. 392.

Kollektivizálás_könyv.indb 316 2015.02.06. 10:37:51

> káját« értő, talpig karakán titkár, Csűrös János ebben mondja ki ítéletét a falun is sok kárt okozó személyi kultusz és dogmatizmus felett. Itt már valóban a »dolgozó nép okos gyülekezetét« látjuk, minden hamis pátosz és illúzió nélkül."[77]

Gyurkó László logikája is hasonló: „Hisz a regényből látszólag kilógó szövetkezeti jegyzőkönyv például nem más, mint egy teljesen új eszközökkel teremtett társadalmi tabló."[78] Farkas János szerint pedig itt már a jövő távlata jelenik meg:

> „Ez a kép kissé a jövő képe. Nem azért, mert a jegyzőkönyv bizonyára némileg idealizált az átlaghoz képest. Hanem a dolog úgy áll, hogy a regény azért »idealizál«, hogy felszólító mód legyen, jogos imperatívusz: az élet minden területén és minden szintjén valósítsuk meg a demokratikus döntés intézményeit. A kép itt messze túlnő a dokumentatív riport-jellegen, fejlődésünk jelenlegi szakaszának központi problémáit és feladatait fogalmazza meg."[79]

Az olvasatok tehát – ebben teljes az egység – a pozitív ideológiai szereppel felruházható „hibára" találtak mentséget, ám a másikra, amelynek pedig sokkal izgalmasabb poétikai, sőt mentalitástörténeti vetülete van, egyetlen szót sem vesztegettek. Ennek aztán igen komoly következményei lettek a regény befogadásának későbbi szakaszában. Mivel a recepció sem tudatosította soha ezt a hatáselemet, valamint az idő múlásával egyre kevésbé működött az a közös nemzedéki történelmi tapasztalat is, amelynek révén a kihagyásos szerkesztés dekódolható volt, ez a két „hiba" valódi fogyatkozásként épülhetett be a mű későbbi, esetleg már értelmező szövegként meg sem születő olvasataiba: zavaró mellékkörülménynek bizonyult, s mivel a szöveg poétikai összetettsége önmagában nem állította komoly kihívás elé az értelmezést, hozzájárult a regény kiszorulásához az elevenné tehető irodalmi tradícióból.

Sánta regényének egy másik sajátosságát is meg lehet érteni ebből a „hibá"-ból kiindulva. A téeszjegyzőkönyvnek a recepcióban kiemelt szerepe ugyanis nem véletlen: a műben ezen a ponton ragadható meg félreérthetetlenül a deklaratíve fönntartott tradíció önkorlátozó leszűkítése. A recepció annyiban bizonyosan jól érzékelte ennek a másféle szövegszervező retorikával megfogalmazott egységnek a funkcióját, hogy itt valamiféleképpen egy olyan szerzői intenció mutatkozott meg, amely szemben állt a különböző, egyenrangú szólamokat megjeleníteni kívánó riportszerűséggel – Vasy Géza monográfiája ezt empatikusan a regény legfőbb mondanivalójának, a szocia-

77 *Z. Szalai Sándor:* Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét – Húsz óra. Új Írás 1963. 12. sz. 1530.
78 *Gyurkó László:* A 20 órás riportról. Kortárs 1964. 3. sz. 480.
79 *Farkas János:* Húsz óra – húsz év. Tiszta szívvel 1965. szeptember, 2. sz. 127–128.

Kollektivizálás_könyv.indb 317 2015.02.06. 10:37:51

lizmus szükségszerű vállalása imperatívuszának tekintette.[80] Ez az esztétikumon kívüli ideológiai állásfoglalás pedig talán a legdöntőbb különbséget teszi láthatóvá a népi irodalom klasszikus, harmincas–negyvenes évekbeli prózateljesítményei és az 1945 utáni, vagy különösen 1956 utáni, legföljebb „posztnépinek"[81] tekinthető epikai művek között:[82] a népi irodalom szociografikus kiindulású szövegeinek legfőbb s maradandó esztétikai hatáseleme – megítélésem szerint – ugyanis az volt, ahogyan a szegénység állapotának fölmutatásához, annak minden konnotációjával együtt, sikerült megtalálniuk az adekvát nyelviséget. Sánta ezt az alapértéket felemás módon valósította meg, hiszen – ahogyan ez minden hagyomány fönntartásának alapfeltétele – megpróbálta ugyan átértelmezni, de úgy, hogy szemléleti alapját jórészt föladta: mert miközben bravúrosan tudott megjeleníteni különböző szólamokat s ezekhez hozzárendelt sorsokat, a szinkrón kiszolgáltatottság empatikus és kíméletlen leírása helyett egy historizált, múltba utalt nyomort mutatott fel, s ahol egyáltalán megjelent a jelen idejű szegénység, ott is a pusztulásra ítélt múlt rekvizitumaként – ahogyan ezt például a téeszbe belépni nem kívánó Csókos Cuha környezete mutatja. Aligha meglepő, ha ezt a szándékot Kardos Pál kritikája messzemenő egyetértéssel nyugtázta, mondván: „ma" már nem lehet azzal az indulattal ábrázolni a társadalmat, mint tette Nagy Lajos a *Kiskunhalom*ban: „Ő [ti. Sánta – Sz. M.] szocialista társadalmat, szocialista falut rajzol, ahol a hajdani elnyomókat már csak egy-két torzult lelkű figura képviseli."[83] A regény egységes, jól működtetett narrációjának erőszakos megtörése mint a szocializmus távlataival azonosuló jövőkép ideologikus megjelenítése lehetett az egyik legfőbb oka annak, hogy Sántát – nem utolsósorban ezért a regényéért – a „szocialista irodalom" klasszikusaként

80 „Mert a téesz vezetőségi ülése általánossá tágítja az állami gazdaságról s igazgatójáról adott képet. Még tovább tágítja ezt, hogy máshol is vannak ilyen gazdaságok; szó esik egy szomszéd falubeli téeszről is. S Csókos Cuha sorsa, az egyéni paraszt helyzetének önkritikus elemzése szintén ezt a célt szolgálja. Sánta tehát a nép társadalmilag szükséges útját mutatja be. A hogyan kell élni kérdésére a világos válasz: vállalni kell a szocializmust, mert csak így törekedhetünk a boldogságra." *Vasy G.:* i. m. 155.

81 Az elnevezés persze csak javaslat, s meglehet, nem is a legszerencsésebb. Bevezetésével csupán jelezni akartam egy terminológiai problémát. Megítélésem szerint ugyanis szükséges lenne poétikai és eszmetörténeti okokból is jelezni azt a cezúrát, amely a népi irodalom második világháború előtti tradíciója és annak a nagyjából 1949 utáni periódusa között fönnáll. Megjegyzendő, hogy a téma szakirodalmában Borbándi Gyula ilyen distinkciót egyáltalán nem tesz – de ez nem is csodálható, mert ő alapvetően nemzedéki elvű összefoglalást készített: *Borbándi Gyula:* A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. Bp., 1989. Az újabb kísérlet, Papp István munkája pedig alig-alig számol poétikai kérdésekkel, így nem is igazán érzékeli a népi írók számos tagjánál kimutatható rendszerlegitimáló érveket az 1945 után született művekben: *Papp István:* A magyar népi mozgalom története 1920–1990. Bp., 2012.

82 A két periódus közötti különbségtételre lásd *Borbándi Gy.:* i. m. 465–491.

83 *Kardos Pál:* Sánta Ferenc: Húsz óra. Alföld 1965. 2. sz. 87.

Kollektivizálás_könyv.indb 318 2015.02.06. 10:37:51

lehetett kanonizálni.[84] Annak ellenére, hogy a regénytől elvitathatatlan az 1956-os forradalom ábrázolásának jelentős megújítása is, hiszen az MSZMP nevezetes párthatározatának „négy oká"-hoz képest, s az „ellenforradalom"-ként propagált múltértelmezés helyett itt egy polgárháborús beállítás dominált: a riportforma kiegyensúlyozó szemlélete pedig azt is lehetővé tette, hogy az egyes szereplők személyes igazsága ne legyen drasztikusan korlátozva – igaz, a kritikák és tanulmányok ezt saját értelmezői eszközeikkel azonnal korrigálták is, nagy biztonsággal jelölve ki, melyik szereplő tekinthető „objektíve" ellenforradalmárnak,[85] vagy éppen „meghibbant"-nak és „hülyé"-nek.[86] A kritikai recepcióban még az a kétely sem merült föl, hogy vajon a Sántától ábrázolt falukép mennyire tekinthető átfogónak: hiszen az azért meglehetősen különös, hogy egy olyan faluban, ahol – az egykori tanársegéd szavai szerint – működött kisgazda ifjúsági szervezet, amelynek titkára az „ellenforradalmár" Kiskovács volt,[87] egyrészt nincs senki a hajdani tagságból, másrészt nyoma sincs sem a múltban, sem a jelenben egyetlen egyháznak sem.

S itt már egy olyan jelenség sejlik föl, amely túl is mutat az eddig elemzett műveken. A téeszszervezés ábrázolása ugyanis az 1960-as években a falu világával recens módon foglalkozni kívánó irodalmi művek témájaként került elő, s ez természetes módon a népi irodalom tradíciójában elhelyezhető szerzők számára jelentett poétikai és etikai problémát.

A *Húsz óra* (akárcsak a másik két elemzett regény) jól mutatja a népi írói tradíció folytatásának korlátait is az 1960-as évek elején: a falu átalakuló világának ábrázolására csak akkor volt mód, ha a szerző alkalmazkodott a korszak cenzurális beszédrendjéhez. Ez a megoldás pedig azt sem tette lehetővé, hogy poétikailag fönntarthatók legyenek azok az írói megoldások, amelyek a harmincas–negyvenes évek népi íróinak műveiben működőképesek voltak. Viszszatekintve nyilvánvaló a feszültség a valóságfeltárás deklarált szándéka és a között a tény között, hogy mindenféle társadalmi visszásság ábrázolása csak a múltba utalva volt ábrázolható, s legföljebb bizonyos rejtett üzenetek révén lehetett az olvasó személyes tapasztalataira apellálni. Ezt a szempontot igen leleplező módon érzékelteti Féja Géza cikke, amely Csák Gyulának az írói szociográfiáról szóló írására született válaszul: „Csák Gyula megjegyzi a mai szociográfia szempontjairól, hogy egybeesnek a szocialista politika távlati elkép-

84 Vasy Géza monográfiájának fülszövegén pl. ezt olvashatjuk: „Bármennyire ellentmondásosak is olykor etikai és történetfilozófiai nézetei, munkásságát mindvégig a szocializmust építő magyar társadalom valósága hatja át, s így helyét a szocialista irodalomban kell kijelölnünk." *Vasy G.:* i. m.

85 Lásd pl. *Haraszti M.:* i. m. 114.

86 Z. Szalai Sándor pl. így minősítette a Tábornokot és a grófot: *Z. Szalai S.:* i. m. 1530. Hasonlóképpen járt el Kardos Pál is: *Kardos P.:* i. m. 88–89.

87 Az egykori tanársegéd ugyanis ezt mondja Kiskovácsról: „Ő volt itt a Kisgazda ifjúsági titkár… FISZ vagy hogyan hívták?" *Sánta F.:* Húsz óra i. m. 76. (VII. egység.)

Kollektivizálás_könyv.indb 319 2015.02.06. 10:37:51

zeléseivel. Így van ez, és tegyük hozzá: *fölötte megkönnyíti a mai szociográfusok munkáját*."[88] Faragó Vilmos ugyanennek másik oldalát is hangsúlyozza:

> „S itt nemcsak a harmincas évekbeli *társadalomrobbantó* célok indokolatlanságára gondolok (a társadalom most gyorsabban változik annál – erre jegyzetében Csák Gyula is utal –, semhogy ezt az írók egyáltalán követni tudnák), hanem a *társadalomfelfedező* célok indokolatlanságára is. Csák Gyula erről is részletesen beszél: az ország politikai és gazdasági irányítói csakugyan több ténnyel rendelkeznek, mint amennyit az író – a maga egy szál ceruzájával – valaha is feljegyezhet."[89]

Ez a helyzetértelmezés aligha a rendszerkritikus szociográfia feladatmeghatározása, még ha – nem lehet elvitatni – a taktikai szempont is belejátszhatott a megfogalmazásába. Nem véletlen, hogy olyannyira egybecseng a Kiadói Főigazgatóság 1965-ös előterjesztésével az utóbbi évek szociográfia körüli vitáiról:

> „Tapasztalataink szerint az eddigi vitákban csak az tisztázódott, hogy a mai szociográfia nem tarthatja fenn a hatalommal szembeni ellenzékiségét, amelyet egy más korszakból, a Horthy-fasizmus évtizedeiből hozott át jelenünkbe. De a szocializmus viszonyai között a szociográfiára új, a néphatalom támogatásának feladatai várnak, s hogy ez nem elfogadott elv, bizonyítja: ilyen művek írására nem vállalkoznak olyan szerzők sem, akik valaha nagyon szívesen és progresszív érvénnyel dolgoztak ilyen munkán."[90]

Összegzés

A téeszszervezés kérdéseit is érintő regényeknek az egykorú fogadtatása jól kirajzolja az öncenzurális óvatosságnak a nyilvánosságot is meghatározó elveit. Noha a fontosnak minősített téma messzemenően kikerült a pusztán agrártörténeti referenciájú megközelítések közül s általános társadalmi problémának minősült (ez a Csák könyve körüli vitából egyértelműen kiderült), ám a megközelítését csak bizonyos jelenségek (például az 1960-as évekbeli beszervezési hullámot is kísérő erőszak) teljes elhallgatásával lehetett megoldani. Az elemzett regények is igazodtak ehhez a felfogáshoz, máskülönben a nyilvános publikálásra esély sem lehetett volna. Ennek következtében a kor-

88 *Féja Géza:* Jegyzetek egy műfaj történetéhez. Kortárs 1964. 4. sz. 661–663. Itt: 662. Kiemelés az eredetiben. Figyelemre méltó Kiss Ferencnek erre az írásra reagáló cikke, amely fönntartja ugyan a fentebb idézett helyzetmeghatározást, de tágabbról tekint rá a műfajra: *Kiss Ferenc:* Napjaink irodalmi szociográfiája. Kortárs 1965. 7. sz. 1143–1151.

89 *Faragó Vilmos:* Nehéz műfaj. Kortárs 1964. 4. sz. 663–665. Itt: 663. Kiemelés az eredetiben.

90 Írók pórázon… i. m. 275.

Kollektivizálás_könyv.indb 320 2015.02.06. 10:37:51

szak irodalmi szövegeiből egykorúan teljesen kimaradt s még csak a dokumentatív észlelés szintjén sem lehetett érzékelni a falu világát átható félelem és rettegés jelenlétét – s ez hosszú időre rögzítette is azt a propagandától is ösztönzött képet, hogy a falu „szocialista" átalakításának egyetlen útja van, az áttérés a kollektív gazdálkodásra, ennek végrehajtása pedig alapvetően végbement. Abban, hogy a nem falusi közegben élő magyar társadalom hosszú ideig nem vett tudomást a durva és nyílt erőszak mellett a manipuláció finomabb eszközeiig terjedő mechanizmusok jelenlétéről, komoly szerepe volt az 1960-as évek magyar irodalmát általánosan jellemző hallgatásnak is.

A népi irodalom tradíciójához sorolható paraszti származású írók számára ennek a csak korlátozott valóságfeltárást lehetővé tevő helyzetnek persze voltak meghasonlást okozó morális következményei is. Külön elemzést kívánna, hogy milyen retorikai vagy egyéb lehetőségei voltak az öncenzurális kód kijátszásának. Ennek egyik elemét Sánta Ferenc regényében lehet tetten érni – ahol ráadásul a korszak másik tabusított történelmi eseményének, az 56-os forradalomnak az ábrázolhatósága is poétikai problémát jelentett. De legalább ilyen súllyal volt jelen a korszak irodalmában az átalakuló falu világát, a lassan erodálódó, elenyésző paraszti múltat elégikus vagy nosztalgikus módon ábrázoló szemlélet is – gyakran egyébként egy kiindulását tekintve etnográfiai megközelítés létező tradíciójával elfedve mindezt. Megjegyzendő, hogy a téeszszervezés drámaibb és tragikusabb ábrázolásának lehetősége még a későbbi évtizedekben is eleven írói (s voltaképpen ellenzékinek számító) feladat maradt, s igazából a nyolcvanas évekre tehető az, amikor a magyar irodalom már valóban felmutatta az erőszak világával átszőtt hatvanas évekbeli magyar falut.[91] Mindez azonban alapvetően nem tudott változtatni azon, amit a jelenségekkel egykorúan született, 1960-as évekbeli irodalom hiánya okozott: azzal, hogy szinkrón módon kimaradt a jelenségek tudatosítása, a felejtés és az elfedés folyamatait gyorsította fel.

A föntebbi elemzésnek egyébként vannak poétikai tanulságai is. Egyik, itt szóba hozott könyv esetében sem lehet azt állítani, hogy olyan propagandaműről volna szó, amely egyszerűen csak a hivatalos álláspont felmondására vállalkozik. Az idő múlásával mégis egyre erősebben látszik az igazodás szándéka, és egyre kevésbé szembeötlő az innovatív megoldások jelenléte. Egy ilyen, előzetes ideológiai céltételezés bármilyen leleményes kompozíciós elvet képes roncsolni, s aligha véletlen, hogy a hatvanas évek elejének a téeszszervezést tárgyaló regényei egyre inkább elvesztik esztétikai közlésképességüket. Legföljebb azt tudják dokumentálni, milyen politikai diskurzus keretében jöttek létre, s a szerzőik hogyan küzdöttek azzal, hogy legalább kicsit képesek legyenek meghaladni a készen kapott kereteiket.

91 Sőt ez olykor még későbbre maradt; Oravecz Imre sokáig készülő, de csak az 1990-es években befejezett és megjelent lírai „faluregénye" (voltaképp verseskönyve) például ennek a kései tudatosításnak az egyik alapműve: *Oravecz Imre:* Halászóember. Szajla. Töredékek egy faluregényhez (1987–1997). Pécs, 1998.

Kollektivizálás_könyv.indb 321 2015.02.06. 10:37:51

IV. Nemzetközi kitekintés

BARÁTH MAGDOLNA

A szovjet parasztság tragédiája: kollektivizálás és „kuláktalanítás”

A 20. század eleji cári Oroszországban a föld tulajdonformák szerint nagyjából azonos arányban oszlott meg. Az összes földmennyiség kicsivel több mint egyharmadát tette ki a faluközösségi falusi földbirtok, míg az állami föld (ún. koronabirtok) és a magánparaszti földbirtok ugyancsak egyharmad arányt mutatott.

Az 1861-es reformok során az állam osztott földet a parasztoknak, de nem magántulajdonba, hanem állami-közösségi földként adta. A faluközösség *(obscsina)* a paraszti földbirtok megközelítőleg négyötödét ellenőrizte, és gazdaságilag erősen korlátozta a parasztság jogait. Pjotr Sztolipin miniszterelnök az obscsinában látta a mezőgazdaság átalakításának legfőbb akadályát, reformjainak középpontjában éppen ezért a faluközösség felbomlasztása állt. A paraszti földterületet nem az állami földek és a nagybirtokok rovására akarta növelni: a közösségi földeket kívánta magántulajdonná átalakítani. 1906. június 6-án bemutatott törvényjavaslata a közösségi és családi tulajdont személyes tulajdonnal szándékozott felváltani. Reformjai megvalósítását az 1907. június 3-i államcsíny, az Állami Duma feloszlatása és új választások kiírása tette lehetővé. 1910 júniusában fogadták el azt a törvényt, amely biztosította a parasztok távozását a földközösségből. 1911 májusában egy másik törvény a paraszt saját földjeként ismerte el az osztásföldet; elkülönülten létrejött a tanya *(hutora)* és az irtásföld *(otrub).* A reformok azonban nem ingatták meg a faluközösségeket, 1917 előtt a mai Oroszország területén még megközelítőleg 110 000 obscsina létezett, amelyekben a magángazdaságok kiválása után még tovább növekedett a szegénység. A faluközösségből osztásföldjeiket eladva a tehetősebbek és a legszegényebbek váltak ki, földjük mintegy háromnegyede az obscsina tulajdonába került. Az obscsinából kiválva 1916-ra mintegy 1,6 millió gazdaság – az összes gazdaság kb. 10%-a – jött létre. Az 1917-es forradalomig a szántóterület 88,6%-án gabonatermesztés folyt, a gabona volt Oroszország legfőbb exportcikke. Szinte valamennyi mezőgazdasági munkát kézzel vagy élő erővel végeztek, a gazdálkodás elsősorban extenzív módszerekkel, alacsony termelékenységgel zajlott.[1]

1 *Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula:* Oroszország története. Bp., 1997. 439–443.

Kollektivizálás_könyv.indb 325 2015.02.06. 10:37:51

Az 1917. februári forradalom elsősorban a földesúri földek kisajátítását követelte, de az Ideiglenes Kormány képtelen volt megoldani a földosztást, erre csak az októberi forradalom után került sor. Az 1917. október 25-én elfogadott *Dekrétum a földről* megváltás nélkül elkobozni rendelte a cári család, a földbirtokosok, a kolostorok és az egyházak földjeit minden tartozékukkal együtt. A dekrétum megszüntette a földek magántulajdonát, a földet államosította, és átadta használatra a parasztságnak. A földbirtokok felosztásával hárommillió föld nélküli paraszt jutott némi földhöz; 1919-re gyakorlatilag az összes mezőgazdasági földterület az ő kezükbe került.

A mezőgazdaság kollektivizálása a Szovjetunióban hosszú és összetett folyamat volt. Nyomban a forradalom után elkezdődött, de meghatározóvá az SZK(b)P XV. kongresszusától, 1927-től vált. E folyamatban három szakaszt szokás megkülönböztetni: 1928–1929 nyara: a teljes/általános kollektivizálás közvetlen előkészületei; 1929 ősze–1932: a teljes kollektivizálás, az egyénileg gazdálkodó parasztok többségének szövetkezetekbe „egyesítése"; 1933–1937: a mezőgazdaság „szocialista átalakításának" befejezése.[2]

Az első kolhozok (kollektív gazdaságok) 1917 végén–1918 elején jöttek létre. A VCIK, az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság 1919. február 14-én hagyta jóvá a szocialista földbirtokrendezésről és a szocialista földművelésre történő áttérésről szóló rendelkezést. Lenin 1918 őszén a lassú változtatások mellett érvelt, mondván, csak „türelmesen, lépésről lépésre lehet előrehaladni", és a parasztság meggyőzésének hosszú, fokozatos meggyőzésével kell számolni. Ezt az elképzelést a Földművelésügyi Népbiztosság vezetői nem osztották; úgy vélték elegendő három-négy év, és megengedhető bizonyos kényszer, mivel le kell küzdeni a parasztok „maradiságát". A kolhozok szervezése már 1918–1919 telén is kapkodással és sietséggel, elsősorban adminisztratív eszközök alkalmazásával zajlott.[3] Az „elhajlásokat" a középparasztokkal szemben az OK(b)P VIII. kongresszusán, 1919 márciusában határozottan elítélték, és megerősítették az „önkéntesség" elvét.

Az 1920-as években háromfajta kollektív gazdaság létezett. A hivatalosan „legfejlettebbnek" mondott és egyben leglazább szervezeti formában, az úgynevezett TOZ-ban (*tovariscsesztvo po szovmesztnoj obrabotke zemli* – szövetkezet a föld közös megművelésére) bizonyos munkákat közösen végeztek, de az állatállomány és a gazdasági felszerelések zöme magántulajdonban volt. Az *artyel*ben, amely végül a kollektív gazdaság alapformája lett, a közös munkavégzés mellett a felszerelés és az állatállomány nagy része is közös tulajdont alkotott. A szövetkezés legmagasabb formája a *kommuna* volt, amelyben min-

2 Kollektyivizacija szelszkogo hozjajsztva SZSZSZR. Szovjetszkaja isztoricseszkaja enciklopedija. [A mezőgazdaság kollektivizációja, SZSZSZR. Szovjet történelmi enciklopédia.] http://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/8232/%D0%9A%D0%9E%D0%9B%D0%9B%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%98%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%98%D0%AF. Letöltés ideje: 2014. szept. 18.

3 Uo.

Kollektivizálás_könyv.indb 326 2015.02.06. 10:37:51

den, az épületek is közös tulajdonban álltak[4] – 1919-ig a gazdálkodásnak ez a formája dominált.

1918 végén az OSZSZSZK-ban nem teljes adatok szerint 1579 kolhoz működött, amely 16,4 ezer parasztgazdaságot (201,6 ezer hektár földterületet) foglalt magában. Az első kolhozoknak átlagban mindössze 12–15 család volt a tagja és a termelés szervezettsége alacsony volt. 1920 végére a kolhozok száma 11 644-re növekedett (ennek 73,7%-a, 8581 volt artyel, 2117 [18,2%] kommuna, 946 TOZ [8,1%]), és már megközelítőleg 130 ezer gazdaságot (980 ezer hektár földdel) egyesítettek.[5]

A polgárháborúban a parasztok harcoltak a fehérek ellen, de gyűlölték a bolsevik intézkedéseket is, különösen a gabona szabadpiaci forgalmának tilalmát és a begyűjtést. A paraszti érdekeket és mentalitást a különféle anarchista irreguláris „bandák" fejezték ki a leginkább, amelyek egyaránt harcoltak a fehérek és vörösök ellen is (a legismertebb Nyesztor Mahno Ukrajnában és Alekszandr Antonov Tambovban[6]).

A gabonabeszolgáltatás lebonyolítására a bolsevikok élelmezési osztagokat szerveztek, és az elégedetlenség elfojtására példátlanul kegyetlen módszereket alkalmaztak. 1918 nyarától parasztfelkelés-hullám árasztotta el Oroszországot. A *Cseka* hivatalos adatai szerint 108 „kuláklázadás" robbant ki, 1918 folyamán csak Közép-Oroszország 20 kormányzóságában 245 nagy szovjetellenes lázadás tört ki. 1920–1921 folyamán a polgárháború paraszttháborúvá alakult át, a parasztmozgalom nemcsak földrajzilag terebélyesedett, de a résztvevők számát tekintve is tömegessé vált, miközben egyre kegyetlenebben számoltak le az ellenálló parasztokkal. Reguláris katonai egységeket vetettek be a parasztok ellen folytatott háborúban, de fontos szerepet játszottak az adminisztratív eszközök is. Gyakori volt a túszejtés, száműzés, amelynek során a parasztokat faluszámra telepítették ki.[7] Végül nem a parasztmozgalmak, hanem a kronstadti felkelés győzte meg Lenint arról, hogy a kommunizmus azonnali felépítésének politikája kudarcot vallott, s hogy parasztpolitikáját meg kell változtatnia. 1921. március 15-én a párt X. kongresszusán javaslatot tett az új gazdaságpolitikai programra, ezzel megkezdődött a NEP *(novaja ekonomicseszkaja polityika)* korszaka. Ez mindenekelőtt új agrárpolitikát jelentett: a gabonabeszolgáltatást felváltotta a gabonaadó, melyet 1921–1922-re 241 pudban (1 pud =16,380 kg), azaz közel 4 tonnában, az erre az időszakra korábban előirányzott mennyiség alig felében állapítottak meg.[8] Ebben az időszakban a kollektivizálás folytatása nem szerepelt az elsőrendű feladatok között.

---

4 *Kenéz Péter:* A Szovjetunió története a kezdetektől az összeomlásig. Bp. 2008. 143.

5 Kollektyivizacija szelszkogo hozjajsztva SZSZSZR. Szovjetszkaja isztoricseszkaja enciklopedija, i. m.

6 Az A. Sz. Antonov eszer politikus és Mahno vezette parasztmozgalmakról lásd *Mihail Heller–Alekszandr Nyekrics:* A Szovjetunió története. Bp., 1996. 83–86.

7 Uo. 80–84.

8 Uo. 97–98.

Kollektivizálás_könyv.indb 327 2015.02.06. 10:37:51

Az új gazdaságpolitika eredményei azonban 1921-ben még nem mutatkoztak. Ugyanakkor 1921-ben egyes felmérések szerint az ország lakosságának csaknem 20%-a, a falusi lakosság több mint 25%-a éhezett.[9] A parasztok nem rendelkeztek tartalékokkal, még vetőmagjuk sem maradt. Statisztikai adatok szerint 1921–1922-ben 5 millió 53 ezer ember halt éhen.[10]

A NEP nagyot lendített a gazdaság helyzetén, 1926 második felében azonban már kedvezőtlen jelenségek is mutatkoztak. 1927-ben a parasztok a jó termés ellenére lényegesen kevesebb gabonát és más terméket adtak el az államnak, zavarok támadtak az ellátásban. 1928 januárjában Sztálin háromhetes szibériai útján „próbálta felrázni" a vidéki pártapparátust, hogy a gabonabegyűjtésben mutatkozó lemaradást behozzák. A helyi vezetőket utasították, hogy a gabonabeszolgáltatást megtagadó parasztokkal szemben alkalmazzák a büntető törvénykönyvbe 1927-ben beiktatott 107-es cikkelyt, amely árdrágításért és árurejtegetésért egyéves börtönbüntetést, mellékbüntetésként vagyonelkobzást helyezett kilátásba.

A kollektivizálást az SZK(b)P XV. kongresszusán, 1927 decemberében hirdették meg, ekkor azonban még a fokozatosságon és az erőszak elutasításán volt a hangsúly. Sztálin 1929. december 27-én jelentette ki, hogy a NEP-korszak lezárult, új időszak veszi kezdetét. „Ez azt jelenti, hogy arról a politikáról, mely a kulákság kizsákmányoló törekvéseinek *korlátozására* irányult, áttérünk a kulákság mint osztály *felszámolásának* politikájára." [Kiemelések az eredetiben. – B. M.][11] Ettől kezdve két folyamat zajlott párhuzamosan, a kolhozszervezés és a „kulákok" likvidálása, a kolhozszervezés „anyagi bázisát" pedig a „kuláktalanításból" akarták megteremteni. (Eközben a „kulák" fogalmát nem definiálták pontosan: kuláknak számított, aki bérmunkát vett igénybe, akinek két tehene vagy két lova, esetleg jó háza volt, és regionálisan is nagy eltérések mutatkoztak abban, kit tekintettek kuláknak.) A NEP időszakában a kulákgazdaságoknak jogukban állt belépni a mezőgazdasági szövetkezetek összes típusába, egyetlen kikötéssel: nem lehettek alapítók és nem választhatták be őket a vezetőségbe. 1929 nyarán viszont határozatot hoztak a „kulákok" belépési tilalmáról.

Az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága 1930. január 30-án fogadta el az *Intézkedések a kulákgazdaságok felszámolására a teljesen kollektivizált járásokban* című határozatot, amelynek kiindulópontja Sztálinnak a marxista agrárszakemberek kongresszusán, 1929. december végén elhangzott beszéde volt.[12] Az SZK(b)P KB 1930. január 30-i és a Központi Végrehajtó Bizottság február 4-i határozatában a „kulákokat", illetve „kulákszimpatizánsokat" *(podkulacsnyik)* három kategóriába sorolták (ekkor a „kuláktalanítás" már teljes gőzzel folyt): „A terrorista akciók aktív szovjetellenes tevékenységet folytató kezde-

9 Uo. 99.
10 Uo. 102.
11 Uo. 195.
12 A beszéd részletei itt olvashatók: http://his95.narod.ru/doc22/4.htm

Kollektivizálás_könyv.indb 328 2015.02.06. 10:37:51

ményezőit és végrehajtóit" a Gulagra küldték; a kisebb ellenállást tanúsító „kulákokat" kitelepítették az ország távoli vidékeire, ahol fakitermelésen vagy a mezőgazdaságban dolgoztak (ezt nevezték „kulákszáműzetésnek"); a többi „kulák" a lakóhelyén maradhatott, de földjüket a kolhoztelkek határain kívül jelölték ki, és súlyos adókat vetettek ki rájuk.[13]

A gyakorlatban a „kuláktalanítandók" csoportjába kerültek a középparasztok és az olyan szegényparasztok is, akik nem akartak belépni a szövetkezetekbe. Egyes területeken a „kuláktalanítottak" aránya 1930. március elejére elérte a 10–15%-ot.[14]

Csak 1929 végétől 1930 közepéig több mint 320 ezer kulákgazdaságot likvidáltak, 175 millió rubelt kitevő vagyonukat pedig átutalták a kolhozok feloszthatatlan vagyonába. Ez az osztatlan vagyon több mint 34%-át tette ki.[15] A kulákokat és a kulákszimpatizánsokat családjukkal együtt fűtetlen vagonokban az Urál, Szibéria, Kazahsztán távoli vidékeire szállították. Sokan már útközben elpusztultak, a halálozási arány azonban a megérkezéskor még nagyobb volt, mivel erdőkben, hegyekben, sztyeppéken a puszta földre rakták ki őket.[16]

A kollektivizálás ütemére jellemző, hogy míg 1929. szeptember végéig a parasztgazdaságoknak csak 7,4%-át kollektivizálták, év végére ez az arány 15%-ra változott, 1930. január–február folyamán pedig 11 millió parasztgazdaság csatlakozásával 60%-ra nőtt.[17] Az erőltetett kollektivizálás elméleti megalapozásául Sztálinnak a *Pravda* 1929. november 7-i számában megjelent *God velikogo pereloma* (A nagy áttörés éve) című cikke szolgált, amelyben azt állította, hogy a középparasztok túlnyomó többsége már belépett a kolhozokba (valójában csak a parasztság 6–7%-a), és „meghatározó győzelmet" arattak.[18] Az SZK(b)P KB 1929. novemberi plénuma ugyanakkor gyors üteme mellett a kollektivizálás komoly nehézségeire is rámutatott, amelyek alapvetően az alacsony műszaki bázissal, a szövetkezetek szervezetlenségével és az alacsony termelékenységgel, a felkészült káderek hiányával függtek össze. A KB-tagok jelzéseit a sietségről, a kényszer alkalmazásáról, a kolhozok szervezeti-gazdasági megerősítésének hiányáról nem vették figyelembe. Sőt Sztálin és Molotov még gyorsabb ütemet diktált; utóbbi kijelentette, hogy a kollektivizálást Észak-Kaukázusban és más területeken már 1930-ban be lehet fejezni.[19]

---

13 *Heller, M.–Nyekrics, A.:* i. m. 196–197.

14 *Rusztam Faritovics Sajhetgyinov:* Kollektyivizacija szelszkogo hozjajsztva. [A mezőgazdaság kollektivizálása.] http://bibliofond.ru/view.aspx?id=15294#1 Letöltés ideje: 2014. nov. 10.

15 *Heller, M.–Nyekrics, A.:* i. m. 195.

16 Uo. 197.

17 *Kenéz P.:* i. m. 125.

18 Orosz történészek körében mindmáig vita folyik arról, hogy feltétlenül szükség volt-e a mezőgazdaság szövetkezetesítésében az erőszakos módszerek alkalmazására. A vita összefoglalására lásd *I. V. Csemodanov:* Bila li alternatyiva naszilsztvennoj kollektyivizacii? [Volt-e alternatívája az erőszakos kollektivizációnak?] Voproszi Isztorii, 2006. 2. sz. 156–162.

19 Kollektyivizacija szelszkogo hozjajsztva SZSZSZR. Szovjetszkaja isztoricseszkaja enciklopedija, i. m.

Kollektivizálás_könyv.indb 329 2015.02.06. 10:37:51

Az SZK(b)P Politikai Bizottsága 1929. december 8-án Ja. A. Jakovlev földművelésügyi népbiztos vezetésével bizottságot állított föl, amely javasolta, hogy a kollektivizálást Oroszországban az első ötéves tervben (a fő gabonatermő vidékeken két-három, a többi területen három-négy év alatt), a nemzeti köztársaságokban a második ötéves tervben fejezzék be. A bizottság javaslatai alapján az SZK(b)P KB 1930. január 5-én határozatot fogadott el *A kollektivizálás üteméről és a kolhozoknak nyújtott állami segítség mértékéről*. Sztálin utasítására a kollektivizálás befejezésére nagyon szoros határidőt állapítottak meg, az Észak-Kaukázus, valamint az Alsó- és Középső-Volga vidékén már 1930 őszére, legkésőbb 1931 tavaszára, a többi gabonatermő vidéken 1931 őszére–1932 tavaszára kellett lezárni a folyamatot.[20] Az akkoriban létrehozott Kolhozcentr (Kolhozközpont) 1929. december 10-én utasította a kollektivizálást végrehajtó helyi szervezeteket, hogy az igásállatok és a tehenek 100%-át, a sertések 80%-át, a juhok és csirkék 60%-át köztulajdonba kell venni, és a kollektív gazdaságok 25%-a legyen kommuna.[21]

Az elfogadott határozat ellenére a helyi pártszervezetek még szorosabb határidő alatt akarták végrehajtani a kollektivizálást. A helyi hatalom egyfajta „versengése" kezdődött a rekordgyorsasággal létrehozott „kollektivizált járás" címért. 1930 márciusában fogadták el a mezőgazdasági artyelek mintaalapszabályát, amelyben kinyilvánították a kolhozba lépés önkéntességének elvét, meghatározták a társulás rendjét és a közös tulajdonba kerülő termelőeszközök nagyságát. A gyakorlatban azonban ezeket az elveket megsértették, ami kiváltotta a parasztok ellenállását. A párt kezdetben munkáscsapatokat küldött a begyűjtési és kollektivizálási kampány „segítésére"; 1929 novemberében 25 ezer megbízható munkáskádert mozgósítottak a falvakban végzendő állandó munkára, vagyis a parasztok szövetkezetekbe kényszerítésére.[22] A helyi pártszervezetekkel és a politikai rendőrség, az OGPU munkatársaival együtt rábeszéléssel és fenyegetéssel próbálták a kitűzött célt elérni; a belépést megtagadó parasztokat a „szovjethatalom ellenségeinek" nyilvánították. A felvilágosító és szervezőmunkát durva nyomásgyakorlás, fenyegetések, demagóg ígérgetések váltották fel.

Az erőszakos kolhozszervezés tömeges elégedetlenséghez vezetett, ami a nyílt tiltakozásoktól a szovjetellenes fegyveres felkelésekig terjedt. Már 1929 folyamán több mint 1300 felkelést regisztráltak országszerte. A falu ellenállását Sztálin erőszakkal törette le. A kollektivizálást sok helyen tömeges templombezárások kísérték.[23] Az erőszakra a falu újabb felkelésekkel válaszolt, és sokasodtak a véres megtorlások a kommunistákkal és a kolhozaktivistákkal szemben. 1930 januárjában 346 tömeges fellépést regisztráltak, 125 ezer pa-

20 Uo.
21 *Sajhetgyinov, R. F.:* i. m.
22 *Kenéz P.:* i. m. 127.
23 *Paul R. Gregory:* The Political Economy of Stalinism. Evidence from the Soviet Secret Archives. Cambridge, 2004. 41.

Kollektivizálás_könyv.indb 330 2015.02.06. 10:37:51

raszt részvételével. Februárban ez 736-ra növekedett (220 ezer fővel), míg 1930 első felében 595 helyen (kb. 230 ezer fő részvételével) került sor megmozdulásra – Ukrajnát nem számolva. Utóbbiban az elégedetlenség több mint 500 települést érintett.[24]

A parasztok, amíg volt erejük, és ellen tudtak állni a fenyegetésnek és erőszaknak, nem léptek be a kolhozba. Amikor már nem maradt más választásuk, tiltakozásul leölték az állataikat. Az állatok másik fele a kolhozokban uralkodó állapotok, az istálló, a takarmány és a gondozók hiánya miatt hullott el.[25]

1930. február végén még Sztálin számára is nyilvánvalóvá vált, hogy ilyen ütemben a további kollektivizálás katasztrófával fenyeget, mivel az elégedetlenség kezdett megjelenni a főleg paraszti származású katonákból álló hadseregben is. 1930. február második felében a párt Központi Bizottsága utasítást adott a sietség leállítására, a „kuláktalanítás" felfüggesztésére azokon a helyeken, ahol az általános szövetkezetesítés még nem kezdődött el, illetve a helyi viszonyok figyelembevételének szükségességére.[26] 1930. március 2-án a *Pravdá*ban megjelent Sztálinnak a *Golovokruzsenyije ot uszpehov* (Akiknek a siker a fejükbe szállt) című cikke, amelyben a kialakult helyzetért a végrehajtókra, mindenekelőtt a helyi pártaktivistákra hárította a teljes felelősséget. 1930. március 14-én az SZK(b)P KB elfogadta *A párt irányvonalának elferdítése elleni harc a mezőgazdasági mozgalomban* című határozatot, és kormánydirektívákat küldtek vidékre a helyi vezetőknek, hogy enyhítsék a parasztokra nehezedő nyomást.[27] A cikk megjelenése után több kolhoz, a Központi Feketeföld övezetében az évben kollektivizált gazdaságok túlnyomó többsége szétesett.

Az SZK(b)P XVI. kongresszusa (1930. június–július) értékelte az általános kollektivizálás első ütemének eredményeit, és „kijelölte a további fejlődés lehetőségeit". Az SZK(b)P KB 1930. novemberi plénuma Észak-Kaukázusban, az Alsó- és Középső-Volga vidéken az általános kollektivizálás befejezését írta elő 1931 folyamán. A kollektivizálás mértéke 1930. novemberben 22,8, decemberben 24,5, 1931. januárban 26,25, februárban 29,4% volt, márciusra elérte a 35,5, áprilisra a 42, májusra a 48,7 és 1931 júniusára az 52,7%-ot. Az akkor már 211 ezer kolhoz 13 millió parasztgazdaságot egyesített.[28]

Az SZK(b)P KB 1931. augusztus 2-án újabb határozatot hozott a kollektivizálás üteméről, amely előírta a parasztgazdaságok 68–70%-ának, a földterület 75–80%-ának kolhozokban egyesítését. Az év végén azonban a helyzet a

---

24 *O. V. Hlevnyuk:* Politburo. Mehanyizmi polityicseszkoj vlasztyi v 1930-e godi. [Politbüró. A politikai hatalom mechanizmusai az 1930-as években.] Moszkva, 1996. 17–18.

25 1929 és 1934 között 149,4 millió háziállat pusztult el.

26 Kollektyivizacija szelszkogo hozjajsztva SZSZSZR. Szovjetszkaja isztoricseszkaja enciklopedija, i. m.

27 https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%B2_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0

28 Kollektyivizacija szelszkogo hozjajsztva SZSZSZR. Szovjetszkaja isztoricseszkaja enciklopedija, i. m.

Kollektivizálás_könyv.indb 331 2015.02.06. 10:37:51

falvakban ismét rosszabbodott. 1930-ban a jó termés lehetővé tette az állami felvásárlás növelését és a gabonaexportot. A következő évben a termés már korántsem volt olyan jó, az állami felvásárlás és az export azonban tovább növekedett. Egyes kolhozoktól elvették az összes gabonát, beleértve a vetőmagot is. Szibériában, a Volga mentén, Kazahsztánban, Észak-Kaukázusban és Ukrajnában komoly élelmezési nehézségek léptek fel. A kolhoztagok és az egyénileg gazdálkodók néha egész családjukkal a városi építkezésekre mentek dolgozni. A gabonakivitel azonban nem állt le.[29]

A kollektivizálás történetének egyik legtragikusabb fejezete az 1932–1933-as éhínség, amely Ukrajnára, a Volga-vidékre, Észak-Kaukázusra, Dél-Urálra és Kazahsztánra terjedt ki.[30] Maga Sztálin később 25–30 millióra tette az éhezők számát; különböző adatok szerint ebben az időben 3–8 millió ember halt éhen. A kollektivizálást átmenetileg leállították.

1932. augusztus 7-én lépett életbe a Központi Végrehajtó Bizottságnak és a Népbiztosok Tanácsának rendelete *Az állami üzemek, kolhozok és szövetkezések vagyonának védelméről és a közösségi (szocialista) tulajdon megerősítéséről,* amelyet a népnyelvben „a kalászokról szóló törvénynek" neveztek. A törvény halálbüntetést vagy 10 év száműzetést helyezett kilátásba a kolhoz és közösségi tulajdon fosztogatóinak.[31] Az SZK(b)P KB Politikai Bizottságának 1932. szeptember 6-i határozata a halálbüntetés azonnali végrehajtását rendelte el.[32] Az év végéig körülbelül 55 ezer embert ítéltek el, köztük 2100 főt halálra. Az elítéltek között nagyon sok volt a nő.[33] Az SZK(b)P KB és KEB együttes ülésén már 1933 januárjában konstatálták, hogy a kuláksági „likvidálása" befejeződött, és a szocialista viszonyok „győztek" a faluban.[34]

A kollektivizálás gyakorlati munkája 1934 őszétől indult újra a pártszervezetek mellett létrehozott speciális bizottságok irányításával. A folyamat a legintenzívebb a moszkvai, ivanovói, leningrádi, Kaukázuson túli, középázsiai, kazahsztáni és szibériai körzetekben volt. A kollektivizálás során a parasztokat a már működő szövetkezetekbe vonták be, újak létrehozása nél-

29 1928-ban a gabonaexport 1 millió q, 1929-ben 13 millió, 1930-ban 48,3 millió, 1931-ben 51,8 millió, 1932-ben 18,1 millió q volt. *Heller, M.–Nyekrics, A.:* i. m. 198.

30 Tragedija szovjetszkoj derevnyi: kollektyivizacija i raszkulacsivanyije. Dokumenti i matyeriali, 1927–1939. [A szovjet falu tragédiája: kollektivizálás és kuláktalanítás. Dokumentumok és iratok, 1927–1939.] 3. köt. Moszkva, 2001. *Viktor Kondrasin:* Golod 1932–1933 gg v Rosszijszkoj Federacii (RSZFSZR). [Éhezés az 1932-1933-as években az Oroszországi Föderációban.] Zsurnal rosszijszkih i vosztocsnojevropejszkih isztoricseszkih isszledovanyij, 2010. 1. sz. (aprel–ijun).

31 Kollektyivizacija szelszkogo hozjajsztva. http://oldru.com/kulagina/88.htm.

32 *Gregory, P. R.:* i. m. 44

33 *Sajhetgyinov, R. F.:* i. m.

34 *Sztalin, J. V.:* Itogi pervoj pjatyiletki: Doklad na objegyinyennom plenume CK i CKK VKP(b) 7 janvarja 1933 g. [Az első ötéves terv tanulságai. Előadás az SZK(b)P KB és KEB együttes ülésén 1933. január 7-én.] http://grachev62.narod.ru/stalin/t13/t13_35.htm Letöltés ideje: 2014. nov. 10.

Kollektivizálás_könyv.indb 332 2015.02.06. 10:37:51

kül.[35] 1935 februárjában a kolhozisták II. összoroszországi kongresszusán fogadták el a kolhozok új alapszabályát, amely a kolhozokat az ország mezőgazdasági termelésének alapvető formájaként nevezte meg.[36] 1935–1936 folyamán a kolhozok erre az alapszabályra tértek át. 1940-re a Szovjetunióban a parasztgazdaságok 96,9%-át kollektivizálták.[37] A kollektivizálás egyik célja a gabonakérdés megoldása volt. A kolhozoknak előírták a „kötelező szállítás" rendszerét, ami azt jelentette, hogy kötelesek az állam által rögzített áron eladni termékeik 25-33%-át.

Az 1929. június 5-i dekrétum létrehozta az állami gépállomások rendszerét. A kolhozokat megfosztották mezőgazdasági gépeiktől, traktoraiktól, a föld megműveléséhez a gépeket a gépállomások biztosították a megtermelt termék 20%-ának biztosítása fejében.[38] A gazdasági megfontolásokon túl ez az intézkedés is az ellenőrzést és a centralizációt szolgálta. Mindegyik gépállomás a helyi pártszervektől független politikai osztállyal rendelkezett, és közvetlenül az országos szerveknek jelentett. Az osztály feladata volt az állami érdekeknek megfelelő beszolgáltatás biztosítása, de a termelési tervek elkészítésében is szerepet kapott.[39]

Az első ötéves terv négy éve alatt a bruttó gabonatermelés az 1928-as 733,3 millió q-ról 1931–1932-ben 696,7 q-ra esett vissza. A gabona termésátlaga is csökkent: míg 1913-ban 8,2 q/ha, 1932-ben csak 5,7 q/ha volt. Növekedett viszont a mezőgazdasági termékek volumene.

Mindez azonban nagy árat követelt. A kollektivizálás tragikus demográfiai következményekhez vezetett, bár az áldozatok pontos száma még ma sem ismert. (A születési és halálozási adatokat, a lakosság lélekszámát 1932-től hivatalosan nem hozták nyilvánosságra.) A sztálini „agrárreform" áldozatait a különböző források 5 és 15 millió közöttire becsülik.[40]

A kollektivizálás a „kulákok" likvidálásával először csak a legvállalkozóbb szellemű rétegétől fosztotta meg a parasztságot, végül földig rombolta a falvakat, és likvidálta magát a parasztságot. Helyette új társadalmi réteget, a kolhozparasztságot hozta létre, amely idővel egyre inkább bérmunkásként vállalt munkát a mezőgazdaságban.

35 Kollektyivizacija szelszkogo hozjajsztva SZSZSZR. Szovjetszkaja isztoricseszkaja enciklopedija, i. m.

36 Kollektyivizacija szelszkogo hozjajsztva. http://oldru.com/kulagina/88.htm Letöltés ideje: 2014. szept. 10.

37 Kollektyivizacija szelszkogo hozjajsztva SZSZSZR. Szovjetszkaja isztoricseszkaja enciklopedija, i. m.

38 *Heller, M.–Nyekrics, A.:* i. m. 200.

39 *Kenéz P.:* i. m. 142.

40 *Heller, M.–Nyekrics, A.:* i. m. 201–202.

Kollektivizálás_könyv.indb 333 2015.02.06. 10:37:51

Ajánlott irodalom

Sheila Fitzpatrick: Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. New York, 1994.

Ny. A. Ivnyickij: „Velikij perelom": tragedija kresztyjansztva. Kollektyivizacija i raszkulacsivanyije v nacsale 30-h godov. Po matyerialam Politburo CK VKP(b) i OGPU. [A nagy fordulat: a parasztság tragédiája. Kollektivizálás és kuláktalanítás a 30-as évek elején. Az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága és az OGPU anyagai alapján.] In: Szugybi rosszijszkogo kresztyjansztva. [Az orosz parasztság sorsa.] Moszkva, 1995. 249–297.

Kooperatyivnij plan: illjuzii i gyejsztvityelnoszty. Szbornyik sztatyej. [Szövetkezeti terv: Illúziók és valóság. Cikkgyűjtemény.] Otv. redaktor: Ju. Ny. Afanaszjev. Moszkva, 1995.

Viola Lynne: Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistence. New York, Oxford, 1996.

Stephan Merl: The role of agriculture in Soviet industrialization. In: Karl-Eugen Wädekin (ed.): *Communist Agriculture. Framing in the Soviet Union and Eastern Europe*. London, New York, 1990, 3–22.

Tragegyija szovjetszkoj gyerevnyi: kollektyivizacija i raszkulacsivanyije. Dokumenti i matyeriali, 1927–1939. [A szovjet falu tragédiája: kollektivizálás és kuláktalanítás. Dokumentumok és iratok, 1927–1939.] 3. köt. Moszkva, 2001.

Kollektivizálás_könyv.indb 334 2015.02.06. 10:37:51

MITROVITS MIKLÓS

A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények[1]

A lengyel mezőgazdaság struktúráját és tulajdonviszonyait alapvetően meghatározták az 1945 utáni új határok, amelyek közé Lengyelországot „áthelyezték", a milliós nagyságrendű ki- és betelepítések, valamint a háború utáni földosztás. Lengyelország a második világháború és a Szovjetunió nyugati terjeszkedésének következtében keleten 179 649 km^2 területet veszített, míg nyugaton „kárpótlásként" 103 788 km^2 területet kapott. Összességében kb. 20%-kal lett kisebb, és mintegy 200 kilométerrel került nyugatabbra az ország a háború előtti állapothoz képest. Északon és nyugaton az ún. „Visszaszerzett Területekről" *(Ziemie Odzyskane)* a németeket kitelepítették, helyükre a nyugatukrán és a nyugatbelorusz területekről, valamint a Szovjetunió területéről érkeztek lengyelek. Elmondható, hogy 1945 után Lengyelország középső részén kívül szinte sehol nem éltek többségben olyan lakosok, akik bár nem költöztek el, az országhatárok változása miatt, állampolgárságuk megváltozott.[2] Az ún. Visszaszerzett Területeken a földek mindössze 20%-a maradt tősgyökeres gazdák kezén. Az 1950-ben kialakított új közigazgatás szerinti 17 vajdaságból öt (Koszalini, Opolei, Szczecini, Wrocławi, Zielenogórai) és öt vajdasági jogú városból egy (Wrocław) teljes mértékben új terület volt, két vajdaság (a Gdański és Olsztyni) pedig vegyes, azaz régi és új területekből jött létre. E területek az új Lengyelország 32,9%-át tették ki.[3]

A nyugatnémet revizionista szlogenek, illetve amiatt, hogy a Német Szövetségi Köztársaság egészen 1970-ig nem ismerte el Lengyelország új nyugati határait (az Odera–Neisse folyók vonalán), a betelepített lakosság sokáig nem érezte magáénak sem a földjét, sem a házát, amit kapott. Mindezt nem lehetett

1 A tanulmány elkészítéséért köszönettel tartozom Dariusz Jarosznak, a Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézete tudományos főmunkatársának, aki hasznos információkkal látott el a témával kapcsolatosan. A lengyel kollektivizálásról az egyik legalaposabb munka: *Dariusz Jarosz:* Polityka władz komunistycznych w latach 1948–1956 a chłopi. [A kommunista hatalom politikája 1948–1956 között és a parasztok.] Warszawa, 1998.

2 *Witold Sienkiewicz:* Polska od roku 1944. Najnowsza historia. Polityka–Społeczeństwo–Gospodarka. [Lengyelország 1944-től. Legújabb kori történelem. Politika–Társadalom–Gazdaság.] Warszawa, 2012. 8–17.

3 *Dariusz Jarosz:* The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes and Defeat. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Ed. by Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Bp.–New York, 2014. 114–115.

Kollektivizálás_könyv.indb 335 2015.02.06. 10:37:51

figyelmen kívül hagyni a földosztással kapcsolatban sem: az újonnan (vissza-) szerzett területeken az 1944. szeptember 6-án elfogadott dekrétum szerint minden 100 hektár feletti birtokot, míg a régi lengyel területeken már az 50 hektár feletti birtokokat is felosztották. E gyakorlat következtében Lengyelországban – Csehszlovákiához hasonlóan – csak minden ötödik kisparaszti család kapott további földet (átlagosan 1,9 ha-t), ugyanakkor a föld nélküli családok viszonylag jelentős (átlagosan 6,9 ha) terület birtokosaivá váltak. 1949-ben minden harmadik lengyel birtok a földreform eredményeként jött létre. Az új hatalom célja egyértelmű volt: a földjuttatással hozzá akarta kötni az embereket új lakóhelyükhöz, és biztosítani akarta megélhetésüket. Föld pedig volt bőven, hiszen a kitelepített németektől és a kollaboránsoknak minősített személyektől kárpótlás nélkül azonnal elkobozták a háború előtti birtokaikat. Természetesen nem minden területet osztottak fel, e földekből hozták létre a későbbi állami gazdaságokat is.

Kollektivizálás lengyel módra

A kollektivizálás gondolata Lengyelországban a Kominform megalakulása, a Jugoszláviával való szakítás után erősödött fel. 1948 júliusában és szeptemberében a Lengyel Munkáspárt (a pártegyesítésre csak 1948 decemberében kerül sor) Központi Bizottsága meghozta a szövetkezetesítés végrehajtását előíró határozatokat, és a „kulákok" elleni harc is megkezdődött. 1949 elejére kialakították a szövetkezetek három (I–III.) típusát, majd a parasztság ellenállását felmérve, 1950 decemberében egy negyedik típust is létrehoztak (I/b).

I. típus: *Földműves Társulás (Zrzeszenie Uprawy Ziemi).* Ebben a típusban minden közösen megművelt föld és minden eszköz a tagok saját tulajdonában maradt. A közös művelés alá vont területeken a tagoknak joguk volt kijelölni a saját tulajdonuk határait. A földeket egész évben a „tagok közös erejével" művelték. A társulás minden tagjának kötelezően annyi munkaegységet kellett a családjával ledolgoznia, amennyit a közösbe adott föld megkövetelt. A tagok saját állataikat és eszközeiket használták, amelyek szintén a tulajdonukban maradtak, és használatukért díjazásban részesültek. A társulás szerződést köthetett a szövetkezeti és állami gépállomásokkal is. A termés elosztása a következő elven alapult: minden tag a közösbe adott föld nagyságától függően kapott a közös termésből. A betakarítást egyénileg is elvégezhették. A társulásnak minden 18 év feletti, földbirtokkal rendelkező személy tagja lehetett, kivéve a „kuláknak" minősítetteket. (Egy 1949-es párthatározat szerint „kuláknak" minősíthető az a személy, aki 15 hektárnál nagyobb földterületet birtokol.)[4] A társulást a törvény a tagok által befizetett összegekből kü-

4 O problemach wsi w PRL z Tomaszem Berezą, Leszkiem Próchniakiem, Ryszardem Śmietanka-Kruszelnickim rozmawia Barbara Polak. [A falu problémáiról a népi Lengyelor-

Kollektivizálás_könyv.indb 336 2015.02.06. 10:37:51

lönböző alapok létrehozására kötelezte, amelyekből például társadalmi beruházásokra – például népi házakra, fürdőkre, kórházakra, vagy talajjavításra, villamosításra, utak építésére – költöttek.

I/b (IV.) típus: *Szövetkezeti Földműves Társulás (Rolnicze Zrzeszenie Spółdzielcze).* Ezt a típust azért hozták létre, mert a gazdák túlságosan is az I. típust részesítették előnyben, amely pedig a legkevésbé hasonlított a szocialista szövetkezetre. A tagok földjeiket a II. típushoz hasonlóan művelés céljával beadták a közösbe, de mindenki megőrizte és az utódaira is örökíthette tulajdonjogát. E típusban nem kellett évi minimum 100 napot ledolgozni, ahogy a II. és III. típusban, a munka mértékét évente határozták meg egy közös gyűlésen. A tagokat nem kötelezték az állatállományuk, mezőgazdasági eszközeik és gazdasági épületeik közösbe adására, arra azonban igen, hogy „kölcsönadják" állatállományukat a szövetkezetnek, ami valójában részleges tulajdonelvételt jelentett. A jövedelem felosztása a „munka mennyiségétől és minőségétől" függött, vagyis a „kölcsönadott" állatállománytól és eszközöktől is. A közös jövedelem többi részének felosztása a következőképpen történt: 10–15% beruházásokra, maximum 50% kulturális-oktatási és társadalmi (öregek, árvák) szükségletekre. A tagokat ebben a szövetkezettípusban is kötelezték különböző alapok létrehozására.

II. típus: *Mezőgazdasági Termelőszövetkezet (Rolnicza Spółdzielnia Wytwórcza).* Itt is minden közösbe beadott föld és eszköz a tag magántulajdonában maradt, és tovább örökíthette utódaira. Minden tag számára kötelezővé tették évente legalább 100 nap ledolgozását, engedélyezték a 14–18 év közötti gyerekek munkavégzését is. A jövedelemfelosztás alapja a végzett munka mennyisége és minősége, valamint a beadott föld és eszközök nagysága volt. A közös jövedelem maximum 20%-át fordították beruházásokra, társadalmi, egészségügyi-kulturális szükségletekre, 20–25%-át osztották szét a tagok között a beadott föld nagysága, 10–15%-át a beadott eszközállomány, 60–70%-át pedig a munka mennyisége szerint.

III. típus: *Mezőgazdasági Szövetkezeti Csoport (Rolniczy Zespół Spółdzielczy).* A lengyel termelőszövetkezetek „legfejlettebb" formája leginkább abban különbözött a többitől, hogy itt a jövedelemelosztás arányosan történt. A szövetkezet összes jövedelméből maximum 15%-ot fordítottak a tagoktól átvett állomány törlesztésére, 10–15%-ot a beruházásokra, legfeljebb 5%-ot az egészségügyi-kulturális szükségletekre, valamint az öregek és árvák támogatására. A jövedelem maradék, maximum 70%-át pedig napi elszámolásban a munka mennyisége szerint osztották szét a tagok között. Ugyanakkor e típusban is minden közösbe adott eszköz és állat magántulajdonban maradt, vagyis a

---

országban beszélget Tomasz Bereza, Leszek Próchniak, Ryszard Śmietanka-Kruszelnicki és Barbara Polak. Biuletyn IPN 12. (2002) 1. sz. 14–15.

Kollektivizálás_könyv.indb 337 2015.02.06. 10:37:52

magántulajdont nem számolták fel, de oly mértékben korlátozták, hogy annak szinte semmilyen hatása nem volt az egykori gazda jövedelmére.

E szövetkezetek soha nem voltak túlságosan nagyok. A témával foglalkozó történész, Dariusz Jarosz becslései szerint átlagosan 1950-ben 37, 1956-ban már csak 20 család alkotott egy-egy szövetkezeti gazdaságot (területük 180 és 220 hektár között mozgott). Számokkal kifejezve: 1950-ben 2199, 1951-ben 3056, 1952-ben 4890, 1953-ban 8060, 1954-ben 9178, 1955-ben 9790 szövetkezet létezett. A gazdák körében leginkább az I. típus vált „népszerűvé", bár a hatalom adminisztratív nyomással azt szerette volna elérni, hogy a „legfejlettebb", III. típusú szövetkezetbe lépjenek be a legtöbben. Ennek eredményeképpen 1956. október 31-én a szövetkezeti gazdák (216 000 család) 55,8%-a a III., 15%-a a II., 24,7%-a az I/b és 4,5%-a az I. típushoz tartozott. Összességében azonban mindez csupán a lengyel gazdaságok 6%-át és a földek 11%-át érintette. Vagyis a lengyel parasztság túlnyomó többsége még az ötvenes években sem csatlakozott a szövetkezetek egyetlen típusához sem.

Arányaiban az ún. Visszaszerzett Területeken több szövetkezet alakult, mint a „régi lengyel területeken", de ennek jelentőségét sem gazdaságilag, sem ideológiailag nem érdemes túlbecsülni, okai a már említett bizonytalanságban rejlenek. Végül hangsúlyozni kell, hogy egyik szövetkezetben sem valósult meg a szövetkezeti tulajdon, a gazdák mindvégig tulajdonosai maradtak földjeiknek, állatállományuknak, gépeiknek és eszközeiknek.

A kollektivizálás folyamatát Lengyelországban is komoly represszió kísérte. A párt országos kollektivizálási versenyt indított, s bár a hivatalos dokumentumokban, beszédekben mindig hangsúlyozták, hogy a kollektivizálás önkéntességen alapul, egyidejűleg kíméletlen harcot indítottak az „osztályellenséggel" szemben. 1948 és 1953 között a helyi apparátusok többnyire végre is hajtották a központi utasításokat, később azonban – a desztalinizációval párhuzamosan – egyre kevésbé voltak aktívak. Az adminisztratív nyomáshoz a beszolgáltatási kötelezettségek növelése és a beszolgáltatás elmulasztása esetére kirótt egyre nagyobb büntetések is hozzátartoztak. 1952–1955 között közel 600 ezer gazda kapott büntetést a húsbeszolgáltatás elmaradásáért, és 1953–1955 között több mint 100 ezer főt állítottak bíróság elé. A represszió 1953-ban érte el a csúcspontját: 254 ezer gazdát ítéltek börtön- vagy pénzbüntetésre. Mivel a büntetések e formái nem érték el a kívánt eredményt, a pártvezetés újabb eszközöket vetett be. A rendőrséget és a hadsereget is felhasználták a parasztság „meggyőzésére", de nem riadtak vissza egy-egy ellenálló családfő letartóztatásától és megkínzásától sem.

A lengyel paraszti társadalom azonban ellenállt. Egyre gyakoribbá váltak a tömegdemonstrációk: 1949-ben csak három, 1950-ben 14, 1951-ben már 76 tüntetést jegyeztek fel. Megnövekedett a migráció is: 1951 és 1955 között több mint 1,8 millió fő vándorolt faluról városba, a vidéki lakosság aránya így 63,8%-ról 55,1%-ra csökkent. Óriási jelentősége volt a lengyel katolikus egyháznak is, amely 1950-ig nyíltan ellenállt a kollektivizálásnak, majd a hata-

Kollektivizálás_könyv.indb 338 2015.02.06. 10:37:52

lommal megkötött kényszerű megállapodás után a vezetés nem, de vidéken számos pap továbbra is az ellenállást erősítette. Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni a nők szerepét. Az állambiztonsági iratok szerint tömeges volt a nők ellenállása, akik néha a testükkel akadályozták meg a földek beszántását, s nemegyszer az agitációs gyűléseket is félbeszakították.[5]

Sztálin halálától Gomułka hatalomra jutásáig

Sztálin halála után az új szovjet vezetőség továbbra is jelentősen beleavatkozott több ország belpolitikájába: erőteljesen kritizálta a túlzott iparosítást és a mezőgazdaság elhanyagolását. Lengyelországban Bolesław Bierutot azonban Hruscsov, eltérően a többi szocialista országtól, azért bírálta meg, mert a kollektivizálás és ennek következtében a termelés is elmaradt a várakozásoktól. 1953. október 29–30-án került sor a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) KB IX. plénumára, amely a lengyelországi „új szakasz" kezdetét jelentette. A plénum a „dolgozó nép életszínvonal-emelésének meggyorsítását" tűzte ki célul, de a szövetkezetesítés hatékonyabbá tételével. Hangsúlyozta, hogy a mezőgazdaságban kevés eredmény született, bár a falvak felében nem volt helyi pártszervezet, valamint a mély vallásosság és a papok jelentős része is akadályozta a szervezőmunkát. Elítélték a „gomulkizmust", amely a szövetkezeteket meg akarja fosztani „osztályjellegüktől", „osztályokon felüli szövetkezetekké" akarja alakítani őket. Elhatározták, hogy a lakosság növekvő szükségleteit figyelembe véve a fogyasztásicikk-ipar fejlesztését meg kell gyorsítani. E politikai irányvonalon 1954 márciusában kissé változtatott a LEMP II. kongresszusa, amelyen a mezőgazdasággal kapcsolatban arról döntöttek, hogy *elő kell segíteni az egyéni gazdaságok jövedelmezőségét*. Ennek következtében fokozatosan növekedett a mezőgazdaság részesedése a beruházásokban, beleértve az egyéni gazdaságokat is. A vita azonban nem zárult le: a kollektivizálás támogatói még többségben voltak a vezetőségben.

Az 1955. decemberi KB-plénum egy féléves vitát zárt le, amelynek az volt a célja, hogy előmozdítsa a mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatos kérdések jobb megértését, feltárja a még kiaknázatlan tartalékokat, növelje a pártszervezetek tekintélyét a dolgozó parasztság körében. Magyarán: azért, hogy jobban elfogadtassák az erőszakos kollektivizálást, megpróbáltak társadalmi vitát kezdeményezni róla, amelynek a kimenetele borítékolható volt. A vita során többen azzal érveltek, hogy véget kell vetni a parancsolgatásnak, a meggyőző-nevelő pártmunkát nem szabad adminisztratív intézkedésekkel helyettesíteni, harcolni kell a népi önkormányzat megsértői ellen, és a legmesszemenőbben figyelembe kell venni a tömegek véleményét. Viszonylag kevés szó esett a ter-

5 A sztálinizmus lengyel gyakorlatáról és a társadalmi ellenállásról lásd *Dariusz Jarosz:* Polacy a stalinizm 1948–1956. [Lengyelek és a sztálinizmus 1948–1956.] Warszawa, 2000.; illetve *Andrzej Werblan:* Stalinizm w Polsce. [Sztálinizmus Lengyelországban.] Warszawa, 2009.

Kollektivizálás_könyv.indb 339 2015.02.06. 10:37:52

melőszövetkezetek ügyéről, ellenben sok vita folyt az állami gépállomások szerepéről, a traktorok és mezőgazdasági gépek minőségéről, illetve az alkatrészek hiányáról. Végül a plénum határozatot hozott az új ötéves mezőgazdasági programról. Eszerint a következő öt évben a fő cél, hogy összehangolják a falu szocialista átépítésének következetes végrehajtását az egyéni gazdaságokban fellelhető összes termelési tartalékok egyidejű kihasználásával. A mezőgazdaság szocializálásáért folyó munka az elkövetkezendő években elsősorban a meglévő szövetkezetek politikai, szervezeti és gazdasági megerősítésére, új tagok megnyerésére, valamint új, élet- és fejlődőképes téeszek létrehozására irányult. Tehát a kialakult helyzet hatékonyabbá tételével, nem pedig a téeszek számának további növelésével akartak jobb eredményeket elérni. A terv a mezőgazdasági termelés 25%-os növelését, az állattenyésztésben pedig a 100 hektárra eső szarvasmarhalétszám 39-ről 50-re növelését tűzte ki célul. A határozat szerint a célok elérhetők, ha a kihasználatlan ugarterületeket szántóföldi művelés alá vonják, valamint ha a hektáronkénti terméshozamot szisztematikusan emelik. A KB-plénum ennek érdekében az állami gazdaságokat illetően új tervezési rendszert fogadott el, amely a termelésben jobban érdekeltté tette a dolgozókat. A szavakat tettek is követték: a mezőgazdaságra előirányzott 28 milliárdos beruházásokból 7 milliárd az állami gazdaságokra jutott.

A mezőgazdasággal foglalkozott a párt következő, 1956. februári plénuma is, de a decemberivel ellentétben most a termelőszövetkezetek fejlesztése szerepelt első helyen.[6] A plénum előtt országos méretű vita zajlott, amely során az összes vajdaságban és járásban a pártszervezetek és a mezőgazdasági szervek dolgozói, de még a falvakban, a gépállomásokon, állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben is megbeszélték a decemberi tanácskozáson elfogadott fejlesztési irányelveket.

A februári KB-plénum azonban megállapította, hogy a fentiek ellenére csökken a téeszmozgalom fejlődésének üteme, és észrevehető, hogy az egyéni gazdáknak tett kedvező intézkedések nyomán „felélénkültek a kapitalista tendenciák". Az egyéni gazdák terheit mégsem növelték meg: előírták, hogy az 1956–1958-as években a kötelező beszolgáltatások mértéke globálisan az 1954. évi szintjén marad. A határozat értelmében 1960-ra a téeszek részesedése a paraszti földterület 25–30%-át – az állami gazdaságokkal együtt összesen 40–45%-át – teszi majd ki. Zenon Nowak előadásában hangsúlyozta, hogy a téeszek számára kiváltságos helyzetet kell biztosítani.[7]

6 Trybuna Ludu 1956. febr. 11.

7 A KB-plénumokról lásd A lengyel mezőgazdaság ötéves terve. In: A mezőgazdaság időszerű kérdései Lengyelországban. Bp., 1956. 5–42.

Kollektivizálás_könyv.indb 340 2015.02.06. 10:37:52

A dekollektivizálás időszaka

Az elhúzódó és eredménytelennek tűnő téeszesítés folyamatát az 1956. júniusi poznański felkelés akasztotta meg végleg. A július végén ülésező KB-plénumon rehabilitálták Władysław Gomułkát, Marian Spychalskit és Zenon Kliszkót. Éles vita kezdődött a poznański eseményekről és a hatéves tervről. A mezőgazdasággal kapcsolatban a KB határozatot hozott arról, hogy a termelőszövetkezetek, illetve azok a „kulákok", akikről egyéni elbírálás után a falu úgy dönt, vásárolhatnak traktort az állami gépállomásoktól. Majd az 1956. októberi vezetői tanácskozáson Gomułkát a LEMP első titkárává választották, és engedélyezték azon termelőszövetkezetek feloszlatását, amelyek nem rendelkeztek elég kapacitással a fejlődéshez. A döntés nyomán a téeszeket tömegesen oszlatták fel: a több mint 7000 feloszlott szövetkezetből csak 260 alakult újjá, és mindössze 66 új téesz szerveződött.[8]

Ezt a negatív folyamatot volt hivatott megállítani az 1958. októberi XII. KB-plénum, amely jóváhagyta az 1959–1965. évre szóló gazdaságpolitikai irányelveket, illetve a párt falusi politikájának irányelveit.[9] Erre azért volt szükség, mert a LEMP és az Egyesült Néppárt (parasztpárt) által közösen 1957 januárjában elfogadott elvek inkább a szövetkezetek felbomlásához járultak hozzá, semmint erősítették őket. Nem tartalmazták a kollektivizálás szükséges feltételeit, sem a tennivalókat. A XII. plénumon elfogadott új tézisek – bár lényegében nem térnek el az 1957. januári program alapelveitől – módosítottak az egyes tételeken, illetve néhányat továbbfejlesztettek. A legfontosabb változás, hogy az új tézisekben a LEMP világosan állást foglalt, és erőteljesebben hangsúlyozta a mezőgazdaság kollektivizálásának szükségességét. Az új agrártézisek bevezetőjében alapvetően helyesnek ítélték meg az 1957 utáni agrárpolitikát, és rámutattak: a mezőgazdasági termelés számottevő növekedéséhez hozzájárult, hogy megszűntek a gazdálkodást fékező tényezők. Ugyanakkor azt a következtetést vonták le, hogy a termelés azért is növekedett, mert feloszlottak a téeszek. Az 1958. októberi határozat szerint a fő feladat, hogy a még nagy többségben lévő egyéni parasztgazdaságok termelésének növekedését összhangba hozzák a mezőgazdaság szocializálásának ügyével. Egyidejűleg szorgalmazzák az ún. mezőgazdasági körök tevékenységének kibontakozását. Ezt az önkormányzatot mint a szegény- és kisparaszti érdekvédelem eszközét érvényesítik a gazdag és spekuláns elemek kizsákmányolása ellen. Ezek az elvek lényegében egészen a rendszerváltozásig érvényben maradtak, de a kollektivizálás ügyét a gyakorlatban nem tudták előbbre vinni.

---

8 *Dariusz Jarosz–Grzegorz Miernik:* A lengyel mezőgazdaság dekollektivizálása. Múltunk 58. (2013) 3. sz. 60–76.

9 A dokumentumot lásd A Lengyel Népköztársaságnak az 1959–1965. évre szóló és a LEMP KB XII. plénumán jóváhagyott gazdaságfejlesztési irányelvei. PTI Könyvtár, NM/PL/424. A KB jegyzőkönyvét lásd Archiwum Akt Nowych (= AAN), KC PZPR 1354, Sygn.: 237/II/22.

Kollektivizálás_könyv.indb 341 2015.02.06. 10:37:52

Az új tervek szerint 1965-ben a mezőgazdasági termelés színvonalának 34%-kal kell magasabbnak lennie az 1957. évinél. A terméseredmények fokozását elsősorban a belterjesebb gazdálkodással szándékoznak elérni (beruházások növelése, talajjavítás). A beszolgáltatási rendszer továbbra is fennmarad, de fokozatosan csökkentik. Növelik viszont a szerződéses termelést és felvásárlást. Az irányelvekben azt is leszögezik: „a LEMP-nek nem célja falun, hogy szítsa az osztályharc tüzét." Lehetővé teszik, hogy a gazdagparaszt (kulák) is tagja legyen a mezőgazdasági köröknek, társulásoknak, és a téeszekbe is belépjen.

A mezőgazdasági körök

Az első mezőgazdasági körök még a 19. században jöttek létre, majd a két háború között fejlődtek tovább. 1944-ben a Paraszti Önsegély Szervezete alá kerültek, majd 1956 után újjászülettek. 1959-ben a Mezőgazdasági Körök Központi Szervezetébe tömörítették őket. A mezőgazdasági körök nem szocialista gazdasági egységek, bizonyos értelemben hasonlítottak a háború előtti magyar gazdakörökre, azzal a különbséggel, hogy volt szocialista tartalmuk. A párt szándékai szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezésének előiskolái. Jellemző feladataik:

1. a falu kulturális színvonalának, a parasztság öntudatának növelése;
2. a paraszti önkormányzat gondolatának képviselete a parasztság soraiban;
3. a fejlett agrotechnika megismerése és elsajátítása;
4. a mezőgazdasági gépek használata, kezelésük elsajátítása;
5. az állam segíti a körök építkezéseit, de az épületek és a géppark osztatlan alapot alkotnak;
6. az állam tartalékföldet bocsát a körök rendelkezésére; ami ugyancsak osztatlan alapot alkot;
7. a körök a tagság által választott vezetőség irányításával dolgoznak.

A mezőgazdasági körök sok helyütt kereskedelmi tevékenységgel is foglalkoztak, és egyre népszerűbbek lettek, bár messze nem sikerült a parasztság többségét bevonni: Lengyelország minden második falvában működtek, a parasztgazdaságok 16%-ára terjedtek ki, és nagyjából 600 ezer tagot tömörítettek.[10]

1959 júniusában a LEMP KB II. plénumán határoztak a Mezőgazdasági Fejlesztési Alap létrehozásáról, amely augusztus 1-jén létre is jött.[11] Az alap feladata a mezőgazdasági körök (vagyis az egyéni parasztgazdaságokat ösz-

10 Lásd *August Marczakiewicz–Zygmunt Markowicz–Jan Stępiński:* 130-lecie Kółek Rolniczych. Krótki zarys historii Kółek Rolniczych (1862–1992). [A mezőgazdasági körök 130 éve. A mezőgazdasági körök történetének rövid vázlata, 1862–1992.] Warszawa, 1992.

11 AAN, KC PZPR 1354, Sygn.: 237/II/23.

Kollektivizálás_könyv.indb 342 2015.02.06. 10:37:52

szefogó szervezetek) segítése volt céljaik elérésében. Pénzügyi forrását a beszolgáltatási és az állami felvásárlási árak különbözete alkotta. Az alap finanszírozta a mezőgazdasági körök gépparkjának növelését és a mezőgazdaság villamosítását.[12]

Sikertelen „modernizációs" kísérlet

A kollektivizálás Lengyelországban kudarcot vallott. A sztálinizmus (1948–1956) idején a fő okok a történelmi örökségben (háború utáni határok megváltozása, milliós nagyságrendű áttelepítések, földosztások) gyökereztek, illetve a hatalmas méretű társadalmi ellenállásban és a hatalom stabilitásra irányuló politikájában. 1956 után a korábbi okok mellé újabbak is társultak. Egyrészt hatalomra jutásakor Gomułka maga engedélyezte a téeszek feloszlatását, és határozottan elítélte a korábbi téeszesítési gyakorlatot, másrészt új társadalmi-gazdasági problémák is jelentkeztek. Ilyen volt a Lengyelországban kialakult rekordméretű népességnövekedés. A hatvanas évek végére már évi 200-300 ezer új munkaerő piacra lépésével kellett számolni. A rengeteg fiatalnak nem csupán munkát, hanem lakást is biztosítani kellett, vagyis a gazdasági erőforrások zömét iparfejlesztésre és lakásépítésre fordították. A mezőgazdaság nem vonzotta a fiatalokat, óriási méreteket öltött az elvándorlás a falvakból a városokba. Mivel a termelőszövetkezeteknek szinte semmilyen jelentőségük nem volt, nem jelenthettek vonzó perspektívát, és arra sem nyílt esély, hogy a kormányzat újabb beruházásokkal fejlessze, mert előbb létre kellett volna hozni őket.

1960. szeptember 13–14-én a LEMP VI. plénuma újra a mezőgazdaság kérdésével foglalkozott.[13] A napirend előadója maga Gomułka volt, aki hangsúlyozta, hogy a termelési tartalékok feltárásában, az agrokultúra és -technika alkalmazásában, népszerűsítésében a nagyüzemi gazdaságoknak – állami gazdaságoknak és termelőszövetkezeteknek – vannak még tág lehetőségeik, illetve a közös gazdálkodás továbbfejlesztésében nagy feladat hárul a már szocialista gazdaságokra és dolgozóikra. Gomułka azonban arra is kitért, hogy az 1956–1960. évi ötéves mezőgazdasági terveket nem tudták teljes mértékben teljesíteni, illetve a növénytermelés fejlődésének üteme jelentősen elmaradt az állattenyésztés fejlődésének ütemétől.

Ráadásul a takarmánytermesztés és az állattenyésztés között nagy aránytalanság alakult ki, így az ötvenes évek második felében 5,6 millió tonna helyett 8 millió tonna gabonát kellett importálniuk. Gomułka azt is megemlítette, hogy ezt a problémát biztosan a következő ötéves tervben sem tudják meg-

12 A lengyel mezőgazdaság fejlesztésének programja. A béke és a szocializmus kérdései, 2. (1959) 8. sz. 64–67.; *Eugeniusz Szyr:* A népgazdaság szervezésének néhány problémája Lengyelországban. Béke és Szocializmus 3. (1960) 2. sz. 31–41.

13 AAN, KC PZPR 1354, Sygn.: 237/II/28.

Kollektivizálás_könyv.indb 343 2015.02.06. 10:37:52

oldani, így továbbra is 8 millió tonna gabonabehozatallal számolnak. A gabonaimport kb. 72%-át a Szovjetunióból (37%) és az USA-ból (35%) behozott szemes termény alkotta. A Szovjetunióból importált gabonát a szokásos kereskedelmi forgalom keretében, az USA-ból behozott gabonát pedig hosszú lejáratú, kamat nélküli hitelre kapták.

Ez a tragikus kép szinte állandósult Lengyelországban: a húshiány hamarosan a társadalmi elégedetlenség állandó forrása lett.

A kormányzat megpróbálta a még létező szövetkezetek helyzetét stabilizálni és erősíteni. 1962. június 28-án a szejm törvényt fogadott el a téesztagok nyugdíjbiztosításáról, akik addig nem kaptak nyugdíjat.[14] A törvény célja az volt, hogy elfogadását követően sok idősebb, a nyugdíjkorhatárhoz közel álló kis- és középparaszt lépjen be a szövetkezetekbe.

Szintén a meglévő téeszek stabilizációját célozta az 1963. június 29-én elfogadott minisztertanácsi rendelet (168. sz.) is, amely kimondta, hogy gazdaságot csak akkor lehet felosztani, ha a felosztás következtében létrejött földterület önmagában vagy a vevő birtokában lévő földdel együtt eléri a nyolc hektárt. A végrehajtási utasítás (július 19.) pedig megszabta azt a földterület-minimumot is, amelyen alul nem lehetséges a birtokmegosztás: a Krakkói, Katowicei, Rzeszówi vajdaságban két hektár, a Lublini, Łódzi, Kielcei és Varsói vajdaságban három hektár, a többiben pedig négy hektár. A rendeletre azért volt szükség, mert 1950-től 1960-ig a parasztgazdaságok száma 3 168 500-ról 3 584 100-ra emelkedett, azaz 415 600 új gazdaságot hoztak létre. Ezzel együtt csökkent a középparasztság létszáma, a 0,10 hektár és a két hektár közötti törpebirtokok az összes gazdaság 40%-át tették ki. Az ötvenes években az átlaggazdaság nagysága 5,2 hektárról 4,6 hektárra csökkent.[15]

A hetvenes–nyolcvanas évek válságai és változásai

A növekvő húshiány miatt 1970 decemberében a kormányzat drasztikus áremelésre kényszerült, amelyre a munkásság tiltakozással reagált. A sztrájkok és utcai tüntetések komoly összecsapásokat eredményeztek a rendfenntartó erőkkel (rendőrség, hadsereg), majd a LEMP Politikai Bizottságában és a Belügyminisztériumban zajló kamarillaharcok következtében kialakult káosz oda vezetett, hogy több városban is tűzparancsot adtak ki. A katonaság véres akciója hivatalosan 43 halálos áldozatot követelt, és közel 1000 ember sebesült meg. Az új első titkár, Edward Gierek engedményekre kényszerült, amelyek érintették az agrárpolitikát is. 1971 folyamán számos változtatás lépett életbe,

14 Ustawa z dnia 28 czerwca 1962 r. o zaopatrzeniu emerytalnym członków rolniczych spółdzielni produkcyjnych oraz ich rodzin i domowników. [Törvény a termelőszövetkezetek tagjai, illetve családjai és a háztartásbeliek nyugdíjellátásáról, 1962. június 28.] Dz. U. 1962 nr 37 poz. 165. A törvényt lásd http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19620370165 (2014. október 23.)

15 Lásd Az európai KGST-országok gazdasága. Bp., 1984. 115–126.

Kollektivizálás_könyv.indb 344 2015.02.06. 10:37:52

amelyek egyrészt az élelmiszerhiány leküzdését, másrészt a társadalombiztosítás kiterjesztését célozták a falusi társadalomra:

1. márciusban megemelték a tej és a vágóállat felvásárlási árát;

2. augusztusban határozatot hoztak a gabona-, a burgonya- és a vágóállat-beszolgáltatás teljes megszüntetéséről;

3. törvényt hoztak a föld forgalmáról, ezentúl az állam felvásárolhatta a meg nem művelt termőföldeket;

4. 1972-től bevezették a paraszti társadalombiztosítást;

5. döntöttek arról, hogy a parasztok megvásárolhatják a traktorokat és a mezőgazdasági gépeket;

6. a LEMP PB arról is határozott, hogy a termelőszövetkezeteknek és az állami gazdaságoknak fokozottabb állami támogatást nyújtanak;

7. a hetvenes évek első felében bevezették az ingyenes orvosi ellátást az egész falusi lakosság számára.[16]

A falu és a mezőgazdaság komolyabb modernizációjára azonban a hetvenes években sem jutott elég forrás, mivel a Gierek-vezetés gazdaságpolitikai prioritása elsősorban a nagyipar fejlesztése volt. A húsellátás javítását ugyancsak célul tűzték ki, és a takarmány biztosítására Lengyelország egyre több gabonát importált. A valóban növekedésnek induló állattenyésztés azonban még így sem tudta kielégíteni a belföldi igényeket. A kormányzat újabb és újabb áremeléseket léptetett életbe, ami komoly társadalmi feszültséget keltett. A rendőrség segítségével 1976 nyarán még sikerült pacifikálni a sztrájkoló munkásokat, de 1980 nyarán már nem: létrejött a Szolidaritás szakszervezet, amelyet a pártvezetés is kénytelen volt elismerni. A munkások példáját követve az egyéni parasztság szintén szerveződni kezdett, és 1981 elején sikerült elismertetniük az Egyéni Gazdák Független Önkormányzó Szakszervezetét (Falusi Szolidaritás). A gazdák mozgalmát a katolikus egyház vezetése és II. János Pál pápa is erőteljesen támogatta.[17]

1980–1981-ben az összes termőterület 31,8%-án gazdálkodó „társadalmasított szektor" – az állami gazdaságok, a termelőszövetkezetek és a mezőgazdasági körök – a bruttó termelés 23,1%-át, míg a termőterület 68,2%-át birtokló magánszektor 76,9%-át állította elő. Mivel a mezőgazdasági beruházásoknak továbbra is csupán a 16%-át juttatták az egyéni gazdáknak, a kulcsfontosságú termékek éves hozama nem nőhetett. A búza éves termésátlaga 1980-ban nem érte el az 1966–1970 közötti átlagot, jelentős növekedést csupán a takarmányként használt árpa tudott produkálni, ám az állattenyésztés e téren így is bőven importra szorult. A KGST-országok közül a hetvenes években a búza lengyelországi hektáronkénti termésátlaga csak Romániát és a Szovjetuniót, az árpáé csak a Szovjetuniót előzte meg! Így 1980-ban a lengyel gazdaság búzából 3,372 millió tonna importra szorult. Ezzel együtt a helyte-

16 Uo. 128–129.

17 Lásd bővebben *Mitrovits Miklós:* A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981. Bp., 2010. 183–189.

Kollektivizálás_könyv.indb 345 2015.02.06. 10:37:52

len árpolitika visszatartotta a magánszektort attól, hogy az állattenyésztésről áttérjen a növénytermesztésre, a „társadalmasított szektort" pedig kifejezetten kényszerítette az állattenyésztésre. Mindez az állati takarmány importjától tette függővé a termelés mennyiségét. Nem járt pozitív eredménnyel az sem, hogy az évtized során 28%-kal csökkent a magángazdaságban dolgozók aránya (4,4 millióról 3,2 millióra), valamint hogy 800 ezerről 1,1 millióra nőtt a szocialista szektorban alkalmazottak száma. A rendkívül szétaprózódott lengyel mezőgazdaságban ez azt jelentette, hogy a közel hárommillió magángazdaságban gazdaságonként átlagban kb. egy főt alkalmaztak, ráadásul e gazdaságok 85,6%-a 10 hektárnál is kisebb területű volt.[18]

Az 1981. december 13-án életbe lépett hadiállapot a Falusi Szolidaritást is felszámolta, de a Wojciech Jaruzelski-féle új vezetésnek is számolnia kellett a mezőgazdaság és az egyéni gazdák problémáival. 1982 folyamán változtattak a polgári törvénykönyv rendelkezésein, és minden szektor számára egyenlő földszerzési feltételeket biztosítottak, sőt lehetővé tették a föld szabad áramlását a különböző szektorok között. 1982 végére így az egyéni gazdák megművelte terület 200 ezer hektárral nőtt, míg a szocialista szektoré 250 ezer hektárral csökkent. Ezenfelül egységes felvásárlási árakat és hitelezési feltételeket vezettek be. A folyamat végén, 1982. március 25–26-án a szejm ülésén módosították az alkotmányt is: ennek értelmében az állam garantálta az egyéni gazdák védelmét, és az egyéni szektort a Lengyel Népköztársaság életében tartós elemként ismerte el. Mindezek ellenére a várt növekedés elmaradt: hamarosan újra csökkent mind az állattenyésztés, mind a növénytermesztés volumene.[19]

A lengyel kollektivizációs kísérletek tehát elbuktak. Még a sztálinizmus időszakában sem sikerült a termőföldek egyötödénél több területet kollektív gazdálkodás alá vonni. Az okok sokrétűek, a következmények pedig súlyosak voltak. A kollektivizálás sikertelenségében közrejátszottak a háború utáni új viszonyok, a társadalmi ellenállás, a katolikus egyház ereje, majd az 1956-os politikai változások, a népességrobbanás, de a gazdaságpolitikai prioritások is. A kollektivizálás és a mezőgazdaság modernizálásának elmaradása, illetve a párt hibás parasztpolitikája, valamint a hagyományos és sok tekintetben korszerűtlen kisparaszti dominanciájú struktúra pedig súlyos élelmiszerhiányhoz és társadalmi robbanásokhoz vezetett.

18 Lásd Lengyelország gazdasági fejlődése 1970–1980. Bp., 1981. 25–26.; illetve Crisis in the East European Economy. Ed. by Jan Drewnowski. New York, 1982. 28.

19 *Kovács István:* Az európai népi demokráciák alkotmányai. Bp., 1985.

Kollektivizálás_könyv.indb 346 2015.02.06. 10:37:52

Ajánlott irodalom

Franciszek Gryciuk: Opór chłopów przeciw kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956. [A parasztok ellenállása a lengyel falu kollektivizálásával szemben, 1948–1956.] Siedlce, 1997.

Dariusz Jarosz: The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes and Defeat. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Ed. by Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Bp.–New York, 2014.

Dariusz Jarosz: Polityka władz komunistycznych w latach 1948–1956 a chłopi. [A kommunista hatalom politikája 1948–1956 között és a parasztok.] Warsaw, 1998.

Dariusz Jarosz–Grzegorz Miernik: A lengyel mezőgazdaság dekollektivizálása. Múltunk 58. (2013) 3. sz. 60–76.

August Marczakiewicz–Zygmunt Markowicz–Jan Stępiński: 130-lecie Kółek Rolniczych. Krótki zarys historii Kółek Rolniczych (1862–1992). [A mezőgazdasági körök 130 éve. A mezőgazdasági körök történetének rövid vázlata, 1862–1992.] Warsaw, 1992.

Kollektivizálás_könyv.indb 347 2015.02.06. 10:37:52

SLACHTA KRISZTINA

A „szocialista mezőgazdaság" kialakítása és működése az NDK-ban

Bevezetés

A Moszkvából 1945-ben Berlinbe visszatért KPD-vezetés[1] a szovjet megszállási övezet mezőgazdaságának jövőjére vonatkozóan nagy ívű és mélyreható tervekkel érkezett, melyek elsősorban szovjet mintákra épültek. Első lépésként a nagybirtokok államosítását és tulajdonosaik elűzését kellett megvalósítani, másodszor a nagyparaszti gazdaságokkal kellett megküzdeni, harmadik, egyben végső lépésként pedig minden magántulajdonú paraszti gazdaságot kollektivizálni kellett.[2] Mindez elsősorban azt a célt szolgálta, hogy a hagyományos falusi struktúrákat megtörjék, és új, kommunista ideológiára épülő rendszerekkel helyettesítsék, ezáltal saját hatalmi pozíciójukat vidéken is erősítsék.

Az ún. szovjet katonai adminisztráció[3] 1945. október 30-i parancsa alapján a német birodalmi államnak, valamint az NSDAP-nak és bármilyen szervezeteinek minden tulajdonát elkobozták, így az országrész teljes ipari kapacitásának 50%-át államosították. 1948 áprilisára a kisipari üzemeket leszámítva megvalósult a gazdaság teljes körű államosítása, s egyben a szocialista típusú tervgazdálkodás bevezetése. Az 1949-es intézkedések az NDK-ban szigorúan szovjet mintára szervezték át a gazdasági berendezkedést. Az 1950-es évek közepére a legfontosabb termelő ágazatokat, az energiaszektort, az acélgyártást, a vegyipart és a főbb ipari üzemeket államosították, valamint a nagykereskedők tulajdona is teljes egészében az állam kezébe került.

Azon társadalmi csoportok gazdasági alapját, amelyekre a nemzetiszocializmus fő támogatóiként tekintettek – a nagybirtokosokra és az ún. „junkerekre", vagyis a nemesi, vagy akár nem nemesi származású porosz földbirtokosokra, valamint a nagyipar gyárosaira –, egy átfogó föld- és iparreformmal szándékoztak megszüntetni. A szovjet megszállási övezet területén, azaz a majdani NDK-ban, alapvetően minden politikai párt a földreform szükséges-

1 Kommunistische Partei Deutschlands, Németországi Kommunista Párt.

2 *Jens Schöne:* Das sozialistische Dorf. Bodenreforn und Kollektivierung in der Sowjetzone und DDR. Lipcse, 2008. 162.

3 Sowjetische Militäradministration, SMAD: az NDK hivatalos megalakulása, 1949. október 7. előtt az ún. szovjet megszállási övezet, a Sowjetische Besatzungszone, SBZ katonai alapú vezetése.

Kollektivizálás_könyv.indb 349 2015.02.06. 10:37:52

ségével is egyetértett. Már 1945 nyarán a „Junkerland in Bauernhand", vagyis a „junkerföldet parasztkézbe" jelszóval meghirdették a 100 hektár fölötti földbirtokok kisajátítását, ami a mezőgazdaság szocialista átszervezésének első fázisát is jelentette. 1949-ig összesen 6230 nagybirtokost fosztottak meg a földjétől, ehhez azonban hozzáadódik az a körülbelül 4000 önálló, 100 hektárnál szintén nagyobb paraszti birtok, amely nem tekinthető klasszikus értelemben vett nagybirtoknak.[4]

A kisajátított földterületet átlagosan 8,1 hektáros parcellákra osztva mezőgazdasági munkásoknak, kitelepítetteknek és kisbirtokos parasztoknak osztották szét. A földreform a mezőgazdaságilag hasznos földterület közel egyharmadát érintette, az ily módon „elfoglalt" földekre pedig 210 ezer ún. újparasztot telepítettek. Számukra azonban nem biztosították az önálló gazdálkodáshoz szükséges további feltételeket, mint például a lakás, állatok, eszközök, gépek.[5] A megélhetést nem biztosító törpebirtokok új gazdáinak 30%-a a nehézségek miatt 1952-ig fel is adta a gazdálkodást. Azt a mindössze 6000 gazdaságot pedig, ahol viszonylag gazdaságosan termeltek, 1952-től a kollektivizálás során államosították.[6]

A kényszerkollektivizálás

Az 1950-es évek elején kezdődött meg szovjet mintára a magángazdaságok kollektivizálása, kolhozosítása, azaz a keletnémet mezőgazdaság szocialista átszervezésének második fázisa. 1952 júliusában, az SED[7] második kongresszusán született meg a határozat a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről: ennek előzményeként a pártvezetés áprilisban Moszkvában járt, ahol a mezőgazdaság átszervezése a tárgyalások fontos pontját jelentette. A szocialista típusú agrárszektor kialakítása azonban nem tekinthető moszkvai parancsra végrehajtott intézkedésnek, sőt előzményei és előkészületei már 1948 óta tetten érhetők a keletnémet pártvezetés agrárpolitikájában.[8] Az elsődleges indok a közellátás javítása, a városi munkásság élelmiszer-ellátásának biztosítása volt, ezzel pedig a propagandafilmekben és a tendenciózus hírekben könnyen lehetett az önálló parasztság reakciós, a szocialista fejlődést szándékosan gátló, sőt szabotáló magatartása ellen érvelni, őket bűnbakként beállítani. A túlnyomórészt kicsi, de a gazdák számára biztonságot és az önállóság tudatát

4 *Hans-Ulrich Wehler:* Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bundesrepublik und DDR, 1949–1990. München, 2008. 101.
5 *Arnd Bauerkämper:* Die Sozialgeschichte der DDR. München, 2005. 31.
6 *Wehler, H.-U.:* i. m. 101.
7 Sozialdemokratische Partei Deutschlands, Németország Szocialista Egységpártja.
8 *Jens Schöne:* Sozialismus auf dem Lande. Genossenschaften und SED-Agrarpolitik, 1952–53. Horch und Guck 2003. 1. sz. 1–4.

Kollektivizálás_könyv.indb 350 2015.02.06. 10:37:52

nyújtó földbirtokokhoz a parasztság az NDK-ban is ragaszkodott, a szövetkezetesítést pedig mint kisajátítást, mint államosítást élte meg.[9]

A szövetkezeti mezőgazdaságban azonban a termelékenységi mutatók jóval a várt szint alatt maradtak, 1951-ben még csak az 1936-os szint 91%-át sikerült elérni.[10] 1957-ig az összes gazdaságnak mindössze harmada lépett be az LPG-kbe,[11] vagyis a termelőszövetkezetekbe – ez alátámasztja, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezését kevesebben támogatták, mint ellenezték. A mezőgazdaságban és a fogyasztói cikkeket előállító kisiparban ekkor még viszonylag magas volt a magántulajdon aránya, 1955-ben még több mint 13 ezer magángazdaság, illetve -üzem működött.

1958-ban született meg a döntés arról, hogy az összes paraszti gazdaságnak be kell lépnie a szovjet típusú termelőszövetkezetekbe, amit a szövetkezetesítés második hullámaként értelmezhetünk. A német történetírás és közbeszéd kényszerszövetkezetesítésnek nevezi az 1958-ban megkezdett erőteljes kampányt, amelyben a keletnémet állambiztonság, a Stasi is jelentős szerepet kapott. A szövetkezetesítésnek azonban a pszichikai és fizikai kényszer és az adminisztratív nyomásgyakorlás ellenére is alig volt eredménye. Az FDJ[12] tagjai hangosbeszélőkkel felszerelt teherautókkal vonultak ki a falvakba, hogy a színpadiasan betanult agitációs párbeszédekkel megsokszorozzák az addigi kampány erejét.[13]

A kollektivizálási hullámmal együtt az újonnan alapított LPG-kben nemcsak pártalapszervezeteket, hanem az állambiztonság előretolt bástyáit is létrehozták. Az ún. gép- és traktorállomások[14] a téeszektől szervezetileg kvázi függetlenül működtek, és funkciójukból adódóan a különböző társadalmi rétegekből érkezőket tömörítettek, hiszen a mezőgazdasági munkások mellett gépkezelők, szerelők, mérnökök is dolgoztak az állomásokon, ami kódolta a mindenkori lappangó feszültséget. Ezek az egységek egyben arra is kiváló lehetőséget biztosítottak, hogy a keletnémet állambiztonság félhivatalos állományt telepítsen a más módszerekkel nehezebben elérhető vidéki lakosság közelébe.[15]

A parasztok egzisztenciális fenyegetésként élték meg az erőteljes propagandát, és sok esetben akár tettlegességgel is próbálták megvédeni magukat és gazdaságukat. A szövetkezetesítésnek ellenálló falvakban olyan eszközök-

9 *Schöne, J.:* Das sozialistische Dorf, 102.

10 *Wehler, H.-U.:* i. m. 102.

11 Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft, mezőgazdasági termelőszövetkezet. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a magyar termelőszövetkezetek nem voltak teljesen azonosak e keletnémet változattal, ismeretlen volt például a magyarországi háztájirendszer, a tagok pedig különböző munkaterületekre beosztva, valójában mezőgazdasági munkásként dolgoztak, ami tovább csökkentette kötődésüket a földhöz.

12 Freie Deutsche Jugend, Szabad Német Ifjúság, az NDK kommunista ifjúsági szervezete.

13 *Wehler, H.-U.:* i. m. 102.

14 Maschinen-Traktoren-Stationen, MTS.

15 *Regina Teske:* Staatssicherheit auf dem Dorfe. Zur Überwachung der ländlichen Gesellschaft vor der Vollkollektivierung 1952 bis 1958. Berlin, 2006. 13–16.

Kollektivizálás_könyv.indb 351 2015.02.06. 10:37:52

höz nyúltak, mint az áram központi lekapcsolása vagy az egyetlen vegyesbolt bezáratása, ily módon próbálva elérni, hogy a parasztok elmenjenek azokra az ún. szombati gyűlésekre, ahol a belépési nyilatkozatokat aláírhatták. A földtulajdon és az állatok beszolgáltatása, az önálló paraszti lét felszámolódása sok személyes, családi tragédiát okozott, öngyilkosságokhoz vezetett.

Az „önkéntességet" harsogó agresszív propaganda, az elnyomó adminisztratív intézkedések és az önálló parasztság érdekeinek teljes körű figyelmen kívül hagyása nyomán addigi tulajdonosaik 70 ezer gazdaságot adtak fel, egyszerűen hátrahagyva földjüket, házukat, jószágaikat. Az elhagyott gazdaságokban nem gondozta senki a jószágot, az ellátatlan állatok bőgése és a propagandát harsogó hangszórók apokaliptikus emlékeket idéznek fel az egykori szemtanúkban.[16]

A parasztság kikényszerített szövetkezetesítése nyomán összesen körülbelül 15 ezer család hagyta el az NDK-t. Az így kialakult kivándorlási hullám nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a berlini fal felépítését megelőzően jelentősen nőtt az országot elhagyók száma. Különösen elkeseredettek voltak azok gazdák, akik az egykori ún. keleti területekről menekülve vagy kitelepítve, alighogy megalapozhatták, ismét feladni kényszerültek családjuk egzisztenciáját, és többnyire megint továbbvándoroltak, ezúttal már az NSZK-ba. A fal felépítése pedig egyben a mezőgazdaság kollektivizálásának „sikeres" lezárását is jelentette, mivel csak így sikerült megállítani a parasztság elvándorlását, a vidék szinte teljes kivérzését.[17]

1961-re azonban a keletnémet agrárszektor „szocialista átszervezése" megvalósult: a mezőgazdaságilag hasznos földterület 84%-a már a 19 ezer téesz területéhez tartozott, amelyekben összesen 945 ezer tag dolgozott.[18] A mezőgazdaság két hullámban lezajlott szövetkezetesítésével a keletnémet agrártársadalom szerkezete is átalakult: az önálló parasztság aránya az 1960-as évektől jellemző generációváltással is tovább csökkent, az egykori önálló nagygazdák leszármazottai számára már a téeszüzemekben adódó felemelkedési lehetőségek jelentettek alternatívát. Az LPG-ben dolgozó, mezőgazdasági munkássá vált egykori parasztok és gyerekeik pedig pozitív előrelépésként is megélhették a rögzített munkaidőt vagy a fizetett szabadságot. Eközben a teljes korszakban megmaradtak a feszültségek az egykori önálló gazdák és az agrárszektor munkásai között a kényszerűen létrehozott „szocialista falvakban".[19]

16 *Schöne, J.:* Sozialismus auf dem Lande, i. m. 2.; *Schöne, J.:* Das sozialistische Dorf, i. m. 129.; *Hans-Hermann Hertle–Stefan Wolle:* Damals in der DDR: der Alltag im Arbeiter- und Bauernstaat. München, 2004. 95–97.

17 *Armin Mitter:* Das „Bauernlegen" im Kreis Löbau. Horch und Guck 2011. 1. sz. 56–59.

18 *Wehler, H.-U.:* i. m. 102.; *Bauerkämper, A.:* i. m. 33.

19 *Bauerkämper, A.:* i. m. 34.

Kollektivizálás_könyv.indb 352 2015.02.06. 10:37:52

A modern szocialista mezőgazdaság: az agrárszektor centralizálása

A teljes mértékben szövetkezetesített keletnémet mezőgazdaság történetének harmadik fázisát az 1960-as évek végén megvalósított centralizáció, a meglévő téeszek összevonása, a mamutvállalatok létrehozása jelentette. Az 1970-es évek folyamán a mezőgazdasági kombinátokká átszervezett üzemekben a gépesítésen és a tudományos üzemszervezésen alapuló modernizálás teremtette meg a továbbfejlődés lehetőségét. 1975-ig 1210 agrárkombinát alakult, amelyek a mezőgazdaságilag hasznos földterület 79%-át művelték meg, átlagosan több mint 4000 főt alkalmazó agráripari üzemekként. A kombinátok mellett 3844 téesz és 465 állami gazdaság működött ekkor, és mindössze 3000 önálló paraszti gazdaság maradhatott fenn az állami szektoron kívül.[20]

A téeszek gépesítése, modernizálása nyomán a mezőgazdaságban dolgozók aránya tovább csökkent. Az 1980-as években az NDK munkaképes korú lakosságának csupán 9%-a dolgozott a mezőgazdaságban. A munkavégzés jellege a gépállomásokon, gépesített telephelyeken sok esetben ipari jellegűvé vált, és a modern, „szocialista munka" ethoszát közvetítette. Eközben a vidék infrastrukturális fejlesztése, városiasodása elmaradt. Emellett a keletnémet mezőgazdasági gépgyártás az ország határain túl a többi szocialista országot is ellátta a blokkban legmodernebbnek számító gépekkel, technológiai újításokkal.[21]

A kvázi hermetikusan lezárt belnémet határ ellenére az NDK-ban a legfelsőbb vezetés folyamatosan arra törekedett, hogy lekörözzék a nyugati fogyasztói világ kínálatát, de legalábbis lépést tartsanak vele. A közellátás mindenkori helyzete, azon belül pedig a hús- és hentesáruk folyamatos, lehetőleg bőséges kínálata, alacsonyan tartott ára fontos aspektus volt az állam legitimációja szempontjából, hiszen az NDK vezetése mindvégig félt a lakosság elégedetlenségétől, az 1953. júniusi felkelés esetleges megismétlődésétől. A szocialista tervgazdálkodásokra jellemző hiány azonban az NDK-t sem kerülte el, így a kormányzat a közellátás színvonalának fenntartását csak nyugati hitelekből tudta finanszírozni.[22] A hagyományos német hurkák és kolbászok mellett a modern nyugati élelmiszer-kínálattal is lépést akartak tartani, konkrétan a politikai vezetés az NSZK-beli fejenkénti csirkehúsfogyasztást akarta túlszárnyalni. A szövetkezeti mezőgazdaság sikertörténetének számított az ily módon kiemelt figyelmet élvező, ún. „broiler"-projekt, azaz a kilenc hét alatt vágásérett, 1,3 kg-os csirkék ipari módszerekkel és mennyiségben, a szocialista világ legmodernebb technológiájával történő előállítása.[23]

---

20 *Wehler, H.-U.:* i. m. 103.

21 *Schöne, J.:* Das sozialistische Dorf, i. m. 142–144.; *Bauerkämper, A.:* i. m. 33–34.

22 *Wehler, H.-U.:* i. m. 104–105.

23 A Magyarországon grillcsirkeként ismert termék az NSZK-ban „Goldhähnchen", az NDK-ban pedig az eredeti amerikai elnevezés németesítésével „Goldbroiler" néven futott be fényes karriert. A felgyorsított tenyészidőszak és a kvázi-biotechnológiai módszerekkel kisebb és könnyebb csontozatúra tenyésztés tette lehetővé az ipari „gyártást" és a termelékenység

Kollektivizálás_könyv.indb 353 2015.02.06. 10:37:52

A keletnémet ellenzéki mozgalmak elsősorban az ország környezeti problémáinak felderítésére, közvélemény elé tárására törekedtek, alapvetően az evangélikus egyház mellett tevékeny környezetvédő csoportokban, az ún. Umwelt-Bibliothek keretén belül. Figyelmük nemcsak a bányászat és az ipar, hanem a nagyipari mezőgazdaság, különösen pedig a több tízezres állománynyal működő, vagy akár 150 ezer sertést tenyésztő nagyipari állattartó telepek okozta környezetszennyezés témakörére is kiterjedt. A mezőgazdasági kombinátok kontrollálatlan műtrágya- és vegyszerhasználata, az állattartó telepek szennyvízkibocsátása, a kezeletlen hulladékok problémája hasonlóképp érintette a vidéki lakosság életminőségét, mint a barnakőszén alapú, világháború előtti technológiát alkalmazó ipar tevékenysége.[24]

Összegzés

Németország szovjet megszállási zónájában 1945-től került sor a földreformra, valamint az ipari szektor államosítására, melynek végső állomása a tervgazdálkodás kiépítése volt. Az agrárpolitika célja a mezőgazdaság kollektivizálása volt, amely a későbbi NDK-ban szovjet minta alapján, 1952-ben indult meg. A szövetkezesítésre irányuló szándék kezdetben nem járt sikerrel, így 1958-ban megindult az agresszív propagandával kísért kényszerkollektivizálási kampány, melynek nyomán 1960 áprilisára a keletnémet mezőgazdaság szinte teljes „szövetkezetesítése", gyakorlatilag államosítása lezárult.

Az 1970-es évek folyamán az agrárszektor centralizálása és modernizálása, gépesítése jelentette az állam számára a parasztság és munkásság összefogásában megvalósuló szocialista államberendezkedés kiteljesedését. Ezt az értelmiség, azaz a kutatók és a mérnökök aktív támogatása, a technikai, technológiai újítások sora volt hivatott sikeressé, termelékenyebbé tenni. A rendszerváltás idejére a teljes keletnémet gazdaság a csőd szélén állt, gazdaságos termelésre képtelen volt. Az 1990 után meginduló privatizáció és kárpótlás nyomán ismét önállóvá váló mezőgazdaságban felszabaduló kapacitások és termelékenységi sikerek adnak csak képet arról, mennyire visszafogta a termelést, hogy a parasztságot szövetkezetekbe kényszerítették.[25]

---

növelését. Az NDK jugoszláv közvetítéssel vásárolta meg a nyugatnémet, illetve brit technológiát, és módosította a költségek csökkentésének figyelembevételével – a minőség rovására. *Patrice G. Poutrus:* Die Goldbroiler-Story – eine spezielle aber keine besondere Geschichte. Horch und Guck 2003. 1. sz. 35–38.; *Patrice G. Poutrus:* Die Erfindung des Goldbroilers. Über den Zusammenhang zwischen Herrschaftssicherung und Konsumentwicklung in der DDR. Weimar, 2002.

24 *Michael Beleites:* „Eine riesen Schweinerei". Die sozialistische Landwirtschaft aus Sicht der kirchlichen Umweltbewegung in der DDR. Horch und Guck 2003. 1. sz. 28–34.

25 *Wehler, H.-U.:* i. m. 102.

Kollektivizálás_könyv.indb 354 2015.02.06. 10:37:52

Ajánlott irodalom

Arnd Bauerkämper: Agrártörténet és agrártársadalom az NDK-ban. A kollektivizálás a közvetlen tapasztalat, az emlékezet és a történetírás metszéspontján. Korall 36. 2009. július, 85–101.

Arnd Bauerkämper: Die Sozialgeschichte der DDR. München, 2005.

Arnd Bauerkämper: Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Köln, 2002.

Mary Fulbrook: The People's State. East German Society from Hitler to Honecker. New Haven–London, 2005.

Antonia Maria Humm: Auf dem Weg zum sozialistischen Dorf? Zum Wandel der dörflichen Lebenswelt in der DDR von 1952 bis 1969 mit vergleichenden Aspekten zur Bundesrepublik Deutschland. Göttingen, 1999.

Helmut Kaelble et al. (Hrsg.): Sozialgeschichte der DDR. Stuttgart, 1994.

George Last: After the 'socialist Spring': Collectivisation and Economic Transformation in the GDR. New York–Oxford, 2009.

Ö. Kovács József: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkor-történeti kutatások az NDK-ról. Korall 15–16. 2004. május, 179–204.

Barbara Schier: Alltagsleben im 'sozialistischen Dorf'. Marxleben und seine LPG im Spannungsfeld der SED-Agrarpolitik, 1945–1990. München–Berin, 2001.

Jens Schöne: Das sozialistische Dorf. Bodenreform und Kollektivierung in der Sowjetzone und DDR. Leipzig, 2008.

Regina Teske: Staatssicherheit auf dem Dorfe. Zur Überwachung der ländlichen Gesellschaft vor der Vollkollektivierung 1952 bis 1958. Berlin, 2006.

Hans-Ulrich Wehler: Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bundesrepublik und DDR, 1949–1990. München, 2008.

Kollektivizálás_könyv.indb 355 2015.02.06. 10:37:52

Kollektivizálás_könyv.indb 356 2015.02.06. 10:37:52

MITROVITS MIKLÓS

Csehszlovákia: egy „sikeres" kollektivizálás története[1]

A csehszlovákiai kollektivizálás előzményeihez hozzátartozik, hogy az első világháború után – az 1919. április 16-án elfogadott törvény szerint – elsősorban a német és a magyar földbirtokosoktól az állam kisajátított minden 150 hektárnál nagyobb mezőgazdasági földbirtokot és minden 250 hektárnál nagyobb egyéb földterületet. A kisajátításért az állam kompenzációt adott, majd a földek jelentős részét szétosztotta a cseh és a szlovák gazdák, valamint a földnélküliek között. Az állam összesen 1 312 721 hektár földet vett át, amelyből 868 601 hektárt szét is osztott. Az ún. első földreform következtében, 1930-ban 178 923 gazdaság 2–5 hektáron, 93 263 gazdaság 5–10 hektáron, 61 300 gazdaság 10–20 hektáron, 21 259 gazdaság pedig 20–50 hektáron gazdálkodhatott.[2]

A müncheni szerződés (1938. szeptember 30.) és Szlovákia függetlenedése (1939. március 14.) után a korábbi német és magyar földbirtokosok részben visszatértek birtokaikra. Szlovákiában az 1940. február 22-én elfogadott új földtörvény alapján a zsidónak minősített személyek birtokait államosították, bár ennek jelentősége csekély volt, hiszen mindössze 22 441 hektárt osztottak szét a szlovák gazdák között, és csupán 16 311 hektár maradt állami tulajdonban.

A második világháború után az újjáalakuló Csehszlovákiában a kassai kormányprogram és a Beneš-dekrétumok alapján a német és magyar földbirtokosoktól – immár kompenzáció nélkül – elkobozták birtokaikat, és újból szétosztották a cseh és szlovák kisbirtokosok és földnélküliek között. A földosztásnak komoly politikai jelentősége is volt: Csehországban a két háború

1 Köszönettel tartozom Petr Blažek cseh történésznek, a Totalitárius Rezsimeket Kutató Intézet tudományos munkatársának e tanulmány elkészítésében és a cseh szakirodalom beszerzésében nyújtott segítségéért. Az egész témakört kiválóan feldolgozza: Kolektivizace v Československu. [Kollektivizáció Csehszlovákiában.] Upravil Jaroslav Rokoský–Libor Svoboda. Praha, 2013.

2 Az 1918-ban létrejött Csehszlovák Köztársaság területe 140,4 ezer km^2 volt, ennek 42%-án szántóföld terült el, 33%-át pedig erdő borította. A kisajátítás 13 127,21 km^2 területet érintett, vagyis az ország területének 9,3%-át. Az első földtörvényről lásd *Jaromir Balcar:* Instrument im Volkstumskampf? Die Anfänge der Bodenreform in der Tschechoslowakei 1919/20. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 46. 1998. 3. sz. 391–428. Magyarul ismerteti: *Szántó Mariann:* Az 1919–20. évi csehszlovák földreform. Klió 1993. 3. sz. 107.

Kollektivizálás_könyv.indb 357 2015.02.06. 10:37:52

között igen erős agrárpártot betiltották, és a kommunisták vették át az irányítást a „reform" lebonyolításában, Szlovákiában azonban a Demokrata Párt volt a vezető erő e téren. Mindez tükröződött az 1946-os választásokon is, ahol Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) győzött ugyan, de Szlovákiában a Demokrata Párt lett a legerősebb politikai tényező.

Az 1948. februári fordulat után a CSKP még mindig a szocializmushoz vezető sajátos cseh utat hirdette, ahol a mezőgazdaságban helye van a magánszektornak is. Klement Gottwald, a CSKP elnöke ekkor még azt hangoztatta, hogy „a reakció provokátor ügynökének" kell tekinteni azokat, akik arról beszélnek falun, hogy Csehszlovákiában kolhozok lesznek.[3]

A kollektivizálás első hulláma (1949–1953)

Gottwald ígérete ellenére a csehszlovákiai kommunisták igen gyorsan a kollektivizálás támogatói lettek. 1948 nyarán, a szovjet–jugoszláv konfliktust követően eldőlt, hogy Csehszlovákiában is a „szovjet utat" kell járni. Rudolf Slánský 1948. június 28-án, a CSKP KB elnökségének ülésén bejelentette, hogy a mezőgazdaságban is azonnali fordulatra van szükség. Majd ősszel Klement Gottwald, miután találkozott Sztálinnal a Krímben, a novemberi KB-plénumon leszögezte, hogy eljött a „kapitalista elemek" likvidálásának az ideje a falvakban. Így 1949 elején megszülettek az első határozatok a termelőszövetkezetek létrehozásáról, majd a május 25–29. között lezajlott IX. pártkongresszuson elfogadták a kollektivizálás programját. A kongresszuson a már korábban elfogadott ötéves terv céljaként a szocializmus felépítését határozták meg, és azt is világossá tették, hogy „a falu szocialista átalakítása nélkül nincsen szocializmus, és hogy a cseh és szlovák falu szocializmus felé vezető útja a szövetkezeteken keresztül vezet".[4] Ezzel a lépéssel a CSKP szakított addigi politikájával, feladta „a szocializmushoz vezető sajátos csehszlovák út" koncepcióját, és egyértelműen a proletárdiktatúra irányába mozdult el. Már 1949. február 23-án elfogadták azt a törvényt, amelynek alapján létrejöttek az Egységes Földműves Szövetkezetek (EFSZ).[5] Ezzel lezárult egy korszak, és megkezdődött a kollektivizálás első hulláma, amely egészen 1953-ig tartott.

A csehszlovákiai kollektivizálás öt főbb szakaszra osztható:[6]

1. 1945–1949: előkészületi időszak;
2. 1949–1953: a kollektivizálás első hulláma;

3 Rudé pravo 1948. márc. 1.

4 *Jiří Koťátko:* A csehszlovák mezőgazdaság új útjai. [Eredeti cím: Nové cesty československého zemědělství.] Prága, 1951. 20.

5 Cseh nyelven: Jednotná zemědělská družstva (JZD).

6 A szakaszolást lásd *Jan Rychlík:* Collectivization in Czechoslovakia in Comparative Perspective, 1949–1960. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Ed. Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Budapest–New York, 2014. 181.

Kollektivizálás_könyv.indb 358 2015.02.06. 10:37:52

3. 1953–1955: köztes időszak, stagnálás (részleges desztalinizáció);
4. 1956–1960: a kollektivizálás második hulláma;
5. 1975–1980: a kollektivizálás harmadik hulláma.

A már meglévő, szakosított tevékenységre létrehozott szövetkezetek társultak, és így minden községben csak egy egységes szövetkezet működhetett. 1949 tavaszától létrejöttek az EFSZ-előkészítő bizottságok, 1950 nyarán már 4000 EFSZ és 1500 előkészítő bizottság működött. Az EFSZ négy típusa jött létre:

– Az I. típusú EFSZ-ben a mezsgyéket még nem szántották fel, minden gazda a saját földjén termesztett termékeket kapta meg. A gépek, fogatok közös használatát, valamint a közösen végzett munkát elszámolták.

– A II. típusú EFSZ-ben már felszántották a mezsgyéket, és a földet a közös növénytermesztés céljaira összevonták. A közösen termelt termékek elosztásában döntő szempont volt a behozott föld nagysága. Ez a középparasztok számára előnyösebb volt.

1951-től a hadiipar munkaerő-szükséglete miatt a kollektivizálást is felgyorsították, és létrehozták a III. és IV. típusú EFSZ-eket. Ettől kezdve az újonnan létrehozott EFSZ-ek már a III. vagy IV. típus szerint működtek.

– A III. típusú EFSZ-ben már az állattenyésztést is közösen végezték, a jobb munkatermelékenység érdekében munkacsoportokat hoztak létre. Az elosztáskor a munkateljesítményt vették figyelembe, valamint csökkent a behozott föld utáni jövedelem.

– A IV. típusú EFSZ-ben a behozott föld után semmilyen jövedelem nem járt. Itt már kizárólag a munka mennyisége és minősége határozta meg a jövedelmet. Ugyanakkor megmaradt a 0,5 hektár területű háztáji *(záhumenek)* is: a gazdák egy tehenet, egy sertést és baromfit tarthattak.[7]

1953 nyarán a Szlovák Kommunista Párt X. kongresszusán Viliam Široký miniszterelnök bejelentette, hogy 1953. április 30-án a III. és IV. típusú EFSZ-ek száma 1709 volt, illetve a szántóföld 45%-a már állami vagy szövetkezeti tulajdonba került.[8] Viszont a csehszlovák gyakorlat alapvetően különbözött a szovjet kolhozmodelltől abban, hogy itt mind a négy típusban a gazdák magántulajdonában maradt a föld, másfelől az EFSZ-ek gyakran használták az állami tulajdonú földeket is teljesen ingyen. Továbbá a föld örökölhető maradt, de az örökösök nem adhatták el, és nem adhatták bérbe.[9]

7 A szocialista gazdaság fejlődése Csehszlovákiában. Bp., 1977. 64–66.
8 Lásd Szlovákia Kommunista Pártja 10. kongresszusának jegyzőkönyve. Bratislava, 1953. június 13–15. Bratislava, 1953.
9 *Rychlík, J.:* i. m. 189–190.

Kollektivizálás_könyv.indb 359 2015.02.06. 10:37:53

A „K-akció" – harc a „kulákok" ellen

1951-től nem csupán a „magasabb szintű" termelőszövetkezetek kialakítása került napirendre, hanem a politikai harc is megindult az ún. „falusi gazdagok" ellen.[10] Az 1949-es határozatok szerint még beléphettek az EFSZ-ekbe, sőt sok helyen örömmel látták őket a szakértelmük miatt. Előfordult az is, hogy ilyen, később „kuláknak" minősített gazdák hoztak létre saját EFSZ-t. 1952-től megtiltották, hogy a „kulák" mint „osztályellenség" belépjen a termelőszövetkezetbe, azokat pedig, akik már tagok voltak, a legtöbb esetben kizárták.

A „K-akcióra" keresztelt művelet 1951 októberében kezdődött, amikor az igazságügy-miniszter, a belügyminiszter és az állambiztonsági miniszter közösen hozott határozatát a CSKP KB plénuma is megerősítette. Ennek alapján a „kulákokat" és családtagjaikat kitelepítették, és nem hagyhatták el új lakhelyüket, vagyis munkát sem vállalhattak másutt. Az EFSZ-ből kizárt parasztok természetesen elvesztették a beadott földbirtokaikat is. Egyetlen lehetőségként a helyi állami gazdaságokban kereshettek munkát, amelyek azonban nem voltak felkészülve a fogadásukra. Többségüket az ország nyugati és északnyugati területére telepítették, további büntetésül sokukat építkezéseken dolgoztatták. Ugyanakkor a szervezetlenség miatt – és mert sem az állami gazdaságok, sem az építkezések nem voltak erre felkészülve – az akciót 1952 májusában felfüggesztették. Eddig az időpontig 58 családot telepítettek ki.[11]

A represszió azonban folytatódott, csak más eszközökkel: 1950 őszén Josef Nepomucký mezőgazdasági miniszter és Zdeňek Nejedlý oktatási miniszter közös döntése alapján a középiskolákból és gimnáziumokból elbocsátották a gazdagnak minősített gazdák gyerekeit. Ugyanígy tettek a nemzeti bizottságokban és a különböző társadalmi szervezetekben helyet foglaló gazdákkal is. Emellett természetesen megemelték beszolgáltatási kötelezettségüket is, a Belügyminisztériumban pedig létrehozták a több ezer nevet tartalmazó „kuláklistát". Végül az Állambiztonsági Minisztérium és a Belügyminisztérium reszortközi bizottságot hozott létre a „kulákellenes harc" hatékonyabb koordinációjára, és 1952. november 1-jétől újra életbe léptették a májusban felfüggesztett „K-akciót".[12]

Az akció második hulláma már „eredményesebbre" sikerült: két hónap alatt 193 családot (129 cseh, 64 szlovák), majd 1953 első negyedévében további 353 családot (ebből 58 szlovák), a második negyedévében 506 cseh és 112 szlovák, a harmadik negyedévben pedig 225 cseh és 27 szlovák családot telepít-

10 A „kulák" kifejezést sem a cseh, sem a szlovák nem használta, helyette a „falusi gazdag" (*vesnický boháč,* illetve *dedinský boháč*) volt használatos. Így szerepeltek a belügyi dokumentumokban is azok, akik 15 ha-nál nagyobb birtokkal rendelkeztek, és nem akartak belépni az EFSZ-be. A továbbiakban a „kulák" kifejezést a „falusi gazdag" szinonimájaként használom.

11 *Karel Jech:* Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy. [Kollektivizáció és a parasztok kitelepítése.] Praha, 2008. 126–140.

12 Uo. 156–163.

Kollektivizálás_könyv.indb 360 2015.02.06. 10:37:53

tek ki.[13] A Belügyminisztérium adatai szerint 1951 októberétől 1954 elejéig kb. 4000 családot (15–20 ezer főt) telepítettek ki eredeti lakhelyéről. Az akció (a kitelepítések és megfélemlítés) összességében azzal járt, hogy míg 1949-ben 35 159 „kuláknak" tekintett (20–50 ha nagyságú) gazdaság létezett, 1957-re már csupán 1251 ekkora méretű gazdaság működött.[14] Az egykori paraszti birtokok az EFSZ vagy az állami gazdaságok tulajdonába kerültek, a gazdák a „K-akció" lezárása után sem kaphatták vissza gazdaságaikat.

Részleges desztalinizáció a mezőgazdaságban (1953–1955)

Sztálin és Gottwald halála után Csehszlovákiában nem volt egyértelmű, hogy a desztalinizáció folyamata elindul-e, és ha igen, az élet mely területeit érinti majd. Hamarosan kiderült azonban, hogy éppen a mezőgazdaság területén lesznek érezhető változások.

1953. május 30-án a nemzetgyűlés új pénzreformot jelentett be, melynek lényege a *jegyrendszer megszüntetése,* illetve *az új cseh korona bevezetése* volt: egy új korona értéke öt régi koronáéval egyezett meg. Amellett, hogy áttértek az egységes kiskereskedelmi árakra, a cél az volt, hogy a kiskereskedelmi árak egyharmaddal alacsonyabbak legyenek a szabadpiaci áraknál. Mindez természetesen nagyon hátrányosan érintette a falusi lakosságnak azt a részét, amely még magángazdasági keretek között termelt: nekik nem csupán a megtakarításaik vesztek el, hanem a piacon is rendkívül hátrányos helyzetbe kerültek. Emellett a beszolgáltatásaikért járó összeg is ötödével csökkent.

A pénzreform elégedetlenséget keltett: nem csupán Plzeňben, hanem más városokban is, összesen közel 40 üzem csaknem 400 ezer munkása lépett sztrájkba. Bár a hatalom keményen fellépett az elégedetlenkedőkkel szemben, hamarosan mégis engedményekre kényszerült. E lépések megtételébe nyilvánvalóan a kelet-berlini események és a magyarországi változások is belejátszottak.

Antonín Zápotocký a Klíčava-duzzasztónál elmondott beszédében elítélte az erőszakos kollektivizálást, és ígéretet tett arra, hogy a parasztok kilépheznek a téeszekből.[15] Majd szeptember 27-én, a Stěžeryben elmondott beszédében már azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy csak azokban a régiókban kell EFSZ-t létrehozni, ahol az gazdaságilag hatékony.[16] Hivatalos helyen szep-

13 Uo. 170–173.

14 A „K-akcióról" lásd még: *Petr Blažek–Karel Jech–Michal Kubálek:* Akce „K". Vyhnání sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy a dokumenty. [A K-akció. A paraszok és családjaik kitelepítése az ötvenes években. Tanulmányok, listák és dokumentumok.] Praha, 2010.

15 A Klíčava-duzzasztó helyszínének szimbolikus jelentősége volt, hiszen ott számos kitelepített parasztot foglalkoztattak kényszermunkán.

16 Stěžery Hradec Králové közelében fekszik, ez a vidék nem a legideálisabb a mezőgazdasági termelésre. Itt is fontos szerepe volt annak, hogy milyen hallgatóság előtt mondta el beszédét.

Kollektivizálás_könyv.indb 361 2015.02.06. 10:37:53

tember 4-én, a KB-plénumon beszélt hasonló szellemben. E plénum már az ún. „új szakasz" kezdetét jelentette.[17] Néhány nappal később pedig Viliam Široký miniszterelnök kormánynyilatkozatban jelentette ki, hogy javítani kell a gép- és traktorállomások munkáját, és az új EFSZ-eket önkéntes alapon kell létrehozni. A kis- és középparasztoknak termelékenységük javítása érdekében egy sor kedvezményt biztosítanak: műtrágyát, nemesített vetőmagot kapnak, gép- és traktorállomásokkal segítik őket, lehetővé teszik számukra, hogy kisebb gépeket beszerezhessenek, illetve hitelt vegyenek fel.[18]

1954 áprilisában Hruscsov Moszkvában fogadta Novotnýt és Zápotockýt. A szovjet vezető – az ismert források szerint – inkább az idős államfő elképzeléseivel rokonszenvezett a mezőgazdaság jövőjét illetően, mégis a fiatalabb és energikusabb első titkár mellett foglalt állást. Júniusban a CSKP X. kongresszusára Hruscsov is Prágába utazott, és megerősítette Novotnýt pozíciójában, aki a mezőgazdasági termelés fokozása mellett állt ki: vagyis előrevetítette a kollektivizálás folytatását.

A kollektivizálás második hulláma (1956–1960)

A kollektivizálás azonban egyelőre nem csupán stagnált, hanem 1953 és 1956 között az EFSZ-ek nagyjából fele fel is oszlott. Ezért a CSKP KB, hogy lökést adjon a folyamatnak, 1955 februárjában új irányelveket fogadott el: lehetőség szerint minden szántóterületet művelés alá akartak vonni, intenzívebb belterjes művelést szorgalmaztak, növelni akarták a gép- és traktorállomások hatékonyságát, s ennek keretében nagyobb segítséget kívántak nyújtani az egyénileg gazdálkodó kis- és középparasztoknak. A határozat szerint meg kellett javítani a falusi pártpolitikai munkát. A falusi munkára a politikailag „legfejlettebb" kádereket kellett kijelölni, tehetséges oktatókkal kellett megerősíteni a pártbizottságokat, széles körű „felvilágosító munkát" kellett végezniük.[19]

A határozatból világosan látszik, hogy *a középtávú cél a kollektivizálás befejezése volt, de már inkább a meggyőzés és az önkéntesség alapján*, valamint *a mezőgazdaság modernizálása útján*.

Összességében az új EFSZ-ek alapításában és a régiek bővítésében a fő elv a meggyőzés lett, a nyílt terror megszűnt, bár az adminisztratív és a gazdasági nyomás továbbra is működött. A határozat azonban leszögezte, hogy legalább a második típusú EFSZ üzemi munkarendjét kell elfogadtatni az új

17 Néhány nappal később, szeptember 7-én Nyikita Hruscsov is a mezőgazdaság fejlesztésének kérdéseiről tartott előadást az SZKP KB plénumán, és jelentős kedvezményeket jelentett be a parasztság számára Lásd *Roy Medvegyev:* Hruscsov (Politikai életrajz). Bp. 1989. 88–90.

18 *Viliam Široký:* A népgazdaság további fejlődéséért és a csehszlovákiai dolgozók életszínvonalának emeléséért. Tartós békéért, népi demokráciáért! 1953. szeptember 11.

19 Usnesení plenárního zasedaní ÚV KSČ z 11 února 1955. [A CSKP KB 1955. február 11-i plenáris ülésének határozatai.] In: Od X do XI Sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ. [A X. és a XI. kongresszus között. A CSKP KB határozatai és dokumentumai.] Praha, 1958. 68–75.

Kollektivizálás_könyv.indb 362 2015.02.06. 10:37:53

tagokkal, azaz a közös vetést, a mezsgyék felszántását és a föld közös művelését. A középparasztságnak, megnyerésük érdekében, vezető tisztségeket kell felajánlani az EFSZ-ekben és a nemzeti bizottságokban. Ezenkívül nagy hangsúlyt kell fektetni a nők megnyerésére, mert a „nők haladó erőt képviselnek", ugyanakkor „a legnagyobb éberséget és elővigyázatosságot kell tanúsítani a kulákok felforgató tevékenységével szemben": „nem szabad megengedni, hogy a kulákok befurakodjanak az EFSZ-be, és ahol ez megtörtént, a szövetkezetet meg kell tőlük tisztítaniuk."[20]

A „kulákok" elleni harc tehát újra napirendre került, bár a határozatba foglalt harcias szöveg és a valóság között egyre nagyobb volt a távolság: a korábbi erőszakos kitelepítések megszűntek, és – szemben a határozattal – 1957 nyarától már újra lehetővé tették a „kulákok" felvételét az EFSZ-ekbe. A Belügyminisztérium adatai szerint 1959 végén már 11 815 egykori „kulák" dolgozott valamelyik EFSZ-ben, s közülük 1490-en jelentősebb beosztást töltöttek be, 175-en téeszelnökök is lehettek.[21] A szövetkezeten kívül maradottakkal szemben folytatott harc inkább a gazdasági nyomás formájában jelentkezett, például a beszolgáltatások újabb 10%-os növelésében (1957. július 31-től).

1956. november 30-tól kiterjesztették a társadalombiztosítást a szövetkezeti dolgozókra és családtagjaikra. 1957. január 1-jétől mindenki jogosulttá vált az ingyenes orvosi ellátásra és nyugdíjra.[22]

1957. március 22–24-re hívták össze Prágába az EFSZ-ek III. országos konferenciáját, ahol megerősítették a KB 1955 júniusában elfogadott határozatát, vagyis „a falu békés úton történő szocialista átalakítását", valamint az 1956 nyarán tartott országos pártkonferencia határozatát arról, hogy 1960-ig 30%-kal növelni kell a mezőgazdasági termelést. Ettől számíthatjuk a kollektivizálás „második hullámát".[23]

Az 1958 júniusában ülésező XI. pártkongresszus után még inkább felgyorsították a kollektivizálás folyamatát, így az 1960 nyarán megtartott országos pártkonferencián Novotný bejelenthette, hogy a mezőgazdaság „társadalmasítása" sikeresen lezárult, és ezzel „lerakták a szocializmus alapjait". A XI. kongresszus újabb eszközöket is rendelt a kollektivizáláshoz: két év alatt újabb 21 500 traktort és a műtrágya-felhasználás két és félszeresére növelését ígérte meg. Növelni szándékoztak az emberi erőforrásokat is: nyaranta 40–45 ezer fiatalt küldtek mezőgazdasági munkára.[24] Minderre szükség is volt, hi-

20 Usnesení plenárního zasedaní ÚV KSČ z 30 června 1955. [A CSKP KB 1955. június 30-i plenáris ülésének határozatai.] In: Od X do XI Sjezdu, i. m. 115–124.

21 *Vladimír Březina–Jiří Pernes:* Závěrečná etapa kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960. [A mezőgazdaság kollektivizálásának befejező szakasza Csehszlovákiában, 1957–1960.] Brno, 2009. 23. és 27.

22 *Rychlík, J.:* i. m. 199–200.

23 Lásd részletesebben: *Březina, V.–Pernes, J.:* i. m. 11–12.

24 Uo. 29.

Kollektivizálás_könyv.indb 363 2015.02.06. 10:37:53

szen a mezőgazdasági termelés csak éppen a kongresszus idején érte el a háború előtti szintet.

A gazdák ebben az időszakban tömegesen léptek be a szövetkezetekbe. Ennek oka a számos szociális kedvezményen felül abban is keresendő, hogy 1956 tapasztalata Csehszlovákiában azt mutatta, nincs lehetőség a rendszer megváltoztatására. A mindennapi tapasztalat arra ösztönözte a gazdákat, hogy hagyjanak fel az ellenállással, és lépjenek be a téeszekbe. Így a kollektivizálás második – a korábbi időszakhoz képest kevésbé erőszakos – hulláma végére Csehországban a termőterület 68,5%-a, Szlovákiában pedig a 65,8%-a az EFSZ-ek művelése alá tartozott. Az állami gazdaságok Csehországban a föld 19%-át, míg Szlovákiában 9,9%-át művelték. A „társadalmasított mezőgazdaság" a mindennapi élet megkérdőjelezhetetlen részévé vált.

A kollektivizálás „harmadik hulláma" – a nagyipari mezőgazdaság létrehozása (1975–1980)

A „sikeresen" végrehajtott kollektivizálás túlzott várakozásokat keltett a csehszlovák vezetésben, jóllehet messze nem sikerült elérni – 1956 és 1960 között – a várt 30%-os növekedést. Az 1960-as pártkonferencián Novotný is kénytelen volt kijelenti, hogy az elmúlt tíz évben csak 17%-kal nőtt a termelés. A vezetés tehát tisztában volt azzal, hogy a létrehozott EFSZ-eket meg kell erősíteni, és az államnak hozzá kell segíteni őket a gazdasági stabilizálódáshoz. Ennek ellenére a harmadik ötéves terv előkészítésekor a mezőgazdaságban is irreális előirányzatokat fektettek le.

Az irreálisan megítélt növekedési lehetőségek mellett ugyanakkor több tényező is akadályozta a célok elérését: 1. a gépipar és az építőipar nem tudott lépést tartani a kollektivizálás tempójával, vagyis a nagyipari termeléshez szükséges gépek és infrastruktúra továbbra sem állt kellő mértékben rendelkezésre; 2. az időjárás miatt 1962-ben rendkívül rossz mezőgazdasági évet zártak; 3. 1962–1963-ban a megromlott viszony következtében csökkent a Kínával folytatott kereskedelem volumene, ami a nyersanyag-, gabona- és kukoricaimportot, valamint a gépkivitelt érintette.[25]

Már 1962-ben mérsékelni kellett az előirányzatokat, az ötéves terv összeomlott, 1963-ban a háború után először csökkent a nemzeti jövedelem. Mindennek következtében újra kellett gondolni a gazdaság irányítását is.[26] Végeredményben 1966 és 1970 között újra növekedésnek indult a termelés,

25 Az európai KGST-országok gazdasága. Bp., 1984. 296.

26 Még a XI. pártkongresszuson fogadták el a Kurt Rozsypal-féle gazdasági reformot, amelynek lényege abban állt, hogy a vállalatokat önálló termelési-gazdasági egységekké alakítják át, új bértáblát és anyagi ösztönzőket vezetnek be a vállalatok számára. Ezeket 1962-ben érvénytelenítették, de hamarosan újabb reformok kidolgozásába kezdtek. Az Ota Šik-féle reformkoncepciót majd 1965-ben fogadják el.

Kollektivizálás_könyv.indb 364 2015.02.06. 10:37:53

ekkor sikerült évi 4,8%-os növekedési eredményeket felmutatni, ami mindenképpen előrelépés volt az 1960 és 1965 közötti stagnáláshoz képest.

A mezőgazdaság kérdéseit a prágai tavasz nem érintette, de leverése után az új vezetés újra napirendre tűzte őket. Az 1970. januári és júniusi KB-plénumokon arról döntöttek, hogy Csehszlovákiában meg kell teremteni annak lehetőségét, hogy a mezőgazdaság belföldi termelésből fedezze az alapvető élelmiszerek növekvő fogyasztási igényeit. Ezt a célt sikerült elérni: 1975-re a tervezettnél ötmillió tonnával több gabonát takarítottak be, s ezzel csökkenteni lehetett az importot. A mezőgazdaság a rendszer stabilizációs tényezőjévé vált. E folyamat – bár csökkenő tendenciával – az 1975 és 1980 közötti periódusban még meghatározó volt.

Mi állt a növekedési periódus hátterében? Az 1960-ra gyakorlatilag teljes mértékben „társadalmasított" mezőgazdaság megteremtésével kialakultak az iparszerű termelés alapfeltételei. Mivel a földterületek rendkívül elaprózódtak, a CSKP XIV. kongresszusa határozatot hozott arról, hogy a *mezőgazdasági termelés koncentrációját és szakosítását* fokozni kell. A koncentráció eredményeképpen az átlagosan 684 hektáron gazdálkodó EFSZ-ek helyett átlagosan 2540 hektáron gazdálkodó szövetkezetek jöttek létre, amely átlag 1970-re 4300, majd 1979-re 6780 hektárra nőtt.[27]

Az 1975. november 13-án életbe lépő új téesztörvény szerint az EFSZ használhatta azon gazdák földjeit, akik nem művelték meg őket, de a tulajdonjog továbbra is a gazdáknál maradt, sőt örökíthették is. A kollektivizálás „harmadik hullámának" nevezett időszakban a téeszek és az állami gazdaságok már meglehetősen kevés új földet vontak művelés alá: tíz év alatt mindössze 2%-kal nőtt a területük. A cél nem is a terület-, hanem a termelékenység növelése volt nagyipari keretek között. A sikeres koncentráció mellett a szakosítás is meglehetősen előrehaladt. 1980-ra a termelőszövetkezetek már nem csupán mezőgazdasági termékeket, hanem például bútort, gépet, sőt személyi számítógépet is gyártottak. E tevékenységek körét 1988 nyarán bővítették ki, és e szövetkezetek váltak az első kapitalista vállalatokká Csehszlovákiában. Az EFSZ-ek a hetvenes–nyolcvanas években meglehetősen jó életszínvonalat és társadalmi státuszt biztosítottak dolgozóiknak, így nem meglepő, hogy az 1988–1989-es rendszerellenes tiltakozások idején a csehszlovák falu passzív maradt.

Összességében a csehszlovákiai kollektivizálás állami és gazdaságossági szemszögből „sikeresnek" mondható, bár a társadalmi ár és a „KGST-sikerek" kérdésköre további vizsgálatot igényel. Az első hullámot az erőszak jellemezte. 1953–1954 fordulójáig a hatalom „a cél szentesíti az eszközt" elven mindent – kitelepítéseket, vagyonelkobzást, kényszerítést, kínzást és kirakat-

27 Az európai KGST-országok gazdasága... i. m. 318. Országrészek szerinti bontásban: Csehországban az EFSZ-ek 1970-ben 610 ha, 1980-ban 2459 ha, 1989-ben 2574 ha, Szlovákiában 1970-ben 832 ha, 1980-ban 2690 ha, 1989-ben 2720 ha földterületet birtokoltak. Lásd *Rychlík, J.:* i. m. 202.

Kollektivizálás_könyv.indb 365 2015.02.06. 10:37:53

pereket – megengedett magának. A desztalinizáció folyamata átalakította a rendszert, a módszerek megváltoztak: a „meggyőzés" (beleértve a zsarolást, fenyegetést és a gazdasági szankciókat) vált a fő eszközzé és a modernizálás a legfőbb céllá. A termelés növekedését még jó ideig nem sikerült biztosítani, de a hatvanas évek második felétől e téren is sikerült eredményeket elérni. A hetvenes évek koncentrációja és szakosítása a szovjet blokk egyik legsikeresebb mezőgazdaságává tette a csehszlovákot. Árulkodó, hogy az egykori téeszek zöme 1989 után mezőgazdasági cégként folytatta életét, vezetőik pedig önálló vállalkozókként vezetik egykori téeszeiket az új gazdasági környezetben.[28]

Ajánlott irodalom

Petr Blažek–Karel Jech–Michal Kubálek: Akce „K". Vyhnání sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy a dokumenty. [A K-akció. A parasztok és családjaik kitelepítése az ötvenes években. Tanulmányok, listák és dokumentumok.] Praha, 2010.

Vladimír Březina–Jiří Pernes: Závěrečná etapa kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960. [A mezőgazdaság kollektivizálásának befejező szakasza Csehszlovákiában 1957–1960.] Brno, 2009.

Karel Jech: Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy. [Kollektivizáció és a parasztok kitelepítése.] Praha, 2008.

Kolektivizace v Československu. [Kollektivizáció Csehszlovákiában.] Upravil Jaroslav Rokoský–Libor Svoboda. Praha, 2013.

Jan Rychlík: Collectivization in Czechoslovakia in Comparative Perspective, 1949–1960. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Ed. by Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Bp.–New York, 2014. 181–210.

28 Uo. 205.

Kollektivizálás_könyv.indb 366 2015.02.06. 10:37:53

STEFANO BOTTONI

Kollektivizálás Romániában, 1949–1962

A két világháború közötti időszakban és a második világháború utáni években Románia egyik legsúlyosabb társadalmi és egyben nemzeti kérdése a földbirtokrendszer átalakítása volt. 1921-ben a liberális kormány átfogó földbirtokreformot hajtott végre. Mivel Erdélyben a nagybirtokok nagy része magyar kézben volt, de nem magán-, hanem állami, községi, egyházi, iskolai vagy közbirtokossági tulajdonként, a reform rendkívül súlyosan érintette a magyar személyek és közösségek vagyonát. Ráadásul Erdélyben előbb minden szóba jöhető területet összeírtak, kisajátítottak, és csak ezután került sor a szétosztásra. A fennmaradó földmennyiséget állami tartalékként kezelték, és a későbbi időszakban például más országrészből származó családok telepítésére használták. Az 1921-es földreform a társadalmi feszültségeket a (nemcsak erdélyi, hanem például besszarábiai) kisebbségiek kárára kezelte: a nemzetiségek vagyonának egy részét az államalkotó nemzet tagjainak juttatta.[1]

1945. március 23-án közzétették a 187. sz. „földbirtok-rendezési" törvényt. A földreform értelmében kisajátítottak minden 50 hektárnál nagyobb földbirtokot, összesen 1 057 674 hektárt, melyet 796 129 nincstelen család között osztottak szét. A törvény értelmében el kellett kobozni a „távollevők" (elsősorban magyar és német nemzetiségűek) mezőgazdasági ingatlanait és ingóságait. A törvény értelmében elkobozták a német kisebbség földbirtokait, és hasonlóan jártak azok a magyar nemzetiségű lakosok is, akik a törvény kihirdetésének idején nem rendelkeztek román állampolgársággal. Ennek ellenére az 1945-ös földreform arra törekedett, hogy nemzetiségtől függetlenül földhöz juttassa azon cselédcsaládok tömegeit, amelyekre az épülő kommunista rendszer később a vidéki társadalomban támaszkodott.[2] A parasztság tagoltsága az 1945-ös földreform után jelentős mértékben változott. 1949 márciusában, a Román Munkáspárt Központi Bizottságának (RMP KB) plenáris ülésén, ahol eldöntötték a kollektivizálás megkezdését, Gheorghe Gheorghiu-Dej főtitkár jelentésében a falusi társadalmat öt csoportra osztotta. Ez már az új, osztályharcos szempontoknak megfelelően történt. A „kulákok" (nagyobb

1 *Mikó Imre:* Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. Bp., 1941. 32–35.

2 *Dumitru Șandru:* Reforma agrară din 1945 în România. [Az 1945-ös földreform Romániában.] București, 2000.

Kollektivizálás_könyv.indb 367 2015.02.06. 10:37:53

birtokosok) aránya 5,5%, a középparasztok aránya 34%, a szegényparasztoké (az új rendszer potenciális falusi szövetségeseié) 57%, végül a nincstelen agrárproletárok aránya 2,5% volt. 1947 őszén a romániai sajtóban fokozódó kampány indult a „nagygazdák" ellen, akiket 1948 nyarán már azzal vádoltak, hogy szándékosan akadályozzák („szabotálják") a betakarítást, ezzel emelve a felvásárlandó búza árát.[3] Egy 1948. novemberi cikk három szegmensre osztotta a vidéki társadalmat: szegényparasztok, akik 5 katasztrális holdnál kevesebben gazdálkodnak, középparasztok (2–18 kh tulajdonosai), valamint a megvetendő „nagygazdák", tehát mindazok, akik 18 hold feletti birtokkal rendelkeztek.[4]

A mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásának kezdetét az 1949. március 2-án megjelent 87. sz. rendelet jelezte, mellyel kisajátították azokat az 50 hektáros, illetve annál nagyobb birtokokat, jórészt mintagazdaságokat, amelyeket az 1945-ös földreformkor mentesítettek. Ezzel összesen mintegy 6200 birtokot államosítottak. Másnap, miközben a „mezőgazdaság szocialista átalakítását" kimondó pártkonferencia megkezdődött, nagyszabású rendőri akciót tartottak, országszerte 3000 földbirtokoscsaládot hurcoltak kényszerlakhelyekre. A következő hónapokban megalakultak az első kollektív gazdaságok, miközben a „kuláknak" bélyegzett nagygazdákat szigorú adókkal és beszolgáltatási kvótákkal sújtották. 1949 nyarán az ország nyugati és keleti szegletén (főleg Arad, Suceava és Botoșani megyében) több településen fegyveres lázadás tört ki a mezőgazdaság kollektivizálása ellen. A belügyi szervek katonai szigorral verték le a zendüléseket: a megtorló akciók 30 áldozatot követeltek, a katonai törvényszék több száz embert ítélt el, és egész falvak lakosságát az épülő Duna–Fekete-tenger-csatornához vezényelték kényszermunkára.[5]

Erdély magyarlakta területén is véres megtorló akciókra került sor. A vidéki társadalomra legjobban a „kulákok" megfélemlítő célzatú kivégzése hatott. Maros megyében a szérűcséplésre való áttéréssel, illetve a kollektivizálással szembeni ellenállás letörésére több közismert, „kuláknak" minősített személyt végeztek ki.[6] László Márton kutatásai kiderítették, hogy a Securitate-vezetők egyik, 1949-ben tartott értekezletén engedélyezték a területi vezetőknek, hogy – amennyiben a gabonabegyűjtés sikeressége forog kockán, és úgy ítélik meg a helyzetet – eldöntsék: a felbujtó kulákot meggyilkolják, ha ezzel megelőzik lázadások kitörését. A veszélyesnek ítélt helyzetről tájékoztatniuk kellett a felettes szerveket, és a gyilkosságot szökési kísérletként vagy a Securitate szerveivel szemben elkövetett tevőleges ellenszegülésként kellett beállí-

3 Falvak Dolgozó Népe 1948. aug. 8.

4 Falvak Dolgozó Népe 1948. nov. 14.

5 Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, Analiza dictaturii comuniste din Romania – Raport Final. [A Romániai Kommunista Diktatúrát Vizsgáló Elnöki Bizottság – Végleges Jelentés.] Red. Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrincu, Cristian Vasile. București, 2007. 426-434.

6 *László Márton:* Kollektivizálás a Székelyföldön 1949–1962. PhD-értekezés. Bp., 2013. 16.

Kollektivizálás_könyv.indb 368 2015.02.06. 10:37:53

tani. Az utasítás eredményeképpen Maros megyében két, „kuláknak" minősített gazdát gyilkoltak meg 1949 augusztusában: Sántha Józsefet Vadasdon és Kacsó Istvánt Nyárádszeredán. 1950-ben is hasonló típusú utasítást kaphattak a megyei Securitate-vezetők, engedélyezhették az ellenszegülők meggyilkolását, vagy utasítást adhattak rá azokban a helységekben, ahol a lakosság nem akart beállni a megszervezendő kollektív gazdaságokba.[7]

A vidéki társadalom ellen indított támadás első szakaszát Ana Pauker neve fémjelezte. A legújabb kutatások – elsősorban Robert Levy úttörő életrajza – azonban cáfolják a külügyminiszter asszony szerepéről korábban kialakított sematikus képet. Mint a kollektivizálással megbízott RMP KB Mezőgazdasági Osztály felelőse, Pauker óvatosan és körültekintéssel látott munkához, amiért a párton belül hamar kritika célpontjává vált. Az 1949 nyári összecsapásokból okulva a hatóságok 1950 tavaszáig a kollektív gazdaságok viszonylag erőszakmentes alapítására törekedtek. Ezzel magyarázható, hogy kevés új egység alakítását engedélyezték ott, ahol elegendő munkaerő és gép állt rendelkezésre. Az 1950-ben elfogadott első román ötéves fejlesztési terv azonban előírta, hogy 1955-re Romániában a termőterületek 70%-ának kollektív tulajdonba kell kerülnie. Ezt csak a kollektivizálási kampány fokozásával lehetett teljesíteni. A pártvezetésnek, elsősorban Gheorghiu-Dejnek tehát kapóra jött, hogy 1950. június közepén Ana Pauker egészségi okokból a Szovjetunióba utazott több hónapos kezelésre. Helyére Gheorghiu-Dej bizalmi emberét, a tömeges és felülről irányított kollektivizálást sürgető Mogyorós Sándort nevezték ki a Mezőgazdasági Osztály élére. Június közepén[8] egy pártgyűlésen Mogyorós bejelentette, hogy szeptemberig körülbelül ezer új kollektív gazdaságot kell alakítani, és felszólította a megyei párttitkárokat ennek végrehajtására.

Ekkortól új periódusról beszélhetünk. Az erőszak fokozódott, és teljesen elfogadottá vált a kitűzött tervszámok elérésének érdekében. A Milíciának átkeresztelt helyi csendőrség és a Securitate is bekapcsolódott a kollektivizálásba, rákényszerítve a falvak lakosságát, hogy lépjenek be a kollektív gazdaságba.[9] A hatósági erőszak miatt az ország különböző vidékein újabb felkelések, spontán tiltakozások törtek ki. Nyár végére nyilvánvalóvá vált az erőszakos kollektivizálás tarthatatlansága, és októberben az RMP Titkársága kénytelen volt elismerni a kudarcot.[10]

A következő időszakot a kollektivizálás nyomán keletkezett problémák kezelése, a meglévő kollektív gazdaságok megszilárdítása jellemezte. Miután visszatért, Ana Pauker 1950 őszén leállította a kollektivizálást, és engedélyez-

7 Az 1950-ben elkövetett kulákgyilkosságokat részletesen elemzi *László M.:* i. m. 205–213.

8 *Robert Levy:* Gloria și decaderea Anei Pauker. [Ana Pauker dicsősége és bukása.] Iași, 2002. 88.

9 Így körülbelül 30 000 embert írattak be 1950 nyarán és őszén a kollektív gazdaságokba. *Levy, R.:* i. m. 90.

10 *Dan Cătănuş–Octavian Roske:* Colectivizarea agriculturii în România vol. I. Dimensiunea politică 1949–1953. [A mezőgazdaság kollektivizálása Romániában. I. kötet. A politikai dimenzió 1949–1953.] București, 2000. 23.

Kollektivizálás_könyv.indb 369 2015.02.06. 10:37:53

te, hogy a tagosított földekből az egyéni gazdálkodást választó földművelők kiléphessenek. Nyomására a beszolgáltatást megtagadó kollektív gazdasági tagok ellen indult eljárásokat is leállították. Ana Pauker intézkedései miatt azonban a kollektivizálás ritmusa annyira lelassult, hogy 1952 elején Romániában került a legkevesebb föld kollektív tulajdonba az összes kelet-európai kommunista állam közül.[11] Ez újabb fegyvert szolgáltatott Pauker és a vele szolidáris Luka László pénzügyminiszter ellen a pártvezetésen belül erősödő harcban, amelyben Ana Pauker fokozatosan teret vesztett Gheorghe Gheorghiu-Dej-zsel szemben. 1952. május végén, Pauker bukásával újabb támadás indult a vidéki társadalom ellen: a nyári hónapokban több ezer embert tartóztattak le vagy irányítottak kényszermunkára.[12] Az állambiztonsági szervek kimutatásai szerint csak 1951-ben és 1952-ben összesen 34 738 földművelőt, ebből 22 008 „kulák"-ot tartóztattak le. A legkeményebb megtorlást három erdélyi tartomány paraszti lakossága szenvedte meg: Hunyad tartományban 16 000, Nagyvárad tartományban 10 000, Kolozs tartományban 4000 embert érintett az erőszakhullám.[13]

Ezzel párhuzamosan egyrészt új, kevésbé radikális társulási lehetőséget, csak részben közös művelésre épülő gazdálkodó szerkezetek megalapítását kínálták fel; másrészt szovjet javaslatra a hatóságok az eddiginél nagyobb figyelmet szenteltek a pozitív szemléletű propagandának. Miközben az első években a lapszerkesztők és írók elsődleges feladata a vidéki társadalom szegény és tehetősebb tagjai között az osztályharc megteremtése és élezése volt, 1952 után teret nyert a gazdálkodók „meggyőzésére" irányuló erőfeszítés.

Sztálin halálát követően az új szovjet vezetés az erőforrások nagyobb részét csoportosította át a fogyasztási cikkek termelésére, és a parasztságpolitika is enyhült. A moszkvai irányváltásra reagálva az 1953. augusztus 19–20-i Központi Bizottsági ülés döntésével[14] leállították az erőszakos kollektivizálást, és 1956-ig átmeneti időszak következett. Az egyéni gazdálkodók beszolgáltatási kötelezettségeit, adóit csökkentették. 1956 decemberében a magyar válság kezeléséért elfogadott „szociális csomag" keretében 1957. január 1-jétől eltörölték a gabona és más termékek kötelező beszolgáltatását, megkönnyítve a falvakban élők mindennapi életét. Kiderült ugyanakkor, hogy a termőföld körülbelül felét művelő egyéni gazdálkodók jóval termelékenyebben dolgoznak, mint a frissen létrehozott, gyengén gépesített állami és kollektív gazdaságok: 1956-ban a gabona- és zöldségtermelés 75%-a az előbbiekből származott. Ráadásul a „szocialista szektort" kitevő földterületek alig egynegyedét alkot-

11 *Levy, R.:* i. m. 93.

12 Uo. 97. A kampányról lásd *Dan Cătanuș–Octavian Roske:* Colectivizarea agriculturii în România. Represiunea, vol. I. 1949–1953. [A mezőgazdaság kollektivizálása Romániában. Megtorlás, I. kötet 1949–1953.] București, 2004.

13 Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității [A Securitate Irattárát Vizsgáló Tanács Levéltára – ACNSAS], fond Documentar, dosar 53, vol. 3, f. 91.

14 *Roske, O.–Cătănuș, D.:* Colectivizarea agriculturii în România vol. I. Dimensiunea politică, i. m. 32.

Kollektivizálás_könyv.indb 370 2015.02.06. 10:37:53

ták a „magasabb rangú" kollektív gazdaságok és a pártállam által kevésbé kedvelt társult (ún. TOZ-típusú) szövetkezetek, miközben a fennálló háromnegyed rész egyenesen átment állami tulajdonba (GAS). 1957-ig bevett gyakorlatnak számított, hogy a hegyvidéki tartományokban birtokszerkezetüket, az erdők, legelők arányát figyelembe véve a központi hatóságok több magántulajdonú gazdaságot engedélyeztek, mint sík vidéken.

A „mérsékelt irányvonal" azonban csak átmeneti jelenségnek számított. A Galaţi tartományi „kísérleti" kollektivizálást követően az RMP KB 1956. július 16–17-i plenáris ülésén hirdették meg az országos kollektivizálás újbóli beindítását. Az ülésen áttekintették a kollektivizálás helyzetét, és megállapították, hogy a II. pártkongresszus – 1955 decembere – óta nagy előrelépés történt e tekintetben, és ostorozták azokat a párt- és állami szerveket, amelyek nem fejtettek ki kellő aktivitást a mezőgazdaság átalakításában. Javasolták egy új típusú mezőgazdasági szervezet, a járadékos mezőgazdasági termelőszövetkezetek létrehozását: ezekben a jövedelem az elvégzett munka (75%) és a gazdaságba bevitt földterület nagysága (25%) szerint oszlott meg. Az 1956. őszi magyarországi események a kollektivizálás ideiglenes befagyasztását eredményezték, de már az év végi, 1956. december 27–19-i plenáris ülésen további folytatásáról döntöttek.[15] Kiemelendő, hogy ekkor módosították a mezőgazdasági politika alapelvét is: a korábban ismert beszolgáltatási rendszert felváltották a szerződéses felvásárlási rendszerrel, ennek lebonyolítására a szövetkezeteket és az állami kereskedelmi szerveket jelölték ki. Könnyítették a mezőgazdasági termékek szabad forgalmát is, a kollektivizálást illetően pedig a meglévő kollektívek és társulások megerősítésére ügyeltek, az új egységek folyamatos létrehozása mellett.

A sajtóban újra felerősödött a kollektivizálással kapcsolatos propaganda. 1957-ben sikerült teljesen kollektivizálni az első nagyobb közigazgatási egységet, Constanţa tartományt. 1958 elején aztán nagy erővel indult a második és végső kollektivizálási hullám, átfogó propagandakampány kíséretében. Az RMP KV 1958. november 26–28-i plenáris ülésének döntésével a falvak kívánt „gyorsabb ütemű szocializálása" összekapcsolódott az iparosítás ütemének jelentős gyorsításával.[16] A kevesebb mint 800 000 lakosú Magyar Autonóm Tartományban a helyi pártvezetés 1282 instruktort és aktivistát küldött terepre, hogy összehangolják a több ezer helyi aktivista munkáját. A párttagokat és az aktívához tartozó pártonkívülieket, valamint a nőszervezetek és a többi tömegszervezet aktivistáit arra utasították, hogy jó példával elöl járva azonnal lépjenek be a létesítendő kollektív gazdaságokba.

Az 1949–1952 közötti első offenzívában elkövetett számos taktikai hibából némileg okulva új módszerekkel váltották fel az erőszakon, fenyegetésen,

15 Ţaranimea şi puterea. Procesul de colectivizarea a agriculturii în România. [A parasztság és a hatalom. A kollektivizálási folyamat Romániában.] Red. Dorin Dobrincu–Constantin Iordachi. Iaşi, 2005. 97.

16 Scînteia 1958. dec. 2.

Kollektivizálás_könyv.indb 371 2015.02.06. 10:37:53

példastatuáláson és leleplezésen alapuló korábbi gyakorlatot. Ezúttal ritkábban alkalmaztak fizikai kényszert, amit az állambiztonsági szervek kimutatásai is alátámasztanak: 1956 januárja és 1959 augusztusa között összesen 5341 földművelőt tartóztattak le, ebből 1959 augusztusáig közel 4000-et ítéltek el a mezőgazdasági szocialista átalakítás ellen kifejtett tevékenységért.[17] Ez az adat magasnak tűnik, de összehasonlításképpen csak 1951–1952-ben nem kevesebb mint 34 738 földművest tartóztattak le (közülük ráadásul csak 22 ezer minősült „kuláknak"[18]). A hatóságok inkább meggyőzésen alapuló kampánynyal, közvetett nyomással a falu kulcsembereit, a legtehetősebb gazdákat, főleg pedig feleségeiket, lányaikat igyekeztek megnyerni. Miután azonosították a „célszemélyeket", a felkészített agitátorok a kiválasztott faluba szálltak ki, és gyűléseket tartottak, amelyeken az érdekelteket közvetlenül megszólító transzparenseket és táblákat vonultattak fel. A kampány gyors sikere nem kizárólag a kevésbé durva módszereknek volt köszönhető, hanem annak is, hogy felismerve a gazdák ragaszkodását állataikhoz és munkaeszközeikhez, a kolhozmodellel szemben inkább a TOZ-típusú termelőszövetkezeteket részesítették előnyben.[19]

1960. június 20–25-én, az RMP III. kongresszusán Gheorghiu-Dej ismertette az 1956-ban indított második ötéves terv eredményeit, és úgy értékelte, hogy a mezőgazdaságban a terület és árutermelés szempontjából már 1959 végén túlsúlyba került a szocialista szektor (80%). Szovjet nyomásra azonban 1961-ben ismét felgyorsult a folyamat, a cél a korábban 1965-re kitűzött teljes kollektivizálás mielőbbi befejezése lett. 1962. április 27-én, az RMP KV plenáris ülésén Gheorghiu-Dej bejelentette, hogy az országban lényegében befejeződött a kollektivizálás. A főtitkár szerint az ország termőterületének 93,4%-át (a szántóterületek 96%-át) a szocialista szektor birtokolta, és a kollektív gazdaságokhoz 3 201 000 földművescsalád társult.[20] Csak a hegyvidékeken, ahol kedvezőtlenek voltak a gépesítési feltételek, nem alakítottak kollektív gazdaságokat. Kivételt a jelentős magyar lakossággal rendelkező Maros-Magyar Autonóm Tartomány jelentett, ahol a föld csupán 9,2%-a maradt magánkézben minden földrajzi és gazdasági sajátosság ellenére.[21]

A romániai kollektivizálás egészen 1998-ig nem tartozott a történetírás népszerű témái közé. Ekkor amerikai, brit és romániai szociológusok, antropológusok, történészek, irodalomkritikusok részvételével átfogó kutatás indult, amelynek célja az egy-egy falut felölelő esettanulmányok készítése volt. A vizsgálandó települések kiválasztásában fontos szempontot jelentett, hogy különbözzenek egymástól vallási, etnikai, valamint társadalmi rétegződés

17 ACNSAS, fond Documentar, dosar 53, vol. 3, f. 144.

18 Comisia Prezidenţială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, i. m. 436.

19 A kollektivizálás második hullámáról a Székelyföldön lásd részletesen *Stefano Bottoni:* Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története 1952–1960. Csíkszereda, 2008. 377–380.

20 Ţaranimea şi puterea, i. m. 106.

21 *László M.:* i. m. 192–193.

Kollektivizálás_könyv.indb 372 2015.02.06. 10:37:53

szempontjából. A Gail Kligman és Katherine Verdery vezette kutatócsoport jelentős eredményeket ért el például a hatalmi technikák és az államépítési folyamatok összekapcsolásának bemutatásával (lásd Constantin Iordachi dobrudzsai és Oláh Sándor székelyföldi esettanulmányát). A szerzők külön figyelmet fordítottak az állami szervek és a „lenti" társadalom kapcsolatára, melyet olykor a nyílt konfliktus, gyakrabban azonban a rejtett ellenállás, a szabályok kijátszása vagy kreatív alkalmazása, vagyis a helyi társadalomban született alkuk sorozata jellemzett.[22] A Princeton University Press kiadásában 2011-ben megjelent kétszerzős monográfia az „ostromlott parasztságról" egy közel 15 éves kutatómunkát zárt le, és nemcsak a román, hanem a jelenkori Kelet-Európa társadalmi átalakulásának megértéséhez is jelentősen hozzájárult.[23]

A több mint egy évtizedes kollektivizálási folyamat eredményeképpen a vidék életében gyökeres változások mentek végbe. Felszámolták a gazdasági önállóság alapját: a földet, erdőt, szőlőket, gyümölcsösöket elvették, igazgató köztestületeiket (erdő-közbirtokosság, hegyközség) feloszlatták, az egyéni földtulajdon megszűnt, a megalakult kollektív gazdaságok nem a helyi közösségek, hanem az állam érdekeit szolgálták. A magánföldtulajdon megszüntetése mélyreható társadalmi következményekkel járt: a vállalkozói és nagygazda-elit eltűnt. Addig nincstelen vagy szegényparasztokat – miután beléptek a kommunista pártba – tettek meg a helyi közigazgatási és gazdasági egységek (kollektív gazdaságok) vezetőivé, lehetőséget adva egy felfelé tartó társadalmi pályára. A megélhetés létalapja, a magántulajdonú földek elvétele kényszerű mobilitást indított el: a nagyobb fizetés vonzereje mellett elsősorban megélhetési kényszerből a fiatal korosztály tömegesen választott városi munkahelyeket, és telepedett át vagy ingázott városba.

22 A rejtett ellenállás technikáit kitűnően elemzi Oláh Sándor az 1998-ban indított nemzetközi projekt keretében megjelent magyar nyelvű monográfiájában: *Oláh Sándor:* Csendes csatatér: kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén, 1949–1962. Csíkszereda; Egy székelyföldi falu erőszakos átalakulása egy művelt gazda szemszögéből. In: *Máthé János:* Magyarhermány kronológiája (1944–1964). Közreadta, a háttértanulmányokat és a jegyzeteket írta László Márton. Csíkszereda, 2008.

23 *Gail Kligman–Katherine Verdery:* Peasants Under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962. Princeton, 2011.

Kollektivizálás_könyv.indb 373 2015.02.06. 10:37:53

Ajánlott irodalom

Dan Cătănuş–Octavian Roske: Colectivizarea agriculturii în România. [A mezőgazdaság kollektivizálása Romániában]. I–II. köt. 1949–1953. București, 2000; 2007.

Gagyi József: Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez. Marosvásárhely, 2009.

Constantin Jordachi–Dorin Dobrincu: Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962. Bp.–New York, 2009.

Gail Kligman–Katherine Verdery: Peasants Under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962. Princeton, 2011.

Țaranimea și puterea. Procesul de colectivizarea a agriculturii în România [A parasztság és a hatalom. A kollektivizálási folyamat Romániában]. Red. Dorin Dobrincu–Constantin Iordachi. Iași, 2005.

Kollektivizálás_könyv.indb 374 2015.02.06. 10:37:53

LUKÁCS B. GYÖRGY

Kollektivizálás a szocialista Jugoszláviában (1949–1953)

A második világháborúban győzedelmeskedő jugoszláv kommunistáknak egy soknemzetiségű, a gazdasági fejlettség szempontjából jelentősen eltérő területeket egyesítő, ám alapvetően paraszti, gazdaságilag elmaradottnak számító ország agrárpolitikáját kellett megszervezniük. A kommunista ideák megvalósítása Jugoszláviában volt a leghatározottabb, ami a magántulajdon államosításának ütemén is meglátszott: a térségben ilyen szempontból csak a Csehszlovákiában (némileg később) bekövetkező átalakulás volt hasonló.[1] Az állami tulajdon már a Királyi Jugoszláviában is jelentős volt, a magánkézben lévő bankok, biztosítók, gyárak, termelővállalatok államosítása pedig a második világháborút követően olyan sebességgel ment végbe, hogy az a vonatkozó 1946. december 5-i törvény elfogadásakor valójában már be is fejeződött.[2] A megszállókkal való kollaborálás vádjával jelentős vagyonelkobzásokat hajtottak végre. Az alaptalan bírósági ítéleteket utólag számos esetben érvénytelenítették, ám az elkobzott értékeket szinte sohasem szolgáltatták vissza.[3] A tulajdonlás kérdéseit az 1946-os jugoszláv alkotmány nem rendezte egyértelműen, ám kimondta, hogy a magántulajdon nem használható a közösségi érdek ellenében.

1944 őszétől 1948 közepéig megtörtént a legfontosabb gazdasági ágak államosítása, magánkézben gyakorlatilag a kisiparos műhelyek és üzemek, illetve (részben, állami felügyelet alatt, a dolgozók alkalmazásának korlátozásával) a vendéglátó-ipari egységek, az állatállomány és mezőgazdasági földterületek maradtak. Az 1946-os és 1948-as államosításokkal a kommunisták rátették a kezüket a külföldi vállalatokra is, ami jelentősen rontotta kapcsolataikat a nyugati országokkal. A külföldi tulajdonban lévő mezőgazdasági földterületeket is csak abban az esetben hagyták meg, ha a tulajdonos maga művelte őket.

---

1 *Zdenko Radelić:* Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991. od zajedništva do razlaza. [Horvátország és Jugoszlávia 1945–1991: az együttéléstől a szétválásig.] Zagreb, 2006. 178.

2 *Jože Pirjevec:* Jugoslavija 1918–1992: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. [Jugoszlávia 1918–1992: a karadjordjevićevi és a titói Jugoszlávia létrejötte, fejlődése és szétesése.] Koper, 1995. 157.

3 *Marijan Maticka:* Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944–1948). [A Jugoszlávia tulajdoni viszonyait rendező törvények, 1944–1948.] Zagreb, 1992. 125.

Kollektivizálás_könyv.indb 375 2015.02.06. 10:37:53

A kollektív tulajdonláson és az állami termelésen alapuló gazdasági rendszert idealizáló jugoszláv kommunisták hatalmuk megszilárdulásáig vidéken óvatosabban jártak el. Tito 1946-ban a parasztságot nyilvánosan „az állam legerősebb tartóoszlopának" nevezte.[4] A kommunistáknak szükségük volt az etnikailag, kulturálisan és világháborús tapasztalatai alapján is megosztott, legszélesebb társadalmi réteg tagjainak támogatására. Ennek oka a mezőgazdaság jelentősége mellett az volt, hogy a parasztság tömegesen vett részt a partizánharcokban. Az 1945 augusztusában életbe lépő agrárreformról szóló törvényt „a föld azé, aki megműveli" jelszó jegyében hozták meg, s annak értelmében a vagyonosabb földtulajdonosoktól, bankoktól, vállalatoktól kártérítés nélkül elvették földbirtokukat. Az egyházak és a kolostorok a 10 hektár feletti területeiket veszítették el, illetve kivételes esetben, a kulturális és történelmi jelentőségű létesítmények karbantartására megtarthattak 30 hektár termőföldet 30 hektárnyi erdővel.[5] A kereskedőktől és a kisiparosoktól, valamint az egyéb nem földműves tevékenységet végző rétegek tagjaitól kisajátították a három-öt hektáron felüli megművelhető földet. A földművesek számára földmaximumot határoztak meg, kártérítésként a meghatározott maximum feletti területért annak egyéves bruttó jövedelmét fizették ki. A reformmal a gazdaságok méretét 35, a hegyvidéki területeken 45 hektárban maximálták.[6]

A szövetkezetek típusait az 1946. július 18-i általános törvényben szabályozták. Összesen négy típust különböztettek meg, melyek közül három esetében a szövetkezet tagjai megtartották földbirtokaikat, és meghatározott időn belül kiléphettek, s csak a negyedik volt a szovjet típusú kolhozokhoz hasonlítható.[7] Az ebbe belépő gazdák lemondtak földbirtokukról, állatállományukról, termelőeszközeikről, s csak az egy hektárig terjedő háztáji gazdaságot, valamint gazdasági épületeket és korlátozott számú háziállatot tarthattak meg.[8] 1946-tól az államosított földterületek mintegy fele került a különböző szövetkezetekhez.[9]

A nagybirtokokat jórészt már az előző rezsim felszámolta, így a kommunisták a második világháborút követően elűzött német lakosság birtokaival együtt is csak összesen mintegy másfél millió hektár földet államosítottak. A németek által elhagyott, főként vajdasági birtokokra a kolonizáció során 60 000 család érkezett. A Vajdaságba minden tagköztársaság meghatározott

4 *Ivo Banac:* Sa Staljinom protiv Tita – informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu. [Sztálinnal Tito ellen – szakadások a jugoszláv kommunista mozgalomban a Kominform-konfliktus idején.] Zagreb, 1990. 35.

5 *Žarko Ćurić:* A jugoszláv társadalom gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődése. Újvidék, 1975. 31.

6 *Marijan Maticka:* Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945–48. [Agrárreform és kolonizáció Horvátországban, 1945–48.] Zagreb, 1990. 48.; *Pirjevec, J.:* i. m. 157.

7 *Dennison Rusinow:* The Yugoslav Experiment 1948–74. Berkeley–Los Angeles, 1977. 21.

8 *Radelić, Z.:* i. m. 193.

9 *Pirjevec, J.:* i. m. 158.

Kollektivizálás_könyv.indb 376 2015.02.06. 10:37:53

számú családot küldhetett: Horvátországból 9000, Szlovéniából 3000, Macedóniából 2000, Bosznia-Hercegovinából 12 000, Montenegróból 7000, Szerbia területéről a Vajdaság nélkül 6000, azzal együtt pedig kétszer annyi család kezdhetett új életet a Vajdaság termékeny területein.[10] A végső számok ettől eltértek, Szlovénia például nem használta ki a megállapított kvótát sem, más területekről pedig végül jóval több telepes érkezett.

A jugoszláviai paraszti lakosságot érintő első jelentős intézkedés az agrárreform és a kolonizáció mellett a földművesek tartozásainak rendezése volt. A meghozott törvény értelmében a partizánharcok résztvevői és családtagjaik, valamint a „háborús terror áldozatai" minden adósságuktól megszabadultak, egyébként pedig töröltek minden 5000 dinár alatti tartozást, ami a parasztság terheinek komoly csökkenését jelentette.[11] A kommunisták a kezdetektől egy sor, a „falu kapitalizálódásának" megakadályozását szolgáló rendelkezést hoztak. A hatóságok a földbirtok méretének maximálása mellett ellenőrzésük alatt tartották az adásvételeket, korlátozták a nagyobb arányú gépesítést és a bérmunka alkalmazását, illetve az ellátási gondok miatt 1947 márciusában kötelező terménybeszolgáltatást rendeltek el, ami az alacsony árak miatt komoly elégedetlenséget váltott ki. Az ellenálló parasztok a hatóságokkal a legelkeseredettebb küzdelmet Szlavóniában és a Vajdaság területén vívták.

A Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) gazdaságfejlesztési stratégiájában a mezőgazdaságnak az iparosítás mellett alárendelt szerep jutott, fejlesztése csak másodrendű cél lehetett, s annak is igen hamar érezhetővé váltak a következményei, hogy a vidéki lakosság tömegesen az ipari központokba vándorolt (az ötvenes évek közepéig 9,2 millióan hagyták el a falvakat, és költöztek városokba).[12] A világháborút követő első években a mezőgazdaság kollektivizálásának programja háttérbe szorult, valójában azonban kezdetektől a vidék szovjet mintára történő átalakítása volt a cél, alapvetően a szövetkezetesítést tartották a legmegfelelőbb módszernek;[13] hamar elhagyták „a föld azé, aki megműveli" jelszót, és kollektivizálásba fogtak. A társadalmi bázis erősítése érdekében a termelőszövetkezetek fejlesztését nyíltan 1947-től kezdték el propagálni, s ezzel egy időben a paraszti lakosságra is nyomást kezdtek gyakorolni. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek száma azonban alacsony maradt. Az 1948-ban kirobbant Kominform-konfliktus, Jugoszlávia „kiközösítése" a szocialista táborból az ország mezőgazdaságára is komoly hatással volt. A háborús veszély miatt Jugoszlávia komoly fegyverkezésbe fogott, az ötvenes évek legelején éves átlagban több mint kétszer akkora összeget fordí-

10 *Maticka, M.:* i. m. 61.

11 *Vera Gudac-Dodić:* Kolektivizacija u Jugoslaviji: uzroci i posledice. [Kollektivizálás Jugoszláviában: okok és következmények.] Istraživanja 2008. 19. sz. 145.

12 *Ljubodrag Dimić:* Istorija srpske državnosti III.: Srbija u Jugoslaviji. [A szerb államiság története III.: Szerbia Jugoszláviában.] Novi Sad, 2001. 348.

13 *Edvard Kardelj:* A mezőgazdasági szövetkezetek a tervgazdaságban. Szabadka, 1948. 5.

Kollektivizálás_könyv.indb 377 2015.02.06. 10:37:53

tottak a hadseregre, mint 1946–47-ben.[14] Ennek költségei miatt és a keleti gazdasági blokád gazdasági következményeinek hatására sürgető lett a mezőgazdasági kérdések rendezése, s végső soron ez vezetett el az 1949-ben kezdődő tömeges kollektivizáláshoz, a kolhozok mintájára létrehozott mezőgazdasági termelőszövetkezetek létrehozásához. Az elsődleges motiváció tehát a gazdaságosság volt. A kommunista vezetésben ekkor domináló szárny meggyőződése szerint ez volt a mezőgazdasági termelés megszervezésének leghelyesebb útja, ám a Szovjetunióval kirobbant vita miatt a JKP-nak ideológiai elkötelezettségét is bizonyítania kellett, hiszen a szovjet kritika legtöbbször a mezőgazdasági és parasztpolitikájára irányult.[15] A szovjet propaganda szerint „a jugoszláv falvak fejlődése nem marxista úton halad", a jugoszláv kommunistákat a paraszti magánbirtok védelmezésével, a „kulákok" tevékenységének megtűrésével vádolták.[16]

A jugoszláv kommunisták a nagy szövetkezeti gazdaságok létrehozásától a termelés jelentős növelését remélték. Erre ekkor már nemcsak a további iparfejlesztés finanszírozása,[17] de a gyorsan növekvő városi lakosság szükségleteinek kielégítése miatt is egyre nagyobb szükség volt.[18] Az erőltetett kollektivizálás logikusan következett a vezetés autark gazdaságpolitikájából is, amely az 1947-es első ötéves tervet is jellemezte. A JKP V. kongresszusán több magas rangú vezető az államosításban rejlő veszélyekre, a parasztság földbirtokhoz való ragaszkodására hívta fel a figyelmet. Ám a JKP KB 1949. január 29–30-i második plénumán a „bátrabb és gyorsabb" termelőszövetkezet-alakítás megindítása mellett döntöttek,[19] mely, mint kimondták, „kizárólag önkéntes alapon történhet".[20] A térség többi államához hasonlóan Jugoszláviában is a szovjet kollektivizálási modell erőltetésének időszaka következett. A második plénumon kimondott elvekkel szemben a valóságban a parasztokat a nyomásgyakorlás legkülönfélébb eszközeivel próbálták rávenni, hogy csatlakozzanak a termelőszövetkezetekhez, a politikai propaganda mellett pszichikai terrort és fizikai erőszakot is alkalmaztak, és a kötelező terménybeszolgáltatással, valamint az adók növelésével is hatni próbáltak a vidéki lakosságra.[21]

A kommunista hatalom 1949-ben nyílt támadást indított a paraszti magántulajdon ellen, ami a kezdetektől komoly ellenállást váltott ki. A parasztok nagy számban hagyták el a pártot, mely tagságának 1948-ban még majd a fele földművelésből élt.[22] A kollektivizálás megkezdésekor a mezőgazdasági ter-

14 *Gudac-Dodić, V.:* i. m. 148.
15 *Rusinow, D.:* i. m. 36.
16 *Banac, I.:* i. m. 134.
17 *Ivana Dobrivojević:* Selo i grad: Transformacija agrarnog društva Srbije (1945–1955). [Falu és város: Szerbia agrártársadalmának átalakulása, 1945–1955.] Beograd, 2013. 298.
18 *Gudac-Dodić, V.:* i. m. 147–148.
19 *Rusinow, D.:* i. m. 55.
20 *Banac, I.:* i. m. 134.
21 *Radelić, Z.:* i. m. 195.
22 *Banac, I.:* i. m. 135.

Kollektivizálás_könyv.indb 378 2015.02.06. 10:37:53

melés közel 90%-át a paraszti kisbirtokok adták: a szövetkezetesítés nemcsak a mezőgazdaság, de a legszélesebb társadalmi réteg feletti ellenőrzést is szolgálta. A kollektivizálással és a beszolgáltatással szembeni ellenállás azonban több helyütt valóságos háborúhoz vezetett, az összecsapások következtében csak Szlavónia területén 50 parasztot gyilkoltak meg.

A termelőszövetkezetek száma, a legintenzívebben 1949-ben, az ötszörösére nőtt.[23] A kollektivizálást a tervek szerint az ország teljes területén végre akarták hajtani, a legfontosabb azonban természetesen a gabonatermő vidékek ellenőrzése volt. A kollektivizált területek aránya alapján Jugoszlávia tagköztársaságai és tartományai között jelentős eltérés mutatkozott: 1951-ben a gazdasági szempontból kevésbé jelentős Macedóniában és Montenegróban a földek 61, illetve 45, míg Horvátországban csak 14%-át művelték a termelőszövetkezetek.[24] A legtöbb termékeny földterülettel rendelkező Vajdaságban a megművelhető területeknek majdnem a felét kollektivizálták, itt működtek a legnagyobb termelőszövetkezetek.[25] 1946-ban az állam a termőföldek 0,8%-át birtokolta, a szövetkezetek 0,4%-át, míg a többi magánkézben volt. 1952-ben az utóbbi kategóriába 75,5% tartozott, állami 4,5% volt, s több mint 20%-át a termelőszövetkezetek művelték.[26]

A termelőszövetkezetek a parasztok számára nem nyújtottak jobb életkörülményeket, a kolonistákon, a föld nélküli és kis telekkel rendelkező földművéseken kívül a többség számára nem hoztak bevételnövekedést. A kollektivizálással járó erőszak komoly feszültséget okozott a földjeikhez hagyományosan kötődő parasztság és a hatalom között. Az ellenállás széles körű volt, a források tanúsága szerint Jugoszlávia-szerte sok paraszt agitációval, rémhírek terjesztésével küzdött a kollektivizálás ellen, sok gazda erőszakkal próbálta megakadályozni, hogy a földjeit mások műveljék meg. A termelőszövetkezetekben a mindennapok része lett a lopás, a rongálás, és szabotázsakciókra, gyújtogatásokra, a haszonállatok megmérgezésére is sor került, ám jellemzőbb volt a passzív ellenállás.[27] A termelőszövetkezetekhez csatlakozó parasztokat a faluközösségek gyakran kiközösítették, sőt több olyan esetet is feljegyeztek, amikor kitagadással fenyegették a kommunistáknak engedelmeskedő családtagokat.[28] A kollektivizálás, illetve a kötelező beszolgáltatások komoly politikai és társadalmi hatással jártak, motiválatlanná tették a parasztság jelentős részét, növelték az etnikai ellentéteket, és veszélyeztették az ország politikai stabilitását: 1950 májusában a boszniai Cazinska Krajina terüle-

23 *Gudac-Dodić, V.:* i. m. 149.
24 *Banac, I.:* i. m. 135.
25 *Gudac-Dodić, V.:* i. m. 149.
26 *Radelić, Z.:* i. m. 195.
27 *Gudac-Dodić, V.:* i. m. 152.
28 *Melissa K. Bokovoy:* Collectivization in Yugoslavia: Rethinking Regional and National Interests. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Ed. by Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Bp.–New York, 2014. 306.

Kollektivizálás_könyv.indb 379 2015.02.06. 10:37:53

tén parasztfelkelés tört ki, amely Horvátország egyes határ menti, egykor a Katonai Határőrvidékhez tartozó, többek között a paraszti ellenállás hosszú tradíciójáról ismert területeire is átterjedt.[29]

A tulajdonosi struktúra (legfőképpen 1950 végén és 1951 elején) végbement változásain kívül a kollektivizálás nem vezetett el a kitűzött célok eléréséhez. A termelőszövetkezetek termelése a különféle hitelek, szubvenciók ellenére elmaradt a paraszti birtokokétól, hiába akadályozták ez utóbbiak működését. A termelés nem növekedett, gazdasági értelemben a termelőszövetkezetek működése nem volt kifizetődő.[30] Jugoszlávia egyre jobban függött az élelmiszer-behozataltól, amin az ötvenes évek elején pusztító aszály tovább rontott, s a gabona az ország legnagyobb tételben importált áruja lett. A mezőgazdasági termények iránti kereslet növekedésére a kommunista vezetés a kollektivizálással keresett megoldást. Hittek a kollektív termelés felsőbbrendűségében, ám a hagyományos tulajdonosi struktúra eltörlése, a termelőszövetkezetek bevezetése a gazdasági fejlődést, s ezzel a hatalom alapjait veszélyeztette. A szovjet mintájú kollektivizálás teljes végrehajtása Jugoszláviában a rossz gazdasági eredmények és a parasztság ellenállása mellett az ezzel kapcsolatos párton belüli nézeteltérések, valamint a nyugati támogatás növekedése, az egyre jelentősebb nyugati hitelfelvétel miatt sem sikerülhetett.

1953. március 30-án, nem sokkal Sztálin halálát követően döntöttek a mezőgazdasági szövetkezetek átszervezéséről, lehetővé tették az abból való kilépést. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek egy részét más szövetkezetekhez csatolták, másokat átszerveztek, és társadalmi mezőgazdasági szövetkezeti státuszt kaptak. Az ugyanezen év májusában hozott törvény szerint 10 (kivételes esetben 15) hektárban határozták meg a birtokmaximumot, a szövetkezetből kilépők legfeljebb ennyit kaphattak vissza földjeikből. Az azon felüli rész egy földalapba került, állami vagy szövetkezeti földdé vált. Az intézkedést „második agrárreformnak" is nevezik, és jelentős hosszú távú hatása volt, hogy tovább növelte a vidéki lakosság városokba áramlását. A mezőgazdaság azonban megszabadult a direkt állami ellenőrzéstől, 1954-től a mezőgazdasági termelőszövetkezet mint a kollektív tulajdonlás formája többé nem létezett. Jugoszlávia alapvetően megmaradt a paraszti kisgazdaságok országának, a hatalom többé nem tett kísérletet a mezőgazdaság kollektivizálására.

29 *Radelić, Z.:* i. m. 203.
30 *Gudac-Dodić, V.:* i. m. 150.

Kollektivizálás_könyv.indb 380 2015.02.06. 10:37:53

Ajánlott irodalom

Ivo Banac: With Stalin against Tito: Cominformist splits in Yugoslav Communism. Ithaca, 1988.

Melissa K. Bokovoy: Collectivization in Yugoslavia: Rethinking Regional and National Interests. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Ed. by Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Bp.–New York, 2014. 293–327.

Ivana Dobrivojević: Selo i grad: Transformacija agrarnog društva Srbije. (1945–1955) [Falu és város: Szerbia agrártársadalmának átalakulása, 1945–1955.] Beograd, 2013.

Vera Gudac-Dodić: Kolektivizacija u Jugoslaviji: uzroci i posledice. [Kollektivizálás Jugoszláviában: okok és következmények.] Istraživanja 2008. 19. sz. 145–154.

Marijan Maticka: Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945–48. [Agrárreform és kolonizáció Horvátországban, 1945–48.] Zagreb, 1990.

Dennison Rusinow: The Yugoslav Experiment 1948–74. Berkeley–Los Angeles, 1977.

Desimir Tošić: Kolektivizacija u Jugoslaviji 1949–1953. [Kollektivizálás Jugoszláviában, 1949–1953.] Beograd, 2002.

Kollektivizálás_könyv.indb 381 2015.02.06. 10:37:54

DEMETER GÁBOR

A bolgár kollektivizálás ellentmondásai

A keleti blokkon belül Bulgáriában valósult meg leggyorsabban a kollektivizálás, mely Magyarország után – a kereskedelemből származó állami bevételeket (de nem az egy főre eső termelékenységet) tekintve – a második legerősebb agrárgazdaságot eredményezte. A kollektivizálásnak számos sajátossága volt: az 1878-at követő három generáció alatt elolvadó középparaszti rétegek híján itt nem lehetett szó klasszikus értelemben vett „középparasztságról", amelyet másutt hamar kulákká minősítettek, és nem volt föld nélküli cselédség sem (az agrárbérmunkások száma a 150 ezret is alig érte el az 1940-re hétmilliós országban). Mindezek miatt a kollektivizálás propagálásának nem volt jelentős társadalmi bázisa, így végső érv mellette a gazdasági hatékonyság növelése maradt. A Bolgár Kommunista Párt hatalomra kerülésekor ugyanis az országban 1,1 millió paraszti kisgazdaság működött, amelyek átlagmérete az önellátási szintet meghaladó, árutermelő gazdálkodásra alkalmas öt hektárt sem érte el.[1]

A 19. századi nyugati gabonaéhséget kihasználó, monokultúrás árutermelő kisparaszti gazdálkodásra átálló Bulgária éppen akkor vált függetlenné, amikor az 1870-es években a gabona világpiaci ára tartósan esett.[2] Ez a tőkeszegénységgel és ebből fakadóan a termeséredmények stagnálásával (1000 kg búza/ha) párosulva önellátó gazdálkodást és alacsony központi bevételeket eredményezett, korlátozva a modernizációs lehetőségeket. Eközben a népességnövekedés miatt 700 ezer főre duzzadt a szektorban a kihasználatlan (de a fejletlen ipar miatt átrétegződésre képtelen) munkaerő létszáma (35%). A termelés 1892 és 1934 között megduplázódott ugyan, de ezt a népességnövekedés felemésztette, s a gazdaságok 45%-a már 1897-ben három hektár alatt volt, ami a megélhetés határát súrolta. Noha Bulgáriában az 50 hektárnál kisebb földek területegységre vetítve átlagosan 25%-kal több terméket állítottak elő az 1930-as években, mint a nagyobb gazdaságok, de az egy munkanapra és férfi munkaerőegységre jutó jövedelem a kisbirtokon volt alacsonyabb a

1 Három hektár alatt pedig az önellátás sem biztosított.
2 Az orosz és amerikai gabona megjelenése miatt.

Kollektivizálás_könyv.indb 383 2015.02.06. 10:37:54

munkaerő-felesleg miatt.[3] A világválság során ráadásul az öt hektár alatti birtokoknak csak 43%-a realizált nettó jövedelmet (10 ha felett 90%), a kisbirtok versenyhátrányban volt. A helyzet a recesszió végével sem javult.[4] A bolgár parasztság eladósodása 1930-ra riasztó mértéket öltött: a gazdák kilencmilliárd inflációs levával[5] tartoztak a hitelbankoknak, azaz a 735 ezer gazdaságot tekintve gazdaságonként 12 ezer levával, az 1900-as érték több mint duplájával, ami az éves termelés felét is meghaladta.[6] Míg 1940-ben az USA-ban egy acre kukoricaföld megmunkálása 28 munkaórát vett igénybe, addig – a gazdálkodás korszerűsítésének elmaradása, a gépesítettség alacsony szintje miatt – Bulgáriában ez 305 óra volt.[7] A szerkezetváltás elmaradása[8] stagnálásra ítélte a mezőgazdaságot, mely a lakosság 68%-át foglalkoztatta, de csak a GDP 50%-át adta, tehát produktivitása (egy termelőre) a gyáriparének a negyede sem volt (1923–1940 között egy főre eső termelékenysége sem nőtt).[9]

A Bolgár Kommunista Párt számára tehát a kisbirtok versenyképessé tétele és a régi gazdálkodási szerkezet felszámolása kulcskérdés volt. Ezért a gabona exporttámogatását biztosító állami vállalatot (Hranoiznosz) és a mezőgazdasági befektetéseket biztosító mezőgazdasági bankot azonnal felszá-

3 *Janaki Mollov:* Organizacionna struktura na b'lgarskoto zemedelsko stopanstvo [A bolgár mezőgazdaság szervezeti keretei]. Godišnik na Sofijskija Universitet, 14/1. Sofija, 1935–1936. 391–432. A problémára lásd még: *Pavel Egoroff:* Die Arbeit in der Landwirtschaft. In: Die sozialökonomische Struktur der bulgarischen Wirtschaft. Hrsg. Molloff, Janaki. Weidmannische Buchhandlung, Berlin, 1936. 131–159. különösen: 151–153.

4 *Rumen Daskalov:* B'lgarskoto obštestvo 1878–1939 [Bolgár társadalom]. Tom. I. Sofija, 2005. 285–286. A recesszió után tiszta hasznot produkáló birtokok 71%-a meghaladta az 5 ha-os méretet.

5 1 aranyleva (frank) = 20–25 inflációs leva 1923–1945 között.

6 Az első világháború idején az éves haszon az átlagos méretű öthektáros birtokon 100 aranyleva volt (1000 aranyleva bevétel mellett), míg egy traktor 10 000 aranylevába került, ráadásul egy öthektáros birtok átlag 13 parcellából állt. A bolgár szövetkezeti mozgalom által nyújtott, egy igénylőre jutó átlagos hitelösszeg 1000 aranyleva volt, ráadásul ennek zömét nem fejlesztési célokkal vették igénybe (produktív célokra a kölcsönök értékének 13%-át fordították 1907-ben).

7 Ennek, illetve a mutatók megválasztásának számos (1945 után sem kellőképpen figyelembe vett) árnyoldala van: módszertanilag ugyanis helyesebb a ráfordítás és a kihozatal értékarányának számolása. Iowa államban a kukorica hektáronkénti hozama hatszorosa volt az indiainak, de az előbbi tőkeráfordításainak nagysága miatt a tényleges hozam csak a duplája volt. Az USA területén 1945–1970 között 2,5-szeresére növekedett a kukoricatermelés, miközben a munkaórák száma 40%-ra esett, csakhogy a valóságban ez azt jelentette, hogy 1 kcal ráfordítás 1945-ben még 3,7 kcal eredményt hozott, addig 1970-re már csak 2,8 kcal volt az 1 kcal befektetésre jutó termelés, azaz valójában energiapazarlás folyt. Ez is azt mutatja, hogy a gépesített gazdaságok termelékenységének mérése igen nehéz, buktatókkal teli. *Endrei Walter:* A textilipari technikák termelékenységének története. Bp., 1993. 11.

8 A két világháború közötti változás lényege, hogy csökkent a gabonanövények, s nőtt a dohány, ipari növények, zöldségek részesedése az exportból.

9 A hektáronkénti hozam növekedése ellenére. *M. Ivanov–A. Tooze:* Convergence or Decline on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population and GNP in Bulgaria, 1892–1945. The Journal of Economic History 67. (2007) 3. sz. 672–704., 694.

Kollektivizálás_könyv.indb 384 2015.02.06. 10:37:54

molták.[10] Már 1944. november 10-én eldőlt, hogy a kollektivizálás elkerülhetetlen, s hogy a számos létező szövetkezeti forma közül egyet favorizálnak. Az átszervezést itt is szovjet mintára hajtották végre: a TKZS-gazdaságok (*trudovo-kooperativno zemedelszko sztopansztvo* = mezőgazdasági termelőszövetkezet) létesítésének elfogadtatása már 1945 áprilisában megtörtént. Ez a szovjet típustól leginkább abban tért el, hogy a szövetkezeti tagok részesülhettek a haszonból, és a tagság névlegesen önkéntes volt. A tagok azonban a haszonból fokozatosan egyre kisebb arányban részesültek, s mire a kollektivizálás befejeződött, 1958-ra ez meg is szűnt (a nyugdíj váltotta fel).[11]

1. táblázat. A kollektivizálás kezdeti üteme Bulgáriában (I. fázis)

Év	TKZS száma	Gazdaságok	A gazdák %-ában	Terület (ha)	A földterület %-ában	Egy gazdaságra jutó terület (ha)	Egy szövetkezetre jutó családszám	Egy szövetkezetre jutó föld (ha)
1947	550	48 000	4	190 000	4	4,0	80	330
1949		156 000	11	550 000	12	3,6		
1950	2000	582 000	50	2 500 000	60	4,1	300	1200

Vladimir Migev: Kolektivizacijata na b'lgarskoto selo (1948–1958) [A bolgár falu kollektivizálása, 1948–1958]. Sofija, 1995. 26–47.

Az első – a békeszerződések aláírása, a választások megnyerése előtti – békés kollektivizálási kísérletek csekély eredménnyel jártak. 1944 végéig 80–90 TKZS alakult 5500 háztartást tömörítve 21 ezer hektáron (egy gazda átlag négy hektár földet vitt be), majd 1945-ben újabb 232 TKZS jött létre 21 ezer taggal 95 ezer hektáron. Emellett a Marshall-terv szovjet megfelelője (a Tolbuhin-segély) keretében propagandacélokkal 15 traktor érkezett a kollektív gazdaságokba. Ám az első kétéves terv jóval többet, 400 ezer hektár államosítását irányozta elő. 1947-ig így is csak a szántóföldek 4%-át sikerült kollektivizálni, s egy TKZS mindössze 250–300 hektár nagyságot ért el *(1. táblázat).* Az erőszak és kényszer alkalmazása ekkor még csak a „földcsere" jelenségében merült ki – a vonakodó parasztok szövetkezetekbe ékelődött földjeit elvették, s helyette a falu szélén kaptak általában rosszabb minőségű földet kárpótlásként. 1946. április 9-én 20 hektárban limitálták a földtulajdon nagyságát (az efelettieket szétosztották), mindezt azért, hogy a Bolgár Földműves Szövetség

10 Arra hivatkozva, hogy exportálni csak az öt hektár feletti, a társadalom kisebb részét kitevő gazdák tudnak, míg az állami ártámogatásból fakadó veszteséget a társadalom egésze állja.

11 Részletesen a problémáról lásd: *Vladimir Migev:* Kolektivizacijata na b'lgarskoto selo (1948–1958) [A bolgár falu kollektivizálása, 1948–1958]. Sofija, 1995.

Kollektivizálás_könyv.indb 385 2015.02.06. 10:37:54

Nikola Petkov vezette, a Hazafias Népfrontból kilépő szárnyát meggyengítsék.[12] Azok a parasztok, akik így jutottak földhöz, öt hektárig mentesültek árának kifizetésétől, amennyiben beléptek egy TKZS-be. A propagandajellegű földreform során végül a tervezett egymillió hektár helyett azonban csak 250 ezer hektárt osztottak szét 80-120 ezer család között (egy családra két-három hektár jutott, ráadásul ezek fele termelőszövetkezeti tag lett).[13] Igaz, egy teljes körű földosztás sem tudta volna biztosítani az árutermelő gazdálkodáshoz az adott technikai színvonalon szükséges öthektáros minimumot (1926-ban 5,6 ha volt az átlag, 1946-ban 4,4 ha).

Kérdéses, hogy ez a felemás földosztás mennyiben szolgálta a társadalmi igazságosságot, illetve mennyire tekinthető gazdaságilag racionálisnak, hiszen 1926-ban a gazdaságok 57%-a volt az életképesség határát jelentő öt hektár alatt, 1953-ban, a reform után 80%-uk. Igaz ugyanakkor, hogy 1953-ra már a földek kétharmada e társadalmi réteg kezében volt, míg korábban ez a 30–40%-ot sem érte el. Ez az önellátás határán billegő (és egyre szélesebb) réteg természetszerűleg érdekelt volt a nagyobb létbiztonságot ígérő kollektivizálásban.[14] 1926–1946 között csak a 10 hektár feletti gazdaságok aránya csökkent, 15-ről 7%-ra. Bár gazdasági értelemben véve őket tekintették „kuláknak" (10 ha az egy család által gépek és agrárbérmunka nélkül megművelhető földterület felső határa), s a „kuláktalanítás" kezdetét jelentő 1948-as párthatározatban valóban 9–10%-ra tették számukat, a „kulákok" elleni fellépés valójában az 5–10 hektár közötti réteget is érintette (1946-ban idetartozott a gazdaságok 25%-a, 1953-ban viszont már csak 14%-a), hiszen ők valóban képesek

2. táblázat. A birtokstruktúra alakulása Bulgáriában 1926–1953 között (%)

Birtokméret	Gazdaságok, 1926 (750 ezer)	Gazdaságok, 1934 (884 ezer)	Gazdaságok, 1946 (1,05 millió)	Szövetkezeti tagok, 1956 (910 ezer)	Magán-gazdaságok, 1953 (650 ezer)	Földek, 1926	Földek, 1934	Földek, 1946	Földek, 1953
1 ha alatt	12	13	14	21	10	1	2	38	65
1–5 ha között	45	49	54	63	74	25	28		
5–10 ha között	28	26	25	13	14	34	37	40	30
10 ha felett	15	10	7	3	1,2	40	31	22	5

Migev, V.: i. m. 21. és 183.

12 Petkovot aztán ki is végezték 1947-ben.

13 *Mihail Gruev:* Collectivization and Social Change in Bulgaria 1940s–1950s. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Eds. by Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Bp., 2014. 329–369.

14 Végső soron a reform a sok életképtelen birtok létrehozásával a szövetkezetesítéshez készítette elő az utat.

Kollektivizálás_könyv.indb 386 2015.02.06. 10:37:54

voltak önellátásra, tehát a kollektivizálás nem lehetett vonzó számukra *(2. táblázat).* Bulgáriában minden bérmunkást alkalmazó gazdát a „kulák" kategóriába soroltak, de idetartozott az is, aki az agrárium mellett egyéb forrásból szerzett jövedelemmel is rendelkezett. Mivel terveikben az iparfejlesztést, a mezőgazdasági munkaerő átrétegzését tűzték ki célul *(3. táblázat),* a kommunisták stratégiai szövetségesnek csak a három hektár alatti birtokosokat tekintették. Utóbbiakat fel is mentették az 1946-ban bevezetett progresszív jövedelemadó alól, míg a „kulákokat" 1950-től kétszer olyan súlyos hektáronkénti adó sújtotta. A szövetkezeti tagság szociális struktúrája eleinte jelentősen eltért a magángazdaságokétól (1947-ben a szövetkezeti tagok között sokkal nagyobb volt az egy hektár alatti és egy-öt hektár közötti birtokosok aránya), de 1953-ra ez a különbség az öt hektár feletti magángazdaságok arányának drasztikus csökkenésével eltűnt.

A kommunista párt választási győzelme után tehát a parasztságra nehezedő nyomás fokozódott (II. fázis), s 1948-ra a földek 8%-a, 1949-re már 12%-a állt állami irányítás alatt. A kuláktalanítás első fázisában (BKP KB 16. plénuma, 1948. július 13-tól) 200–500 ezer hektár földről „mondtak le" tulajdonosaik az állam javára. Hogy a lakosság a magántulajdon rentabilitását megkérdőjelezze, 1947-ben bevezették a háborúban is alkalmazott kötelező beszolgáltatási rendszert – napi 600–800 gramm/fő gabonán túl (ez nem fedezi egy fő napi kalóriaszükségletét) 1959-ig minden többletet be kellett szolgáltatni (a kollektív gazdaságok értelemszerűen kivételezettek voltak). Becslések szerint így az állam a parasztok éves bevételének 50–70%-át kisajátította:[15] a kötelező és áron aluli felvásárlási rendszer az 1840 előtti oszmán uralom idejére emlékeztetett. Mivel a városban dolgozó munkások napi egy kilogramm kenyérre voltak jogosultak, a parasztok pedig ennél jóval kevesebbre (s ez utóbbit az igen széles jogkörrel rendelkező helyi tanácselnökök bármikor megvonhatták), tömegesen költöztek a városokba idénymunkásnak. A beszolgáltatások jellegzetessége az volt, hogy a birtokméret növekedésével aránytalanul megnőtt a kvóta, ezért a 10 hektár feletti birtokosok például gabonát voltak kénytelenek vásárolni, mert a kvótát nem teljesítő „kulákokra" 100–200 ezer levás bírságot, gyakorlatilag éves bevételükkel azonos nagyságrendű összeget szabtak ki. Migev szerint ez a rendelkezés a megmaradt birtokok felét ellehetetlenítette. Tény, hogy 1952–1953-ban évi 6900 kvótát nem teljesítőt hurcoltak bíróság elé (a magángazdaságok évi 1%-át), 90%-ukat elítélték, s ők tették ki az összes elítélt 25%-át. Ez 1958-ra, a kollektivizálás végére 2000 főre és 15%-ra mérséklődött.[16]

A gazdasági ellehetetlenítés mellett a fizikai megfélemlítés már az 1948–1951 közötti fázisban is jelen volt (Titko Csernokolev agrárminiszter korszaka): 43 ezer állam és párt elleni bűntettet tartottak nyilván, és évente 250–280 kivégzést hajtottak végre. 4000 parasztgazdát családjával együtt deportál-

15 *Gruev, M.:* i. m. 338.
16 *Migev, V.:* i. m. 180.

Kollektivizálás_könyv.indb 387 2015.02.06. 10:37:54

tak.[17] A cél az 1953-ban záruló ötéves terv 60%-os kollektivizációs irányszámának elérése volt. A folyamatot meggyorsítandó 1948-ban államosították a „nagybirtokok" eszközállományát: ez a 10 hektáros birtokkal rendelkező parasztot is arra kényszerítette, hogy vagy egy ekével és egy pár ökörrel művelje a földet (ennyit hagytak, de ekkora föld ennyi eszközzel nem volt művelhető, az agrárbérmunka alkalmazása pedig „kuláknak" bélyegezte volna a gazdát), vagy belépjen egy TKZS-be, amely egyébként is megkapta a gazda „felesleges" termelőeszközeit.[18] 1948-ban (a párt V. kongresszusán) a termelőszövetkezetek a mezőgazdasági minisztérium fennhatósága alá kerültek, ami – bár a paraszti tulajdon ezzel névleg nem szűnt meg – azt jelentette, hogy az állam minden mezőgazdasági folyamatba beavatkozhatott. Ugyanebben az évben eltörölték a részesbérleti rendszert, 1949-ben pedig elkobozták a nem megfelelő terményekkel beültetett földeket.[19]

3. táblázat. Foglalkozási átrétegződés
a szövetkezetesítés első tömeges fázisának hatására[20]

Év	Termelőszövetkezetbe az adott évben belépett családok (1000)	A termelőszövetkezet munkaerejének növekedése (1000)	A privát agrárszektor munkaerejének gyengülése (1000)	Átrétegződött (1000)
1949	37	56	158	102
1950–1951	421	836	1086	250

Noha a kollektivizálás célja éppen a termelékenység növelése volt, 1949-ben a folyamatot ideiglenesen felfüggesztették (eddig a gazdaságok 11%-át sikerült kollektivizálni, 550 ezer ha, 156 ezer gazda), mert az első ötéves terv mutatói veszélyben forogtak (krónikus élelmiszerhiány állt elő az agrárpiacon, és nem haladt a gépesítés), ezért enyhítettek a parasztságra nehezedő nyomáson.

1950 után azonban, amikor Valko Cservenkov, Georgi Dimitrov sógora lett a kommunista párt főtitkára (1950–1954), újra előtérbe kerültek a kollektivizálás tömegesítését szorgalmazó nézetek: a magántulajdont fél hektárban maximalizálták, egy igavonó állat és legfeljebb öt juh mellett. A tejleadási kvóta kiterjesztése az ökrökre szintén briliáns lépésnek bizonyult: mivel az ökör nem ad tejet, a paraszt, hogy teljesítse a kvótát, kénytelen volt tejet vásárolni, vagy eladni az állatot, ez utóbbi esetben viszont nem tudta művelni a földjét,

17 *Gruev, M.:* i. m. 345.
18 Uo. 346.
19 Uo. 348.
20 *Migev, V.:* i. m. 147. alapján saját számítás.

Kollektivizálás_könyv.indb 388 2015.02.06. 10:37:54

tehát be kellett lépnie a TKZS-be. Creed szerint – a rádióadásokban közzétett belépési nyilatkozatok száma alapján – a kolhozosítás ott gyorsult fel, ahol a gazdáknak legalább a negyede-harmada belépett a szövetkezeti mozgalomba.[21] Az 1951-es élelmiszer-behajtások szigorúsága miatt Dobrudzsában másfél hónap alatt annyian léptek be, mint az addigi hat és fél évben. Növelte a belépési kedvet, hogy a „kulákoknak" nem kellett az összes földjüket bevinni a kollektív gazdaságba (noha a központi pártvezetés 1950-ben még kifejezetten ellenezte a kulákok bevételét a kollektív gazdaságokba),[22] s hogy Cservenkov 1951-es, nem hivatalos moszkvai látogatásakor Sztálin kijelentette, hogy fölösleges az osztályharcot mesterségesen szítani, s ezt követően a kulákgyanús elemek arányát a korábbi 10%-ról 2–5%-ra mérsékelték. 1950-re így a szövetkezeti tagok száma elérte a parasztság 50%-át (582 ezer fő), valamint a földek 60%-át (2,5 millió ha).

Mindez a foglalkozási átrétegződés családbomlasztó hatásán és a hagyományos munkaformák megváltozásán keresztül a paraszti tradíciók felszámolásához vezetett, ami ellen – természetes módon – leginkább a vidéki nők, illetve a gazdagabb települések lázadtak fel. Először a Bánátból 1890 után visszatelepült (és az átlagosnál magasabb színvonalú gazdálkodást folytató) katolikus bolgárok körében tört ki elégedetlenség, majd az orjahovói körzet és Kozloduj környéke lázadt fel Északnyugat-Bulgáriában. De délen Plovdivban és Aszenovgrádban is voltak megmozdulások, melyek a „kulákok" számára látványos, három-öt év börtönnel és részleges vagyonelkobzással végződő kirakatperekhez vezettek (amelyeket a bírák eleinte elutasítottak, mert nem találtak hozzá törvényi tényállást). A kollektivizálás során bekövetkező „túlkapásoktól" Cservenkov nyilvánosan is elhatárolódott, ez viszont éppen ellenkező hatást váltott ki, mint várta: a megmozdulások a következő évben a rossz terméseredmények miatt is folytatódtak. 1951-ben a határ menti Kula és Vidin, valamint Aszenovgrád környékén 13 falu lázadt fel a kormány ellen – ebben a jugoszláv támogatás is szerepet játszott. A kormányzat válaszul 25 ezer embert deportált, de felfüggesztette a kollektivizálást, és csökkentette a helyi tanácselnökök hatáskörét (a központ engedélye nélkül senkit sem lehetett kényszermunkára küldeni). Ez egyben Csernokolev bukását is jelentette, aki ráadásul elkövette azt a hibát, hogy körlevélben megígérte: az abban az évben belépett, de a szövetkezetekből kilépő parasztok megtarthatják a terményt. Így 1952-ben a parasztság 60 ezer panaszt nyújtott be jogsértések miatt (a szövetkezeti tagok 10%-a), de a kormányzat halogató taktikája miatt egy év alatt csak 12 ezer ember kilépésére került sor (még aratás előtt, ráadásul ezek „kulákok", a kollektivizált üzemek számára nemkívánatos elemek voltak).

21 A parasztságban egyébként is erős hagyománya volt a mindenkori kormányzat támogatásának, s a kimaradás mint nonkonform viselkedés – a tradicionális falusi erkölcs szerint – lokális szinten is szegregálódáshoz vezetett.

22 Tehát a korábbi cél megsemmisítésük, földjeik elvétele volt.

Kollektivizálás_könyv.indb 389 2015.02.06. 10:37:54

A kollektivizálás az agrárszféra termelékenységére sem volt jó hatással, noha a kommunisták éppen gazdasági növekedést vártak tőle. 1954-ben a termelőszövetkezetek termelékenysége az előző évhez képest 28%-kal romlott,[23] s a magánbirtokok hozamai átlagosan 5–6%-kal voltak magasabbak a kollektivizált birtokokénál. Ez viszont jelentős különbségeket rejtett magában: a magángazdaságok 50%-ánál ugyanis kisebb volt a bevétel, mint a TKZS-knél (részben ez okozta körükben az 1956-os tömeges belépési hullámot), 40–50 ezer gazda esetében viszont a hektáronkénti jövedelem a kollektivizált földeken mért duplája, négyszerese is volt. A kormányzat ezért 1951–1956 között visszatért a puhább módszerekre (III. fázis): a földek cseréjére, a tejkvóta emelésére, miközben a mezőgazdasági piaci árakat felére csökkentették, ami a parasztságot Migev szerint jelentős jövedelemtől fosztotta meg. Hasonló hatást ért el az 1952-es pénzreform is, mely a kötelező beváltással a parasztságot megfosztotta készpénzben felhalmozott értékei zömétől. [24]

A rossz termésátlagok miatt (1956-ban például 100 ezer tonna gabonát kellett importálni a lakosság ellátása érdekében) a bolgár vezetésben megfogalmazódott a gépesítés elkerülhetetlensége. Az ehhez szükséges tőkét 1955 novemberétől a szovjetek biztosították, cserébe az agrárium teljes kollektivizálásáért (ami újból szorosabb politikai függést eredményezett). Az új traktorok vonzóbbá tették a kollektív gazdaságokat: 1952–1955 között az egy hektárra jutó kihozatal a szövetkezetekben 1952-es áron 540-ről 1140 levára nőtt (az egy szövetkezeti tagra jutó termelés csak 35%-kal emelkedett).[25] Másrészt a parasztságra gyakorolt kormányzati nyomás is újból nőni kezdett.

A tömeges kollektivizálás újabb fázisa (IV. fázis) 1956-ban kezdődött, számos háttérintézkedéssel, s ezúttal a nyilvánosság kizárásával, a régiók izolálásával (a kollektivizálás elleni újabb tiltakozáshullám sem került napvilágra). A magánkézben maradt földekről az állam nem volt hajlandó vásárolni. Egyúttal – ha csak jelképes összegben is – a kollektivizált üzemekben dolgozó mezőgazdasági munkások számára is bevezették a nyugdíjat. A kulákok beléphettek a TKZS-kbe, bár vezető pozíciót nem tölthettek be. Mindezek hatására az ellenállás megtört, Valko Cservenkov sztálinista diktatúrájában fenyegetéssel és erőszakkal Európa leggyorsabb kollektivizációs folyamata ment végbe. 1958-ban a folyamatot befejezettnek és sikeresnek nyilvánították: ekkorra a földek 92%-a kollektív tulajdonba ment át.

A bolgár szövetkezetek mérete azonban a szovjetnél jóval kisebb volt. Todor Zsivkov új pártfőtitkár 1959-es januári téziseiben szükségesnek tartotta

23 *Migev, V.:* i. m. 171–174., 187. A gabona hektáronkénti termésátlaga 1953–1954 között 1700 kg-ról 1200 kg-ra esett vissza, annyi volt, mint 1910-ben.

24 Uo.

25 A pénzreform után, 1955-ben a magángazdaságok 66%-a, 450 ezer gazdaság évi 2–6 ezer leva közötti jövedelmet állított elő. *Migev, V.:* i. m. 185. Ez feltételezhetően azonos az öt hektár alatti gazdaságokkal, így egy hektárra a magánszférában 500–1300 leva termelés juthatott a szövetkezetekhez hasonlóan. Uo. 197.

Kollektivizálás_könyv.indb 390 2015.02.06. 10:37:54

a nagyobb s így vélhetően produktívabb, gépesíthető s ezért munkaerő-felszabadulással járó szövetkezetek létrehozását. A harmadik ötéves terv során, 1958–1960 között a kollektív gazdaságok számát 3450-ről 930-ra csökkentették, miközben átlagméretük 1000 hektárról 4500 hektárra nőtt.

Az 1960-as években aztán a korábbi trendeket váltó mezőgazdasági munkaerőhiány, valamint a kínai agrárforradalom hatására a kollektivizált gazdaságokat APK-kká (agrártermelési komplexumokká) szervezték át. 1971-re a 744 kollektív és 56 állami gazdaság helyett 161 komplexum jött létre, átlag 24 ezer hektáros nagysággal és 6500 fős munkaerővel. A cél a horizontális integráció elérése volt: ezek a hatalmas üzemek két-három terméktípust állítottak elő, és egy-egy állatfajtára specializálódtak. Hosszú távon e gépesített üzemek feladata a mezőgazdasági termelés összekapcsolása lett volna az iparral és a kereskedelemmel (s így az ipari termelési mutatók javítása). Politikai szempontból az agráriumban dolgozók átminősítése ipari dolgozóvá (amivel Bulgária jobban megfelelt volna a szocialista ipari társadalom képének, amelytől az agrárius ország igen messze volt) állt a háttérben.

Az új üzemforma azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, néhány termék terméseredményei nem nőttek a befektetett összeggel összhangban. Az APK-k létrehozása után a termelés növekedése lelassult. Ráadásul a munkaerő iparba áramlása sem gyorsult: a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának éves csökkenése 4%-ról 2%-ra mérséklődött. Ennek eredményeképpen 1976-ra a mezőgazdaság részesedése a befektetett tőkéből 18%-ra esett vissza, amire az 1950-es évek óta nem volt példa. A korrekcióra 1978-ban került sor, amikor elismerték, hogy mérsékelni kell a komplexumok méretét, és a nyolcadik ötéves terv során (1981–1985) csökkentették a mezőgazdasági teljesítmény kvótáit, a minősítő mutatók számát pedig 14-ről 4-re redukálták; ez nagyobb mozgásteret engedett a helyi vezetésnek. 1982-re az APK-k száma 300-ra nőtt, méretük átlag 16 ezer hektárra csökkent, s a bürokrácia és a hivatali szerveződés egyszerűsödött. Ez lehetővé tette a rugalmasabb árképzést a többlet piacosítása során, illetve a saját szükségletek beszerzését is felgyorsította. Zsivkov utolsó éveiben megkísérelték a kollektív gazdaságok autonómiájának kiszélesítését – ekkor az állam már csak a valutában kapott exportbevételek 60%-át vonta el a mezőgazdaságtól. A problémák ellenére (a 310 ezer, zömmel háztájit művelő török menekülése is nagy csapás volt gazdasági szempontból) az 1980-as években kereskedelmi többlete alapján a bolgár mezőgazdaság a keleti blokk második legerősebb gazdasága volt a magyar után. 1990-re azonban a mezőgazdasági termelés annyira lecsökkent, hogy az ország a saját lakosságát sem tudta ellátni (erre 1945 és 1956 óta nem volt példa), ezért számos termék exportját betiltották.

1940–1980 között a mezőgazdaságból élő aktív foglalkoztatottak aránya 80%-ról 13%-ra esett vissza, miközben részesedésük a termelésből 60%-ról 20%-ra csökkent (a kelet-európai trendeknek megfelelően). A százalékos csökkenés mögött abszolút értékben természetesen termelésnövekedés állt (csak az ipar bővülési üteme még nagyobb volt nagyobb hozzáadott értéke

Kollektivizálás_könyv.indb 391 2015.02.06. 10:37:54

révén): ezt bizonyítja, hogy az egy agrárfoglalkoztatottra jutó hatékonyság[26] az 1940-es 0,75-ös indexről 1,5-re nőtt, megduplázódott. A bolgár mezőgazdaság jó teljesítőképessége azonban más megvilágításba kerül, ha az egy főre jutó termelést nézzük, mely csak 1990-re érte el a 440 USD-t,[27] 1970–1980 között a fent említett okok miatt 170-200 dollár körül stagnált,[28] míg szomszédai egy főre eső outputja nőtt *(4. táblázat)*.[29]

4. táblázat. A bolgár mezőgazdaság egy főre eső teljesítménye, összevetésben a szomszédokkal (USD)[30]

Év	Törökország	Görögország	Románia	Bulgária
1970	187,3	170,1	95,0	170,2
1980	393,6	626,7	202,4	180,4

A kollektivizálás hosszú távon a mezőgazdaság szerkezetét is átalakította. 1960 után az állattenyésztés vált dominánssá a gabonával szemben – felerősítve a két világháború között jelentkező folyamatot: 1970–1988 között az állattenyésztés hozzájárulása a mezőgazdaság értéktermeléséhez 35-ről 56%-ra nőtt.[31] A kollektív gazdaságokban immár a sertés dominált, de a juhállomány is nőtt (a juhtartás a török hadsereg mint állandó textilipari megrendelő kivonulásával omlott össze 1878-ban, a Balkán legjelentékenyebb textiliparával együtt). Másodsorban a tradicionális ipari növények termeléséről, mint a dohány, gyapot (a két világháború közötti csökkenő gabonaárak okozta veszteséget kompenzáló kilábalási kísérlet eredményeként lendültek fel) a hangsúly a gyümölcsökre (almára) és zöldségekre helyeződött át (a bolgárkertészet hagyományainak megfelelően elsősorban a paradicsomra). Emellett persze Bulgária nettó dohányexportőr – 1980 körül az európai export 65%-át adva – s a világ vezető rózsaolaj-exportőre maradt. A szója, cukorrépa, burgonya és napraforgó termelése is növekedett, Magyarországhoz hasonlóan. A gabona háttérbe szorulása viszont a rossz terméseredményekkel párosulva 1985–1986-ban 1,5-1,8 millió tonna gabona importját tette szükségessé (ettől függetlenül a bolgár agrárkereskedelem szufficites volt).[32]

26 A termelésből való részesedés osztva a munkaerőből való részesedéssel.

27 A Szovjetunióé ekkor 485, a világé 218 USD/fő volt.

28 A Szovjetunióé ekkor 293. http://kushnirs.org/macroeconomics/agriculture/agriculture_bulgaria.html#change (letöltés: 2014. november 11.).

29 Az 1970–1990 között számolt évi 9%-os és egy főre eső évi 8%-os növekedés tehát csalóka.

30 http://kushnirs.org/macroeconomics/agriculture/agriculture_bulgaria.html#change (letöltés: 2014. november 11.).

31 Erre utoljára az 1840–1870-es évek nagy gabonakonjunktúrája előtt volt példa, amikor a bolgár állatok szolgáltatták a hús zömét az isztambuli piacon.

32 A bolgár mezőgazdaság eredményei azonban csak részben köthetők az államosítás során végbemenő folyamatokhoz. A kollektivizálás nem tüntette el teljesen a magánbirtokot: 1971-ben engedélyezték a háztáji gazdaságok hasznosítását, sőt 1974-ben további parcellák bérlését is lehetővé tették, 1977-ben pedig eltörölték a bérlet felső határát. Az állam hozzáférést

Kollektivizálás_könyv.indb 392 2015.02.06. 10:37:54

Ajánlott irodalom

Mihail Gruev: Preorani slogove. Kolektivizacija i socialna promjana v b'lgarski severozapad 40-te – 50-te godini na XX vek [Felszántott mezsgyék. Kollektivizálás és társadalmi változás Északnyugat-Bulgáriában az 1940-es 1950-es években]. Sofija, 2009.

Mihail Gruev: Collectivization and Social Change in Bulgaria 1940s–1950s. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Eds. by Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Bp., 2014. 329–369.

Jana Georgieva Jancheva: Kolektivizacijata v b'lgarskoto selo (1948–1970). Etnografski aspekti [A bolgár falu kollektivizálása, 1948–1970. Néprajzi sajátosságok]. Doktori értekezés. Sofija, 2012.

Jana Georgieva Jancheva: Spomenite za kolektivizacija v B'lgarskoto selo – opit za rekonstruirane na minaloto [A kollektivizálás emlékei a bolgár faluban – kísérlet a múlt rekonstruálására]. In: 'B'lgarskijat XX. vek. Kulturna pamet i nacionalna identičnost' [A bolgár 20. század. Kulturális emlék(ezet)ek és nemzeti identitás]. Ed. by Luleva, A., Sofija, BAN.

Vladimir Migev: Kolektivizacijata na b'lgarskoto selo (1948–1958) [A bolgár falu kollektivizálása, 1948–1958]. Sofija, 1995.

Yana Yancheva: Self-identification through narrative: reflection on collectivization of agriculture in Bulgaria. The European Review of History/Revue Européenne d'histoire 19. (2012) 5. sz. 789–808.

biztosított a műtrágyákhoz és a komplexumok modern mezőgazdasági gépeihez. A hitelezési lehetőségek is javultak, és eltörölték a jövedelemadót, az átvételi árak pedig emelkedtek. Mindemellett a szabad szombatok és vasárnapok az 1970-es évektől a parasztságból átrétegződött városi munkások számára is lehetővé tették, hogy besegítsenek az otthon maradtak munkájába. Ennek köszönhetően 1982-re a háztájik a bolgár agrártermelés (és árbevétel) 25%-át adták. 1988-ban a kukorica 43%-a, a paradicsom 36%-a, a burgonya 60%-a, az alma és a tej 25-25%-a, a szőlő és a hús 40-40%-a származott a háztáji gazdaságokból, ami a városi lakosság igényeinek fedezésére elegendő élelmet biztosított.

Kollektivizálás_könyv.indb 393 2015.02.06. 10:37:54

Szerzők

Baráth Magdolna (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) barath.magdolna@gmail.com
Berta János (Pécsi Tudományegyetem) jnsberta@yahoo.com
Bottoni, Stefano (MTA BTK Történettudományi Intézet) bottoni.stefano@btk.mta.hu
Czetz Balázs (Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára) czetz@yahoo.com
Demeter Gábor (MTA BTK Történettudományi Intézet) demeter.gabor@btk.mta.hu
Farkas Gyöngyi (Magyar Mezőgazdasági Múzeum) fagyongyos@freemail.hu
Horváth Sándor (MTA BTK Történettudományi Intézet) horvath.sandor@btk.mta.hu
Káli Csaba (Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára) kali.csaba@zelkanet.hu
Kunt Gergely (Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet) kunt.gergely@gmail.com
László Márton (Marosvásárhely, Megyei Levéltár) laszlomarton@yahoo.com
Lukács B. György (MTA BTK Történettudományi Intézet) lukacs.gyorgy@btk.mta.hu
Máté Gábor (Pécsi Tudományegyetem BTK, Néprajz – Kuturális Antropológia Tanszék) mategab@gmail.com
Mitovits Miklós (MTA BTK Történettudományi Intézet) mitrovits.miklos@btk.mta.hu
Ö. Kovács József (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, MTA BTK Történettudományi Intézet) O.Kovacs.Jozsef@btk.mta.hu
Papp István (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) nagycsapatkert@gmail.com
Slachta Krisztina (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) kriszta.slachta@gmail.com
Szilágyi Márton (Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK XVIII–XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék) szilagyi.marton@btk.elte.hu
Tóth Heléna (Bambergi Egyetem) helena.toth@uni-bamberg.de
Varga Zsuzsanna (Eötvös Loránd Tudományegyetem) varga.zsuzsanna@btk.elte.hu

Kollektivizálás_könyv.indb 395 2015.02.06. 10:37:54